

ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΣ

ΕΠΙΣΗΜΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΩΝ ΕΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩ
ΕΠΑΡΧΙΩΝ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΘΡΟΝΟΥ



ΠΕΡΙΟΔΟΣ Α΄, ΕΤΟΣ ΣΤ΄, ΤΕΥΧΟΣ ΙΒ΄,
ΙΟΥΛΙΟΣ-ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2014

ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΣ

ΕΠΙΣΗΜΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΩΝ ΕΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩ
ΕΠΑΡΧΙΩΝ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΘΡΟΝΟΥ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Α΄, ΕΤΟΣ ΣΤ΄, ΤΕΥΧΟΣ ΙΒ΄

ΙΟΥΛΙΟΣ-ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2014

ISSN: 1792-0507

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ

Διευθυντής Συντάξεως
Μητροπολίτης Ρόδου Κύριλλος

Μέλη:

1. Ἀρχιμανδρίτης Χρυσόστομος Πίτσης
Ἱερά Μητρόπολις Κώου καὶ Νισύρου
2. Πρωτοπρεσβύτερος Ἀμφιλόχιος Σακαλλέρος
Ἱερά Μητρόπολις Λέρου, Καλύμνου καὶ Ἀστυπαλαίας
3. Ἀρχιμανδρίτης Καλλίνικος Μαυρολέων
Ἱερά Μητρόπολις Καρπάθου καὶ Κάσου
4. Γεώργιος Πετρόπουλος
Ἱερά Μητρόπολις Σύμης
5. Ἀρχιμανδρίτης Πολύκαρπος Γρύλλης
Πατριαρχική Ἐξαρχία Πάτμου

ΤΑΧΥΔΡΟΜΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

«ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΣ»

Ἱερά Μητρόπολις Ρόδου - Πλατεῖα Ἐλευθερίας - Τ.Κ. 85 100 Ρόδος

Τηλ. 22410-45555, Fax 22410-73480

e-mail: imrodou@gmail.com

Ἑκδοτική Παραγωγή



ΕΠΤΑΛΟΦΟΣ Α.Β.Ε.Ε.

Ἀρδητιοῦ 12-16, 116 36 Ἀθήνα

Τηλ.: 210.921.7513, 210.921.4820 • Fax: 210.923.7033

www.eptalofos.gr • e-mail: info@eptalofos.gr

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΜΕΡΟΣ Α΄

Πατριαρχικά Μηνύματα

Μήνυμα τῆς Α.Θ.Π. τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου κ.κ. Βαρθολομαίου ἐπὶ τῇ ἐορτῇ τῆς Ἰνδίκτου καὶ τῇ ἡμέρᾳ προσευχῆς ὑπὲρ τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος.....	9
Πατριαρχικὴ Ἀπόδειξις ἐπὶ τοῖς Χριστουγέννοις	13

ΜΕΡΟΣ Β΄

Μελέτες

Τοιχογραφημένοι Ναοὶ τῆς Δωδεκανήσου (Β΄ Μέρος) <i>Δρ Ἰωάννης Ἡλ. Βολανάκης</i>	19
Προτείνοντας τὴν «Διὰ βίου ἐπιμόρφωση» τοῦ Ἱεροῦ Κλήρου καὶ τῶν στελεχῶν τῆς Ἐκκλησίας σὲ θέματα περιβάλλοντος <i>Ἐμμ. Ν. Σκλιβάκης</i>	215
How Far does Basil the Great's Approach to Spiritual Direction Differ from Contemporary Christian Orthodox Practice? <i>Kyrillos Papanthimou</i>	237
Ἡ τριπλὴ μορφή τοῦ θανάτου <i>Ἀρχιμ. Συμεὼν Αὐγουστάκης</i>	253
Εἰσοδεύοντας στὴ Βασιλεία <i>Εὐάγγελος Παχυγιαννάκης</i>	265
Ὁμιλία τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Ρόδου κ. Κυρίλλου ἐπὶ τῇ πανηγύρει τοῦ Ἁγίου Μεγαλομάρτυρος Μηνᾶ Πολιούχου τοῦ Ἡρακλείου.....	277
Ἐκκλησιαστικά χρονικά	285

A decorative border with a repeating floral and scrollwork pattern, enclosing the central text.

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΑ ΜΗΝΥΜΑΤΑ





ΜΗΝΥΜΑ ΤΗΣ Α.Θ.Π. ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ
ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ κ.κ. ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΥ
ΕΠΙ ΤΗ ΕΟΡΤΗ ΤΗΣ ΙΝΔΙΚΤΟΥ
ΚΑΙ ΤΗ ΗΜΕΡΑ ΠΡΟΣΕΥΧΗΣ
ΥΠΕΡ ΤΟΥ ΦΥΣΙΚΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

† ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΣ

ΕΛΕΩ! ΘΕΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ - ΝΕΑΣ ΡΩΜΗΣ
ΚΑΙ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΠΑΝΤΙ ΤΩΙ ΠΛΗΡΩΜΑΤΙ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ,
ΧΑΡΙΣ ΕΙΗ ΚΑΙ ΕΙΡΗΝΗ ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΥ ΠΑΣΗΣ ΤΗΣ ΚΤΙΣΕΩΣ
ΚΥΡΙΟΥ ΚΑΙ ΘΕΟΥ ΚΑΙ ΣΩΤΗΡΟΣ ΗΜΩΝ ΙΗΣΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ

Ἀδελφοί καί τέκνα ἐν Κυρίῳ εὐλογημένα,

Ἡ κοινή Μήτηρ πάντων τῶν Ὁρθοδόξων, ἡ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ, τό Σῶμα τοῦ αἰωνίου Κυρίου, τοῦ Θεανθρώπου Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἱερουργεῖ φιλοστόργως διά πασῶν τῶν ἐνεργειῶν αὐτῆς, μάλιστα δέ διά τῆς Θείας Εὐχαριστίας καί τῆς προσφορᾶς τῶν δώρων Αὐτοῦ πρός τόν Δημιουργόν αὐτῶν, τό μυστήριον τῆς σωτηρίας τῶν τέκνων αὐτῆς. Καί πράττει τοῦτο, ἔχουσα καί ἀποδεικνύουσα τήν ἀπεραντον καί ἀδιάκριτον ἀγάπην πρός πᾶν μέλος αὐτῆς, εἰς τόν βαθμόν κατά τόν ὅποιον τήν ἐπιδεικνύει καί ὁ ἐπουράνιος Πατήρ ἡμῶν.

Τήν παρουσίαν πάντων τῶν τέκνων της ἔχουσα πάντοτε ἐν τῇ προσευχητικῇ μνήμῃ αὐτῆς ἡ Ἐκκλησία, διατηρεῖ ζωηρόν ἐνδιαφέρον καί μέριμναν διά πᾶν ὅ,τι ἔχει σχέσιν καί ἐπηρεάζει τήν ζωήν αὐτῶν. Διό καί δέν μένει ἀσυγκίνητος καί ἀδιάφορος ἐκ τῆς συνεχιζομένης καταστροφῆς τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, ἡ ὁποία καθ' ἡμέραν συντελούμένη, ἕνεκα τῆς ἀπληστίας τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς ματαίας φιλαργύρου σπουδῆς καί κερδοφορίας, συνιστᾷ ἐν τῇ οὐσίᾳ **ἀποστροφήν** τοῦ προσώπου τοῦ Κυρίου καί ὥς ἐκ ταύτης **ταραχήν** τῆς κτίσεως καί **διάσπασιν** τῆς κορωνίδος τῆς δημιουργίας, τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως καί **ἀπειλήν** αὐτῆς ταύτης τῆς συνεχίσεως τῆς ζωῆς.

Τό Οικουμενικόν Πατριαρχεῖον καί ἡ ἡμετέρα Μετριοτήτης ἤδη ἀπό πολλῶν ἐτῶν ἀξιολογοῦντες τά σημεῖα τῶν καιρῶν, ἀλλά καί ἐν πιστότητι εἰς τό εὐχαριστιακόν χρέος τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἀνεκηρύξαμεν καί ἀφιερώσαμεν τήν 1ην Σεπτεμβρίου ἐκάστου ἔτους, ἀρχήν τοῦ νέου ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους, εἰς ἱκετηρίους καί ἰλαστηρίους δεήσεις ὑπέρ τῆς διαφυλάξεως τῆς κληροδοτηθείσης ἡμῖν δημιουργίας τοῦ Θεοῦ, τοῦ περιβάλλοντος. Κατά τήν ἡμέραν ταύτην, κλίνομεν γόνυ ψυχῆς καί καρδίας καί ἐξαιτούμεθα παρά τοῦ Θεοῦ Λόγου νά ἐπιβλέψῃ φιλανθρώπως ἐπὶ τήν δημιουργίαν Αὐτοῦ καί, παραβλέπων τάς ἀμαρτίας καί τήν ἀπληστίαν ἡμῶν τῶν ἀνθρώπων, νά «ἀνοίξῃ τήν χεῖρα Αὐτοῦ καί νά πληρῶσῃ χρηστότητος τά σύμπαντα» καί νά ἀνασχέσῃ τήν καταστροφικὴν πορείαν τοῦ κόσμου.

Εἶναι βεβαίως ἀληθές, ὅτι κατὰ τάς τελευταίας δεκαετίας ἐπετεύχθη σημαντικὴ πρόοδος, οὐχί βεβαίως ἐπαρκής, εἰς τόν τομέα τῆς προστασίας τοῦ περιβάλλοντος, μέ τήν διαρκῆ εὐαισθητοποίησιν τῆς κοινῆς γνώμης, τήν λήψιν προληπτικῶν καί ἀνασταλτικῶν μέτρων, τήν λειτουργίαν προγραμμάτων ἀειφορίας, τήν στροφήν πρὸς ἡπίας μορφῆς πηγᾶς ἐνεργείας καί πολλά εἰσέτι καρποφόρα καί ἀξιόλογα μέτρα καί δράσεις, εἰς ἃς συνέβαλον καί αἱ προσπάθειαι καί ἡ μέριμνα τῆς Μητρὸς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐν συνεργασίᾳ καί μετὰ διεθνῶν οἰκολογικῶν ἰδρυμάτων καί ὀργανισμῶν.

Ἑορτάζοντες καί ἐφέτος τήν ἐορτὴν τῆς Βυζαντινῆς Ἰνδικτιῶνος καί εἰσερχόμενοι εἰς ἕνα νέον ἐνιαυτόν τῆς χάριτος τοῦ Κυρίου, ἀπευθυνόμεθα πρὸς τό εὐλογημένον Ὁρθόδοξον πλήρωμα καί πρὸς τόν κόσμον ὅλον καί καλοῦμεν πάντας εἰς συνεχῆ ἐπαγρύπνησιν, εὐαισθητοποίησιν καί συστράτευσιν τῶν δυνάμεων πρὸς ἐπιστροφήν εἰς μίαν κατάστασιν, ἣν ὄχι εἰς τήν πρωτόπλαστον ἀπολύτως εὐχαριστιακὴν καί δοξολογικὴν, ἀλλὰ τοῦλάχιστον εἰς ἀποπνεύσαν τήν χάριν καί τό ἔλεος τοῦ Κυρίου.

Ἡ ἄνευ φραγμῶν ληστρικὴ ἐκμετάλλευσις τῶν φυσικῶν πόρων τῆς δημιουργίας, ἀποτελοῦσα τήν κυρίαν αἰτίαν καταστροφῆς τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, εἶναι κατὰ τήν μαρτυρίαν τῆς θεολογίας, τῆς τέχνης καί τῆς λογοτεχνίας ἀποτέλεσμα **πτώσεως** τοῦ ἀνθρώπου, παρακοῆς πρὸς τήν ἐντολήν τοῦ Κυρίου καί μὴ συμμορφώσεως πρὸς τό **Θέλημα** τοῦ Θεοῦ.

Ἡ Ἐκκλησία παρέχει τό **ἀντίδοτον** διὰ τήν θεραπείαν τῶν οἰκολογικῶν προβλημάτων, καλοῦσα τοὺς πάντας εἰς ἀποκατάστασιν τῆς

εικόνας τοῦ Θεοῦ εἰς τό ἀρχαῖον, τό πρωτότυπον κάλλος. Ἡ ἀνόρθωσις τῆς πεπτωκυῖας φύσεως τοῦ ἀνθρώπου, τῇ ἐπιπνοίᾳ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καί τῇ μετοχῇ εἰς τὰς δωρεάς αὐτοῦ, ἀποκαθιστᾷ καί τήν ἀρμονικὴν σχέσιν τοῦ ἀνθρώπου μέ τήν κτίσιν καί τήν δημιουργίαν, τήν ὁποίαν ἐποίησεν ὁ Θεός πρός χαράν, τέρψιν καί ἀπόλαυσιν αὐτοῦ, ἀλλά καί ἀναγωγὴν αὐτοῦ εἰς τόν Ἰδιον, τόν Πλάστην.

Ἡ Μήτηρ Ἐκκλησία καλεῖ ἡμᾶς «ἐπεξεργάσασθαι ἐν Λόγῳ Θεοῦ καί Πνεύματι ζωοποιῶ τόν ξύμπαντα κόσμον», ὡς ὁ σήμερον ἐορταζόμενος Ἅγιος Συμεών ἐν τῷ στύλῳ, καί ἀπό τῶν αἰσθητῶν καί φυσικῶν νά ἀναβαίνωμεν εἰς τὰ «μετά τὰ φυσικά» καί νά κύπτωμεν εἰς «τά τῆς θεολογίας ἀπλᾶ καί ἀπόλυτα μυστικά θεάματα», ὥστε ἀπό τῆς κτίσεως νά ἀναγώμεθα εἰς τόν Κτίστην.

Ἡ ἐνοικοῦσα ἐπίπνοια τοῦ Ἁγίου Πνεύματος εἶναι αὕτη ἡ ὁποία θεοῖ τόν μέτοχον αὐτῆς καί ἐνοποιεῖ συγχρόνως τόν ἄνθρωπον μέ τό περιβάλλον αὐτοῦ, ὥστε νά αἰσθάνεται αὐτό ὡς μέρος τοῦ ἑαυτοῦ του καί νά σέβεται αὐτό ὡς κάτι τό **ιερόν**, χωρίς νά παρασύρεται εἰς καταχρήσεις καί ὑπερβολάς.

Ὁ σεβασμός καί ἡ τροφή τοῦ ἀνθρώπου ἐκ τοῦ φυσικοῦ κόσμου ἀσφαλῶς καί δέν ἐπιτυγχάνεται διά τῆς ἀπλήστου χρήσεως αὐτοῦ, ἀλλά διά τοῦ σεβασμοῦ αὐτοῦ, δηλαδή τοῦ ἀλληλοσεβασμοῦ τοῦ ἀνθρώπου πρός τόν συνάνθρωπον, τοῦ ἀνθρώπου πρός τὰ ἔμβια ὄντα, ἀλλά καί τὰ ἔχοντα ἱκμάδα καί προσφοράν ζωῆς «καλά λίαν» καί ἐν σοφίᾳ καί ἀρμονίᾳ πλασθέντα μόνῳ τῷ λόγῳ τοῦ Κυρίου ὁρατά τε καί ἀόρατα στοιχεῖα τῆς φύσεως. Τοιοῦτοτρόπως θά δυνηθῶμεν νά πίνωμεν ὕδωρ ἐκ τῆς ζωοποιοῦ πέτρας, νά βλέπωμεν τόν αἰσθητόν ἥλιον καί ἀναγώμεθα εἰς τόν νοητόν ἥλιον τῆς δικαιοσύνης, νά ἀτενίζωμεν τόν ὑλικόν στῦλον τοῦ Ὁσίου Συμεών καί νά βλέπωμεν τόν ἀληθινόν στῦλον τοῦ φωτός, νά βλέπωμεν τὰς νεφέλας τῶν ὑδάτων μέ στόχον νά εἰσέλθωμεν εἰς τήν νεφέλην τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, εἰς τήν κατάπαυσιν, ὅπου πρόδρομος ὑπὲρ ἡμῶν εἰσῆλθε Χριστός, νά σπουδάσωμεν ἀπογραφῆναι μετά τῶν πρωτοτόκων εἰς τήν ἐν οὐρανοῖς Ἐκκλησίαν. Μόνον ὑπὸ τοιοῦτον φρόνημα κινούμενοι, ἐν σεβασμῷ τῆς προσφορᾶς ἐκάστου ἐμβίου ὄντος καί φυτοῦ εἰς τήν παγκόσμιον λειτουργίαν τῆς ζωῆς, θά ἐπιλύσωμεν αὐτομάτως διά τῆς Θείας Χάριτος καί ὄχι διά τῆς ἀνθρωπίνης ἀδυνάμου βίας πάντα τὰ περιβαλλοντικά μας προβλήματα. Τό μήνυμα τοῦτο ζωῆς, εἶναι μήνυμα ὑποχρεώσεως νά συνεχίσωμεν τόν πνευματικόν ἀγῶνα καί τήν προσπάθειαν, προσευ-

χόμενοι, προτρεπόμενοι, παρακαλοῦντες, ἱκετεύοντες, ἐφιστῶντες τὴν προσοχὴν πάντων εἰς τὴν ἀναγκαιότητα προστασίας ἡμῶν αὐτῶν ἀπὸ τῆς ἐπερχομένης ὀργῆς ἐπὶ τὴν κτίσιν λόγῳ τῆς ἀλλοιώσεως αὐτῆς.

Ἡ συνεχὴς προσήλωσις τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὰ γῆϊνα καὶ φθαρτά εἶναι ἢ προκαλοῦσα καὶ τὰ προβλήματα εἰς τὴν δημιουργίαν, καθότι, ὅσον περισσότερον στρεφόμεθα εἰς τὴν γῆν, τόσον περισσότερον ἀπομακρυνόμεθα τοῦ οὐρανοῦ καὶ τοῦ Θεοῦ.

Τὴν ὀφειλετικὴν καὶ σωτηριώδη δέσμευσιν αὐτῆς ὑπὲρ τῆς προστασίας τοῦ περιβάλλοντος καὶ τῆς συνεχίσεως ἐν πνευματικῇ καὶ ὑλικῇ ἀκμῇ τῆς ἐπὶ τοῦ πλανήτου ἡμῶν ζωῆς, τοῦ **κόσμου** τοῦ Θεοῦ, ἀναλαβοῦσα ἐν φόβῳ Θεοῦ ἡ Μήτηρ Ἀγία τοῦ Χριστοῦ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ καὶ καλλιεργοῦσα ἀδιαλείπτως, μελετᾷ τὴν πραγματοποιήσιν Οἰκολογικοῦ Συνεδρίου κατὰ τὸν προσεχῆ Ἰούνιον ἐν τῇ ἔδρᾳ αὐτῆς ἐπὶ τοῦ θέματος **«Θεολογία, Οἰκολογία καὶ Λόγος: διάλογος διὰ τὸ περιβάλλον, τὴν λογοτεχνίαν καὶ τὰς τέχνας»**. Στόχος αὐτοῦ ἡ ἀφύπνησις τῆς παγκοσμίου συνειδήσεως ἐπὶ τῆς εἰδικῆς καὶ ἰδιαιτέρας σημασίας πτυχῆς τῆς ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς διαστάσεως τῆς οἰκολογικῆς κρίσεως καὶ τῆς ἐπαναφορᾶς τοῦ περιβάλλοντος εἰς τὸ «ἀρχαῖον κάλλος», τὸ φυσικόν, τὸ ἱερόν, τὸ ἅγιον, τὸ τέλειον, ὡς ἐξῆλθεν ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ τεχνουργήσαντος αὐτό Θεοῦ Λόγου, εἰς ἀπόλαυσιν καὶ τροφήν ἡμετέραν, μετὰ ἰδιαιτέρων ἀναφορῶν εἰς τὴν σχέσιν αὐτοῦ πρὸς τὴν τέχνην καὶ τὴν λογοτεχνίαν.

Ἔχοντες «ἐν ἑαυτοῖς ἀπαράθραυστον τὴν μνήμην τῶν κριμάτων» τοῦ Κυρίου, μαρτυροῦμεν ἀπὸ τοῦ Ἱεροῦ τούτου Κέντρου τῶν πανορθοδόξων τοῦ λόγου τὸ ἀληθές καὶ ἐφιστῶμεν τὴν προσοχὴν πάντων ἐπὶ τῶν ἐπαπειλουμένων δεινῶν, τὰ ὅποια ἡ Χάρις τοῦ Κυρίου ἐκ φιλανθρώπου προνοίας ἀσφαλῶς δέν θά ἐπιτρέψῃ, καλοῦντες τοὺς πάντας εἰς ἐπιστράτευσιν πρὸς καὶ διὰ τῆς προστασίας τοῦ περιβάλλοντος ἡμᾶς κόσμου ἐπιστροφὴν εἰς τὴν Πηγὴν τῆς Ζωῆς, ταῖς πρεσβείαις τῆς Ὑπεραγίας ἡμῶν Θεοτόκου τῆς Παμμακαρίστου, τοῦ Ὁσίου Συμεῶν τοῦ Στυλίου καὶ πάντων τῶν Ἀγίων. Ἀμήν.

βιδ' Σεπτεμβρίου α'



ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗ ΑΠΟΔΕΙΞΙΣ ΕΠΙ ΤΟΙΣ ΧΡΙΣΤΟΥΓΕΝΝΟΙΣ

†ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΣ

ΕΛΕΩι ΘΕΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ -
ΝΕΑΣ ΡΩΜΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ
ΠΑΝΤΙ ΤΩι ΠΛΗΡΩΜΑΤΙ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
ΧΑΡΙΝ, ΕΙΡΗΝΗΝ ΚΑΙ ΕΛΕΟΣ ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΕΝ ΒΗΘΛΕΕΜ
ΓΕΝΝΗΘΕΝΤΟΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΧΡΙΣΤΟΥ

Ἀδελφοὶ καὶ Τέκνα ἐν Κυρίῳ ἀγαπητά,

«Χριστὸς ἐξ οὐρανῶν, ἀπαντήσατε!»

Ἐφάνη ἐπὶ τῆς γῆς ὁ Θεὸς καὶ ἐφανερώθη συγχρόνως ὁ **τέλειος ἄνθρωπος** καὶ ἡ ἀσύλληπτος **ἀξία** τοῦ **ἀνθρωπίνου προσώπου**. Οἱ σύγχρονοι ἄνθρωποι ἰδιαιτέρως ζῶμεν τὴν μεταπτωτικὴν κατάστασιν, κατὰ τὴν ὁποίαν καθημερινῶς διαπιστώνομεν μετὰ τοῦ Ψαλμωδοῦ ὅτι «πάντες ἐξέκλιναν, ἅμα ἠχρειώθησαν, οὐκ ἔστι ποιῶν χρηστότητα, οὐκ ἔστιν ἕως ενός» (Ψαλμ. ΙΓ' 3 - Ρωμ. γ' 12-13).

Πρὸ τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Χριστοῦ δὲν ἠδύνατο ὁ ἄνθρωπος νὰ φαντασθῇ τὴν **ἀσύλληπτον ἀξίαν** τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου, διότι μετὰ τὴν πτῶσιν ἠσθένησε καὶ ἠλλοιώθη. Μόνον οἱ πολὺ φωτισμένοι ἄνθρωποι διησθάνθησαν καὶ πρὸ Χριστοῦ τὴν **ἀξίαν τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου** καὶ εἰς τὴν **ἀπορίαν** τοῦ Ψαλμωδοῦ «τί ἔστιν ἄνθρωπος, ὅτι μιμνήσκη αὐτοῦ;» (Ψαλμ. Η' 5), διεκήρυξαν: «ἡλάττωσας αὐτὸν βραχύ τι παρμ' ἀγγέλους, δόξῃ καὶ τιμῇ ἐστεφάνωσας αὐτὸν» (ἔ.ἀ. 6).

Τὴν ὑπερτάτην αὐτὴν ἀξίαν τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου ἐφάνερωσεν ὁ Θεάνθρωπος Κύριος καί, ἔκτοτε, ἐπαναλαμβάνουν κατ' ἔτος διακηρύξεις κρατῶν, κυβερνήσεων καὶ κοινωνικῶν ὁμάδων καὶ διεθνεῖς συμβάσεις ἀναφερόμεναι εἰς τὸν σεβασμὸν τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου καὶ τὰ δικαιώματά αὐτοῦ.

Ἐν τούτοις, ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας βλέπομεν καθημερινῶς τὸν χεῖριστον **ἐξευτελισμὸν** τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου, τὴν **ἀτίμωσιν** καὶ τὸν **διασυρμὸν** αὐτοῦ. Ὅφειλομεν, λοιπόν, ἐὰν θέλωμεν νὰ εἴμεθα ἄξιοι τῆς **δόξης** καὶ **τιμῆς** διὰ τῆς ὁποίας περιέβαλε τὸ ἀνθρώπινον πρόσωπον ὁ «**δι' ἡμᾶς καθ' ἡμᾶς γενόμενος**» Δημιουργός μας, νὰ πράξωμεν πᾶν τὸ δυνατόν διὰ νὰ παύσῃ ἡ ἐσχάτως διογκουμένη **ἐξευτελιστικὴ** διὰ τὸ ἀνθρώπινον πρόσωπον **συμπεριφορά**.

Παρακολουθοῦμεν ἐκπληκτοὶ τὸ ἐπαναλαμβανόμενον συνεχῶς «**δρᾶμα τῆς Βηθλεέμ**». Διότι περὶ **δράματος** πρόκειται καὶ ὄχι περὶ χαρμοσύνου γεγονότος, ἐφ' ὅσον ἀγνοεῖται ὁ σπαργανούμενος ἐν φάτνῃ Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ, καὶ τὸ δημιούργημά Του, ὁ ἄνθρωπος, δὲν ἀντιμετωπίζεται ὡς «**εἰκὼν Θεοῦ**».

Ἡ Ἁγία Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία μας καὶ ἡ θεολογία τῆς διδάσκουν ὅτι ὁ ἄνθρωπος καὶ τὸ ἀνθρώπινον σῶμα ἀξιοῦνται πλήρους σεβασμοῦ, διότι ἠνώθησαν μὲ τὸν Θεὸν εἰς τὸν σαρκωθέντα Κύριον. Ὅθεν, ὀφείλομεν ὅλοι νὰ ἐντείνωμεν τὰς προσπάθειάς μας διὰ νὰ γίνῃ ὑπὸ πάντων σεβαστὴ ἡ ὑπερτάτη ἀξία τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου.

Μετὰ πολλῆς συνοχῆς καρδίας καὶ βαθείας θλίψεως τὸ Οἰκουμένικὸν Πατριαρχεῖον καὶ ἡ ἡμετέρα Μετριοτήτης παρακολουθοῦμεν τὰ ὁσημέραι ὀγκούμενα κύματα ταῦτα βίας καὶ βαρβαρότητος, τὰ ὁποῖα ἐξακολουθοῦν νὰ μαστίζουν διαφόρους περιοχὰς τοῦ πλανήτου μας, καὶ ιδιαιτέρως τὴν Μέσην Ἀνατολήν, καὶ μάλιστα τοὺς γηγενεῖς ἐκεῖ χριστιανούς, εἰς τὸ ὄνομα συχνάκις τῆς θρησκείας. Δὲν θὰ παύσωμεν δὲ νὰ διακηρύττωμεν ἀπὸ τοῦ Ἱεροῦ τούτου Κέντρου τῆς Ὁρθοδοξίας πρὸς πάντας, τοὺς ἀδελφοὺς Προκαθημένους τῶν Ὁρθοδόξων καὶ τῶν λοιπῶν Χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν, τοὺς ἐκπροσώπους τῶν Θρησκειῶν, τοὺς Ἀρχηγοὺς Κρατῶν, πρὸς πάντα ἄνθρωπον καλῆς θελήσεως, μάλιστα δὲ πρὸς τοὺς, κατόπιν ὑποκινήσεων ἢ μὴ θέτοντας τὴν ἰδίαν ζωὴν αὐτῶν εἰς κίνδυνον διὰ νὰ ἀφαιρέσουν ἀνθρωπίνους ζωάς, συνανθρώπους - δημιουργήματα καὶ αὐτὰ τοῦ Θεοῦ-, καὶ πρὸς πᾶσαν κατεύθυνσιν, ὅτι οὐδεμία εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ μορφὴ ἀληθοῦς καὶ γνησίας θρησκευτικότητος ἢ πνευματικότητος ἄνευ **ἀγάπης** πρὸς τὸ **ἀνθρώπινον πρόσωπον**. Οἷονδῆποτε ἰδεολογικόν, κοινωνικὸν ἢ θρησκευτικὸν μόρφωμα πε-

ριφρονεῖ τὸν κατ' εἰκόνα Θεοῦ πλασθέντα ἄνθρωπον καὶ διδάσκει ἢ ἐπιτρέπει τὸν θάνατον συνανθρώπων μας, μάλιστα δὲ μὲ βάνανυσον καὶ πρωτόγονον τρόπον, οὐδεμίαν ἀσφαλῶς ἔχει σχέσιν μὲ τὸν Θεὸν τῆς ἀγάπης.

Στρέφοντες, ἀδελφοὶ καὶ τέκνα, τοὺς ὀφθαλμοὺς μας εἰς τὴν κρα-
τοῦσαν σήμερον ἐν τῷ κόσμῳ κατάστασιν ἀποστρέφομεν τὸ πρόσω-
πόν μας ἐκ τῶν θλιβερῶν γεγονότων μισαλλοδοξίας καὶ ἐχθρότητος,
τὰ ὁποῖα μαστίζουν τὴν ἀνθρωπότητα καὶ φθάνουν πλέον, διὰ τῶν
συγχρόνων μέσων γενικῆς ἐπικοινωνίας, εὐχερέστερον εἰς τὰς ἀκοὰς
καὶ τὴν ὄρασίν μας προκαλοῦντα τρόπον διὰ τὰ ἐπερχόμενα δεινά,
καὶ προβάλλομεν ὡς ἰσχυρὸν ἀντίδοτον εἰς τὴν σύγχρονον **βίαν** τὴν
καταπλήξασαν τοὺς μάγους καὶ τὸν κόσμον «*ἐσχάτην πτωχείαν*»
τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία ἐνεργεῖ πάντοτε ὡς **ἀγάπη**. Αὕτη εἶναι ἡ μυστικὴ
δύναμις τοῦ Θεοῦ, ἡ μυστικὴ δύναμις τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας,
ἡ μυστικὴ δύναμις τοῦ γένους τῶν χριστιανῶν. **Ἡ δύναμις ἡ ὁποία
νικᾷ καὶ ὑπερβαίνει διὰ τῆς ἀγάπης τὴν κάθε εἶδους βίαν καὶ κακίαν.**

Οὕτως ἀποτιμῶντες κατὰ τὰ ἐφετεινὰ Χριστούγεννα τὴν κατά-
στασιν τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων, εὐχόμεθα ὅπως βιώσωμεν οἱ
πάντες τὴν χαρὰν τοῦ ἀπολύτου σεβασμοῦ τῆς ἀξίας τοῦ προσώ-
που, τοῦ συνανθρώπου, καὶ τὴν παῦσιν τῆς βίας κάθε μορφῆς, τὴν
νίκην ἐπὶ τῆς ὁποίας διὰ τῆς ἀγάπης προβάλλει καὶ προσφέρει ὁ
σάρκα λαβὼν «*μεγάλης Βουλῆς Ἄγγελος*», ὁ «*Ἄρχων εἰρήνης*» καὶ
Σωτὴρ ἡμῶν Χριστός.

Αὐτοῦ τοῦ τεχθέντος καὶ ἐνανθρωπήσαντος Κυρίου τῆς δόξης,
τῆς εἰρήνης καὶ τῆς ἀγάπης ἡ Χάρις καὶ τὸ ἄπειρον Ἔλεος καὶ ἡ
εὐδοκία εἶησαν μετὰ πάντων.

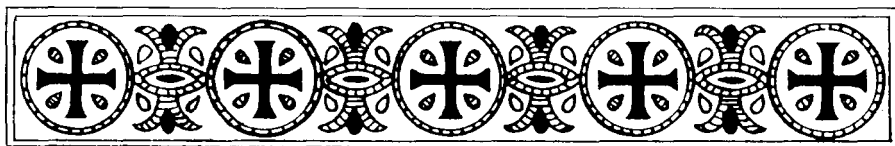
Χριστούγεννα .βιδ΄

† Ὁ Κωνσταντινουπόλεως Βαρθολομαῖος
διάπυρος πρὸς Θεόν εὐχέτης πάντων ὑμῶν

A decorative border with a repeating floral and vine pattern surrounds the central text.

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΜΕΛΕΤΕΣ



Δρ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΗΛ. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΗΜΕΝΟΙ ΝΑΟΙ
ΤΗΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ

Συμβολή στη μελέτη τῶν βυζαντινῶν
καὶ μεταβυζαντινῶν μνημείων τῆς Δωδεκανήσου

ΕΝΟΤΗΤΑ Β΄

II. ΝΗΣΟΣ ΛΕΡΟΣ

166. Ἄλιντα-Καμάρα, Ἅγιοι Ἀπόστολοι

Στὰ Ἄλιντα τῆς νήσου Λέρου καὶ στὴ θέση Καμάρα ὑψώνεται τὸ ναῦδριο τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων. Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα, ἡ κάτοψη τοῦ ὁποίου εἶναι σχεδὸν τετράγωνη. Καλύπτεται μὲ κτιστό, χαμηλό, τυφλὸ ἄνευ τυμπάνου τροῦλλο. Ἀπὸ τὸν μεγάλον ἀριθμὸ τῶν μαρμάρινων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, τὰ ὅποια διατηροῦνται στὸν χώρον αὐτόν, συνάγεται ὅτι τὸ ναῦδριο αὐτὸ κτίσθηκε πιθανότατα πάνω στὰ εῖρεπια ἐνὸς παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναῦδρίου διατηροῦνται λείψανα παλαιῶν τοιχογραφιῶν, πιθανῶς δὲ κάτω ἀπὸ τὰ ἐπιχρίσματα νὰ ὑπάρχουν καὶ ἄλλες τοιχογραφίες.

Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας εἰκονιζόταν, ὡς συνήθως, ἡ Παναγία, στὸν τύπον τῆς Πλατυτέρας. Διακρίνεται ἡ κεφαλὴ τῆς Θεοτόκου, τὸ κίτρινον φωτοστέφανο καὶ τὸ πορφυρόχρωμο μαφόριο. Τὸ βάθος εἶναι κυανοῦν. Στὴν ἀνατολικὴ καμάρα καὶ πάνω ἀπὸ τὸ Ἱερὸ Βῆμα διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Χριστοῦ.

167. Δρυμόνας, Άγιος Γεώργιος

Πρόκειται για μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο ναῦδριο, κτισμένο ἀπὸ ἀργολιθοδομή καὶ ἰσχυρὸ ἀσβεστοκονίαμα, πάνω στοὺς βράχους καὶ δίπλα ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ θάλασσα.

Ἡ κάτοψή του παρουσιάζει ἀκανόνιστο σχῆμα, λόγω τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἐδάφους. Καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα καὶ ἐξωτερικὰ ἢ στέγη φέρει ὑδραυλικὸ κονίαμα (κουρασάνι).

Στὴ νότια ἐσωτερικὴ πλευρὰ διατηροῦνται λείψανα τοιχογραφιῶν. Διακρίνεται ἡ Θεοτόκος ὀλόσωμη, ἐνθρονος, βρεφοκρατοῦσα, σὲ δύο στρώματα. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ νεότερο στρώμα εἶναι πιθανῶς τοῦ 17ου καὶ τὸ παλαιότερο τοῦ 14ου-15ου αἰ.

168. Δρυμόνας, Παναγία Γουρλωμάτα (Κοίμηση Θεοτόκου)

Σὲ ἀπόσταση 6 χλμ. περίπου ἀπὸ τὸν οἰκισμό «Πλάτανος» καὶ στὴ θέση «Δρυμόνας», εὐρίσκεται τὸ ἀξιολογότερο ἴσως μεσαιωνικὸ ναῦδριο τῆς νήσου Λέρου, τὸ ὁποῖο εἶναι ἀφιερωμένο στὴν Κοίμηση τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου¹. Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα καὶ ὑδραυλικὸ κονίαμα (κουρασάνι). Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα. Στὸ πάχος τῆς βόρειας ἐσωτερικῆς πλευρᾶς σχηματίζονται δύο τυφλὰ ἀψιδώματα καὶ στὸ μέσο περίπου τῆς νότιας ἐσωτερικῆς πλευρᾶς ἐγγράφεται μία κόγχη. Στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς νότιας πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος. Τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ καλύπτεται μὲ ἐγχώριες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες. Δυτικὰ τοῦ ναοῦ ὑπάρχουν διάφορα προσκτίσματα, τὰ ὁποῖα εἶναι σύγχρονα πρὸς αὐτόν.

Ὁ ναὸς εὐρίσκεται σχεδὸν ὑπὸ τὸ ἔδαφος κατὰ τὴ βόρεια καὶ δυτικὴ αὐτοῦ πλευρά. Ἀπὸ τὸν μεγάλον ἀριθμὸ μαρμάρινων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, τὰ ὁποῖα διατηροῦνται στὴ θέση αὐτή, συνάγεται, ὅτι ὁ ναὸς αὐτὸς κτίσθηκε στὴ θέση παλαιότερου ναοῦ, πιθανῶς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς. Γύρω ἀπὸ αὐτὸν διακρίνονται ἐρείπια καὶ ἄφθονα πῆλινα ὄστρακα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα συμπεραίνεται, ὅτι γύρω ἀπὸ αὐτὸν ὑπῆρχε παλαιὸς οἰκισμός.

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ διατηροῦνται λείψανα παλαιῶν τοιχογραφιῶν, ἥτοι:

1. Μ. Γεδεών, «Μνημεῖα τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν ταῖς Καλύνδαις νήσοις», περιοδικὸ *Καλυμνιακὰ Χρονικά*, τ. 2 (Ἀθῆναι 1981), σ. 45-46.

I. Τερὸ Βῆμα:

Ἀψίδα: Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας εἰκονίζεται ἡ Δέηση. Στὸ κέντρο παρίσταται ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἀπὸ τὴν ὀσφὺ καὶ ἄνω, μετωπικός. Εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸν χεῖρ καὶ κρατεῖ κλειστὸ κώδικα Εὐαγγελίου μὲ τὸ ἀριστερό. Δεξιὰ τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος καὶ ἀριστερὰ Αὐτοῦ ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος.

Κάτω ἀπὸ τὴ Δέηση διατηρεῖται σὲ δύο στίχους ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή. Σὲ λευκὸ βάθος εἶναι γραμμένα μὲ μαῦρο χρῶμα τὰ γράμματα (ὑψος γραμμάτων 0.035 μ.). Ἡ ἐπιγραφή αὕτη ἔχει ὡς ἑξῆς: «*ANEKENICΘΗ Ο ΘΕΙΟΣ ΔΟΜΟΣ ΤΗΣ ΥΠΕΡ[ΕΥ]ΛΟΓΗΜΕΝΗΣ ΔΕΣΠΥΝΗΣ ΥΜΩΝ Θ(ΕΟΤΟ)ΚΟΥ Κ(ΑΙ) ΑΕΙΠΑΡΘΕ[ΝΟΥ ΜΑΡΙΑΣ ΔΙ ΕΞΟΔΟΥ] / Κ(ΑΙ) ΚΟΠΟΥ ΦΡΕ ΗΛΙΟΥ Κ(ΑΙ) [ΕΙΡ] ΗΝΗΣ Κ(ΑΙ) ΤΩΝ ΤΕ[ΚΝΩΝ ΑΥΤΩΝ], ΕΝ ΕΤΕΙ ΣΤΩΛΕ*»².

Τὸ ἔτος 6835 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, τὸ ὁποῖο ἀναγράφεται στὴν κτητορικὴ αὕτη ἐπιγραφή, ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἔτος 1327 μ.Χ.

Ἀνατολικὴ καμάρα: Βόρειο μισό: Ἄνω εἰκονίζεται ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου καὶ κάτω διάφοροι Ἅγιοι.

Νότιο μισό: Παρίσταται ἡ Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ.

II. Κυρίως ναός:

Βόρειος τοῖχος: Στὸ τύμπανο τοῦ ἀνατολικοῦ τυφλοῦ ἀψιδώματος εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος, ἔνθρονος, βρεφοκρατοῦσα, περιβαλλόμενη ἀπὸ δύο Ἀγγέλους. Οἱ ὀφθαλμοὶ τῆς Παναγίας εἶναι μεγάλοι, ἀμυγδαλωτοὶ καὶ πιθανῶς στὸ γεγονός αὐτὸ νὰ ὀφείλεται ἡ ὀνομασία τοῦ ναοῦ: «Παναγία Γουρλωμάτα».

Στὴν ἄντυγα τοῦ τόξου τοῦ ἀψιδώματος αὐτοῦ εἰκονίζονται τέσσερις συνολικὰ Ἅγιοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἓνας εἶναι Ἱεράρχης.

Ὁ ναὸς καὶ οἱ τοιχογραφίες εἶναι τοῦ ἔτους 1327 μ.Χ.

169. Λακκί, Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος

Βορειοδυτικὰ τοῦ οἰκισμοῦ «Λακκί» τῆς Λέρου, ὑψώνεται ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, κτισμένος πιθανῶς στὴ θέση παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς³. Διατηρεῖται μεγάλος ἀριθμὸς μαρμάρινων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὴ βα-

2. Μ. Γεδεών, *Ἐγγραφὸι λίθοι καὶ κεράμια*, Κωνσταντινούπολις 1892, σ. 46.

3. Π. Λαζαρίδης, *Μνημεῖα Δωδεκανήσου*, σ. 229.

σιλική, καθώς και τμήματα από την τοιχοποιία αυτής. Ὁ ναὸς εἶναι τρίκλιτος. Τὸ μεσαῖο κλίτος περατοῦται πρὸς ἀνατολικά σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα. Στὸ κέντρο αὐτοῦ ὑπάρχει τροῦλλος, ἐνῶ τὸ ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ τμήμα αὐτοῦ καλύπτεται μὲ σταυροθόλια.

Τὸ βόρειο κλίτος περατοῦται πρὸς ἀνατολικά, ἐπίσης σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα καὶ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα. Τὸ νότιο κλίτος περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα πρὸς ἀνατολικά καὶ καλύπτεται μὲ σταυροθόλια.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ διατηροῦνται λείψανα τοιχογραφιῶν⁴, εἰδικότερα:

Μεσαῖο κλίτος:

I. Τερὸ Βῆμα:

Στὸ σταυροθόλιο ποὺ εὐρίσκεται πάνω ἀπὸ τὴν Ἁγία Τράπεζα διατηροῦνται λείψανα γραπτοῦ διακόσμου.

II. Κυρίως ναός:

Ἄνωθεν τοῦ τέμπλου διακρίνεται τοιχογραφία (ἡμιεξίτηλος). Εἰκονίζεται πιθανῶς Ἄγγελος (Εὐαγγελισμός;).

Βόρειο κλίτος:

Βόρειος τοῖχος:

Στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ βορείου τοίχου διακρίνεται σύνθεση μὲ σταυροειδῆ κολυμβήθρα στὸ κέντρο. Πρόκειται πιθανῶς γιὰ τὴν παράσταση: «Ὁ Ἰησοῦς καὶ ἡ Σαμαρεῖτις παρὰ τὸ φρέαρ Συχάρ». Κάτω ἀπὸ αὐτὴν εἰκονιζόταν ἡ Παναγία, ἀπὸ τὴν ὁποία διατηρεῖται μόνο τὸ κεφάλι.

Νότιος τοῖχος:

Στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς νότιας ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ βορείου κλίτους εἰκονίζεται ὁ Ἀββᾶς Ζωσιμᾶς κοινωνῶν τὴν Ὁσία Μαρία τὴν Αἰγυπτία. Πάνω ἀπὸ τὴν παράσταση αὕτὴ διακρίνονται λείψανα ἄλλης συνθέσεως.

Οἱ τοιχογραφίες προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 12ον-13ον αἰῶνα. Πιθανῶς νὰ διατηροῦνται καὶ ἄλλες κάτω ἀπὸ τὰ ἐπιχρίσματα.

4. Μ. Γεδεών, *Μνημεῖα τοῦ Χριστιανισμοῦ*, ἔ.ἀ., σ. 45.

170. Παντέλι-Κάστρο, Παναγία

Μέσα στο μεσαιωνικό κάστρο του Παντελίου ύψώνεται ο ναός της Παναγίας, ο οποίος κτίσθηκε πιθανώς στη θέση παλαιότερου, όπως φαίνεται από τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη που διατηρούνται σε αυτόν, είτε έντοιχισμένα, είτε στην αύλη του ναού.

Στη δυτική πλευρά του ναού και άνωθεν της εισόδου είναι έντοιχισμένο τμήμα μαρμάρινου κοσμήτου με ανάγλυφο διάκοσμο (11ου-12ου αιώνα) και επιγραφή.

Στο έσωτερικό του ναού διατηρούνται λείψανα τοιχογραφιών.

Έγγραφο του έτους 1773 ονομάζει τον ναό αυτόν Παναγία Μεγαλόχαρη. Η χρηματική του περιουσία το 1818 ανερχόταν σε 7131 γρόσια. Έπιγραφή⁵ στον άριστερό παραστάτη της θύρας της Προθέσεως αναφέρει το ζωγάφο του εικονοστασίου και ότι το χρύσμα συντελέστηκε στις 23 Απριλίου του 1745. Η έπιγραφή αυτή έχει ως εξής:

«ΕΓΙΝΕ ΤΟ ΠΑ/ΡΟΝ ΕΡΓΩΝ /ΔΙΑ ΨΥΧΗΚΗΣ /CΟΤΗΡΙΑΣ ΔΙΑ / ΕΞΟΔΟΥ, ΜΑΝΟΥ / ΗΛ, CHN TI CY[M]BH/A ΑΥΤΟΥ ΚΑΙ Τ (ΩΝ) ΤΕ / ΚΝΩΝ ΚΑΙ ΙΩ/ΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΡΟΥΣΟΥ ΚΑΙ / ΥCΤΩ- ΡΙΘΗ, [ΥΠΟ] ΙΩΑΚΥ/Μ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ / CΑΜΥΟΤΗ, / ΕΤΕΙ ΧΡΙCΤΟΥ / ΑΨΜΕ / ΑΠΡΙΛΗΟΥ ΚΓ’».

171. Παρθένι, Άγιος Γεώργιος

Ο σημαντικότερος αρχαιολογικός χώρος της Λέρου είναι το Παρθένι. Η ονομασία προέρχεται από Ίερό αφιερωμένο στην «Άρτεμιν Παρθένον», που έκειτο στην περιοχή.

Πρόκειται για ευρύχωρη πεδιάδα, τη μεγαλύτερη της Λέρου, με πλούσια, αρχαία λείψανα. Μεταξύ άλλων διατηρούνται: α) Στην παραλία άφθονα πήλινα όστρακα προϊστορικού οικισμού, β) σε απόσταση 20 μ. από τη θάλασσα ανασκάφηκε πρόσφατα έκτεταμένο ρωμαϊκό συγκρότημα οικοδομημάτων, γ) σε απόσταση 30 μ. περίπου από τη θάλασσα αποκαλύφθηκε μεγάλων διαστάσεων παλαιοχριστιανική βασιλική, ή οποία έμφανίζει δύο οικοδομικές φάσεις, δ) Βορειοδυτικά και στην κορυφή χαμηλού ύψώματος ανασκάφηκαν (θέρος 1983) τρία δωμάτια παλαιοχριστιανικών χρόνων.

5. Μ. Γεδεών, έ.ά., σ. 46.

Νοτιοανατολικά τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς καὶ σὲ ἀπόσταση 300 μ. περίπου ἀπὸ αὐτήν, στὴν κορυφὴ χαμηλοῦ πετρώδους ὑψώματος, εὐρίσκεται τὸ ναῦδριο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου⁶.

Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα (ἔξωτ. διαστ. 5.80 x 5.17 μ.), κτισμένο ἀπὸ ἀργολιθοδομή. Καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα καὶ κεραμίδια (στρωτῆρες σχεδὸν ὀριζόντιοι, καλυπτῆρες κοῖλοι).

Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἀψίδα, ἐσωτερικὰ ἡμικυκλικὴ καὶ ἐξωτερικὰ τρίπλευρη. Στὸ μέσο τῆς ἀψίδας ἀνοίγεται πολεμιστροειδὲς παράθυρο. Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 0.80 μ.), πάνω ἀπὸ τὴν ὁποία σχηματίζεται τυφλὸ ἀψίδωμα.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες. Εἰδικότερα, στὸ μέσο τῆς νότιας ἐσωτερικῆς πλευρᾶς ὑπάρχει ἡ παράσταση τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Δρακοντοκτόνου, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ (17ου αἰ.).

Πιθανῶς κάτω ἀπὸ τὰ ἐπιχρίσματα νὰ διατηροῦνται καὶ ἄλλα λείψανα τοιχογραφιῶν.

III. ΝΗΣΟΣ ΚΑΛΥΜΝΟΣ

172. Ἄργος, Ἅγιοι Ἀπόστολοι

Στὸ Ἄργος τῆς Καλύμνου διατηρεῖ Μετόχιον ἢ Ἱερὰ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου. Σὲ αὐτὸ ὑπάγεται ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων καὶ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.

Ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων εἶναι μεγάλων διαστάσεων καὶ ἀνήκει στὸν τύπο τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου. Σὲ τέσσερις πεσσοὺς φέρεται κτιστός, χαμηλός, ἡμισφαιρικὸς τροῦλλος (φουρνικό).

Οἱ κεραῖες τοῦ σταυροῦ καλύπτονται μὲ καμάρες, ἐνῶ τὰ τέσσερα γωνιαῖα διαμερίσματα μὲ σταυροθόλια. Δυτικὰ ὑπάρχει διώροφος νάρθηκας, ποὺ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα. Νοτιοανατολικά τοῦ ναοῦ εἶναι προσκεκκολλημένο τὸ παρεκκλήσιο τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων διατηροῦνται λείψανα τοιχογραφιῶν. Εἰδικότερα, στὴ νότια πλευρὰ τοῦ νοτιοανατολικοῦ πεσσοῦ εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος Βρεφοκρατοῦσα στὸν τύπο

6. Μ. Γεδεών, ἔ.ἀ., σ. 44.

τῆς «Βλαχερνιωτίσεως». Στὸ μέσο περίπου τῆς νότιας ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ εἰκονίζεται σὲ προτομὴ ὁ Ἀπόστολος Πέτρος.

Στὸν ναὸ θὰ ὑπῆρχαν καὶ ἄλλες τοιχογραφίες, ποὺ δὲν διατηρήθηκαν. Πιθανῶς οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς προέρχονται ἀπὸ τὸν 15ον αἰ.

173. Ἄργος, Παναγία ἡ Κυρά (Κοίμηση Θεοτόκου)

Νότια τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων καὶ σὲ ἀπόσταση 5 μ. περίπου ἀπὸ αὐτόν, κεῖται τὸ ναῦδριο τῆς Παναγίας τῆς Κυρᾶς (Κοίμηση Θεοτόκου).

Πρόκειται γιὰ μετρίων διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα καὶ κουρασάνι. Στὸ ἄκρο τῆς νότιας πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος. Δυτικὰ ὑπάρχει ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας, ποὺ καλύπτεται ἐπίσης μὲ καμάρα.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ διατηροῦνται τοιχογραφίες, ἀπὸ τίς ὁποῖες, ἐκεῖνες ποὺ εὐρίσκοντο στὸ Ἱερὸ Βῆμα ἔχουν κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τους ἐπιχρισθεῖ. Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς καμάρας καὶ πάνω ἀπὸ τὸ Ἱερὸ Βῆμα διατηρεῖται ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ.

Κυρίως ναός:

Στὴν καμάρα τοῦ ναοῦ εἰκονίζονται ἕξι συνθέσεις ἀπὸ τὸ Δωδεκάορτο, ἥτοι: 1) Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, 2) Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, 3) Ὑπαπαντή, 4) Σταύρωση, 5) Εἰς Ἄδου Κάθοδος καὶ 6) Πεντηκοστή (;).

Νότιος τοῖχος: Χωρίζεται σὲ δύο ζῶνες: Ἄνω ζώνη (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Προφήτης ἀδιάγνωστος, 2) Οἱ προσφορὲς τῶν Θεοπατόρων, 3) Ὁ Ἀσπασμὸς τῶν Θεοπατόρων, 4) Ἡ σύλληψη τῆς Θεοτόκου. Κάτω ζώνη: 1) Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, 2) Ἄγγελος.

Βόρειος τοῖχος (ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά): 1) Ἅγιος Γεώργιος Δρακοντοκτόνος, ὁ «Πετρομυώτης»⁷, 2) Θεοτόκος Βρεφοκρατοῦσα, Ὁδηγήτρια⁸, 3) Ἡ Κοίμηση τῆς Θεοτόκου, διατηρεῖται μόνο τὸ ἀνώτερο τμήμα, τὸ ὑπόλοιπο εἶναι ἐπιχρισμένο.

Οἱ τοιχογραφίες προέρχονται ἀπὸ δύο περιόδους. Οἱ παλαιότερες εἶναι πιθανῶς τοῦ 15ου αἰ. καὶ οἱ νεότερες τοῦ 17ου αἰ.

7. Ἀπὸ τὴν κωμόπολη Πετρούμ (Μπουντρούμ), ποὺ εὐρίσκεται στὴ δυτικὴ παραλία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

8. Διακρίνονται δύο στρώματα τοιχογραφιῶν. Ἡ Παναγία προέρχεται ἀπὸ τὸ νεότερο στρώμα.

174. Βαθύ, Άγιος Γεώργιος

Νότια τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τῆς Ἀναστάσεως⁹ καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτήν, εὐρίσκεται μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο ναῦδριο, ποὺ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα.

Ἔχει κτισθεῖ στὴ θέση παλαιότερου ναοῦ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ λείψανα παλαιότερων τοίχων καὶ ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη.

Στὴ νότια ἐσωτερικὴ πλευρὰ αὐτοῦ διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ μεταβυζαντινὲς τοιχογραφίες, πιθανῶς τοῦ 17ου αἱ.

175. Βαθύ, Άγιος Παντελεήμων

Βορειοανατολικά τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τῆς Παλαιοπαναγίας¹⁰ καὶ σὲ ἀπόσταση 80 μ. περίπου ἀπὸ αὐτήν, εὐρίσκεται ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος. Πρόκειται γιὰ μετρίων διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα, ποὺ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ διατηροῦνται λείψανα τοιχογραφιῶν.

Κυρίως ναός:

Νότιος τοῖχος (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Ὑπαπαντή, 2) Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου. Βόρειος τοῖχος (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 1) Βάπτισμα τοῦ Χριστοῦ, 2) Σταύρωση.

Οἱ ὑπόλοιπες ἐπιφάνειες τῶν τοίχων εἶναι ἐπιχρισμένες.

Οἱ τοιχογραφίες προέρχονται ἀπὸ τὴ μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ εἶναι πιθανῶς τοῦ 17ου αἱ.

176. Βαθύ, Ἑμπολας, Ταξιάρχης

Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ νοτίου κλίτους παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς¹¹ ἔχει κτισθεῖ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο ναῦδριο, ποὺ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα καὶ κουρασάνι, ἀφιερωμένο στὸν Ταξιάρχη Μιχαήλ.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναυδρίου διατηροῦνται τοιχογραφίες, ποὺ προέρχονται ἀπὸ δύο περιόδους καὶ ἔχουν ἐπιχρισθεῖ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος αὐτῶν.

9. Ἱ. Βολανάκης, *Μνημεῖα Δωδεκανήσου*, σ. 16-18.

10. Ἱ. Βολανάκης, *Μνημεῖα Δωδεκανήσου*, σ. 16. Ὁ αὐτός, *Νεώτεροι ἐρευναι*, σ. 6-9.

11. Ἱ. Βολανάκης, *Μνημεῖα Δωδεκανήσου*, σ. 15.

I. Ἱερὸ Βῆμα:

Τεταρτοσφαίριο: Εἰκονίζεται ἡ Δέηση. Στὸ κέντρο παρίσταται ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἀπὸ τὴν ὁσφὺ καὶ ἄνω, εὐλογώντας μετὰ τὸ δεξιὸν καὶ κρατώντας κλειστὸ κώδικα Εὐαγγελίου μετὰ τὸ ἀριστερό. Δεξιὰ Του ἡ Θεοτόκος καὶ ἀριστερά Του ὁ Πρόδρομος.

Ἀψίδα: Παρίστανται τέσσερις Ἱεράρχες συλλειτουργοῦντες, ἥτοι (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 1) Ἅγιος ἀδιάγνωστος, 2) Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, 3) Ἅγιος Βασίλειος, 4) Ἅγιος ἀδιάγνωστος.

Πάνω ἀπὸ τὸ Ἱερὸ Βῆμα καὶ στὸ νότιο μισὸ τῆς καμάρας εἰκονίζεται ἡ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, ἐνῶ στὸ βόρειο μισὸ ἡ Εἰς Ἄδου Κάθοδος.

II. Κυρίως ναός:

Καμάρα: Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ νοτίου μισοῦ εἰκονίζεται ἡ Βαῖοφόρος, ἐνῶ στὸ ἀντίστοιχο τμήμα τοῦ βορείου μισοῦ τῆς καμάρας εἰκονίζεται ἡ Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ.

Νότιος τοῖχος (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Ἅγιος Νικόλαος, 2) Ἅγιος, Ὅσιος ἀδιάγνωστος.

Βόρειος τοῖχος (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 1) Ταξιάρχης Μιχαήλ, 2) Ἅγιος Διάκονος, ἀδιάγνωστος.

Οἱ τοιχογραφίες τῆς α' περιόδου προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 13ον αἰ., ἐνῶ τῆς β' περιόδου (Δέηση-Ἱεράρχες) εἶναι μεταβυζαντινές, πιθανῶς τοῦ 16ου-17ου αἰ.

177. Βαθύ, Παναγία ἡ Καλλιώτισσα

Νοτιοδυτικὰ τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Βαθέος καὶ πλησίον πλούσιας πηγῆς, εὐρίσκεται τὸ ναῦδριο τῆς Παναγίας τῆς Καλλιώτισσας, κτισμένο πιθανῶς στὰ λείψανα παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν σωζόμενων μαρμάρινων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν.

Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο ναῦδριο, ποὺ καλύπτεται μετὰ κτιστὴ καμάρα.

Στὸ ἐσωτερικὸ αὐτοῦ διατηροῦνται τοιχογραφίες.

I. Ἱερὸ Βῆμα:

Τεταρτοσφαίριο: Εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος στὸν τύπο τῆς Πλατυτέρας «Βλαχερινιώτισσης», περιβαλλόμενη ἀπὸ δύο Ἀγγέλους.

Νότιος τοίχος: 1) Ἡ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, 2) Δύο Ἅγιοι σὲ στηθάρια.

II. Κυρίως ναός:

Καμάρα: Στὸ νότιο μισὸ εἰκονίζεται ἡ Ὑπαπαντὴ καὶ στὸ βόρειο ἡ Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ.

Νότιος τοίχος: Παρίσταται ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ὁλόσωμος, ἔνθρονος, εὐλογώντας μετὰ τὸ δεξιὸ καὶ κρατώντας ἀνοιχτὸ κώδικα Εὐαγγελίου μετὰ τὸ ἀριστερό.

Βόρειος τοίχος: Ἄνω εἰκονίζονται δύο Ἅγιοι σὲ στηθάρια καὶ κάτω ἡ Θεοτόκος Βρεφοκρατοῦσα, Ὁδηγήτρια.

Οἱ τοιχογραφίες προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 14ον αἰ.

178. Βαθύ, Παναγία ἡ Χωστή (Κοίμηση Θεοτόκου)

Νοτιοανατολικά τοῦ Βαθέος καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν παραλία, εὑρίσκεται ὁ ναὸς τῆς Παναγίας τῆς Χωστῆς. Ἡ ὀνομασία προέρχεται προφανῶς, ἐπεὶδὴ κεῖται ἐν μέρει κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, ἰδίως ἐὰν ληφθεῖ ὑπ' ὄψη ἡ νότια καὶ ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ αὐτῆς.

Πρόκειται γιὰ μετρίων διαστάσεων μονόχωρο ναό, ποὺ καλύπτεται μετὰ κτιστὴ καμάρα. Ἔχει κτισθεῖ στὴ θέση παλαιότερου ναοῦ, πιθανῶς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ λείψανα παλαιῶν τοίχων καὶ ἀπὸ τὸν μεγάλον ἀριθμὸν μαρμάρινων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ποὺ διατηροῦνται μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτόν.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ ὑπάρχουν λείψανα τοιχογραφιῶν σὲ δύο στρώματα, οἱ ὁποῖες ἔχουν μερικῶς ἐπιχρισθεῖ.

I. Ἱερὸ Βῆμα:

Τεταρτοσφαίριο: Εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος Βρεφοκρατοῦσα, στὸν τύπο τῆς «Βλαχερνιωτίσσης», περιβαλλόμενη ἀπὸ δύο Ἀγγέλους.

Στὸ νότιο μισὸ τοῦ τμήματος τῆς καμάρας, ποὺ εὑρίσκεται πάνω ἀπὸ τὸ Ἱερὸ Βῆμα, εἰκονίζεται ἡ Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ καὶ στὸ βόρειο ἡ Εἰς Ἄδου Κάθοδος.

II. Κυρίως ναός:

Καμάρα: Χωρίζεται σὲ τέσσερα διάχωρα, στὰ ὁποῖα εἰκονίζονται σκηνές ἀπὸ τὸ Δωδεκάορτο, ἥτοι: 1) Ἡ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, 2) Ἡ Ὑπαπαντὴ, 3) Ἡ Βάπτισις καὶ 4) Ἡ Μεταμόρφωση.

Πρόκειται για συνεπτυγμένο κύκλο του λεγόμενου Δωδεκαόρτου, πιθανώς λόγω έλλειψης χώρου. Τò εικονογραφικò πρόγραμμα δὲν ἀκολουθεῖ τὴ σειρά, ποὺ καθιερώθηκε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιο-λόγων (13ος αἰ. κ.έ.), γεγονὸς ποὺ τοὺς προσδίδει ἀρχαϊκότητα¹².

Νότιος τοῖχος:

Ἀπὸ τὸ α΄ στρώμα προέρχεται ἡ παράσταση τῆς Ἁγίας Τριάδος (Φιλοξενία Ἀβραάμ), καθὼς καὶ λείψανα ἄλλων συνθέσεων.

Ἀπὸ τὸ β΄ στρώμα (νεότερο) προέρχονται οἱ ἐξῆς τοιχογραφίες (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Θεοτόκος Βρεφοκρατοῦσα, 2) Ἅγιος Γεώργιος ὁλόσωμος, ὄρθιος (ὄχι ἔφιππος), 3) Ἁγία Εἰρήνη, ἡ ὁποία φέρει στέμμα στὸ κεφάλι καὶ πολυτελῆ στολή, μὲ τὸ λεγόμενο «Θωράκιο», 4) Ἁγία ἀδιάγνωστη.

Βόρειος τοῖχος:

Ἄνω εἰκονίζεται ἡ παράσταση τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου καὶ κάτω ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου. Καὶ οἱ δύο συνθέσεις ἀνήκουν στὸ α΄ στρώμα. Ἐπειδὴ ὁ ναὸς εἶναι ἀφιερωμένος στὴν Παναγία, ἀπαντοῦν πολυάριθμες συνθέσεις, ποὺ ἀναφέρονται στὴ ζωὴ τῆς Θεοτόκου.

Δυτικὸς τοῖχος:

Ἦχει καταστραφεῖ λόγω προεκτάσεως τοῦ ναοῦ πρὸς τὰ δυτικά.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ α΄ στρώματος προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 13ον αἰῶνα, ἐνῶ τοῦ β΄ ἀπὸ τὸν 15ον-16ον αἰ.

179. Παλαιόχωρα, Ἅγιος Γεώργιος ἢ Ἁγία Ἄννα

Στὸ βόρειο τμῆμα τοῦ Κάστρου καὶ σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο κεῖται ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Τροπαιοφόρου (23 Ἀπριλίου)¹³, σύμφωνα μὲ τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή, ἡ ὁποία διατηρεῖται μέχρι σήμερα ἢ τῆς Ἁγίας Ἄννας, τῆς μητέρας τῆς Παναγίας, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπικρατοῦσα προφορικὴ παράδοση.

Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 4.83 x 2.50 μ.) καὶ καλύπτε-

12. Πρβλ. καὶ τοιχογραφίες Ἁγίου Γεωργίου Βάρδα στὴν Ἀρνίθα Ρόδου. Ἀ. Ὀρλάνδος, *ABME*, τ. 6 (1948), σ. 114-142. Ἰ. Βολανάκης, *Ἅγιος Γεώργιος Βάρδας*, σ. 19 κ.έ.

13. Ἰ. Βολανάκης, *Ναῦδρια Κάστρου Χώρας Καλύμνου*, σ. 94-104.

ται μὲ κτιστὴ καμάρα καὶ κοῖλα κεραμίδια (ἀμουργάδες). Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 2.06 καὶ βέλους 1.10 μ.), στὸ μέσο τῆς ὁποίας ἀνοίγεται ἓνα μονόλοβο, πολεμιστροειδὲς παράθυρο (πλάτους 0.10/0.24 μ.). Στὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 0.68/0.80 μ.). Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ διατηροῦνται λείψανα παλαιῶν τοιχογραφιῶν, ἦτοι:

I. Τερὸ Βῆμα:

Ἀψίδα: Τεταρτοσφαίριο: Εἰκονίζεται ἡ Δέηση.

Κόγχη: Παρίστανται τέσσερις Ἅγιοι Ἱεράρχες, ὁλόσωμοι. Φέρουν ἐπισκοπικὰ ἄμφια καὶ κρατοῦν ἀνεπτυγμένα, ἐνεπίγραφα, λειτουργικὰ εἰλητάρια. Εἶναι στραμμένοι πρὸς τὸ κέντρο τῆς ἀψίδας, συλλειτουργοῦντες, ἦτοι (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 1) Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, 2) Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, 3) Μέγας Βασίλειος καὶ 4) Ἅγιος Ἱεράρχης ἀδιάγνωστος.

Καμάρα: Εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ.

II. Κυρίως ναός:

Καμάρα: Νότιο μισό (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, 2) Ἡ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, 3) Ἡ Βάπτισμα καὶ 4) Ἡ Μεταμόρφωση τοῦ Χριστοῦ.

Βόρειο μισό (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): Ἄν καὶ δὲν διατηροῦνται τοιχογραφίες στὴ θέση αὐτήν, εἰκάζεται ὅτι θὰ εἰκονίζονταν οἱ ἑξῆς παραστάσεις: 5) Ἡ Ἑγερση τοῦ Λαζάρου, 6) Ἡ Βαῖοφόρος, 7) Ἡ Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ καὶ 8) Ἡ Κάθοδος τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἄδη (Ἀνάσταση).

Νότιος τοῖχος (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Ἅγιος ἀδιάγνωστος, 2) Ὁμοίως, 3) Κτητορικὴ ἐπιγραφή. Ἐπάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ ναοῦ διατηρεῖται ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή, ἡ ὁποία περιλαμβάνει δεκατέσσερις (14) στίχους καὶ ἔχει ὡς ἑξῆς:

«+ ΗΣΤΟΡΙΘΗ Ο ΘΗΟΣ / ΚΕ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ / ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ(ΑΙ) / ΤΡΟΠΕΟΦΟΡΟΥ ΜΕ / ΓΑΛΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΓΕ / ΟΡΓΙΟΥ ΔΗΛΑ ΕΞΟ / ΔΟΥ Κ(ΑΙ) ΚΟΠΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ / ΧΑΡΚΙΑΣ ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ / ΚΑΛΑΒΡΟΥ Κ(ΑΙ) ΤΟΝ ΤΕΚΝΟ(Ν) / ΑΥΤΟΥ ΝΗΚΟΛΑΟΥ Κ(ΑΙ) ΤΗ(С) [СΥΜ/ ΒΗΟΥ] ΑΥΤΟΥ ΚΑΛΗΣ Κ(ΑΙ) ΤΟ(Ν) ΤΕ / ΚΝΟΝ ΑΥΤΟΝ ΧΑΡΤΟΦΥΛΑΚΑ / [ΕΝ ΕΤΕΙ СΩΤΗΡΙ] Ο ΑΦΙΘ' ΜΗΝΙ Μ(ΑΡ)ΤΙ(Ω) / [ΙΝΔ (ΙΚΤΙΩΝΟС)] Η'».

Σύμφωνα με την επιγραφή αυτήν ὁ ναὸς ἀνεγέρθηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰ. μ.Χ. καὶ ἀγιογραφήθηκε τὸ ἔτος 1519 μ.Χ.

Ἐπίσης εἰκονίζονται οἱ Ἁγίες: 4) Παρασκευή, 5) Μαρίνα καὶ 6) Κυριακή.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου εἶναι ἔργα μέτριας ποιότητας καὶ ὄχι καλῆς διατηρήσεως. Ἀξιοσημείωτο τυγχάνει τὸ γεγονός, ὅτι εἶναι ἀκριβῶς χρονολογημένες, τὸ ὁποῖο μᾶς βοηθεῖ στὴν κατὰ προσέγγιση χρονολογικὴ κατάταξη τῶν τοιχογραφιῶν καὶ τῶν λοιπῶν ναῶν τοῦ Κάστρου τῆς Χώρας Καλύμνου, οἱ ὁποῖες δὲν εἶναι ἀκριβῶς χρονολογημένες, λόγω τῆς μὴ υπάρξεως ἢ μὴ διατηρήσεως κτητορικῶν ἐπιγραφῶν στοὺς ναοὺς αὐτοὺς.

180. Παλαιόχωρα, Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος (Ἀποτομή τοῦ Τιμίου Προδρόμου)

Στὸ Βορειοανατολικὸ τμήμα τοῦ Κάστρου τῆς Χώρας, Βορειο-ανατολικά τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Τροπαιοφόρου ἢ τῆς Ἁγίας Ἄννας καὶ σὲ ἀπόσταση εἰκοσιπέντε μέτρων περίπου ἀπὸ αὐτόν, σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο, κεῖται ὁ ναὸς τῆς Ἀποτομῆς τοῦ Τιμίου Προδρόμου (29 Αὐγούστου)¹⁴.

Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 6.16 x 2.58 μ.) καὶ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα. Ἡ ὀροφή αὐτοῦ φέρει ἐξωτερικὰ ἐπίστρωση ἀπὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα.

Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 1.55 καὶ βέλους 0.70 μ.), στὸ μέσο τῆς ὁποίας ἀνοίγεται ἓνα μονόλοβο, πολεμιστροειδὲς παράθυρο (πλάτους 0.14/0.20 μ.). Στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 0.68/1.00 μ.). Τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ καλύπτεται μὲ στρώμα ἀπὸ πηλάσβεστο.

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ διατηροῦνται τοιχογραφίες, ἥτοι:

I. Τερὸ Βῆμα:

Ἀψίδα: Τεταρτοσφαίριο: Στὴ θέση αὐτὴν πιθανῶς εἰκονιζόταν ἡ Δέηση.

14. Ἱ. Βολανάκης, *Ναῦδρια Κάστρου Χώρας Καλύμνου*, σ. 85-93.

Κόγχη: Στη θέση αυτήν παρίσταντο Άγιοι Ίεράρχες, συλλειτουργοῦντες.

Άνατολικὸ μέτωπο: Άνω ζώνη: Στην ἐπιφάνεια αὐτῆς πιθανῶς εἰκονίζοταν τὸ Άγιο Μανδῆλιο.

Κάτω ζώνη: Παρίσταται ἓνας Άγιος ἀδιάγνωστος.

Καμάρα: Εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ.

Νότιος τοῖχος: Άνω ζώνη: Εἰκονίζονται δύο Άγιοι Ίεράρχες, στηθαῖοι, μετωπικοί. Κάτω ζώνη: Άγιος Ίωάννης ὁ Ἐλεήμων.

Βόρειος τοῖχος: Διάκονος Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυς.

II. Κυρίως ναός:

Καμάρα: Κλειδί: Ἐντὸς ρομβοειδῶν πλαισίων εἰκονίζονται ἔξι Προφῆτες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.

Νότιο μισὸ καμάρας (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, 2) Ἡ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, 3) Ἡ Βάπτισις τοῦ Χριστοῦ, 4) Ἡ Σταύρωση, 5) Ἡ Ὑπαπαντὴ τοῦ Χριστοῦ.

Βόρειο μισὸ καμάρας (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 6) Ἡ Μεταμόρφωση, 7) Ἡ Βαΐοφόρος, 8) Ἡ Κάθοδος τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἄδη, 9) Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου.

Νότιος τοῖχος: Άνω ζώνη: Εἰκονίζονται σκηνές ἀπὸ τὸν βίον τοῦ Ἀγίου Ίωάννου τοῦ Προδρόμου, ἥτοι: 1) Ὁ Εὐαγγελισμὸς τοῦ Ζαχαρίου, 2) Τὸ Γενέσιον τοῦ Προδρόμου, 3) Τὸ Συμπόσιον τοῦ βασιλέως Ἡρώδου, 4) Ἡ Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ (Ἀγία Τριάς).

Κάτω ζώνη (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Άγιος ἀδιάγνωστος, 2) Δέηση¹⁵, 3) Γεώργιος Τροπαιοφόρος, 4) Νικήτας, 5) Δημήτριος ὁ Μυροβλύτης.

Βόρειος τοῖχος: Άνω ζώνη (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 1) Οἱ τρεῖς Παῖδες ἐν τῇ καμίνῳ, 2) Παντελεήμων, 3) Κτητορικὴ ἐπιγραφή ἐξίτηλος, 4) Ἀγία ἀδιάγνωστη, 5) Ὁμοίως καὶ 6) Ὁμοίως.

Κάτω ζώνη (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): Εἰκονίζονται μορφές ὁλόσωμων Ἀγίων ἀδιάγνωστων καὶ ἡ Σύναξις τῶν Ἀρχαγγέλων Μιχαήλ καὶ Γαβριήλ.

Δυτικὸς τοῖχος: Εἰκονίζεται μνημειώδης σύνθεσις τῆς Δευτέρας Παρουσίας καὶ τῆς Μελλούσης Κρίσεως.

Ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Ίωάννου τοῦ Προδρόμου κτίσθηκε πιθανῶς κατὰ τὸν 14ον αἰ. μ.Χ., ὁπότε καὶ ἀγιογραφήθηκε. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ

15. Στη θέση τοῦ Ίωάννου τοῦ Προδρόμου εἰκονίζεται ὁ Ίωάννης ὁ Θεολόγος.

αὐτὴ φαίνεται νὰ προέρχεται καὶ ἡ τοιχογραφία τοῦ Ἁγίου Στεφάνου τοῦ Πρωτομάρτυρος. Ἀργότερα ὁ ναὸς ἐρειπώθηκε καὶ ἀναικανίσθηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰ. μ.Χ., ὅποτε καὶ ἀγιογραφήθηκε τὸ δεύτερον. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν περίοδο φαίνεται ὅτι προέρχονται οἱ λοιπὲς τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ, οἱ ὁποῖες εἶναι μέτριας ποιότητας καὶ ἐμφανίζουν δυτικὲς ἐπιδράσεις.

181. Παλαιόχωρα, Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ

Στὸ Βορειοδυτικὸ τμήμα τοῦ Κάστρου καὶ σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο, κεῖται τὸ ναῦδριο τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Χριστοῦ¹⁶. Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 5.41 x 2.67 μ.) καὶ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα. Ἐξωτερικὰ ἡ στέγη φέρει ἐπίστρωση ἀπὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα.

Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 2.14 καὶ βέλους 1.07 μ.), στὸ μέσο τῆς ὁποίας ἀνοίγεται ἓνα μονόλοβο, πολεμιστροειδὲς παράθυρο (πλάτους 0.10/0.23 μ.). Στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 0.78/0.90 μ.). Τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ καλύπτεται μὲ μικρὲς, ἐγχώριες ἀσβεστολιθικὲς, φαιόχρωμες πλάκες.

Οἱ ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ καλύπτονται μὲ τοιχογραφίες. Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα ἔχει ὡς ἑξῆς:

I. Τερὸ Βῆμα:

Ἀψίδα: Τεταρτοσφαίριο: Εἰκονίζεται ἡ Δέηση.

Κόγχη: Παρίστανται ἕξι Ἅγιοι Ἱεράρχες, συλλειτουργοῦντες, ἥτοι (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 1) Νικόλαος Μύρων (;), 2) Σπυρίδων Τριφυθοῦντος (;), 3) Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, 4) Μέγας Βασίλειος, 5) Γρηγόριος Θεολόγος καὶ 6) Γρηγόριος Νύσσης (;).

Μελισμός: Στὸ κέντρο τῆς ἀψίδας καὶ μεταξὺ Ἰωάννου Χρυσοστόμου καὶ Μεγάλου Βασιλείου εἰκονίζεται ἡ παράσταση τοῦ Μελισμοῦ ἢ τοῦ Θυομένου.

Καμάρα: Παρίσταται ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ.

Νότιος τοῖχος: Ἅγιος Ἱεράρχης ὁλόσωμος, ὄρθιος, μετωπικός, ἀδιάγνωστος.

16. Ἱ. Βολανάκης, *Ναῦδρια Κάστρου Χώρας Καλύμνου*, σ. 5-113.

II. Κυρίως ναός:

Καμάρα: Νότιο μισό (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά):

1) Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, 2) Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, 3) Ὑπαπαντῇ, 4) Βάπτισμα τοῦ Χριστοῦ.

Βόρειο μισό (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): Στῇ θέσῃ αὐτὴν εἰκονίζονταν πιθανότατα οἱ ἐξῆς συνθέσεις: 5) Μεταμόρφωση, 6) Βαΐοφόρος, 7) Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ καὶ 8) Κάθοδος τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἄδη.

Νότιος τοῖχος (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά.): 1) Νικήτας, 2) Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, 3) Κτητορικὴ ἐπιγραφή.

Ἐπάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ ναοῦ διατηρεῖται ἐπτάστιχος κτητορικὴ ἐπιγραφή, ἡ ὁποία εἶναι ἑμμετρος καὶ ἔχει ὡς ἐξῆς:

«+ ΤΟΥΤΟΝ ΤΟ(Ν) ΝΑΟΝ / ΤΟΝ ΠΑΝΘΑΥΜΑΣΤΟ/Ν (ΟΝ) ΘΕ-
ΩΡ(Ε)ΙΤΕ ΝΚΟ/ΛΑΟΣ ΙCΤΟΡΙCΕ ΘΕ(Ι)/ΟC ΖΟΓΡΑΦΟC».

Ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ Ἀγιογράφου, ὁ ὁποῖος ὀνομαζόταν Νικόλαος. Ἀτυχῶς δὲν διατηρεῖται ἡ χρονολογία.

Οἱ τοιχογραφίες εἶναι ἔργα μέτριας τέχνης, τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰ. μ.Χ.

182. Παλαιόχωρα, Μεταμόρφωση τοῦ Χριστοῦ

Νοτιοανατολικά τοῦ ναυδρίου τοῦ Τιμίου Σταυροῦ καὶ σὲ ἀπόσταση 25 μ. περίπου ἀπὸ αὐτό, κεῖται τὸ ναῦδριο τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Χριστοῦ (6 Αὐγούστου)¹⁷.

Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 5.28 x 3.23 μ.), τὸ ὁποῖο καλύπτεται μὲ κτιστὴ ἡμικυλινδρική ὀροφή. Ἡ στέγη ἐξωτερικὰ φέρει ἐπίστρωση ἀπὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα (κουρασάνι).

Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 2.75 καὶ βέλους 1.80 μ.), στὸ μέσο τῆς ὁποίας ἀνοίγεται ἓνα μονόλοβο, πολεμιστροειδὲς παράθυρο (πλάτους 0.19 μ.).

Στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται ἓνα παράθυρο (πλάτους 0.50 μ.), ἐνῶ στὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς ἴδιας πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 0.93/0.99 μ.). Τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ καλύπτεται μὲ μείγμα ἀπὸ πηλᾶσβεστο.

Οἱ ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ φέρουν τοιχογραφίες, ἥτοι:

17. Ἱ. Βολανάκης, *Ναῦδρια Κάστρου Χώρας Καλύμνου*, σ. 130-142.

I. Τερὸ Βῆμα:

Ώψιδα: Τεταρτοσφαίριο: Εἰκονίζοταν ἡ Δέηση, ἀπὸ τὴν ὁποία διατηροῦνται λείψανα.

Κόγχη: Παρίστανται ἔξι Ἅγιοι Ἱεράρχες συλλειτουργοῦντες, ἥτοι (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 1) Νικόλαος Μύρων (;), 2) Σπυρίδων Τριμυθοῦντος (;), 3) Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, 4) Μέγας Βασίλειος, 5) Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καὶ 6) Γρηγόριος ὁ Νύσσης (;).

Ἀνατολικὸ μέτωπο: Καλύπτεται μὲ διακοσμητικὴ ταινία.

Καμάρα: Στὴ θέση αὐτὴ θὰ εἰκονίζοταν ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ. Νότιος τοῖχος: Διάκονος Ρωμανὸς ὁ Μελωδός.

Βόρειος τοῖχος: Διάκονος Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυς.

II. Κυρίως ναός:

Καμάρα: Κλειδί: Εἰκονίζονταν ἀρχικὰ ὀκτὼ Προφῆτες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἀπὸ τοὺς ὁποίους διατηροῦνται οἱ πέντε. Παρίστανται στηθαῖοι καὶ κρατοῦν ἀνεπτυγμένα, ἐνεπίγραφα εἰλητάρια.

Νότιο μισὸ καμάρας (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, 2) Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, 3) Βάπτιση.

Βόρειο μισὸ καμάρας (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 4) Ὑπαπαντή, 5) Σταύρωση καὶ 6) Κάθοδος τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἄδη.

Νότιος τοῖχος (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, 2) Γεώργιος ὁ Τροπαιοφόρος, 3) Ὁνούφριος, 4) Αἰκατερίνη.

Βόρειος τοῖχος (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): Δημήτριος ὁ Μυροβλύτης (;).

Οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς εἶναι μέτριας ποιότητος καὶ προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 15ου ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰ. μ.Χ.

183. Παλαιόχωρα, Παναγία (Κοίμηση τῆς Θεοτόκου)-Ἅγιος Νικόλαος

Βορειοανατολικά τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ σὲ ἀπόσταση 100 μέτρων περίπου ἀπὸ αὐτόν, σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο, κεῖται ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (15 Αὐγούστου)¹⁸ καὶ βόρεια αὐτοῦ εἶναι προσκεκολλημένο τὸ ναῦδριο τοῦ Ἁγίου Νικολάου.

Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 4.74 x 2.57 μ.) καὶ

18. Ἱ. Βολανάκης, *Ναῦδρια Κάστρου Χώρας Καλύμνου*, σ. 70-82.

καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Ἡ ὀροφή ἐξωτερικὰ φέρει ἐπίστρωση ἀπὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἀψίδα ἐσωτερικὰ ἡμικυκλική (χορδῆς 2.16 καὶ βέλους 1.08 μ.) καὶ ἐξωτερικὰ τρίπλευρη, στὸ μέσο τῆς ὁποίας ἀνοίγεται ἓνα μονόλοβο πολεμιστροειδὲς παράθυρο (πλάτους 0.06/0.20 μ.)

Στὸ μέσο περίπου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 0.79/0.82 μ.). Στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται δεύτερη εἴσοδος (πλάτους 0.66/1.15 μ.). Στὸ μέσο περίπου τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ ἀνοίγεται ἓνα ὀρθογωνίου σχήματος παράθυρο (πλάτους 0.58 μ.). Τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ καλύπτεται μὲ χοχλάκι. Τὸ Ἱερὸ Βῆμα χωρίζεται τοῦ κυρίως ναοῦ μὲ ξύλινο, νεότερο τέμπλο.

Οἱ ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ καλύπτονταν μὲ τοιχογραφίες, ἀπὸ τίς ὁποῖες διατηροῦνται μόνο λείψανα, ἥτοι:

I. Ἱερὸ Βῆμα:

Ἀψίδα: Τεταρτοσφαίριο: Εἰκονίζονταν ἡ Θεοτόκος ὁλόσωμη, ἔνθρονος, μετωπική, βρεφοκρατοῦσα, περιβαλλόμενη ὑπὸ τῶν Ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ.

Κόγχη: Παρίστανται ἔξι Ἅγιοι Ἱεράρχες συλλειτουργοῦντες, ἥτοι (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 1) Νικόλαος Μύρων (:), 2) Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας, 3) Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, 4) Μέγας Βασίλειος, 5) Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καὶ 6) Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων.

Ἀνατολικὸ μέτωπο: Καλύπτεται μὲ διακοσμητικὴ ταινία.

Καμάρα: Διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τὴν Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ.

Νότιος τοῖχος: Κύριλλος Ἀλεξανδρείας.

Βόρειος τοῖχος: Διάκονος Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυς.

II. Κυρίως ναός:

Καμάρα: Νότιο μισό: Στὴ θέση αὐτὴν πιθανῶς εἰκονίζονταν οἱ ἐξῆς παραστάσεις: 1) Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, 2) Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, 3) Ὑπαπαντή.

Βόρειο μισό: 4) Βαῖοφόρος, 5) Εἰς Ἄδου Κάθοδος (Ἀνάσταση).

Νότιος τοῖχος (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Ἅγιος ἀδιάγνωστος, 2) Μέγας Ἀντώνιος, λείψανα σὲ δύο στρώματα (παλαιότερο-νεότερο).

Βόρειος τοῖχος (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Ἀρτέμιος, 2) Γεώργιος Τροπαιοφόρος, 3) Δημήτριος Θεσσαλονίκης.

Δυτικός τοίχος: Άνω ζώνη: Κοίμηση Θεοτόκου. Κάτω ζώνη: Άγια αδιάγνωστη.

Νότιο πρόσκτισμα: Θεοτόκος βρεφοκρατούσα.

Οί τοιχογραφίες του πρώτου στρώματος προέρχονται από τον 14ον αἰ. μ.Χ. καὶ ἐκεῖνες τοῦ δευτέρου ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 16ου αἰ. μ.Χ.

Βόρεια τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας (Κοίμηση Θεοτόκου) εἶναι προσκεκολλημένο τὸ ναῦδριο τοῦ Ἁγίου Νικολάου, Ἀρχιεπισκόπου Μύρων τῆς Λυκίας¹⁹. Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 6.15 x 2.40 μ.) καὶ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα. Ἡ ὀροφὴ ἐξωτερικὰ φέρει στρώμα ἀπὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα.

Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 1.46 καὶ βέλους 0.95 μ.), στὸ μέσο τῆς ὁποίας ἀνοίγεται ἓνα μονόλοβο, πολεμιστροειδὲς παράθυρο (πλάτους 0.22 μ.).

Στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 0.68 μ.). Στὸ μέσο περίπου τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ δημιουργεῖται ἓνα ἄνοιγμα (πλάτους 0.44/0.66 μ.), τὸ ὁποῖο ἐπιτρέπει τὴν ἀκουστικὴ ἐπικοινωνία μεταξὺ τοῦ ναῦδριου αὐτοῦ καὶ ἐκείνου τῆς Παναγίας. Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται ἓνα παράθυρο (πλάτους 0.44/0.66 μ.).

Στὸ μέσο περίπου τῆς βόρειας ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ διετηροῦντο μέχρι πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια λείψανα τοιχογραφίας τοῦ Ἁγίου Νικολάου²⁰, τὰ ὁποῖα στὴ συνέχεια καλύφθηκαν μὲ γαλάκτωμα ἀσβέστου. Ἐπρόκειτο γιὰ μέτριας ποιότητος καὶ διατηρήσεως τοιχογραφία τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰ. μ.Χ.

184. Παλαιόχωρα, Τίμιος Σταυρός

Στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ Κάστρου κεῖται τὸ ναῦδριο τοῦ Τιμίου Σταυροῦ²¹. Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 5.35 x 2.81 μ.) καὶ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα, ἡ ὁποία ἐξωτερικὰ φέρει ἐπίστρωση ἀπὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα.

19. Ἰ. Βολανάκης, *Ναῦδρια Κάστρου Χώρας Καλύμνου*, σ. 83-84.

20. Ὁ γράφων ἐπισκέφθηκε τὸ ναῦδριο αὐτὸ τὸ 1980 καὶ εἶδε τὴν τοιχογραφία αὐτή. Σὲ μεταγενέστερη ἐπίσκεψή του στὸ μνημεῖο, ἡ τοιχογραφία εἶχε καλυφθεῖ μὲ γαλάκτωμα ἀσβέστου.

21. Ἰ. Βολανάκης, *Ναῦδρια Κάστρου Χώρας Καλύμνου*, σ. 117-129.

Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 2.44 καὶ βέλους 1.30 μ.), στὸ μέσο τῆς ὁποίας ἀνοίγεται ἓνα μονόλοβο, πολεμιστροειδὲς παράθυρο (πλάτους 0.05/0.18 μ.).

Στὸ μέσο περίπου τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ ἀνοίγεται ἓνα παράθυρο (πλάτους 0.39/0.50 μ.). Στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 0.65/0.94 μ.). Τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ καλύπτεται ἐν μέρει μὲ χοχλάκι καὶ ἐν μέρει μὲ συμπιλητὸ χῶμα. Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ διατηροῦνται λείψανα τοιχογραφιῶν, ἥτοι:

I. Τερὸ Βῆμα:

Ἀψίδα: Τεταρτοσφαίριο: Εἰκονίζεται ἡ Δέηση.

Κόγχη: Παρίστανται Ἅγιοι Ἱεράρχες συλλειτουργοῦντες, ἥτοι (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 1) Γρηγόριος Θεολόγος, 2) Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, 3) Μέγας Βασίλειος καὶ 4) Γρηγόριος Νύσσης (;).

Ἀνατολικὸ μέτωπο: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ καλύπτεται μὲ διακοσμητικὴ ταινία.

Καμάρα: Εἰκονίζεται ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ.

Νότιος τοῖχος: Δὲν διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες.

Βόρειος τοῖχος: Διάκονος Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυς.

II. Κυρίως ναός:

Καμάρα: Νότιο μισό (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, 2) Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, 3) Ὑπαπαντή, 4) Βάπτιση.

Βόρειο μισό (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 5) Μεταμόρφωση, 6) Βαῖοφόρος, 7) Σταύρωση καὶ 8) Ἀποκαθήλωση.

Νότιος τοῖχος (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Δημήτριος ὁ Μυροβλύτης, 2) Λείψανα ἀφιερωματικῆς ἐπιγραφῆς.

Βόρειος τοῖχος (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 1) Ἅγιος ὁλόσωμος, μετωπικός, ἀδιάγνωστος, 2) Ὁμοίως, 3) Ὁμοίως, 4) Νικήτας καὶ 5) Γεώργιος Τροπαιοφόρος, ὁ Καππαδῶξ.

Ὁ ναὸς τοῦ Τιμίου Σταυροῦ κτίσθηκε καὶ ἀγιογραφήθηκε τὸ ἔτος 1506 μ.Χ., σύμφωνα μὲ τὴ μέχρι πρὸ ὀλίγων ἐτῶν διατηρούμενη κτητορικὴ ἐπιγραφή²².

Οἱ τοιχογραφίες εἶναι ἔργα μέτριας ποιότητος μὲ δυτικὲς ἐπιδράσεις.

22. Μ. Γεδεών, *Μνημεῖα τοῦ Χριστιανισμοῦ*, ἔ.ἀ., σ. 48.

185. Ποθέα, Κάστρο Χρυσοχειριάς, Μεταμόρφωση

Στους πρόποδες του Κάστρου της Χρυσοχειριάς, εύρίσκεται το ναῦδριο της Μεταμορφώσεως του Χριστού. Πρόκειται για μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα (έσωτ. διαστ. 4.90 x 2.05 μ.), πού καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Στο έσωτερικό διατηροῦνται τοιχογραφίες, ὀρισμένες ἀπό τις ὁποῖες εἶναι ἐπιζωγραφισμένες.

I. Ἱερὸ Βῆμα:

Τεταρτοσφαίριο: Δέηση.

Ἀψίδα: Τέσσερεις Ἱεράρχες συλλειτουργοῦντες (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 1) Ἀθανάσιος, 2) Βασίλειος ὁ Μέγας, 3) Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, 4) Γρηγόριος ὁ Θεολόγος.

Ἀνατολικὸ μέτωπο: Ἄνω εἰκονίζεται τὸ Ἅγιο Μανδήλιο καὶ ἐκαστέρωθεν ὑπάρχουν διακοσμητικά.

Νότιος τοῖχος: Ὅραμα Πέτρου Ἀλεξανδρείας.

Βόρειος τοῖχος: 1) Ἅγιος Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυς, 2) Ἅγιος ἀδιάγνωστος.

Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς καμάρας καὶ πάνω ἀπὸ τὸ Ἱερὸ Βῆμα εἰκονίζεται ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ.

II. Κυρίως ναός:

Καμάρα: Σκηνὲς ἀπὸ τὸ Δωδεκάορτο.

Νότιο μισὸ καμάρας (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Εὐαγγελισμός, 2) Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, 3) Βάπτιση.

Βόρειο μισὸ καμάρας: 4) Εἰς Ἄδου Κάθοδος, 5) Σταύρωση, 6) Μεταμόρφωση.

Νότιος τοῖχος (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Ἰησοῦς Χριστός, ὁλόσωμος, ἐνθρονος, 2) Ἅγιος Ἀντώνιος, ὁ ὁποῖος φέρει ἀνεπτυγμένο εἰλητάριο μετὰ τὴν ἐπιγραφή:

«ΕΓΩ / [ΜΗ]ΚΕ/ΤΗ ΦΟ/ΒΟΥΜΕ / ΤΟΝ Θ[Ε]Ο[Ν] / Α[Λ]ΛΑ Α/ΓΑΠΟ [ΑΥΤΟΝ]».

3) Ἅγιος Νικήτας, 4) Ἅγιος Μάμας.

Βόρειος τοῖχος (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): Λείψανα τοιχογραφιῶν ἴσως διατηροῦνται κάτω ἀπὸ τὰ νεότερα ἐπιχρίσματα.

Δυτικὸς τοῖχος: Ἄνω: Κοίμησις Θεοτόκου. Κάτω: Εἰκονίζονται τρεῖς ὁλόσωμες Ἀγίες, ἥτοι (ἀπὸ νότια πρὸς βόρεια): 1) Παρασκευή, 2) Μαρίνα, 3) Ἀδιάγνωστος.

Οι τοιχογραφίες προέρχονται από τη μεταβυζαντινή εποχή και είναι πιθανώς του 17ου αιώνα.

186. Σκάλια, Άγιος Νικόλαος

Μεταξύ Άργυνώντα και Έμπορειού και στη θέση «Σκάλια», εύρίσκεται ο ναός του Αγίου Νικολάου. Πρόκειται για μονόχωρο οικοδόμημα, που καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Στο έσωτερικό του διατηρούνται λείψανα από τοιχογραφίες, ήτοι:

I. Τερὸ Βῆμα:

Τεταρτοσφαίριο: Εικονίζεται ἡ Δέηση. Στο κέντρο παρίσταται ὁ Ἰησοῦς Χριστός, δεξιὰ Του ἡ Θεοτόκος καὶ ἀριστερά Του ὁ Ἅγιος Νικόλαος. Ὁ Ἰησοῦς φέρει τὴν προσωυμία «Φωτοδότης».

II. Κυρίως ναός:

Στὸν βόρειο τοῖχο διακρίνονται ἴχνη σκηνῶν ἀπὸ τὸν βίο τοῦ Αγίου Νικολάου.

Οἱ τοιχογραφίες προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 14ον αἰ.

IV. ΝΗΣΟΣ ΚΩΣ

A) ΚΩΣ (ΠΟΛΙΣ)

187. Ἁγία Αἰκατερίνη

Βορειοδυτικὰ τοῦ ναυδρίου τοῦ Αγίου Ἰωάννου «Ἐφτὰ Βήματα» καὶ σὲ ἀπόσταση 100 μ. περίπου ἀπὸ αὐτό, εὐρίσκεται ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης²³. Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα (ἔξωτ. διαστ. 8.70 x 6.50 μ.), τὸ ὁποῖο καλυπτόταν ἀρχικὰ μὲ καμάρα. Σὲ μία μεταγενέστερη περίοδο καλύφθηκε μὲ ξύλινη στέγη ὀριζόντια (δοκάρια) καὶ στρώμα ἀπὸ ἄργιλο (πατελιά). Στὴ δεκαετία τοῦ 1960 ἡ στέγη τοῦ ναοῦ ἀντικαταστάθηκε αὐθαίρετα ἀπὸ ὀπλισμένο σκυρόδεμα, πὺν στηρίζεται σὲ τετράγωνους πεσσούς, ἐπίσης ἀπὸ σκυρόδεμα.

Οἱ ἐσωτερικὲς μακρὲς πλευρὲς φέρουν ἀνὰ δύο τυφλὰ ἀψιδώματα²⁴, πὺν προσδίδουν στοὺς τοίχους πλαστικότητα. Ἡ νότια

23. Ἰ. Βολανάκης, ΑΔ, 32 (1977), Β' 2 - Χρονικά, σ. 385-386.

24. Πρβλ. Ἰ. Βολανάκης, Ἅγιος Γεώργιος Ἀποδόλου, σ. 24 καὶ σ. 28, εἰκ. 1 (κάτοψη).

ἐξωτερική πλευρά (πρόσοψη) εἶναι διαμορφωμένη με τὴ δημιουργία τυφλῶν ἀψιδωμάτων.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ διατηροῦνται λείψανα τοιχογραφιῶν σὲ δύο στρώματα, ἀσφαλῶς δὲ κάτω ἀπὸ τὰ ἐπιχρίσματα θὰ ὑπάρχουν καὶ ἄλλες τοιχογραφίες.

I. Ἱερὸ Βῆμα:

Ἀψίδα: Ἀρχικὰ εἰκονίζονταν στὴ θέση αὐτὴν ἑξὶ Ἅγιοι Ἱεράρχες συλλειτουργοῦντες, φέροντες ἀνεπτυγμένα, ἐνεπίγραφα, λειτουργικὰ εἰλητάρια. Ἀπὸ αὐτοὺς διατηροῦνται καλλίτερα οἱ τρεῖς, ποὺ βρίσκονται στὸ βόρειο μισὸ τῆς ἀψίδας καὶ ἀνήκουν στὸ β' στρώμα. Στὸ νότιο μισὸ τῆς ἀψίδας διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ ἄλλους τρεῖς Ἱεράρχες, ποὺ ἀνήκουν στὸ α' στρώμα (παλαιότερο).

Ἀνατολικὸς τοῖχος: Βόρεια τῆς ἀψίδας εἰκονίζεται Ἅγιος Διάκονος, ἀδιάγνωστος, πιθανῶς ὁ Ἅγιος Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυς²⁵ καὶ νότια διακρίνονται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες.

II. Κυρίως ναός:

Νότιος τοῖχος: Στὸ τύμπανο τοῦ ἀνατολικοῦ τυφλοῦ ἀψιδώματος διατηροῦνται λείψανα τοιχογραφιῶν.

Βόρειος τοῖχος: Στὸ τύμπανο τοῦ ἀνατολικοῦ τυφλοῦ ἀψιδώματος εἰκονίζεται δυτικὰ ὁ Ἅγιος Μερκούριος²⁶ καὶ ἀνατορικὰ ἡ Ἁγία Αἰκατερίνη²⁷. Κάτω καὶ ἀριστερά, ὡς πρὸς τὸ θεατὴ, ὑπάρχει μεγαλογράμματη ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς:

«+ΔΕΕΙCIC / ΤΗC ΔΟΥΛΗC / ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ΝΙ/ΚΥΤΕΙΑC / ΝΑ-
ΝΗΚΟ/ΛΑ ΧΡΟΥ/CAΦΙ./ ΔΕΕΙCΗC / ΤΗC ΔΟΥΛΗC / ΤΟΥ
Θ(ΕΟ)Υ ΚΑ/ΤΑΚΑΛΗC / Κ(ΑΙ) ΓΕΩΡΓ(ΙΟΥ / Κ(ΑΙ) Γ(ΟΝΕΩΝ)
Α(ΥΤΩΝ)»²⁸.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ α' στρώματος προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 15ον αἰ., ἐνῶ τοῦ β' στρώματος ἀπὸ τὸν 17ον αἰ.

25. Πράξ. 6, 5: «Καὶ ἐξελέξαντο Στέφανον, ἄνδρα πλήρη πίστεως καὶ πνεύματος ἁγίου...». Ἐπίσης, βλ. Πράξ. 6, 8-9, 7, 5-8. 2-11, 19-22, 20.

26. Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης*, σ. 157, 270: «Ὁ Μερκούριος νέος ἀρχιγένης. Νοεμβρίου κέ».

27. Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης*, σ. 147, 169.

28. Ἱ. Βολανάκης, *ΑΔ*, 32 (1977), Β' 2 - Χρονικά, σ. 386.

188. Άγιος Ίωάννης Έφτὰ Βήματα

Νότια τῆς πόλεως τῆς Κῶ καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτὴν εὐρίσκεται ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου «Έφτὰ Βήματα».

Πρόκειται γιὰ παλαιοχριστιανικὸ βαπτιστήριον²⁹, τὸ ὁποῖο ἦταν προσκεκολλημένο σὲ μεγάλη παλαιοχριστιανικὴ βασιλική³⁰. Ἡ κάτοψη τοῦ εἶναι ἐξωτερικὰ τετράγωνη (πλευρᾶς 11.60 μ.), ἐνῶ στὸ ἐσωτερικὸ διαμορφώνεται σὲ κυκλική (διάμ. 10.00 μ.), μὲ γωνιαῖες κόγχες.

Ἀρχικὰ ὑπῆρχε στὸ ἐσωτερικὸ ὁμόκεντρη κιονοστοιχία, ἀποτελούμενη ἀπὸ ὀκτῶ κυλινδρικούς, ἀρράβδωτους κίονες, ποὺ στήριζαν εὐθέα ἐπιστύλια καὶ στῆ συνέχεια κτιστό, χαμηλό, τυφλό, ἄνευ τυμπάνου τροῦλλο. Τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ μακροῦ ὡς κοιμητηριακὸς ναὸς τοῦ νεκροταφείου τῆς πόλεως τῆς Κῶ. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ διακρίνονταν λείψανα τοιχογραφιῶν, τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ὁποίων εἶχε καλυφθεῖ ἀπὸ μεταγενέστερα ἐπιχρίσματα.

Πρόσφατη ἔρευνα ἀπὸ τὸ εἰδικὸ Συνεργεῖο Συντηρητῶν τοιχογραφιῶν³¹ τῆς 4ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, ἀποκάλυψε τὴν ὑπαρξὴ καὶ ἄλλων, παλαιότερων τοιχογραφιῶν. Σὲ αὐτὲς εἰκονίζονται σκηνὲς ἀπὸ τὸν βίον τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου καὶ προέρχονται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 12ου-ἀρχὲς 13ου αἰ.³²

Μεταγενέστερες τοιχογραφίες, λείψανα τῶν ὁποίων διατηροῦνται στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου, προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 16ον αἰ.

189. Άγιος Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη

Στὸ κέντρο σχεδὸν τῆς πόλεως καὶ Νοτιοδυτικὰ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Χώρου, ὅπου εὐρίσκεται ἡ βασιλικὴ τοῦ Λιμένους³³, εὐρίσκεται ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης³⁴.

29. Ἀ. Ὁρλάνδος, «Τὸ βαπτιστήριον τῆς Κῶ», ΠΑΑ, 1928, σ. 441-444. Ἰ. Βολανάκης, *Τὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος*, σ. 131-132.

30. H. Balducci, *Basiliche protocristiane e bizantine a Coe*, Pavia 1936, σ. 47-50, εἰκ. 40.

31. Τοῦτο ἀποτελεῖται ἀπὸ τοὺς ἀδελφοὺς Βασιλῶττους, ἦτοι: Ἀντώνιο, Εὐθύμιο, Ἰωάννη καὶ Νικόλαο Βασιλῶττο.

32. Ἀγγελικὴ Κατσιώτη, *Οἱ σκηνὲς τῆς ζωῆς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου ἀπὸ τὸ παλαιοχριστιανικὸ βαπτιστήριον τῆς Κῶ*, Ζ' Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, Ἀθήνα 1987, σ. 37.

33. Ἰ. Βολανάκης, *Βαπτιστήρια*, ἔ.ἀ., σ. 121-122.

34. Διονύσιος ὁ ἐκ Φουνῶ, *Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης*, σ. 168: «Ὁ Ἅγιος

Πρόκειται για μετρίων διαστάσεων ὀρθογωνίου κατόψεως οἰκοδόμημα, ποὺ καλύπτεται μὲ κτιστὴ ἡμικυλινδρική στέγη, ἡ ὁποία καλύπτεται ἐξωτερικὰ μὲ ὑδραυλικὸ κονίαμα (κουρασάνι).

Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα. Στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς νότιας πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος. Δεύτερη εἴσοδος ὑπάρχει στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς.

Τὸ δάπεδο αὐτοῦ καλύπτεται μὲ τετράγωνες, φαιοῦ χρώματος πλάκες (μαλτεζόπλακες).

Ὁ ναὸς αὐτὸς κτίσθηκε στὴ θέση παλαιότερου ναοῦ, ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ὁποίου ἐπερατοῦτο σὲ μία ἀψίδα ἐσωτερικὰ ἡμικυκλικὴ καὶ ἐξωτερικὰ τρίπλευρη ἢ καὶ αὐτὸς στὴ θέση παλαιότερου, μεγάλων διαστάσεων πιθανῶς τρίκλιτης παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς ἀπὸ τὴν ὁποία διατηροῦνται σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο ἡ μεγάλη ἡμικυλινδρική ἀψίδα, λείψανα τῶν τοίχων καὶ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες, ἥτοι:

I. Τερὸ Βῆμα:

Δὲν διακρίνεται κανένα λείψανο τοιχογραφίας.

II. Κυρίως ναός:

Νότιος τοῖχος: Στὸ δυτικὸ τμήμα αὐτοῦ εἰκονίζεται ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, ὀλόσωμος, ὀρθιος, μετωπικός, κρατώντας ξίφος μὲ τὸ δεξί, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ φέρει ποτήριο (:). Τὸ κατώτερο τμήμα αὐτοῦ δὲν διατηρεῖται.

Βόρειος τοῖχος (ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά): 1) Ἅγιος Ἱεράρχης, πιθανῶς ὁ Ἅγιος Βασίλειος, 2) Θεοτόκος Βρεφοκρατοῦσα, φέρουσα ἀνάγλυφο φωτοστέφανο, 3) Λείψανα Ἀγίων.

Οἱ ὑπόλοιπες ἐπιφάνειες τοῦ ναοῦ καλύπτονται μὲ τοιχογραφίες, οἱ ὁποῖες εἶναι μέτριας ποιότητος καὶ προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 16ον αἰ.

Κωνσταντῖνος ὁ πρῶτος βασιλεὺς τῶν Χριστιανῶν, νέος ἀρχιγένης βαστῶν σταυρὸν καὶ Εὐαγγέλιον. Ἡ Ἁγία Ἑλένη ἡ μήτηρ αὐτοῦ ὁμοίως». Ἡ μνήμη τους ἐορτάζεται στὶς 21 Μαΐου.

190. Άγιος Νικόλαος ὁ Φτωχός

Ἐντὸς τῆς πόλεως τῆς Κῶ κεῖται ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Φτωχοῦ ἢ «Φτωχουλάκι», ὅπως συνήθως ὀνομάζεται ἀπὸ τὸν ἀπλὸ λαό. Μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο ναῦδριο (ἔσωτ. διαστ. 4.90 x 2.40 μ., ἔξωτ. διαστ. 6.90 x 4.45 μ.), ποὺ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα. Τοῦτο φαίνεται ὅτι κτίσθηκε στὴ θέση παλαιότερου ναοῦ, ὡς συνήθως συμβαίνει³⁵, κατὰ τὸν 14ον-15ον αἰ. καὶ κοσμήθηκε μὲ τοιχογραφίες. Στὴ συνέχεια ὑπέστη ζημιές, ὁπότε κατέπεσε τὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς καμάρας³⁶.

Στὶς ἀρχές τοῦ 17ου αἰ. ἐπισκευάσθηκε καὶ οἱ νέες ἐπιφάνειες τῶν τοίχων κοσμήθηκαν μὲ τοιχογραφίες, κυρίως στὸ δυτικὸ τμῆμα αὐτοῦ, μὲ σκηνές ἀπὸ τὸν βίο τοῦ Ἁγίου Νικολάου³⁷.

Στὸ μέσο περίπου τῆς νότιας ἐσωτερικῆς πλευρᾶς καὶ σὲ ὕψος 1.78 ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ δαπέδου ὑπάρχει χάραγμα μὲ τὴ χρονολογία 1509 μ.Χ. Στὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς νότιας πλευρᾶς ὑπάρχει χάραγμα: 1573. Στὴ βόρεια ἐσωτερικὴ πλευρὰ ὑπάρχουν χαράγματα μὲ τὶς χρονολογίες: 1658, 1667, 1676, 1686, 1691, 1694, 1714, 1715, 1716, 1735, 1765, 1768 μ.Χ.

Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα ἔχει ὡς ἑξῆς:

I. *Ἱερὸ Βῆμα:*

Τεταρτοσφαίριο: Δέηση.

Ἀψίδα: Τέσσερις Ἱεράρχες συλλειτουργοῦντες, φέροντες ἀνεπτυγμένα, ἐνεπίγραφα εἰλητάρια, ἥτοι (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 1) Ἅγιος

35. Εἶναι ἀξιοσημείωτο, ὅτι σὲ πάρα πολλὲς περιπτώσεις μεταγενέστερα ναῦδρια ἔχουν κτισθεῖ στὴ θέση παλαιότερων ναῶν. Πολλὲς φορές ὁ πρῶτος ναὸς κατὰ τὴ παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, στὰ ἐρείπια τῆς ὁποίας κτίσθηκε ναὸς κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ στὴ συνέχεια ἄλλος κατὰ τὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις οἱ παλαιοχριστιανικὲς βασιλικὲς εἶχαν κτισθεῖ στὰ ἐρείπια ἢ πλησίον ἀρχαίου, προχριστιανικοῦ Ἱεροῦ. Τὰ παραπάνω ἐξηγοῦνται ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶναι γενικότερα καὶ εἰδικότερα ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς θρησκείας, πολὺ συντηρητικοί. Εἶναι βαθύτατα ριζωμένη ἡ πεποίθηση, ὅτι ὁ χώρος Ἱερῶν Τεμενῶν, ναῶν κ.τ.λ. ἀνήκει ἀποκλειστικὰ στὸ θεῖο καὶ εἶναι καθγιασμένος. Γι' αὐτὸ, μετὰ τὴν ἐρείπωση τοῦ παλαιοῦ ναοῦ, κτίζεται νεότερος στὴν ἴδια θέση, συνήθως μικρότερων διαστάσεων, στὸν ὁποῖο συνεχίζεται ἡ χριστιανικὴ λατρεία.

36. Ἱ. Βολανάκης, ΑΔ, 32 (1977), Β' 2 - Χρονικά, σ. 381.

37. Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης*, σ. 154: «Ὁ Ἅγιος Νικόλαος ὁ ἐν Μύροις, γέρων, φαρακλός, στρογγυλογένης».

Ἱεράρχης, ἀδιάγνωστος, στὸ εἰλητάριο τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἡ μεγαλογράμματη ἐπιγραφή: «*Κ(ΥΡΙ)Ε Ο / Θ(ΕΟ)C ΗΜΟΝ / Ο ΚΤΗC/ΑC ΗΜΑC / ΚΕ ΑΓΑ / [ΓΩΝ ΗΜΑΣ]*»³⁸.

2) Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος. Στὸ εἰλητάριο αὐτοῦ ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «*ΟΥΔΕ)ΙC Α/ΕΙΟC ΤΩΝ / CHΝΔΕ/ΔΕΜΕ/ΝΩΝ / ΤΕC CΑΡ/ΚΙΚΕC / ΕΠΙΘΥ(ΜΙΑΙC)...*»³⁹.

3) Ἅγιος Βασίλειος (;), ἀπὸ τὸν ὁποῖο δὲν διατηρεῖται κανένα λείψανο.

4) Ἅγιος Ἱεράρχης, ἀδιάγνωστος, στὸ εἰλητάριο τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «*[Κ(ΥΡΙ)Ε] / [Ο Θ(ΕΟ)C Ο] / ΠΑΝΤΟ/ΚΡΑΤΟΡ [Ο] / ΜΟΝΟC / ΑΓΙΟC [Ο] ΔΕ/ΧΟΜΕ (ΝΟC)*»⁴⁰.

Νότιος τοῖχος: Ἄνω: Ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου. Κάτω ἓνας Ἅγιος Ἱεράρχης, πιθανῶς ὁ Ἅγιος Σπυρίδων, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ κάλυμμα τῆς κεφαλῆς.

Βόρειος τοῖχος: Ἄνω: Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ⁴¹. Κάτω ὁ Ἅγιος Διάκονος Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυς.

II. Κυρίως ναός:

Καμάρα: Εἰκονίζονται σκηνές ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ Δωδεκαόρτου.

Νότιο μισὸ καμάρας (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Ἡ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ⁴², 2) Ἡ Βάπτισις⁴³ καὶ 3) Ἡ Ὑπαπαντὴ τοῦ Χριστοῦ⁴⁴.

Βόρειο μισὸ καμάρας (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 4) Ἡ Βαΐοφόρος⁴⁵ 5) Ἡ Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ⁴⁶, 6) Ὁ Ἐπιτάφιος Θρήνος⁴⁷ καὶ 7) Ἡ Κάθοδος τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἄδη⁴⁸.

38. *Ἱερατικόν*, Μυστικὴ εὐχή μετὰ τῇ Μεγάλῃ Εἵσοδο, ἀπὸ τῇ Θεῇ Λειτουργίᾳ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, σ. 128.

39. *Ἱερατικόν*, Εὐχή τοῦ Χερουβικοῦ Ὑμνου, ἀπὸ τῇ Θεῇ Λειτουργίᾳ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, σ. 86-87.

40. *Ἱερατικόν*, Εὐχή τῆς Προθέσεως ἀπὸ τῇ Θεῇ Λειτουργίᾳ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, σ. 91.

41. Γέν. ΚΒ' 1-14.

42. Λουκ. 2, 1-20.

43. Λουκ. 3, 21-22.

44. Λουκ. 2, 22-38.

45. Λουκ. 19, 28-40.

46. Λουκ. 23, 32-46.

47. Λουκ. 23, 50-56.

48. Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης*, σ. 110.

Νότιος τοίχος (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): Ἄνω ζώνη: 1) Ὁ Ἰησοῦς Χριστός, 2) Ὁ Ἅγιος Νικόλαος καὶ 3) Ἡ Θεοτόκος. Στὴ συνέχεια εἰκονίζονται σκηνές ἀπὸ τὸ βίο τοῦ Ἁγίου Νικολάου. 4) Ἡ χειροτονία τοῦ Ἁγίου Νικολάου σὲ πρεσβύτερο⁴⁹, 5) Ἡ χειροτονία τοῦ Ἁγίου Νικολάου σὲ Ἐπίσκοπο, 6) Ὁ Ἅγιος Νικόλαος παρουσιάζεται στὸν ὕπνο τοῦ Ἐπάρχου⁵⁰, 7) Σκηνὴ ἀδιάγνωστος.

Κάτω ζώνη: Λείψανα τεσσάρων Ἁγίων, τὸ κατώτερο τμήμα τῶν ὁποίων εἶναι κατεστραμμένο.

Βόρειος τοίχος: Ἄνω ζώνη: Σκηνές ἀπὸ τὸν βίο τοῦ Ἁγίου Νικολάου⁵¹, ἥτοι (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): Τρεῖς νέοι μὲ δεμένα τὰ μάτια, ὁδηγοῦνται ἀπὸ ἓνα ἄνδρα-ὁ Ἅγιος σώζει τοὺς τρεῖς ἀθώους⁵².

Ὁ Ἅγιος Νικόλαος ὁδηγεῖται στὸν ἄρχοντα.

Δύο νέοι ὁδηγοῦν στὸν Ἅγιο Νικόλαο μεσήλικα, ὁ ὁποῖος κρατεῖ σκεῦος μὲ δύο λαβές.

Οἱ τρεῖς πτωχὲς κόρες κοιμώμενες-ἐμφάνιση Ἁγίου Νικολάου σὲ αὐτές⁵³. Ὁ Ἅγιος σώζει τὶς τρεῖς κόρες ἀπὸ τὴν πορνεία.

Δυτικὸς τοίχος: Νότιο μισό: Ἄνω: Εἰκονίζεται Ἀββᾶς Ζωσιμᾶς, ὁ ὁποῖος κοινωνεῖ τὴν Ὁσία Μαρία τὴν Αἰγυπτία. Κάτω: Παρίστανται οἱ Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ πρώτου στρώματος προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 14ον-15ον αἰ. καὶ εἶναι καλῆς ποιότητος.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ δευτέρου στρώματος εἶναι μέτριας τέχνης καὶ προέρχονται ἀπὸ τὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο, πιθανῶς ἀπὸ τὸν 17ον αἰ.

191. Παναγία ἢ Γοργοεπήκοος

Νοτιοανατολικά τῆς Βασιλικῆς τοῦ Λιμένος ἢ τῆς Χώρας⁵⁴ τῆς πόλεως Κῶ καὶ σὲ ἀπόσταση 30 μ. περίπου ἀπὸ αὐτήν, κεῖται ὁ ναὸς τῆς Παναγίας Γοργοεπηκόου⁵⁵.

49. Ν. Ζίας, «Εἰκόνες τοῦ Βίου καὶ τῆς Κοιμήσεως τοῦ Ἁγίου Νικολάου», ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Ε', 1969, σ. 287-295.

50. Αὐτόθι, σ. 295.

51. Αὐτόθι, σ. 275-298.

52. Αὐτόθι, σ. 295.

53. Αὐτόθι, σ. 287.

54. Π. Λαζαρίδης, *Μνημεῖα Δωδεκανήσου*, σ. 231. Ἰ. Βολανάκης, *Βαπτιστήρια*, ἔ.ἀ., σ. 121-122.

55. Ἰ. Βολανάκης, ΑΔ, 32 (1977), Β' 2 - Χρονικά, σ. 380-381.

Ἡ προσωδυμία «Γοργοεπήκοος» σημαίνει τὴν ταχείαν ἀντίληψη τῆς Παναγίας στὶς παρακλήσεις τῶν πιστῶν. Εἶναι ἀξιοσημείωτο, ὅτι στὴ Δωδεκάνησο ὑπάρχουν πολυάριθμες ἐκκλησίες ἀφιερωμένες στὴ Θεοτόκο, στὴν ὁποία ἀποδίδονται μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἑξῆς ἐπίθετα:

Α) Πάτμος: Διασώζουσα, Ἐλεημονήτρια, Ζωοδόχος Πηγὴ, Μήτηρ τοῦ Ἁγαπημένου, τοῦ Γερανοῦ.

Β) Λέρος: Γουρλωμάτα.

Γ) Κάλυμνος: Καλλιώτισσα, Κυρά, τῶν Τσικουδῶν, Χρυσοχειρά, Χωστή.

Δ) Κῶς: Γοργοεπήκοος, τῶν Καστρινῶν ἢ Καστρινή, Παλατιανή, Τσουκαλαριά.

Ε) Ἀστυπάλαια: Πορταῖτισσα.

ΣΤ) Τῆλος: Τραφιώτισσα.

Ζ) Σύμη: Ἀλεθινή, Καμπιώτισσα, Παναῖδι, Στρατερή.

Η) Χάλκη: Ἐννιαμερίτισσα, Πορτενή.

Θ) Κάρπαθος: Γιαλοχωραφίτισσα, Ἐφταμπατοῦσα, Μαρμαρινή, Μυρτωνιάτισσα, Σπηλιώτισσα.

Ι) Νίσυρος: Θερμιανή, Σπηλιανή.

ΙΑ) Ρόδος: Ἐλεοῦσα, Ζωοδόχος Πηγὴ, Καθολική, Καμιναριώτισσα, τοῦ Κάστρου, Κερά, Κερά Ναπενή, Κρεμαστενή, Λοβιαρίτσα, Μυρτενή, Παρμενιώτισσα, Πλατανιώτισσα, Πορταρίτισσα ἢ Πορταρίτσα, Σκιαδενή, Τρυφενιώτισσα, Τσαμπίκα, Φανερωμένη, Φιτιλιενή.

ΙΒ) Λειψοί: Τοῦ Καστελιοῦ, τοῦ Χάρου ἢ τῶν Κρίνων.

Ὅσον ἀφορᾷ στὴν Παναγία Γοργοεπήκοο τῆς Κῶ, πρόκειται γιὰ μονόχωρο, ὀρθογωνίου κατόψεως οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα. Ἡ στέγη ἐξωτερικὰ φέρει ὀριζόντιους ὀπτοπλίνθους (καπιζάνες).

Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἀψίδα, ἐσωτερικὰ ἡμικυκλικὴ καὶ ἐξωτερικὰ τρίπλευρη ἢ ἡμιεξαγωνικὴ. Στὸ μέσο περι-που τῆς νότιας καὶ δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται μία εἴσοδος.

Ὁ ναὸς ἔχει κτισθεῖ πλησίον ἀρχαίων οἰκοδομημάτων καὶ κατὰ τὴν ἀνέγερσίν του ἔγινε χρῆσις οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ, προερχόμενου ἀπὸ τὰ ἀπὸ μακροῦ χρόνου ἐρειπωμένα ἀρχαῖα κτίσματα⁵⁶. Μεταξὺ ἄλλων εἶναι ἐντοιχισμένα σὲ αὐτὸν καὶ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη μὲ ἀρχαῖες ἐπιγραφές.

56. Πρβλ. Ἱ. Βολανάκη, *Βαπτιστήρια*, ἑ.ἀ., σ. 116.

Στις έσωτερικές επιφάνειες τών τοίχων τοῦ ναοῦ διατηροῦνται τοιχογραφίες, ἥτοι:

I. Ἱερὸ Βῆμα: Τεταρτοσφαίριο:

Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ Βήματος εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ἡ Δέηση⁵⁷.

Κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τῆ Δέηση, παρίσταται ἡ Κοινωνία τών Ἀποστόλων⁵⁸, ἥτοι ἡ μετάδοση ἀπὸ τὸν Ἰησοῦ Χριστὸ τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου στοὺς δώδεκα Ἀποστόλους⁵⁹.

Ἀψίδα: Κόγχη: Παρίστανται ἔξι Ἅγιοι Ἱεράρχες, στραμμένοι πρὸς τὸ κέντρο τῆς ἀψίδας, συλλειτουργοῦντες. Φέρουν πολυσταύρια φαιλόνια καὶ ὠμοφόρια, κοσμούμενα μὲ σταυρούς. Κρατοῦν ἀνεπτυγμένα, ἐνεπίγραφα εἰλητάρια. Εἰκονίζονται οἱ ἑξῆς Ἅγιοι (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια):

1. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων: Εἰκονίζεται ἀπὸ τὴν ὀσφὺ καὶ ἄνω, πάνω ἀπὸ ὀρθογωνίου σχήματος κόγχη. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ εἰληταρίου του εἶναι ἡμιεξίτηλος. Διακρίνονται τὰ ἑξῆς:

«...../ΠΕ...../ΛΑΘ...../ΦΟ...../.....».

2. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος: Παρίσταται ὁλόσωμος, καθὼς καὶ οἱ ὑπόλοιποι Ἱεράρχες. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ εἰληταρίου του εἶναι ἡμιεξίτηλος. Διακρίνονται τὰ ἑξῆς:

«...../...../ΔΕ...../ΟC Θ /.....».

3. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος: Κρατεῖ ἀνεπτυγμένο εἰλητάριο, τὸ κείμενο τοῦ ὁποίου εἶναι ἐξίτηλο.

4. Μέγας Βασίλειος: Κρατεῖ ἀνεπτυγμένο εἰλητάριο, τὸ κείμενο τοῦ ὁποίου εἶναι ἡμιεξίτηλο. Διακρίνονται τὰ ἑξῆς:

«[Ο Θ(ΕΟ)C.../ΤΡΟ/ΦΥ [Ν ΤΟΥ ΠΑΝΤΟΣ /ΚΟCΜΟΥ....]».

Πρόκειται πιθανότατα γιὰ τὴ λειτουργικὴ εὐχή:

«[+ Ὁ Θ(Ε)C, ὁ Θ(Ε)C ἡμῶν, ὁ τὸν οὐράνιον Ἄρτον, τὴν] τροφή[ν τοῦ παντός κόσμου...]⁶⁰.

5. Ἅγιος Νικόλαος: Εἰκονίζεται ὁλόσωμος, μὲ στρογγυλὸ πρόσω-

57. Ἱ. Βολανάκης, Ἅγιοι Θεόδωροι, σ. 19-20. Ὁ αὐτός, Ἅγιος Γεώργιος Ἀποδούλου, σ. 42-43. Ὁ αὐτός, Ἅγιος Γεώργιος Βαθιακοῦ, σ. 14-15.

58. Ἱ. Βολανάκης, Ἅγιος Γεώργιος Βαθιακοῦ, σ. 15-16.'

59. Ματθ. 26, 26-28, Α' Κορινθ. 11, 23-26.

60. Ἱερατικόν, Εὐχή τῆς Προσκομιδῆς, ἀπὸ τῆ Θείας Λειτουργίας Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, σ. 69.

πο, φαλάκρα καὶ βραχὺ γένειο. Κρατεῖ ἀνεπτυγμένο εἰλητάριο, μετὴν ἐπιγραφή:

«+ ΑΞΙΟΝ / [Κ ΑΙ ΔΙΚΑΙΟΝ]] /.....».

Πρόκειται πιθανότατα γιὰ τὴν εὐχή «+ Ἄξιον [καὶ δίκαιον Σὲ ὑμνεῖν, Σὲ εὐλογεῖν, Σὲ αἰνεῖν, Σοὶ εὐχαριστεῖν, Σὲ προσκυνεῖν ἐν πάντι τόπῳ, τῆς δεσποτείας Σου...]»⁶¹.

6. Ἅγιος Ἱεράρχης, ἀδιάγνωστος. Ἡ παράσταση εἶναι σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου κατεστραμμένη.

Στὸ κέντρο τῆς ἀψίδας εἰκονίζεται ὁ Μελισμός⁶².

Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς καμάρας καὶ πάνω ἀπὸ τὴν Ἁγία Τράπεζα εἰκονίζεται, ὡς συνήθως⁶³, ἡ Ἀνάληψη⁶⁴, ἀπὸ τὴν ὁποία μόνο λείψανα διατηροῦνται.

II. Κυρίως ναός:

Ἡ νότια ἐσωτερικὴ πλευρὰ ἔχει ἐπιχρισθεῖ καὶ δὲν διακρίνονται λείψανα τοιχογραφιῶν.

Βόρειος τοῖχος (ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά): 1) Ὀλόσωμος Ἁγία, ἀδιάγνωστη, 2) Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, 3) Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, 4) Ἰησοῦς Χριστὸς ἐνθρονος, 5) Ἅγιος Ἱεράρχης ἀδιάγνωστος⁶⁵, 6) Τὸ Γενέσιον τῆς Θεοτόκου, 7) Ἡ Πεντηκοστή, 8) Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου. Οἱ τοιχογραφίες προέρχονται ἀπὸ διάφορες ἐποχές (15ου αἰ. κ.έ.).

192. Παναγία ἢ Τσουκαλαριά

Νοτιοανατολικά τῆς πόλεως Κῶ καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτὴν, μέσα σὲ δασώδη ἔκταση, εὐρίσκεται ὁ ναὸς τῆς Παναγίας τῆς Τσουκαλαριάς⁶⁶. Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο κα-

61. *Ἱερατικόν*, Μυστικὴ εὐχή ἀπὸ τῆς Θείας Λειτουργίας Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, ἡ ὁποία ἀναγινώσκεται πρὶν ἀπὸ τὸν Τρισάγιον Ὕμνον, σ. 93.

62. Ἰ. Βολανάκης, *Ἅγιος Γεώργιος Ἀποδόλου*, σ. 46-47.

63. Ἰ. Βολανάκης, *Ἅγιοι Θεόδωροι*, σ. 37-38. Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἑρμηνεῖα τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης*, σ. 112-115.

64. Ν. Γκιολές, *Ἡ Ἀνάληψις τοῦ Χριστοῦ βάσει τῶν μνημείων τῆς α' χιλιετηρίδος*, Ἀθήναι 1981.

65. Καὶ οἱ τρεῖς μαζί ἀπαρτίζουν παράσταση ἀντίστοιχη τῆς Δεήσεως, ὅπως ἀπαντᾷ στὸν κυρίως ναὸ σὲ ὀρισμένους ναοὺς τῆς Δωδεκανήσου.

66. Ἡ ὀνομασία προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ Ἀγγειοπλαστείων στὴν περιοχὴ.

λύπτεται με κτιστή καμάρα. Ἡ ἀνατολική πλευρά του περατοῦται σὲ μία μεγάλη, ἡμικυκλική ἀψίδα, ἡ ὁποία προέρχεται ἀπὸ ἀρχαιότερο ναό, ποὺ ἦταν κτισμένος στὴν ἴδια θέση.

Ὡς στήριγμα τῆς πλάκας τῆς Ἀγίας Τράπεζας χρησιμεύει κορμὸς ἀρχαίου περιβραντηρίου με ραβδώσεις, κατασκευασμένος ἀπὸ πορφυρίτη λίθο (ἐρυθρὸ μάρμαρο). Ἐπίσης, διατηροῦνται καὶ ἄλλα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη στὸν ναὸ αὐτόν.

Ἀτυχῶς ὁ ναὸς τῆς Παναγίας ἔχει ὑποστεῖ πολλές μεταγενέστερες ἐπισκευές, με ἀποτέλεσμα νὰ ἀλλοιωθεῖ ἡ ἀρχική του μορφή. Οἱ ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων ἔχουν ἐπιχρισθεῖ, ὥστε ἀπὸ τίς ἀρχικὲς τοιχογραφίες ἐλάχιστα μόνο λείψανα νὰ διακρίνονται, ἦτοι:

Νότιος τοῖχος: Στὸ δυτικὸ τμήμα αὐτοῦ διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Ὑπαπαντῆς. Διακρίνεται ὁ πρεσβύτες Συμεὼν κρατώντας τὸν Ἰησοῦ Χριστὸ ὡς Βρέφος. Συνεπῶς στὴν καμάρα τοῦ ναοῦ θὰ ὑπῆρχαν σκηνές ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ Δωδεκαόρτου.

Βόρειος τοῖχος: Λείψανα ἀπὸ παράσταση τῆς Θεοτόκου Βρεφοκρατοῦσης.

Οἱ τοιχογραφίες εἶναι καλῆς ποιότητος καὶ προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 14ον αἰ.

Β) ΚΩΣ (ΥΠΑΙΘΡΟΣ)

193. Ἀντιμάχεια (Φρούριο), Ἀγία Παρασκευή

Βορειοανατολικά τῆς Ἀντιμάχειας καὶ σὲ ἀπόσταση τρία χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτή, στὴν κορυφή ὑψώματος, κεῖται μεσαιωνικὸ φρούριο, διατηρούμενο σὲ καλὴ σχετικὰ κατάσταση. Στὴ σημερινή μορφή του προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Ἱπποτῶν (1309-1522 μ.Χ.), με μικρὲς ἐπισκευές καὶ προσθῆκες τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας (1523-1912 μ.Χ.).

Πάνω ἀπὸ τὴ δεύτερη πύλη τοῦ φρουρίου εἶναι ἐντοιχισμένο οἰκόσημο με τὴ χρονολογία 1494. Μέσα στὸ κάστρο διατηροῦνται δύο ναοί: τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς καὶ τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου.

Ὁ ναὸς τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς εἶναι μονόχωρο οἰκοδόμημα (ἐσωτ. διαστ. 13.28 x 4.92 μ.) καὶ καλύπτεται με κτιστή καμάρα καὶ ὑδραυλικὸ κονίαμα (κουρασάνι). Ἡ ἀνατολική του πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἀψίδα, ἐσωτερικὰ ἡμικυκλική (χορδῆς 4.15 καὶ βέλους 2.08 μ.) καὶ ἐξωτερικὰ πεντάπλευρη.

Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 1.15 μ.). Δεύτερη εἴσοδος ἀνοίγεται στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς νότιας πλευρᾶς.

Ὁ ναὸς ἔχει κτισθεῖ ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ καὶ ἀσβεστοκονίαμα. Ἡ νότια ἐξωτερικὴ πλευρὰ παρουσιάζει εἶδος πλινθοπερίβλητης τοιχοδομίας. Τὸ δάπεδο καλύπτεται μὲ πήλινες πλάκες (0.28 x 0.28 μ.). Στὶς δύο μακρὲς ἐσωτερικὲς πλευρὲς τοῦ ναοῦ εἶναι προσκεκολλημένοι ἀνὰ τέσσερις πεσσοί, στηρίζοντες ἐνισχυτικὰ σφενδόνια (τόξα). Οἱ δύο δυτικοὶ φέρουν ὡς ἐπιθήματα παλαιοχριστιανικὰ κιονόκρανα. Ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ ναοῦ διατηροῦνται μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, προερχόμενα ἀπὸ παλαιότερα οἰκοδομήματα.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ διατηροῦνται ἐλάχιστα λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες. Εἰδικότερα στὴ δυτικὴ πλευρὰ καὶ πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ μνημειώδη παράσταση τῆς Μελλούσης Κρίσεως. Πρόκειται γιὰ μέτριας τέχνης τοιχογραφίες τοῦ 18ου αἰ.

194. Ἀντιμάχεια (Φρούριο), Ἅγιος Ἀντώνιος

Ἐντὸς τοῦ μεσαιωνικοῦ φρουρίου τῆς Ἀντιμάχειας καὶ κατὰ τὴ Βορειοανατολικὴ πλευρὰ αὐτοῦ, κεῖται τὸ ναῦδριο τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου. Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα (ἐσωτ. διαστ. 5.27 x 2.98 μ.), τὸ ὁποῖο καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα καὶ κουρασάνι. Ἡ ἀνατολικὴ τοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἀψίδα, ἐσωτερικὰ ἡμικυκλική (χορδῆς 2.5 καὶ βέλους 1.25 μ.) καὶ ἐξωτερικὰ τρίπλευρη ἢ ἡμιεξαγωνική. Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 1.00 μ.). Τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ καλύπτεται μὲ πήλινες πλάκες (0.27 x 0.27 μ.).

Ἐξωτερικὰ καὶ πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο εἶναι ἐντοιχισμένη πλάκα ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο (0.67 x 0.57 μ.) μὲ οἰκόσημα, μεταξὺ τῶν ὁποίων εὐρίσκεται καὶ τοῦ Μεγάλου Μαγίστρου Fabrizio del Carretto (1513-1521 μ.Χ.) καὶ τὴ χρονολογία 1520.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες. Εἰδικότερα: Στὸ κλειδὶ τῆς καμάρας ὑπῆρχε ταινία, ἀποτελούμενη ἀπὸ συμπλεκόμενα σχήματα, ἐντὸς τῶν ὁποίων εἰκονίζονταν πιθανῶς Προφῆτες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.

Στὴν ἐπιφάνεια τῆς καμάρας εἰκονίζονταν συνθέσεις τοῦ Δωδεκαόρτου. Διακρίνονται ἐπίσης λείψανα ἀπὸ τὴν Ὑπαπαντὴ καὶ τὴ Βάπτισις τοῦ Χριστοῦ.

Βόρειο μισὸ τῆς καμάρας: Ὑπάρχουν λείψανα τοιχογραφιῶν, καλυμμένα μὲ γαλάκτωμα ἀσβέστου.

Βόρειος τοίχος: Στὸ δυτικὸ τμήμα διακρίνονται λείψανα Ἀγίου, πιθανῶς τοῦ Ἀγίου Χριστοφόρου.

Δυτικὸς τοίχος: Πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο εἰκονιζόταν ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου⁶⁷. Διακρίνεται στὸ κέντρο τῆς μνημειώδους συνθέσεως ὁ Ἰησοῦς Χριστός.

Πρόκειται γιὰ τοιχογραφίες τοῦ 16ου αἰ.

Ὁ ναός, ἂν καὶ διατηρεῖται σὲ καλὴ σχετικῶς κατάστασις ἀπὸ κτηριακῆς ἐπόψεως θεωρούμενος, ἔχει ἐγκαταλειφθεῖ ἀπὸ μακροῦ χρόνου.

195. Ἀσφενδιοῦ, Μονάγρι, Παναγία

Στὴν περιοχὴ τῆς κοινότητος Ἀσφενδιοῦ καὶ στὴ θέση «Μονάγρι», ὑψώνεται ὁ ναὸς τῆς Παναγίας⁶⁸. Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο εἶναι κτισμένο ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ καὶ ἀσβεστοκονίαμα καὶ καλύπτεται μὲ διασταυρούμενες καμάρες, ἐνῶ στὸ κέντρο ἐπικάθηται κτιστός, ἡμισφαιρικός, φερόμενος ἐπὶ κυλινδρικοῦ τυμπάνου, τρούλλος. Στὸ τύμπανο τοῦ τρούλλου καὶ στὰ τέσσερα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα ἀνοίγεται ἀνὰ ἓνα στενὸ, τοξοειδὲς ἄνω, παράθυρο.

Ἐξωτερικὰ ἡ στέγη καλύπτεται μὲ ὑδραυλικὸ κονίαμα. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, στὸ μέσο τῆς ὁποίας ἀνοίγεται στενὸ, πολεμιστροειδές, τοξωτὸ ἄνω, παράθυρο.

Στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς βόρειας πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ ὀρθογωνίου σχήματος, τοξωτὴ ἄνω, εἴσοδος.

Ὁ ναὸς κτίσθηκε στὴ θέση παλαιότερου, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ μαρμάρινων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἔξω καὶ γύρω ἀπὸ αὐτόν.

Μεταξὺ ἄλλων διατηρεῖται καὶ κορμὸς μὲ ραβδώσεις παλαιοχριστιανικοῦ περιρραντηρίου.

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ διατηροῦνται τοιχογραφίες, προερχόμενες ἀπὸ τὸν 12ον-13ον αἰ.⁶⁹

67. Ἱ. Βολανάκης, *Ἅγιοι Θεόδωροι*, σ. 38-41. Ὁ αὐτός, *Ἅγιος Γεώργιος Ἀποδόλου*, σ. 41-42. Θεοπίστη Λίβα-Ξανθάκη, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Μονῆς Ντίλιου*, σ. 156. Κ. Καλοκύρης, *Εἰσαγωγή εἰς τὴ χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, Θεσσαλονίκη, 1970, σ. 202, εἰκ. 127. Ὁ αὐτός, *Αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Κρήτης*, πίν. XXXIV.

68. Τὸ τοπωνύμιον «Μονάγρι, τὸ» εἶναι πολὺ παλαιὸ καὶ προέρχεται ἀπὸ τοὺς μέσους χρόνους.

69. Εὐχαριστῶ τοὺς Φύλακες Ἀρχαιοτήτων Κῶ γιὰ τὴ βοήθειά τους καὶ τὶς σχετικὲς πληροφορίες.

196. Ασφενδιοῦ (Τζιά), Ἅγιος Γεώργιος

Νότια τοῦ οἰκισμοῦ καὶ σὲ ἀπόσταση 600 μ. περίπου ἀπὸ αὐτόν, στὶς παρυφές βραχίονες ὑψώματος, πλησίον πηγῆς νεροῦ καὶ μέσα σὲ κατάφυτη περιοχή εὐρίσκεται τὸ ναῦδριο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου.

Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα (ἔσωτ. διαστ. 6.60 x 3.95 μ.), ποὺ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα, ἡ ὁποία διαμορφώνεται ἐξωτερικὰ σὲ ὀριζόντια στέγη. Ὁ ναὸς φαίνεται νὰ προέρχεται τουλάχιστον ἀπὸ δύο οἰκοδομικὲς περιόδους.

Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ ναοῦ (ἔσωτ. διαστ. 1.78 x 1.30 μ.) εἶναι παλαιότερο. Ἡ ἀνατολική του πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἀψίδα (χορδῆς 1.28 καὶ βέλους 0.72 μ.). Στὶς δύο μακρὲς πλευρὲς αὐτοῦ καὶ ἐντὸς τοῦ πάχους τῶν τοίχων ἀνοίγεται ἀνὰ μία ἡμικυκλικὴ κόγχη.

Τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ ναοῦ (ἔσωτ. διαστ. 4.20 x 2.30 μ.) εἶναι εὐρύτερο τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ προστέθηκε ἀργότερα.

Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς βόρειας καὶ νότιας ἐσωτερικῆς πλευρᾶς αὐτοῦ ἀνοίγεται μέσα στὸ πάχος τῶν τοίχων ἀνὰ μία ἡμικυκλικὴ κόγχη. Στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς νότιας ἐσωτερικῆς πλευρᾶς ἀνοίγεται μία ὀρθογωνίου σχήματος κόγχη, ἐνῶ στὸ ἀντίστοιχο σημεῖο τῆς βόρειας πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 1.05 μ.).

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ διατηροῦνται λείψανα τοιχογραφιῶν σὲ δύο στρώματα, ἥτοι:

I. Περὸ Βῆμα:

Τεταρτοσφαίριο: Εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ἡ Δέηση. Στὸ κέντρο τῆς συνθέσεως παρίσταται ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ὁ ὁποῖος εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸ καὶ κρατεῖ κλειστὸ κώδικα Εὐαγγελίου μὲ τὸ ἀριστερό. Δίπλα ἀπὸ τὸ Χριστὸ ὑπάρχει μεγαλογράμματη ἐπιγραφή, ποὺ σὲ μεταγραφῇ ἔχει ὡς ἑξῆς: «*Ι(ησοῦ)ς Χ(ριστό)ς ὁ Σωτήρ*».

II. Κυρίως ναός:

Νότιος τοῖχος: Στὴν ἀνατολικὴ κόγχη εἰκονίζονται: α) Ἀριστερὰ μὲν ὁ Ἅγιος Γεώργιος, ὄρθιος, ὀλόσωμος, μετωπικός, φέρων πλήρη στρατιωτικὴ στολή, β) Δεξιὰ δὲ ὁ Ἅγιος Παντελεήμων, ὀλόσωμος, μετωπικός, ὁ ὁποῖος μὲ τὸ δεξιὸ κρατεῖ λαβίδα καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ ξύλινο κιβωτίδιο.

Στὴ δυτικὴ, ὀρθογωνίου σχήματος κόγχη, εἰκονίζονται: Στὸ τύμπανο τῆς κόγχης παρίσταται ἡ Θεοτόκος, ὄρθια, ὀλόσωμος, Βρεφοκρατοῦσα, μὲ τὴν ἐπιγραφή: «*ΜΗ(ΤΗΡ) Θ(ΕΟ)Υ/ Η ΚΗΔΩΚΤΗΜΙ (;)*».

Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος καὶ στὴ δυτικὴ ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, ὁ ὁποῖος κρατεῖ ἀνεπτυγμένο εἰλητάριο, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ὑπάρχει ἡ ἐπτάστιχη ἐπιγραφή: «*ΙΔΕ Ο Α/ΜΝΟC ΤΟΥ /Θ(ΕΟ)Υ Ο Ε/ΡΩΝ ΤΗΝ /ΑΜΑΡΤΙΑ/Ν ΤΟΥ ΚΩC/ΜΟΥ*»⁷⁰.

Οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς εἶναι καλῆς ποιότητος καὶ προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 15ον αἰ.

197. Ἀσφενδιοῦ (Τζιά), Κεφαλοβρύσι, Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου

Νότια τῆς κεντρικῆς Πλατείας τοῦ οἰκισμοῦ καὶ σὲ ἀπόσταση 450 μ. περίπου ἀπὸ αὐτήν, μέσα σὲ δασώδη ἔκταση καὶ στὴ θέση «Κεφαλοβρύσι», ἀπὸ ὅπου ἀναβλύζει μεγάλη πηγὴ νεροῦ, κεῖται ὁ ναὸς τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου (21 Νοεμβρίου).

Ὁ ναὸς παρουσιάζει δύο οἰκοδομικὲς φάσεις. Ἀρχικὰ κτίσθηκε μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο, καμαροσκέπαστο ναῦδριο. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 1.96 καὶ βέλους 0.90 μ.).

Ἀργότερα καθαιρέθηκε ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ ἀρχικοῦ ναῦδριου καὶ ἐπεκτάθηκε πρὸς τὰ δυτικά. Κατασκευάσθηκε ὀρθογωνίου κατόψεως χώρος (ἔσωτ. διαστ. 6.95 x 4.00 μ.), ὁ ὁποῖος καλύπτεται μὲ καμάρα. Δυτικὰ αὐτοῦ ὑπάρχει ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας. Ἐκτοτε, τὸ ἀρχικὸ ναῦδριο χρησιμεύει ὡς Ἱερὸ Βῆμα τοῦ ναοῦ.

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τοῦ ἀρχικοῦ ναῦδριου ὑπῆρχαν τοιχογραφίες, οἱ ὁποῖες καλύφθηκαν ἀπὸ μεταγενέστερα ἐπιχρίσματα. Λείψανα αὐτῶν διακρίνονται στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς νότιας ἐσωτερικῆς πλευρᾶς. Οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 15ον-16ον αἰ.

198. Ἀσφενδιοῦ (Τζιά), Παναγία ἡ Κυπαρισσιώτισσα

Ἀνατολικὰ τῆς Πλατείας τοῦ οἰκισμοῦ καὶ σὲ ἀπόσταση 150 μ. περίπου ἀπὸ αὐτήν, μέσα σὲ δασώση ἔκταση, κεῖται ὁ ναὸς τῆς Παναγίας τῆς Κυπαρισσιώτισσας⁷¹ (Ζωοδόχου Πηγῆς).

70. Ἰω. 1, 29: «*Ἴδε ὁ ἄμνὸς τοῦ Θεοῦ, ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου*».

71. Ἡ ὀνομασία προέρχεται προφανῶς ἀπὸ τὰ αἰωνόβια κυπαρίσσια, τὰ ὁποῖα περιβάλλουν τὸν ναό.

Πρόκειται για μονόχωρο, ὀρθογωνίου κατόψεως οἰκοδόμημα (ἔσωτ. διαστ. 5.47 x 2.72 μ. καὶ ἔσωτ. διαστ. 6.24 x 4.97 μ.), τὸ ὁποῖο καλύπτεται μὲ καμάρα καὶ φέρει ἑξωτερικὰ ὑδραυλικὸ κονίαμα. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 1.80 καὶ βέλους 0.90 μ.). Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 0.72/0.92 μ.).

Σὲ κάθε μία ἀπὸ τὶς δύο μακρὲς ἐσωτερικὲς πλευρὲς τοῦ ναοῦ δημιουργοῦνται μέσα στὸ πάχος τῶν τοίχων ἀνὰ δύο τυφλὰ ἀψιδώματα (πλάτους 1.44 καὶ βάθους 0.30 μ.)⁷². Ἀργότερα προστέθηκαν στὸ ἐσωτερικὸ δύο ἐνισχυτικὰ σφενδόνια, στηριζόμενα σὲ κτιστοὺς πεσσούς (διαστ. 0.37 x 0.28 μ.).

Ὁ ναὸς κτίσθηκε στὴ θέση παλαιότερου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ διατηρούμενα κάτω καὶ γύρω ἀπὸ αὐτὸν λείψανα.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ παλαιᾶς τοιχογραφίας, ἥτοι:

I. Τερὸ Βῆμα:

Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς καμάρας εἰκονιζόταν, ὡς συνήθως, ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ. Διατηρεῖται τμῆμα τοῦ νοτίου ἡμιχορίου.

II. Κυρίως ναός:

Καμάρα: Εἰκονίζονταν σκηνὲς ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ Δωδεκαόρτου.

Νότιο μισὸ καμάρας: Τὸ τμῆμα αὐτὸ εἶναι ἐπιχρισμένο. Στὴ θέση αὐτῇ εἰκονίζονταν πιθανότατα οἱ ἑξῆς παραστάσεις: 1) Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, 2) Βάπτισις, 3) Ὑπαπαντή, 4) Μεταμόρφωση.

Βόρειο μισὸ καμάρας: 5) Βαῖοφόρος, ἀπὸ τὴν ὁποία διατηροῦνται λείψανα. Στὴ συνέχεια θὰ εἰκονίζονταν: 6) Σταύρωση, 7) Κάθοδος τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἄδη, 8) Πεντηκοστή.

Νότιος τοῖχος (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Ἀγία Αἰκατερίνη: Παρίσταται ἡ Ἀγία, ὁλόσωμη, μὲ διάλιθο στέμμα στὸ κεφάλι. 2) Ἅγιος ἀδιάγνωστος: Εἰκονίζεται ὁλόσωμος, μετωπικός. Φορεῖ ποδήρη, χειριδωτὸ χιτῶνα καὶ ἐρυθροῦ χρώματος ἐπενδύτη.

Οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς εἶναι καλῆς ποιότητος καὶ προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 15ον-16ον αἰ.

72. Ἱ. Βολανάκης, *Ἅγιος Γεώργιος Ἀποδούλου*, σ. 28, εἰκ. 1 (κάτοψη), σ. 33, εἰκ. 2 (τομὴ).

199. Κέφαλος, Καμάρι-Σκοτεινή, Άγιος Γεώργιος ό Χωστός

Νοτιοανατολικά τής Κεφάλου καί σέ απόσταση 1.500 μ. περίπου από αυτήν, στην περιοχή «Καμάρι» καί στή θέση «Σκοτεινή», νότια χειμάρρου, κείται ό Άγιος Γεώργιος ό Χωστός⁷³.

Πρόκειται γιά μετρίων διαστάσεων μονόχωρο οικόδομημα (έσωτ. διαστ. 6.30 x 3.00 μ.), πού καλύπτεται μέ κτιστή, ήμικυλινδρική στέγη, ή όποία διατηρείται άκέραιη. Ή ανατολική αυτού πλευρά περατοϋται σέ μία ήμικυκλική άψίδα (χορδής 2.70 καί βέλους 1.25 μ.).

Ό ναός εύρίσκεται όλόκληρος ύπό τό έδαφος. Εΐναι όρατό από μικρή απόσταση μόνο τó δυτικό πέρας τής καμάρας. Τό άνω τμήμα τού δυτικού τοίχου τού ναού έχει καταπέσει. Έτσι, δημιουργείται μικρό άνοιγμα (πλάτους 2.80 καί ύψους 0.80 μ.), τó όποίο χρησιμεύει ως είσοδος καί από τó όποίο μπορεί νά εισέλθει κανείς στόν ναό. Ό έσωτερικός αυτού χώρος καλύπτεται μέ επίχωση πάχους τουλάχιστον 2.50 μ., ήτοι μέχρι περίπου τή γένεση τού τόξου τής καμάρας.

Στό ανατολικό τμήμα τής νότιας έσωτερικής πλευράς τού ναού διακρίνονται κονιάματα μέ λείψανα γραπτού διακόσμου, ό όποιος προέρχεται πιθανώς από τόν 15ον αϊ.

200. Κέφαλος, Παναγία ή Παλατιανή

Δυτικά τού οικισμού τής Κεφάλου καί σέ απόσταση 500 μ. περίπου από αυτόν, στην περιοχή «Παλάτια»⁷⁴, στις νότιες παρυφές ύψώματος⁷⁵ κείται ό ναός τής Παναγίας τής Παλατιανής, ό όποιος εΐναι άφιερωμένος στο Γενέσιον τής Θεοτόκου (8 Σεπτεμβρίου).

Ό ναός έχει κτισθεΐ στή θέση αρχαίου οικόδομήματος, πιθανώς προχριστιανικού ναού καί ως οικόδομικό ύλικό έχουν χρησιμοποιηθεΐ λιθόπλινθοι καί άρχιτεκτονικά μέλη, πού προέρχονται από αρχαία οικόδομήματα.

73. Ή όνομασία αυτή προέρχεται προφανώς από τó γεγονός, ότι ό ναός εύρίσκεται σχεδόν έξ όλόκληρου ύπό τó έδαφος.

74. Ή περιοχή όνομάζεται «Παλάτια», έπειδή σέ αυτή σώζονται πολυάριθμα λείψανα αρχαίων οικόδομημάτων. Πρόκειται πιθανότατα γιά τήν αρχαία πόλη τής Κώ, Άστυπάλεια. Μεταξύ άλλων διακρίνονται λείψανα δύο αρχαίων ναών προχριστιανικής έποχής, ένός αρχαίου Θεάτρου, πολλών οικόδομημάτων κ.ά.

75. Στην κορυφή τού ύψώματος αυτού έκειτο ή Άκρόπολις τής Αρχαίας Άστυπάλειας.

Πρόκειται για μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο, ὀρθογωνίου κατόψεως οἰκοδόμημα. Ἡ ἀνατολική αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα. Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος.

Ὁ ναὸς καλυπτόταν μὲ κτιστὴ καμάρα. Νοτιοδυτικὰ τοῦ ναοῦ ὑπῆρχαν διάφορα κελλιὰ.

Ὁ ναὸς καὶ τὰ γύρω κελλιὰ ἐρειπώθηκαν τὸ ἔτος 1956, ἐξαιτίας πολὺ ἰσχυροῦ σεισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐπλήξε τὴν Κῶ καὶ ἔκτοτε ἐγκαταλείφθηκαν⁷⁶.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες. Εἰδικότερα διακρίνονται τοιχογραφίες στὴν ἀνατολικὴ καὶ βόρεια ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ Ἱεροῦ Βήματος.

Πρόκειται γιὰ μέτριας ποιότητος τοιχογραφίες τῆς μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς, πιθανῶς τοῦ 17ου αἰ.

201. Κέφαλος, Πύργος, Ἅγιος Νικήτας

Δυτικὰ τοῦ οἰκισμοῦ καὶ σὲ ἀπόσταση 3 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτόν, στὴ θέση «Πύργος»⁷⁷ καὶ στὴν κορυφὴ γηλόφου, κεῖνται τὰ ἐρείπια ἀρχαίου οἰκισμοῦ. Διακρίνεται ἐκτεταμένος χώρος, ποὺ περιβάλλεται μὲ τεῖχος (πάχους 1.00 μ. περίπου), κτισμένο ἀπὸ ἀργολιθοδομή καὶ ἰσχυρὸ ἀσβεστοκονίαμα καὶ ἐνισχύεται μὲ πύργους.

Ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ τείχους διατηροῦνται λείψανα οἰκοδομημάτων διαφόρων ἐποχῶν.

Νοτιοανατολικὰ τοῦ περιβόλου καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ τεῖχος, κεῖται τὸ ἐρειπωμένο ναῦδριο τοῦ Ἀγίου Νικήτα⁷⁸.

Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο, καμαροσκέπαστο ναῦδριο (ἐσωτ. διαστ. 4.85 x 2.53 μ.). Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 2.08 καὶ βέλους 1.00 μ.). Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς θὰ ἀνοιγόταν ἡ εἴσοδος (πλάτους 1.00 μ. περίπου).

Ὁ ναὸς κτίσθηκε πιθανῶς στὴ θέση ἀρχαιότερου. Ἡ τοιχοποιΐα

76. Ὑστερα ἀπὸ ἐνέργειες τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Κῶ καὶ τῶν κατοίκων τῆς Κεφάλου πρόκειται νὰ ἀνεγερθεῖ ναῦδριο τῆς Παναγίας, βόρεια τοῦ ἐρειπωμένου ναοῦ καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτόν.

77. Ἡ ὀνομασία ὑποδηλοῖ προφανῶς τὴν ὑπαρξὴ πύργου στὴ θέση αὕτη.

78. Ὁ χώρος τοῦ ναοῦ καθαρίστηκε ἀπὸ ιδιώτη κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια καὶ στὸ κέντρο αὐτοῦ τοποθετήθηκε ἀκαλαίσθητο προσκυνητᾶριο.

είναι από άργολιθοδομή και άσβεστοκονίαμα. Κατά την άνέγερση του ναού έγινε χρήση ύλικού (λιθόπλινθοι-κεραμίδια) προερχόμενου από άρχαιότερα οίκοδομήματα.

Στό έσωτερικό του ναού ύπήρχαν τοιχογραφίες, όπως φαίνεται από λιθοπλίνθους με γραπτό κονίαμα και σπαράγματα τοιχογραφιών.

Δυτικά του ναού περισυνελέγη πήλινο όστρακο (διαστ. 0,065 x 0.05 x 0.02 μ.), πάνω στο όποιο ύπάρχει τό χάραγμα (ύψος γράμμ. 0.01/0.015 μ.): «IC XC / NI KA». Ήτοι: «Ι(ησού)ς Χ(ριστός) / Νικᾷ».

Οί τοιχογραφίες προέρχονται πιθανώς από τόν 17ον αί.

202. Νέο Πυλί, Άγιος Μάμας

Έντός του οίκισμου «Νέο Πυλί»⁷⁹, εύρίσκεται τό ναύδριο του Άγίου Μάμαντος⁸⁰. Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο οικόδομημα (έσωτ. διαστ. 4.4 x 2.28 μ.), που καλύπτεται με κτιστή καμάρα και ύδραυλικό κονίαμα (κουρασάνι).

Η άνατολική του πλευρά περατούται σε μία άψίδα (χορδής 1.63 και βέλους 0.77 μ.), ενώ στο μέσο της δυτικής πλευράς ανοίγεται ή είσοδος (πλάτους 0.77 μ.). Οί τοίχοι είναι κτισμένοι από άργολιθοδομή και άσβεστοκονίαμα. Κατά την άνέγερση του ναού χρησιμοποιήθηκαν ως οίκοδομικό ύλικό μαρμάρινα άρχιτεκτονικά μέλη, προερχόμενα από άρχαιότερα οίκοδομήματα. Τό δάπεδο του ναού καλύπτεται με έγχώριες σχιστολιθικές πλάκες.

Στό έσωτερικό του ναυδρίου του Άγίου Μάμαντος διατηρούνται έλάχιστα λείψανα τοιχογραφιών. Ειδικότερα στην έπιφάνεια του νοτίου τοίχου διατηρούνται λείψανα Άγίου, είκονιζόμενου μέσα σε τοξοειδές πλαίσιο, ήμειξίτηλο. Πρόκειται πιθανώς για τόν πάτρωνα του ναού Άγιο Μάμαντα. Οί λοιπές έπιφάνειες του ναού καλύπτονται με έπιχρίσματα⁸¹.

Οί τοιχογραφίες αυτές είναι μέτριας ποιότητας και προέρχονται πιθανώς από τόν 17ον αί.

79. Σε άντιδιαστολή με τό Παλαιό Πυλί, που εύρίσκεται σε μικρή άπόσταση από αυτό.

80. Διονύσιος ό έκ Φουρνᾶ, *Έρμηνεία της Ζωγραφικής Τέχνης*, σ. 159: «Ο Μάμας νέος, άγένειος. Σεπ(τεμβρίου) β': Ο Άγιος Μάμας θεωρείται προστάτης τών ζώων γενικότερα και τών ποιμνίων ειδικότερα. Συνήθως είκονίζεται κρατώντας ένα πρόβατο». Πρβλ. Άννα Μαραβά-Χατζηνικολάου, *Ο Άγιος Μάμας*, Άθήναι 1957, 1 κ.έ.

81. Πιθανώς κάτω από τὰ έπιχρίσματα να διατηρούνται λείψανα τοιχογραφιών.

203. Νέο Πυλί, Τίμιος Σταυρός

Ἐντὸς τοῦ οἰκισμοῦ εὐρίσκεται ὁ ναὸς τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, κτισμένος πάνω σὲ ἀρχαῖο ταφικὸ συγκρότημα ἐλληνιστικῶν χρόνων, τὸ γνωστὸ ὡς «Χαρμύλειον»⁸².

Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα (ἐξωτ. διαστ. 8.10 x 4.45 καὶ ἐσωτ. διαστ. 6.70 x 2.55 μ.), ποὺ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα καὶ κουρασάνι. Ἡ ἀνατολική του πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἀψίδα (χορδῆς 1.77 μ.), ἐνῶ στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 0.85 μ.). Ἡ τοιχοποιΐα εἶναι κτισμένη ἀπὸ ἀργολιθοδομή καὶ ἀσβεστοκονίαμα. Κατὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ ναοῦ χρησιμοποιοῦντο μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, προερχόμενα ἀπὸ τοὺς ἐλληνιστικoὺς χρόνους καὶ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ, ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικό. Τὸ δάπεδο καλύπτεται μὲ πλάκες.

Στὴ βόρεια ἐσωτερικὴ πλευρὰ διατηροῦνται ἐλάχιστα λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες, πιθανῶς τοῦ 16ου αἰ. Οἱ ὑπόλοιπες ἐπιφάνειες καλύπτονται μὲ ἐπιχρίσματα.

204. Νέο Πυλί, Χάντακας, Ἅγιος Ἀντώνιος

Νοτιοανατολικά τοῦ οἰκισμοῦ «Νέο Πυλί» καὶ σὲ ἀπόσταση 300 μ. περίπου ἀπὸ αὐτόν, στὴ θέση «Χάντακας»⁸³ καὶ σὲ οἰκόπεδο⁸⁴ τῆς κοινότητος Νέου Πυλίου, δυτικὰ μικροῦ χειμάρρου, κεῖται τὸ παλαιό, ἡμιερειπωμένο⁸⁵ ναῦδριο τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου.

82. Πρόκειται γιὰ ὑπόγειο ταφικὸ συγκρότημα κείμενο βόρεια καὶ κάτω ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ. Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα ὀρθογωνίου σχήματος διάδρομο (ἐσωτ. διαστ. 5.6 x 2.55 μ. καὶ ὕψος 2.30 μ.) ποὺ καλύπτεται μὲ κτιστὴ ἡμικυκλικὴ ὀροφή. Ὁ κυρίως ἄξονας ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια. Στὶς δύο μακρὲς πλευρὲς τοῦ ὁποῖου ἀνοίγονται ἀνὰ ἓξι ὀρθογωνίου σχήματος ὀπές (ὕψους 0.91 καὶ πλάτους 0.70 μ.), οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν τὴν εἴσοδο ἰσάριθμων τάφων καὶ κλείονταν μὲ πλάκες (0.91 x 0.70 μ.). Οἱ τάφοι εἶναι κιβωτιόσχημοι (ἐσωτ. διαστ. 2.45 x 0.70 καὶ ὕψους 0.91 μ.). Ἀρχαῖοι τάφοι ἔκειντο καὶ πάνω ἀπὸ τὸ παρὰπάνω ὑπόγειο συγκρότημα, βόρεια τοῦ ναοῦ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ.

83. Προφανῶς λόγῳ τοῦ παρακείμενου χειμάρρου καὶ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ θέση αὐτὴ κεῖται χαμηλότερα τῆς λοιπῆς περιοχῆς.

84. Τοῦτο ἀνῆκε παλαιότερα στὴν οἰκογένεια τοῦ Ἀντωνίου Ἀναστασόγλου.

85. Ὅγκωδεις κορμοὶ ἄγριων δένδρων, τὰ ὁποῖα φύτρωσαν στὸ βόρειο καὶ νότιο τοῖχο τοῦ ναυδρίου ἐπέφεραν σημαντικὲς ζημιὲς στὸ οἰκοδόμημα καὶ τὸ εἶχαν σχεδὸν διαλύσει. Τὸ μνημεῖο εἶναι ἀπὸ μακροῦ χρόνου ἐγκαταλελειμμένο.

Πρόκειται για μονόχωρο οικόδομημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἐξωτ. διαστ. 4.25 x 2.28 μ.) καὶ καλυπτόταν μὲ κτιστή, ἡμικυλινδρική στέγη. Τὸ μεγαλύτερο τμήμα τῆς στέγης ἔχει καταπέσει ἀπὸ μακροῦ χρόνου, ἐνῶ αὐτὸ ποὺ διατηρεῖται εἶναι ἐτοιμόρροπο.

Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 1.60 καὶ βέλους 0.75 μ.). Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ἀνοίγεται ἐντὸς τοῦ πάχους τοῦ τοίχου μία ὀρθογωνίου σχήματος κόγχη, χρησιμεύουσα ὡς κόγχη τῆς Προθέσεως.

Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 0.99 μ.).

Τὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ εἶναι 0.90 μ., τῶν δύο μακρῶν τοίχων 0.80 μ. καὶ τὸ πάχος τοῦ δυτικοῦ 0.56 μ.

Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου κτίσθηκε ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ καὶ ἀσβεστοκονίαμα. Κατὰ τὴν ἀνέγερσή του ἔγινε χρῆση, ὡς οἰκοδομικοῦ ὕλικου καὶ ὀρισμένων μαρμάρινων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, μετὰ τῶν ὁποίων εἶναι καὶ τὰ ἐξῆς:

α) Ἴωνικὸ κιονόκρανο μετὰ συμφυοῦς ἐπιθήματος (διαστάσεις ἄνω ἐπιφάνειας ἐπιθήματος: 0.82 x 0.57 μ. Πάχος κιονοκράνου 0.23 μ.).

β) Τμήμα μαρμαρίνου ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους μὲ κυμάτιο (0.83 x 0.35 x 0.20 μ.).

γ) Τμήμα παλαιᾶς Ἀγίας Τράπεζας, ἀπὸ λευκόχρωμο, λεπτόκοκκο μάρμαρο, μετὰ χεῖλους καὶ κυματίου στὰ πλάγια, παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς (0.15 x 0.11 καὶ πάχους 0.045 μ.).

δ) Ἀρχαία βάση μὲ κυμάτιο (0.47 x 0.30 καὶ πάχους 0.16/0.20 μ.).

Στὸ μέσο περίπου τῆς νότιας ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ διατηρεῖται μία ἡμιεξίτηλος τοιχογραφία (1.36 x 1.15 μ.), στὴν ὁποία εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος Ἀντώνιος. Παρίσταται ὁλόσωμος, ὄρθιος, μετωπικός. Φορεῖ ποδῆρη, χειριδωτό, καστανόχρωμο χιτῶνα καὶ ὁμοιόμορφο ἐπενδύτη. Μὲ τὸ δεξι χεῖρ κρατεῖ ξύλινη ράβδος μὲ ἀπόληξη ἄνω σὲ σχῆμα Τ.

Μὲ τὸ ἀριστερὸ χεῖρ φέρει ἀνεπτυγμένο εἰλητάριο (0.42 x 0.10 μ.), στὸ ὁποῖο ὑπῆρχε μεγαλογράμματη ἐπιγραφή (ὕψος γραμμάτων 0.01 μ.) καὶ περιελάμβανε τουλάχιστον 12 στίχους. Διακρίνονται τὰ γράμματα Ι, C, Π καὶ Ν.

Ἄνω καὶ ἀριστερά, ὡς πρὸς τὸ θεατὴ, τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου διατη-

ροῦνται λείψανα ἄλλης τοιχογραφίας. Ἀσφαλῶς δὲ τοιχογραφίες θὰ κάλυπταν ἀρχικὰ ὅλες τὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ.

Χαράγματα:

Γύρω ἀπὸ τὴ μορφὴ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου καὶ πάνω στὰ ἐπιχρίσματα ὑπάρχουν διάφορα χαράγματα, ὀρισμένα τῶν ὁποίων ἀναφέρουν καὶ χρονολογίες. Μεταξὺ ἄλλων εἶναι καὶ τὰ ἑξῆς:

A) «[ΔΕΗCIC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ΠΕΤΡΟΥ 1630, Γ' Γ(ΕΝΑΡΙΟΥ)».

B) «ΔΕΗCIC ΤΟΥ ΔΟΥΛ[ΟΥ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ.....]».

Γ) «Μη[νί] Ἀπριλίω....».

Δ) «Δ[Ε]ΗCΗ [ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ] / ΑCΤΕ [ΡΙΟΥ:] 1600, / ΔΕΥΤΕΡΑ ΚΖ'».

E) «[...]ΧΕΙΡ[...]».

ΣΤ) «1712 / ΤΛ(ΗΜ)ΩΝ (;)».

Z) «+ΙΜΕΡΑΣ».

Οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς εἶναι καλῆς ποιότητος καὶ προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 16ον αἰ.

205. Παλαιὸ Πυλί, Ἅγιος Ἀντώνιος

Νοτιοανατολικά τοῦ σημερινοῦ οἰκισμοῦ «Νέο Πυλί» καὶ σὲ ἀπόσταση 3 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτόν, στὶς νότιες ὑπώρειες βραχώδους ὑψώματος καὶ σὲ ὑψόμετρο 300 μ. περίπου, εὐρίσκεται ὁ μεσαιωνικὸς οἰκισμὸς «Παλαιὸ Πυλί», ὁ ὁποῖος εἶναι ἐρειπωμένος καὶ ἐγκαταλελειμμένος ἀπὸ μακροῦ χρόνου. Πρόκειται γιὰ τὸν «Μυστρᾶ» τῆς Δωδεκανήσου. Στὴν κορυφὴ ἀπόκρημνου ὑψώματος, φύσει ὄχυροῦ, διατηροῦνται τὰ ἐρείπια τοῦ μεσαιωνικοῦ φρουρίου. Ἐντὸς τοῦ οἰκισμοῦ διατηροῦνται ἐρειπωμένες οἰκίες, λιθόστρωτοι δρόμοι καὶ τρεῖς ναοί, ἥτοι: α) Ἅγιος Ἀντώνιος, β) Παναγία τῶν Καστριανῶν καὶ γ) Ἅγιοι Ἀσώματοι (Ταξιάρχες Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ).

Τὸ Πυλί ἀναφέρεται στὰ σχετικὰ μὲ τὸν Ὅσιο Χριστόδουλο, τὸν κτήτορα τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου, κείμενα. Εἰδικότερα, ὁ Ὅσιος Χριστόδουλος ἦλθε ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία στὴν Κῶ, πρὶν ἀπὸ τὸ Μάρτιο τοῦ 1080 καὶ ἐπέλεξε κατάλληλη θέση γιὰ τὴν ἀνέγερση Μονῆς στὸ λόφο «Πηλίον»:

«... Ἐντυγχάνω λόφῳ μεγίστῳ καὶ ἀοικήτῳ, χαρίεντι δὲ ἄλλως τὰ πρὸς ἀέρα καὶ εὐύδρῳ καὶ εὐκραεῖ (Πηλίον τοῖς νησιώταις τὸ ὄρος κατωνομάζετο), ὃ καὶ ὡς εἶδον κύκλῳ φάραγξι τισι καὶ αὐτομάτοις

κοιλότησι καθ' αὐτὸ τῶν περίξ διαστελλόμενον καὶ οἶονεῖ τι φρούριον νομιζόμενον, ἥσθην τε αὐτίκα τῇ τοῦ τόπου θέσει»⁸⁶.

Ἐντὸς τοῦ ἐρειπωμένου οἰκισμοῦ καὶ κατὰ τὴν ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρά, κεῖται ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου. Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα (ἐξωτ. διαστ. 10.70 x 5.10 μ.), πού καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα, ἡ ὁποία ἐξωτερικὰ διαμορφώνεται σὲ ἐπίπεδη στέγη. Ἡ τοιχοποιία εἶναι ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ καὶ ἀσβεστοκονίαμα, ἔχουν δὲ χρησιμοποιοθεῖ ἀρχαῖοι λιθόπλινθοι ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικό.

Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, ἐνῶ στὸ μέσο τῆς δυτικῆς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτ. 0.89 μ.). Τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ πατημένο χῶμα καὶ κεῖται σὲ βάθος ±1.20 μ. κάτω ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ ὑπάρχει τάφος (διαστ. 2.80 x 1.00 μ.).

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες. Εἰδικότερα στὴν ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος παρίσταται ἡ Θεία Λειτουργία (Οὐράνιος Λειτουργία τῶν Ἀγγέλων)⁸⁷. Στὸ κέντρο τῆς συνθέσεως εἰκονίζεται Τράπεζα, δεξιὰ ὡς πρὸς τὸν θεατὴ ἴσταται ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς μὲ ἀρχιερατικὸ σάκκο καὶ τέσσερεις ἀγγέλους, ἀριστερὰ δὲ πάλιν ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς μὲ ἕξι τουλάχιστον Ἀγγέλους δορυφοροῦντες. Πρόκειται γιὰ μέτριας τέχνης τοιχογραφίες πιθανῶς τοῦ 16ου αἱ.

Μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸν ναὸ διατηροῦνται διάφορα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, μεταξὺ τῶν ὁποίων εἶναι καὶ τὰ ἑξῆς:

α) Κορμὸς κυλινδρικοῦ, ἀρράβδωτου κίονα ἀπὸ γρανίτη, ὁ ὁποῖος χρησιμεύει ὡς στήριγμα τῆς Ἀγίας Τράπεζας (ὕψος 0.65, διάμ. 0.32 μ.).

β) Μαρμάρينو κιονόκρανο μικρῶν διαστάσεων, τὸ ὁποῖο προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ τοὺς κίονες τοῦ κιβωρίου Ἀγίας Τράπεζας (ὕψος 0.20, διάμετρος βάσης 0.10 μ.).

γ) Διαχωριστικὸς ἀμφικιονίσκος παραθύρου (ὕψος 0.65, διάμετρος 0.16 μ.).

δ) Ἀπότμημα κορμοῦ κίονα μὲ ραβδώσεις, ὁ ὁποῖος χρησίμευε ὡς στήριγμα τῆς λεκάνης περιρραντηρίου (σωζόμενο ὕψος 0.26, διάμετρος βάσης 0.35 μ.).

86. Ὑποτύψεις, π. 72, ἐκδοση Βοΐνη, σ. 72 = MM, σ. 62-63. Ἑρασμία Βρανούση, *Τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα τοῦ Ὁσίου Χριστοδοῦλου*, σ. 103.

87. Α. Ξυγγόπουλος, *Σχεδιάσμα*, σ. 147-148, 151. Μ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, *Ἡ Μονὴ τῶν Φιλανθρωπῶν καὶ ἡ πρώτη φάση τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς*, σ. 42, 121.

ε) Τμήμα πεσσίσκου τετραγώνου διατομής (ύψος 0.32, πλευρ. 0.32 x 0.28 μ.).

206. Παλαιό Πυλί, Παναγία Καστριανών

Βορειοανατολικά τοῦ οἰκισμοῦ ὑψώνεται ὁ ναὸς τῆς Παναγίας τῶν Καστριανῶν -φέρεται καὶ ὡς Ὑπαπαντὴ στοῦ στόμα τῶν κατοίκων σήμερα-, ὁ ὁποῖος ἔχει κτισθεῖ στὰ λείψανα τρίκλιτης παλαιο-χριστιανικῆς βασιλικῆς⁸⁸.

Ἀπὸ τὴ βασιλικὴ διακρίνονται:

α) τὸ κατώτερο τμήμα τῆς ἀψίδας τοῦ Βήματος (χορδῆς 3.38 καὶ βέλους 1.65 μ.), ἐντὸς τῆς ὁποίας περικλείεται ἡμικυκλικὸ σύνθρονο, ἀποτελούμενο ἀπὸ πέντε σειρὲς ὁμόκεντρων ἐδωλίων (πλάτους 0.22 καὶ ὕψους 0.20 μ.). Στὸ μέσο τῆς ἄνω σειρᾶς διατηρεῖται ἡ βάση τοῦ θρόνου τοῦ Ἐπισκόπου (1.10 x 0.40 x 0.40 μ.).

β) Λείψανα ἀπὸ τὶς ἀνατολικὲς πλευρὲς τῶν πλάγιων κλιτῶν τῆς βασιλικῆς.

γ) Πολυάριθμα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουν χρησιμοποιοῦν ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ κατὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας.

Ὁ ναὸς τῆς Παναγίας σχετίζεται μὲ τὸν Ὅσιο Χριστόδουλο καὶ ἀναφέρεται στὰ σχετικὰ μὲ αὐτὸν κείμενα⁸⁹. Εἰδικότερα ὁ Ὅσιος ἀναφέρει: «... ναὸν ἐκ βάθρων ἐδειμάμην καὶ εἰς τέλος ἀπήρτισα, περικαλλῆ τε καὶ ὡραιότατον, ἐπ' ὀνόματι τοῦτον ιδρύσας τῆς ἀγνῆς Θεομήτορος»⁹⁰. Γύρω ἀπὸ τὸ Καθολικὸ τῆς Μονῆς αὐτῆς ὕψωσε περίβολο καὶ κελλία.

Ὁ ναὸς τῆς Παναγίας εἶναι μονόχωρο οἰκοδόμημα (ἔσωτ. διαστ. 11.10 x 5.00 μ.), ποὺ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα καὶ κοῖλα κεραμίδια.

Στὶς δύο μακρὲς πλευρὲς τοῦ κυρίως ναοῦ ἔχουν ἐντοιχισθεῖ ἀνὰ τρεῖς κυλινδρικοὶ κίονες, ποὺ βαστάζουν ἐνισχυτικὰ σφενδόνια (τόξα). Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 1.25 μ.).

88. Ἰ. Βολανάκης, *Μνημεῖα Δωδεκανήσου*, σ. 52-54.

89. Ἄννα Μαραβᾶ-Χατζηνικολάου, *Πάτμος*, σ. 23-24.

90. Ἐρασμία Βρανούση, *Τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα τοῦ Ὁσίου Χριστοδούλου*, σ. 103. Ἐμμ. Καρπάθιος, «Ἡ ἐν Κῷ πάλαι ποτὲ διαλάμπασα Μονὴ τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου, τῆς ἐπιλεγομένης τῶν Καστριανῶν», στοῦ *Δωδεκανησιακὸν Ἀρχεῖον*, τ. 4 (1962), σ. 107 κ.έ.

Δυτικά του κυρίως ναού υπάρχει νάρθηκας (έσωτ. διαστ. 6.02 x 3.40 μ.), ο οποίος προστέθηκε σε μία β' οικοδομική περίοδο. Ο νάρθηκας καλύπτεται με επίπεδη στέγη. Στο μέσο της δυτικής πλευράς αυτού ανοίγεται μία είσοδος (πλάτους 1.40 μ.).

Στο έσωτερικό του ναού διατηρούνται τοιχογραφίες, ήτοι:

Ι. Τερὸ Βῆμα:

Τεταρτοσφαίριο: Εικονίζεται ἡ Θεοτόκος, στὸν τύπο τῆς Πλατυτέρας⁹¹, ὁλόσωμος, ἔνθρονος, περιβαλλόμενη ἀπὸ δύο ὁλόσωμους Ἀγγέλους.

Στὸ χῶρο τῆς ἀψίδας παρίστανται ὀκτὼ Ἅγιοι Ἱεράρχες, συλλειτουργοῦντες. Εἰκονίζονται ὁλόσωμοι, φέροντες ἀρχιερατικά ἄμφια καὶ κρατοῦν ἀνεπτυγμένα, ἐνεπίγραφα, λειτουργικά εἰλητάρια.

Εἰδικότερα, εἰκονίζονται οἱ ἐξῆς (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 1) Ἅγιος ἀδιάγνωστος, 2) Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων⁹², 3) Μέγας Ἀθανάσιος, 4) Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος⁹³, 5) Μέγας Βασίλειος⁹⁴, 6) Ἅγιος ἀδιάγνωστος, 7) Ὁμοίως, 8) Ὁμοίως.

Στὸ ἄνω τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ μετώπου εἰκονίζεται διακοσμητική ταινία, κάτω δὲ ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου⁹⁵.

Νότιος τοῖχος: Στὸ ἄνω τμήμα τοῦ τυμπάνου τοῦ τυφλοῦ ἀψιδώματος εἰκονίζεται ἡ Κάθοδος τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἄδη (Ἀνάσταση) καὶ κάτω τέσσερεις Ἅγιοι Ἱεράρχες, ὁλόσωμοι, ἀδιάγνωστοι, φέροντες ἀνεπτυγμένα, ἐνεπίγραφα, λειτουργικά εἰλητάρια.

Βόρειος τοῖχος: Στὸ τύμπανο τοῦ τυφλοῦ ἀψιδώματος εἰκονίζονται δύο Ἅγιοι Ἱεράρχες καὶ δύο διάκονοι, ἥτοι (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 1) Ἅγιος Νικόλαος, 2) Ἅγιος Ἱεράρχης ἀδιάγνωστος, 3) Διάκονος Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυς, 4) Διάκονος Ρωμανὸς ὁ Μελωδός.

Στὴν ἀνατολική πλευρά τοῦ δυτικοῦ πεσσοῦ εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος Πολύκαρπος.

91. Ἀ. Ὁρλάνδος, *ABME*, τ. 6 (1948), σ. 115, 112. Μ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, *Ἡ Μονὴ τῶν Φιλανθρωπηνῶν καὶ ἡ πρώτη φάση τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς*, σ. 39, 41, 709.

92. Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης*, σ. 154, 268, 291.

93. Ἀ. Εὐγγόπουλος, *Σχεδιάσμα*, σ. 338.

94. Μ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, *Ἡ Μονὴ τῶν Φιλανθρωπηνῶν καὶ ἡ πρώτη φάση τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς*, σ. 46.

95. Κ. Καλοκύρης, *Τοιχογραφίαι Κρήτης*, σ. 59-61.

Στὴν καμάρα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος διακρίνονται λείψανα, προφανῶς ἀπὸ τὴν Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ⁹⁶.

II. Κυρίως ναός:

Ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς ἡμικυλινδρικῆς καμάρας τοῦ κυρίως ναοῦ χωρίζοταν σὲ ζῶνες, ὅπου εἰκονίζονταν προφανῶς συνθέσεις ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ λεγόμενου Δωδεκαόρτου. Ἀτυχῶς οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς ἔχουν καλυφθεῖ μὲ στρώμα αἰθάλης καὶ ὅπως ἔχουν σήμερα εἶναι ἀδιάγνωστες.

Οἱ δύο μακρὲς πλευρὲς τοῦ κυρίως ναοῦ, μὲ τὴν παρεμβολὴ τῶν κίωνων, χωρίζονται σὲ τρία τυφλὰ ἀψιδώματα.

Νότιος τοῖχος: Ἀνατολικὸ ἀψίδωμα: Στὸ ἄνω τμήμα τοῦ τυμπάνου διατηροῦνται λείψανα τοιχογραφιῶν σὲ δύο στρώματα, ἐνῶ στὸ κάτω εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος, ὁλόσωμος, ἔνθρονος, Βρεφοκρατοῦσα, περιβαλλόμενη ἀπὸ τοὺς Ἀγγέλους Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ.

Μεσαῖο ἀψίδωμα: Στὸ ἄνω τμήμα τοῦ τυμπάνου εἰκονίζονται τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου, ἐνῶ στὸ κάτω τμήμα ὑπῆρχε παράσταση, ἡ ὁποία εἶναι ἐξίτηλος.

Στὸ ἐσωρράχιο τοῦ τόξου εἰκονίζονται τέσσερις Ἀγίες, ἐκ τῶν ὁποίων μία εἶναι ἡ Ἁγία Παρασκευή⁹⁷, ἐνῶ οἱ ἄλλες εἶναι ἀδιάγνωστες.

Δυτικὸ ἀψίδωμα: Διακρίνονται μόνο λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες.

Βόρειος τοῖχος: Δυτικὸ ἀψίδωμα: Διακρίνονται λείψανα ἀδιάγνωστων Ἀγίων.

Μεσαῖο ἀψίδωμα: Διακρίνονται λείψανα τοιχογραφιῶν, καθὼς καὶ τὰ ἴχνη παλαιᾶς εἰσόδου, ἡ ὁποία ἐντοιχίσθηκε ἀργότερα.

Ἀνατολικὸ ἀψίδωμα: Στὸ τύμπανο εἰκονίζεται ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ⁹⁸, ὁλόσωμος, μετωπικός, σὲ ὑπερφυσικὸ μέγεθος, φορεῖ διάλιθα ἐνδύματα καὶ αὐτοκρατορικὸ λῶρο.

Στὸ ἐσωρράχιο τοῦ τόξου εἰκονίζονται: στὸ ἀνατολικὸ μισὸ ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος καὶ στὸ δυτικὸ Ἅγιος Ἱεράρχης, ἀδιάγνωστος.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ παλαιότερου στρώματος τῆς Παναγίας τῶν Καστριανῶν προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 12ον-13ον αἰ. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ νεότερου στρώματος εἶναι μέτριας τέχνης καὶ διατηρήσεως καὶ προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 17ον αἰ.

96. Θεοπίστη Λίβα-Ξανθάκη, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Μονῆς Ντίλιου*, σ. 106. Κ. Καλοκύρης, *Τοιχογραφίαι Κρήτης*, σ. 79-80.

97. Μ. Χατζηδάκης, *Εἰκόνες τῆς Πάτμου*, σ. 100-101.

98. Μ. Χατζηδάκης, *Εἰκόνες τῆς Πάτμου*, σ. 44, 142, 181.

207. Παλαιό Πυλί, Άγιοι Άσώματοι (Ταξιάρχες Μιχαήλ-Γαβριήλ)

Νοτιοδυτικά τοῦ οἰκισμοῦ κεῖται ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων, ἤτοι τῶν Ταξιαρχῶν Μιχαήλ καὶ Γαβριήλ, ποὺ ἐμφανίζει περισσότερες οἰκοδομικὲς φάσεις. Ἀρχικὰ κτίσθηκε μονόχωρο οἰκοδόμημα (ἔσωτ. διαστ. 4.75 x 2.82 μ.), τὸ ὁποῖο καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα (χορδῆς 1.70 καὶ βέλους 0.87 μ.).

Σὲ μία δευτέρη οἰκοδομικὴ περίοδο ἔγινε προέκταση τοῦ ναυδρίου πρὸς τὰ δυτικά (ἔσωτ. διαστ. 3.27 x 3.00 μ.), ἡ ὁποία καλύπτεται ἐπίσης μὲ κτιστὴ καμάρα.

Σὲ μία τρίτη οἰκοδομικὴ περίοδο προστέθηκε πρὸς Δυτικὰ ὀρθογωνίου κατόψεως χώρος (3.60 x 2.78 μ.), ὁ ὁποῖος καλύπτεται μὲ ξύλινη ὀριζόντια στέγη καὶ ἄργιλλο (πατελιά). Ὁ χώρος ἐσωτερικὰ εἶναι ἐνιαῖος.

Ἡ τοιχοποιΐα τοῦ ναοῦ εἶναι ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ καὶ ἀσβεστοκονίαμα, χρησιμοποιοῦνταν δὲ διάφορα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικό. Στὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς βόρειας ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ διατηροῦνται δύο τόξα, τὰ ὁποῖα φαίνεται ὅτι στήριζαν εἶδος ἀνοικτοῦ Προπύλου.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ διατηροῦνται τοιχογραφίες, ἤτοι:

I. Ἐπὶ Βῆμα:

Τεταρτοσφαίριο: Εἰκονίζεται ἡ Δέηση⁹⁹. Ὁ Χριστὸς κρατεῖ ἀνοικτὸ κώδικα Εὐαγγελίου μὲ τὸ κείμενο: «[ΕΓΩ ΕΙΜΙ] / ΤΟ ΦΩΣ ΤΟΥ / ΚΟΣΜΟΥ / Ο ΑΚΟΛ[ΟΥ] / [ΘΩΝ ΕΜΟΙ...]»¹⁰⁰.

Ἀψίδα: Παρίστανται τέσσερις Ἅγιοι Ἱεράρχες, φέροντες ἐπισκοπικὰ ἄμφια, συλλειτουργοῦντες. Ἀρχικὰ φαίνεται, ὅτι εἰκονίζονταν ὁλόσωμοι, ἀργότερα κτίσθηκε ἐντὸς τῆς ἀψίδας ἡ Ἁγία Τράπεζα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καλυφθεῖ τὸ κάτω ἥμισυ αὐτῶν. Εἰκονίζονται οἱ ἐξῆς (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): Μέγας Ἀθανάσιος (,)

Φέρει ἐνεπίγραφο εἰλητήριο μὲ τὸ κείμενο:
«Ο ΕΥΛΟΓΩΝ / ΤΟΥΣ / ΕΥΛΟΓΟΥΝΤΕΣ / [ΕΝ ΤΗ] / [ΕΝ ΤΗ]...»¹⁰¹.

99. Κ. Καλοκύρης, *Τοιχογραφία Κρήτης*, σ. 99-101. Ἱ. Βολανάκης, *Ἅγιος Γεώργιος Ἀποδούλου*, σ. 42-43.

100. Ἰω. 8, 12.: «Εγὼ εἰμι τὸ φῶς τοῦ κόσμου ὁ ἀκολουθῶν ἐμοί...».

101. *Ἱερατικόν*, Εὐχὴ ὀπισθάμβωνος ἀπὸ τῆς Θεῆς Λειτουργίας Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, σ. 109.

Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος

Κρατεῖ ἀνεπτυγμένο ἐνεπίγραφο εἰλητάριο μὲ τὸ κείμενο:
«Ο Θ(ΕΟ)C Ο Θ(ΕΟ)C / ΗΜΩΝ / Ο ΤΩΝ [ΟΥ]/ΠΑΝΙΩΝ / ΑΡΤΩΝ
/ ΤΗΝ ΤΡΟΦΗΝ»¹⁰².

Μέγας Βασίλειος

Φέρει ἀνεπτυγμένο ἀνεπίγραφο εἰλητάριο μὲ τὴν ἐπιγραφή:
«ΟΥΔΗC / ΑΞΙΟC ΤΩΝ / CΙΝΔΕΔΕ/ΜΕΝΩ/Ν ΤΑΙC / CΑΡΚΙ/
[ΚΑΙC...]»¹⁰³.

Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος (;

Στὸ λειτουργικὸ εἰλητάριο, τὸ κείμενο τὸ ὁποῖο φέρει, ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή:

«+ Ο ΤΑC / ΚΟΙΝΑC / ΤΑΥΤΑC / ΚΑΙ C[Υ]Ν[Φ]/ΩΝΟΥC...»¹⁰⁴.

Στὸ ἀνατολικὸ μέτωπο εἰκονίζεται, ἄνω μὲν τὸ Ἅγιο Μανδήλιο¹⁰⁵, στὸ μέσο δὲ ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου. Κάτωθεν καὶ ἐκατέρωθεν τῆς ἀψίδας εἰκονίζονταν ἀνὰ ἕνας Ἅγιος Διάκονος, πιθανῶς ὁ Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυς καὶ ὁ Ρωμανὸς ὁ Μελωδός.

Νότιος τοῖχος: Εἰκονίζονται τρεῖς Ἅγιοι Ἱεράρχες μετωπικοί, οἱ ὁποῖοι κρατοῦν κλειστοὺς κώδικες Εὐαγγελίων, ἥτοι (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): Ἅγιος ἀδιάγνωστος, παρίσταται ἀπὸ τὴν ὀσφὺ καὶ ἄνω. Ἅγιος Νικόλαος, ὁλόσωμος. Ἅγιος ἀδιάγνωστος, ὁλόσωμος.

Βόρειος τοῖχος: Διακρίνονται μόλις δύο Ἅγιοι Ἱεράρχες, ὁλόσωμοι, μετωπικοί.

Καμάρα Ἱεροῦ Βήματος: Νότιο μισό: Ἄνω: Γέννηση τοῦ Χριστοῦ¹⁰⁶. Κάτω: Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου.

Βόρειο μισό: Ἄνω: Κάθοδος τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἄδη. Κάτω: Ἐπιτάφιος Θρῆνος.

Ἀνάληψη: Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς καμάρας εἰκονίζεται ἡ Ἀνά-

102. *Ἱερατικόν*, Εὐχή τῆς Προθέσεως ἀπὸ τῆς Θεῆς Λειτουργίας Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, σ. 70.

103. *Ἱερατικόν*, Εὐχή Χερουβικῆς Ὑμνου ἀπὸ τῆς Θεῆς Λειτουργίας Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, σ. 86-87.

104. *Ἱερατικόν*, Εὐχή τοῦ Γ' Ἀντιφώνου, ἀπὸ τῆς Θεῆς Λειτουργίας Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, σ. 76.

105. Andre Grabar, *La Sainte Face de Laon: le Mandylion dans l'art orthodoxe*, Seminarium Kondakovianum, Prague 1931, σ. 24-31. Ἰ. Βολανάκης, *Ἅγιος Γεώργιος Βαθειακοῦ*, σ. 17.

106. Κ. Καλοκύρης, *Ἡ Γέννησις τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Τέχνην τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθῆναι 1956.

ληψη τοῦ Χριστοῦ. Ὁ Ἰησοῦς παρίσταται σὲ κυκλική δόξα, ἡ ὁποία ὑποβαστάζεται ἀπὸ τέσσερις Ἀγγέλους καὶ ἀναλαμβάνεται στὸν οὐρανό.

II. Κυρίως ναός:

Στὴν καμάρα τοῦ κυρίως ναοῦ εἰκονίζονται σκηνές ἀπὸ τὸ Δωδεκάορτο, ἦτοι:

Νότιο μισό: Ἄνω ζώνη (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Βάπτισμα τοῦ Χριστοῦ, 2) Ὑπαπαντή. Κάτω ζώνη: (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 3) Μεταμόρφωση τοῦ Χριστοῦ, 4) Μυστικός Δεῖπνος.

Βόρειο μισό: Ἄνω ζώνη (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 5) Προδοσία, 6) Σταύρωση. Κάτω ζώνη (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 7) Ἑγερση τοῦ Λαζάρου, 8) Βαΐοφόρος¹⁰⁷

Νότιος τοῖχος: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ ἔχει καλυφθεῖ μὲ ἐπιχρίσματα κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος της. Στὸ δυτικὸ ἄκρο εἰκονίζεται ἕνας Ἄγγελος.

Βόρειος τοῖχος: Δυτικά τοῦ ὑπάρχοντος παραθύρου εἰκονίζεται ὁλόσωμος στρατιωτικὸς Ἅγιος, ἀδιάγνωστος. Στὸ δυτικὸ ἄκρο παρίσταται ἕνας Ἄγγελος μὲ διάλιθα ἐνδύματα καὶ αὐτοκρατορικὸ λῶρο.

Πάνω περίπου ἀπὸ τὸ στυλοβάτη τοῦ τέμπλου ὑπάρχει ἐνισχυτικὸ σφενδόνιο, στὸ ἐσωρράχιο τοῦ ὁποίου εἰκονίζονται τέσσερις ὁλόσωμες μορφές, οἱ ὁποῖες φέρουν εἰλητάρια. Πρόκειται πιθανῶς γιὰ Προφῆτες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ τόξου ὑπάρχει μεγαλογράμματη ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς:

«[ΤΟ ΣΤΕΡΕΩΜΑ] ΤΩΝ ΕΠΙ ΟΙ ΠΕΠΗΘΩΤΩΝ ΣΤΕΡΕ[ΩΣ]
ΟΝ Κ(ΥΡΙ)[Ε ΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑ]Ν, ΗΝ ΕΚΤΙΩ ΤΩ [ΤΙΜΙΩ ΟΥ
ΑΙΜΑΤΙ]».

Οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς εἶναι καλῆς ποιότητος καὶ προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 16ον αἰ.

Προσθήκη Α: Δυτικά τοῦ ἀρχικοῦ κυρίως ναοῦ ὑπάρχει μεταγενέστερη προσθήκη (ἐσωτ. διαστ. 3.27 x 3.00 μ.), ἡ ὁποία καλύπτεται ἐπίσης μὲ καμάρα.

107. Ἦτοι ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ λεγόμενου Δωδεκαόρτου εἰκονίζονται συνολικὰ 14 παραστάσεις, ἦτοι: 1. Ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, 2. Ἡ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, 3. Ἡ Βάπτισμα, 4. Ἡ Ὑπαπαντή, 5. Ἡ Μεταμόρφωση, 6. Ἡ Ἑγερση τοῦ Λαζάρου, 7. Ἡ Βαΐοφόρος, 8. Ὁ Μυστικὸς Δεῖπνος, 9. Ἡ Προδοσία, 10. Ἡ Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ, 11. Ὁ Ἐπιτάφιος Θρῆνος, 12. Ἡ εἰς Ἄδου Κάθοδος τοῦ Χριστοῦ (Ἀνάσταση), 13. Ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ καὶ 14. Τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου.

Στις έσωτερικές επιφάνειες τῶν τοίχων τῆς προσθήκης αὐτῆς διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες, ἥτοι:

Καμάρα: Στὸ κλειδὶ τῆς καμάρας ὑπάρχει διακοσμητικὴ ταινία.

Νότιο μισὸ καμάρας: Εἰκονίζεται ἡ παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας καὶ τῆς Μελλούσης Κρίσεως. Διακρίνονται Ἄγγελοι, Ἀπόστολοι, Ἅγιοι κ.λπ.

«[C]ΩΤΥ[PIAN], « ΑΓΓΕΛΟΙ ΟΙ...», «Ο ΠΥΡΙΝΟΣ [ΠΟΤΑΜΟΣ]».

Βόρειο μισὸ καμάρας: Παρίστανται ἐπίσης σκηνὲς ἀπὸ τῇ μνημειώδη παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας.

Οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς εἶναι μέτριας τέχνης καὶ προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 17ον αἰ.

V. ΝΗΣΟΣ ΑΣΤΥΠΑΛΛΙΑ

208. Χώρα, Ἅγιοι Πάντες

Βορειοδυτικὰ τοῦ Κάστρου τῆς Χώρας καὶ σὲ ἀπόσταση 70 μ. περίπου ἀπὸ αὐτό, στὴ θέση «Καράη», εὐρίσκονται τρία μονόχωρα ναῦδρια, κτισμένα τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ μεσαῖο εἶναι ἀφιερωμένο στοὺς Ἁγίους Πάντας.

Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (έσωτ. διαστ. 5.50 x 1.86 μ.) καὶ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα καὶ ὕδραυλικὸ κονίαμα (κουρασάνι). Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, ἐνῶ στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος.

Ὡς στήριγμα τῆς Ἁγίας Τράπεζας χρησιμεύει κυλινδρικός, μαρμάρινος κιονίσκος (ῥψους 0.58 καὶ διαμ. 0.16 μ.). Ὡς πλάκα τῆς Ἁγίας Τράπεζας ἔχει χρησιμοποιοθεῖ μαρμάρينو ἀρχιτεκτονικὸ μέλος (0.85 x 0.52 καὶ πάχος 0.12 μ.). Στὴν ποδιὰ τῆς Προθέσεως ἔχει τοποθετηθεῖ ἰωνικὸ κιονόκρανο (διαστ. ἄβακα 0.56 x 0.56, ῥψους 0.21, διάμ. κίονα 0.26 μ.).

Στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς νότιας ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ σὲ ῥψος 1.00 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου, στὸ ἐσωρράχιο τοῦ ἐνισχυτικοῦ σφενδονίου, διατηρεῖται τμῆμα τοιχογραφίας (0.36 x 0.32 μ.), στὴν ὁποία εἰκονίζεται Ἅγιος στηθαῖος, μετωπικός, μὲ μακρὸ γένειο καὶ μοναχικὸ κουκούλιο. Πρόκειται προφανῶς γιὰ Ὅσιο. Ἡ παράσταση εἶναι ἡμιεξίτηλος, μέτριας τέχνης καὶ προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 18ου αἰ.

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὴν Ἀστυπάλαια διατηροῦνται πολυάριθμα ναῦδρια, τόσο ἐντὸς τῶν οἰκισμῶν, ὅσο καὶ ἐκτὸς αὐτῶν. Ἀπὸ αὐτὰ μόνο σὲ δύο ναῦδρια διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ λειψάνων τοιχογραφιῶν μεταβυζαντινῶν χρόνων καὶ σὲ ἓνα τρίτο ναῦδριο, ποῦ εὑρίσκεται στὴν παρακείμενη νῆσο Σύρνα, σήμερα ἀκατοίκητη. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ θέτει τὸ ἐρώτημα: δὲν ὑπῆρχαν ἐξ ἀρχῆς πολυάριθμοι τοιχογραφημένοι ναοὶ ἢ ὑπῆρχαν, ἀλλὰ δὲν διατηρήθηκαν, ἴσως λόγῳ τοῦ ὅτι ἡ νῆσος ἔμεινε γιὰ ἀρκετὸ χρόνο ἀκατοίκητος, ὅπως μαρτυρεῖται ἱστορικά; Ἐπιπλέον πρέπει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι ἡ ἔρευνα δὲν ἔχει προχωρήσει ἱκανοποιητικὰ μέχρι σήμερα, ὡς πρὸς τὸ θέμα αὐτό.

209. Χώρα, Ταξιάρχης Μιχαήλ

Ἀνατολικά τοῦ προηγούμενου ναῦδρίου τῶν Ἀγίων Πάντων καὶ σὲ ἀπόσταση δέκα μέτρα περίπου ἀπὸ αὐτό, κεῖται οἰκοδομικὸ συγκρότημα, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ ἑξι συνολικὰ ναῦδρια. Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρα οἰκοδομήματα, καλυπτόμενα μὲ κτιστές, ἡμικυλινδρικές ὀροφές, οἱ ὁποῖες ἐξωτερικὰ φέρουν ἐπίστρωση ἀπὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα. Αὐτὰ τιμῶνται στὸ ὄνομα (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 1) τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, 2), 3) τοῦ Ταξιάρχη Μιχαήλ, 4) τοῦ Νικολάου Μύρων, 5); καὶ 6) Μεγάλου Βασιλείου.

Εἰδικότερα, τὸ ναῦδριο τοῦ Ταξιάρχη Μιχαήλ (ιδιόκτητο τῆς οἰκογένειας Πέτρου Οἰκονόμου), ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 6.77 x 3.11 μ.). Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 2.20 καὶ βέλους 1.05 μ.), στὸ μέσο τῆς ὁποίας ἀνοίγεται ἓνα πολεμιστροειδές, δίλοβο παράθυρο. Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 1.10 μ.).

Στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς βόρειας ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ διατηρεῖται μία τοιχογραφία (0.94 x 0.82 μ.), ὅπου εἰκονίζονται ὁλόσωμοι τρεῖς Ἀρχάγγελοι (Μιχαήλ-Γαβριήλ-Ραφαήλ), οἱ ὁποῖοι κρατοῦν κυκλικὴ δόξα, σήμερα κενή. Πιθανῶς ἀρχικὰ νὰ εἰκονιζόταν ἐντὸς τοῦ μεταλλίου αὐτοῦ ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ὡς «Ἐμμανουήλ»¹⁰⁸. Οἱ Ἀρχάγγελοι παρίστανται μετωπικοί, φέροντες ἐρυθρόχρωμα ἐνδύματα καὶ μεγάλες πτέρυγες καὶ ὁμοιάζουν μὲ ἀρχαῖες Νίκες. Χρησιμοποιεῖται τὸ ἐρυθρὸ χρῶμα, τὸ λευκὸ καὶ ἡ ὥχρα.

108. Κ. Καλοκύρης *Τοιχογραφίαι Κρήτης*, σ. 94.

Πρόκειται για μέτριας ποιότητας τοιχογραφία τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰ.

Τὸ Ἱερὸ Βῆμα χωρίζεται τοῦ κυρίως ναοῦ μὲ ξύλινο τέμπλο, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶναι τοποθετημένες οἱ δεσποτικὲς εἰκόνες τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰ. Στὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας διατηρεῖται μεγαλογράμμα-τη ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς:

«*ΧΕΙΡ ΙΑΚΟΒΟΥ / ΜΟΣΚΟΥ / 1703 / ΦΕΒΡΟΥ / ΑΡΙΟΥ / 9*».

Στὴ νότια ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ κυρίως ναοῦ εἶναι ἐντοιχισμένο ἓνα παλαιοχριστιανικὸ θωράκιο ἀπὸ λάρτιο λίθο (0.85 x 0.75 μ.), ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἀνάγλυπτος ἀνισοσκελῆς σταυρός, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ Χριστόγραμμα. Στὶς τέσσερις γωνίες τοῦ σταυροῦ ἀναγράφονται τὰ ἀποκαλυπτικὰ γράμματα Α-Ω¹⁰⁹.

Κατὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ ναοῦ χρησιμοποιήθηκαν ἐπίσης καὶ ἄλλα ἀρχαῖα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ὡς οἰκοδομικὰ ὑλικά.

210. Ἀστυπάλαια-Σύρνα, Ἅγιος Γεώργιος

Νοτιοανατολικά τῆς νήσου Ἀστυπάλαιας καὶ σὲ ἀπόσταση 18 μίλια ἀπὸ αὐτήν, εὐρίσκεται τὸ νησάκι «Σύρνα», (ἢ «Σειρήνα»), τὸ ὁποῖο σήμερα εἶναι ἀκατοίκητο. Πάνω σὲ αὐτὸ εὐρίσκεται τὸ ναῦδριο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ὁποίου διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ παλαιὲς τοιχογραφίες, μεταξὺ τῶν ὁποίων διακρίνεται καὶ ὁ Ἅγιος Ἰωάννης¹¹⁰.

VI. ΝΗΣΟΣ ΝΙΣΥΡΟΣ

211. Ἐμπορειό, Παναγία ἡ Ληστηριώτισσα

Νοτιοανατολικά τοῦ οἰκισμοῦ «Ἐμπορειό, τὸ» καὶ σὲ ἀπόσταση 300 μ. περίπου ἀπὸ αὐτόν, στὴ θέση «Ληστήρι», σὲ ἀπότομο κρημνὸ καὶ ἐντὸς σπηλαιώδους φυσικῆς κοιλότητος, κεῖνται τὰ εῖρηπια τοῦ ναῦδριου τῆς Παναγίας τῆς Ληστηριώτισσας¹¹¹. Διακρίνονται τμή-

109. Ἀποκ. 1, 8: «*Εγὼ εἰμι τὸ Α καὶ τὸ Ω, λέγει Κύριος ὁ Θεός, ὁ ὢν καὶ ὁ ᾔων καὶ ὁ ἐρχόμενος, ὁ Παντοκράτωρ...*».

110. Οἱ πληροφορίες ὀφείλονται στὸν Φύλακα Ἀρχαιοτήτων Ἀστυπάλαιας κ. Νικόλαον Μανωλάκη, στὸν ὁποῖο ἐκφράζονται θερμὲς εὐχαριστίες καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτή. Ἡ πρόσβαση στὴ Σύρνα δὲν εἶναι εὐκόλη, γι' αὐτὸ καὶ δὲν ἠδυνήθη ὁ γράφων νὰ τὴν ἐπισκεφθεῖ.

111. Ἀθ. Ταρσοῦλη, *Δωδεκάνησα*, τ. 3, σ. 154. Στ. Κέντρης, «*Ἐκκλησίες καὶ ζωκλήσια τῆς Νισύρου*», περ. *Νισυριακά*, τ. 8 (Ἀθῆναι 1982), σ. 84-85.

ματα τοίχων, θύρα με τοξωτή απόληξη πρὸς τὰ ἄνω, μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ὅπως: κορμοὶ ἀπὸ κυλινδρικούς, ἀρράβδωτους κίονες, κορμὸς κυλινδρικοῦ στρεπτοῦ κίονα, ἐπίθημα διαχωριστικοῦ ἀμφικιονίσκου παραθύρου κ.ἄ. Πρόκειται προφανῶς γιὰ ναῦδριο, κτισμένο στὴ θέση παλαιότερου ναοῦ.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναῦδρίου ὑπῆρχαν τοιχογραφίες, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἐλάχιστα μόνο λείψανα διατηροῦνται, ἥτοι:

Στὴ Νοτιοανατολική πλευρὰ τοῦ σπηλαίου διατηροῦνται λείψανα Ἀγίου Ἱεράρχου, ἀδιάγνωστου. Στὸ ἐσωρράχιο τοῦ τόξου τοῦ τυφλοῦ ἀψιδώματος, τὸ ὁποῖο εὐρίσκεται πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο, εἰκονίζεται στὸ νότιο μισὸ ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, ἀπὸ τὴν ὁσφὺ καὶ ἄνω, ἐνῶ στὸ βόρειο μισὸ παρίσταται ἡ Θεοτόκος, ἐπίσης ἀπὸ τὴν ὁσφὺ καὶ ἄνω.

Τμῆμα τοιχογραφίας ἔχει μεταφερθεῖ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Μανδρακίου Νισύρου. Σὲ αὐτὸ εἰκονίζεται ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸ τύμπανο τοῦ τυφλοῦ ἀψιδώματος τῆς εἰσόδου, ὅπου ἀρχικὰ εἰκονίζοταν ἡ Δέηση. Οἱ τοιχογραφίες εἶναι μέτριας τέχνης καὶ προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 18ον αἰ.

212. Ἐμπορεῖο, Σωτήρα (Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος)

Βορειοδυτικὰ τοῦ οἰκισμοῦ καὶ σὲ ἀπόσταση 100 μ. περίπου ἀπὸ αὐτόν, νότια τοῦ ἐρειπωμένου μεσαιωνικοῦ φρουρίου, εὐρίσκεται τὸ ἀπὸ μακροῦ χρόνου ἐγκαταλελειμμένο ναῦδριο τῆς Σωτήρας (Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος).

Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα (ἐσωτ. διαστ. 4.10 x 2.15 μ.), ποὺ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 1.82 καὶ βέλους 0.90 μ.). Ἡ τοιχοποιΐα ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ καὶ ἰσχυρὸ ἀσβεστοκονίαμα. Τὸ δάπεδο καλύπτεται ἀπὸ συμπλητὸ χῶμα.

Στὸ ἐσωτερικὸ ἡ καμάρα τῆς ὀροφῆς φέρει δύο ἐνισχυτικὰ σφενδόνια. Τὸ Ἱερὸ Βῆμα χωρίζεται τοῦ κυρίως ναοῦ μὲ χαμηλὸ, κτιστὸ τέμπλο. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες, ἥτοι:

I. Ἱερὸ Βῆμα:

Τεταρτοσφαίριο: Διακρίνονται ἐλάχιστα λείψανα. Εἰκονίζοταν ἡ Δέηση μὲ τὸν Χριστό, ὁ Ὅποῖος ἔφερε μὲ τὸ ἀριστερό Του χέρι ἀνοικτὸ κώδικα Εὐαγγελίου.

Άψίδα: Ἀρχικὰ εἰκονίζονταν τέσσερις Ἅγιοι Ἱεράρχες συλλειτουργοῦντες. Διακρίνονται οἱ δύο Ἱεράρχες τοῦ βορείου μισοῦ τῆς ἀψίδας, φέροντες πολυσταύρια φαιλόνια καὶ ὠμοφόρια, στραμμένοι πρὸς τὸ κέντρο τῆς ἀψίδας.

Βόρειος τοῖχος: Διατηροῦνται ἐλάχιστα λείψανα τοιχογραφιῶν.

II. Κυρίως ναός:

Στὸ βόρειο θωράκιο τοῦ κτιστοῦ τέμπλου εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος ὁλόσωμη, καθήμενη, στραμμένη πρὸς τὰ δεξιὰ.

Βόρειος τοῖχος: Διακρίνονται λείψανα Ἀγίων ἀδιάγνωστων, τὰ ὅποια καλύπτονται μὲ ἄλατα. Ἐπίσης εἰκονίζονται ἱστιοφόρα καὶ ὑπάρχει ἐγγάракτος ἀνισοσκελῆς σταυρός.

Οἱ τοιχογραφίες εἶναι μέτριας τέχνης καὶ διατηρήσεως καὶ προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 16ον αἰ.

Ἐξωτερικὰ καὶ πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ ναοῦ ἔχει ἐντοιχισθεῖ πλάκα ἀπὸ ἐγχώριο σχιστόλιθο (0.40 x 0.34 μ.) μὲ τὴν ἐπιγραφή: «1835 / ΔΙΜΙΤΡΙΟΥ.../...». Ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ ἀναφέρεται πιθανῶς σὲ μία τελευταία ἀνακαίνιση τοῦ ναυδρίου.

213. Ἐμπορεῖο, Ταξιάρχης Μιχαήλ

Νοτιοδυτικὰ τοῦ οἰκισμοῦ καὶ στὴν κορυφὴ ὑψώματος, βρίσκονται τὰ ἐρείπια τοῦ μεσαιωνικοῦ φρουρίου, περὶ τοῦ ὁποῖου ὑπάρχουν διάφορες παραδόσεις. Τὸ κάστρο λέγεται καὶ «Παντονίκας», σχετιζόμενο πρὸς τὶς νίκες τῶν Χριστιανῶν ἐναντίον τῶν ἀλλόθρησκων πειρατῶν. Ἐντὸς τοῦ κάστρου εὐρίσκεται ὁ ναὸς τοῦ Ταξιάρχου Μιχαήλ.

Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα (ἐσωτ. διαστ. 10 x 4.20 μ.), ποὺ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα καὶ κουρασάνι. Ἐσωτερικὰ ἡ στέγη φέρει ἐνισχυτικὸ σφενδόνιο. Ἡ ἀνατολικὴ του πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 2.75 καὶ βέλους 1.30 μ.), ἐνῶ στὸ μέσο τῆς δυτικῆς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 1.06 μ.). Τὸ δάπεδο καλύπτεται μὲ χοχλάκι καὶ πλάκες ἀπὸ λευκόχρωμο πωρόλιθο. Στὴ νότια πλευρὰ τοῦ ναοῦ εἶναι προσκεκολλημένες δύο ὀρθογωνίου σχήματος αἵθουσες.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ ὑπῆρχαν τοιχογραφίες, οἱ ὁποῖες καλύπτονται κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τους ἀπὸ ἐπιχρίσματα. Διακρίνονται οἱ ἑξῆς:

I. Τερὸ Βῆμα:

Τεταρτοσφαίριο: Εἰκονίζεται ἡ Πλατυτέρα στὸν τύπο τῆς Βλαχερνίτισσας. Παρίσταται ἀπὸ τὴν ὀσφὺ καὶ ἄνω, μὲ τὰ χέρια ὑψωμένα σὲ στάση δεήσεως, φέρουσα τὸν Ἰησοῦ Χριστὸ ἐντὸς μεταλλίου.

Ἀψίδα: Στὴν ἄνω ζώνη εἰκονίζεται ἡ Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων καὶ στὴν κάτω ἔξι ὁλόσωμοι Ἅγιοι Ἱεράρχες, συλλειτουργοῦντες. Φοροῦν πολυσταύρια φαιλόνια καὶ κρατοῦν ἀνεπτυγμένα, ἐνεπίγραφα εἰλητάρια, ἥτοι (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 1) Σπυρίδων Τριφυθοῦντος (;), 2) Μέγας Ἀθανάσιος, 3) Μέγας Βασίλειος, 4) Ἰωάννης Χρυσόστομος, 5) Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, 6) Ἅγιος ἀδιάγνωστος.

Ἀνατολικὸ μέτωπο: Ἄνω: Εἰκονίζεται τὸ «Ἅγιο Μανδήλιο». Μέσο: Παρίσταται ἡ Πεντηκοστή. Κάτω: Στὸ νότιο τμήμα εἰκονίζεται Ἅγιος Διάκονος, ἀδιάγνωστος.

Στὸ κλειδὶ τῆς καμάρας ὑπάρχει διακοσμητικὴ ταινία μὲ σχηματοποιημένο βλαστό.

Νότιο μισὸ καμάρας: Χωρίζεται σὲ τρεῖς ζῶνες, ἥτοι: Ἄνω ζώνη: Εἰκονίζονται τρεῖς Ἅγιοι σὲ στηθάρια. Μεσαία ζώνη: 1) Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, 2) Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου (;). Κάτω ζώνη: 1) Ἀποκεφαλισμὸς μάρτυρος, ἀδιάγνωστου, 2) Σκηνὴ ἀπὸ τὸν βίον Ἀγίου, ἀδιάγνωστου. Βόρειο μισὸ καμάρας: Ἄνω ζώνη: Τρεῖς Ἅγιοι σὲ στηθάρια. Μεσαία ζώνη: Ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ (;). Κάτω ζώνη: Δύο σκηνές, ἡμιεξίτηλες.

Νότιος τοῖχος: Εἰκονίζονται τρεῖς ὁλόσωμοι Ἅγιοι Ἱεράρχες, ἀδιάγνωστοι. Φέρουν ἄμφια καὶ κρατοῦν ἀνεπτυγμένα, ἐνεπίγραφα λειτουργικὰ εἰλητάρια.

Βόρειος τοῖχος: Πάνω ἀπὸ τὴν Πρόθεση εἰκονίζεται ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ. Στὸ τύμπανο τῆς κόγχης τῆς Προθέσεως παρίσταται ἡ Ἄκρα Ταπείνωση. Δυτικὰ τῆς Προθέσεως εἰκονίζεται τὸ Ὅραμα τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας.

II. Κυρίως ναός:

Καμάρα: Στὸ κλειδὶ τῆς καμάρας ὑπάρχει διακοσμητικὴ ταινία. Στὸν χώρον τῆς καμάρας εἰκονίζονταν Ἅγιοι σὲ στηθάρια καὶ σκηνές ἀπὸ τὸ Δωδεκάορτο, οἱ ὁποῖες καλύπτονται κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος αὐτῶν μὲ ἐπιχρίσματα.

Νότιο μισό: Χωρίζεται σὲ τρεῖς ζῶνες. Ἄνω ζώνη: Εἰκονίζονταν Ἅγιοι σὲ στηθάρια. Διακρίνονται τρεῖς στὸ δυτικὸ ἄκρο, ἀδιάγνω-

στοι. Μεσαία ζώνη: Συνθέσεις από τὸ Δωδεκάορτο. Κάτω ζώνη: Σκηνές από τὸ Δωδεκάορτο. Στὸ δυτικὸ ἄκρο εἰκονίζεται ὁ Κόλπος τοῦ Ἀβραάμ, τμήμα ἀπὸ μνημειώδη παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας. Βόρειο μισό: Ἄνω ζώνη: Ἅγιοι σὲ στηθάρια. Διακρίνονται τέσσερις στὸ δυτικὸ ἄκρο, ἀδιάγνωστοι. Μεσαία ζώνη: Ἀρχικά ὑπῆρχαν ὅκτὼ συνολικά σκηνές, ἀπὸ τίς ὁποῖες διακρίνονται τέσσερις, ἀδιάγνωστες. Κάτω ζώνη: Ὁμοίως.

Νότιος τοῖχος: Εἰκονίζονταν ὁλόσωμοι Ἅγιοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους λείψανα μόνο διατηροῦνται.

Βόρειος τοῖχος (ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά): 1) Σύνθεση ἀδιάγνωστος, 2) Ἅγιος, Ὁσῖος ἀδιάγνωστος, 3) Ἅγιος ἀδιάγνωστος, 4), 5) καὶ 6), Ὁμοίως, 7) Ἀγ. Ὁνούφριος, 8) Ἅγιος Κοσμάς ὁ Νέος. Δυτικὸς τοῖχος: Εἰκονίζονταν πιθανῶς ἡ Δευτέρα Παρουσία.

Κτητορικὴ ἐπιγραφή: Στὴ δυτικὴ ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ καὶ πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο, ὑπῆρχε ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἔχει καταστραφεῖ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος της. Ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα λείψανα ποὺ διατηροῦνται, ἀποκαθίσταται μετὰ μεγάλης πιθανότητος ὡς ἑξῆς:

«[+ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΚΑΙ ΑΝΙΣΤΟΡΗΘΗ Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ]
ΝΑΟΣ [ΟΥΤΟΣ ΤΟΥ ΤΑΞΙΑΡΧΟΥ ΜΙΧΑΗΛ]
ΔΓ' Ε[ΞΟΔΟΥ ΚΑΙ ΚΟΠΟΥ.....ΚΑΙ.....]
ΑΠΑΝ[ΤΩΝ ΤΩΝ ΕΥΣΕΒΩΝ ΚΑΙ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ
[ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΤΗΣ ΚΩΜΗΣ ΤΑΥΤΗΣ.ΕΤΟΥΣ...,
ΙΝΔ(ΙΚΤΙΩΝΟΣ)...]».

Πρόκειται γιὰ τοιχογραφίες καλῆς τέχνης, πιθανῶς τοῦ 16ου αἰ.

214. Μανδράκι, Ἀρμᾶς, Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος

Νοτιοανατολικά τοῦ Μανδρακίου καὶ σὲ ἀπόσταση 4 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτὸ σὲ χαμηλὸ ὕψωμα, κεῖται ἡ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου «Ἀρμᾶ». Βορειοανατολικά τοῦ ὅλου οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος κεῖται τὸ Καθολικὸ τῆς Μονῆς.

Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα (ἐσωτ. διαστ. 4.65 x 3.14 μ.), ποὺ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα. Ἐξωτερικὰ ἡ στέγη ἔχει καλυφθεῖ πρόσφατα μὲ μανδύα ἀπὸ ὀπλισμένο σκυρόδεμα. Ἡ ἀνατολικὴ τοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἀψίδα ἐσωτερικὰ ἡμικυκλική (χορδῆς 1.96 καὶ βέλους 1.16 μ.) καὶ ἐξωτερικὰ τρίπλευρη. Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 0.71 μ.). Τὸ δάπεδο

καλύπτεται με τετράγωνες λίθινες πλάκες και χοχλάκι. Το τέμπλο είναι ξυλόγλυπτο.

Νοτιοανατολικά του ναού και πάνω από τόξο, υπάρχει σταυρός και εκατέρωθεν ἐγχάρακτος ἐπιγραφή, ή οποία έχει ως εξής:

«[I(HCOY)C X(PICTO)C / N(I) K(A) / 1647]».

Πρόκειται για ἐπιγραφή, ή οποία ἀναφέρεται πιθανώς στο έτος ἀνακαινίσεως τής Μονής και ἀγιογραφήσεως του Καθολικού αυτής.

Στο έσωτερικό του ναού υπάρχουν τοιχογραφίες, ήτοι:

I. Τερò Βήμα:

Τεταρτοσφαίριο: Εικονίζεται ή Δέηση.

Άψίδα: Παρίστανται τέσσερις Άγιοι Τεράρχες, συλλειτουργούντες. Φέρουν ἀνεπτυγμένα, ἐνεπίγραφα, λειτουργικά εἰλητάρια, ήτοι (ἀπό βόρεια πρòς νότια): 1) Νικόλαος Μύρων, 2) Ἰωάννης ό Χρυσόστομος, 3) Μέγας Βασίλειος, 4) Άγ. Γρηγόριος ό Θεολόγος. Στο κέντρο τής άψίδας παρίσταται ό Μελισμός.

Άνατολικό μέτωπο: Άνω: Εικονίζεται διακοσμητικό. Μέσο: 1) Προφήτης ἀδιάγνωστος, 2) Προφήτης Ἡσαΐας. Κάτω: 1) Άγιος Διάκονος Στέφανος (:), 2) Άγιος Διάκονος Άβιβος.

Καμάρα: Στο κλειδί τής καμάρας υπάρχει διακοσμητικό.

Νότιο μισό: Χωρίζεται σέ τέσσερις ζώνες (ἀπό πάνω πρòς τὰ κάτω):

Α΄ ζώνη: Εικονίζονται τέσσερις Άγιοι σέ στηθάρια.

Β΄ ζώνη: 1) Προφήτης Δανιήλ (:), 2) Ἡ Προσκύνηση τῶν Μάγων, 3) Οἱ Μάγοι ἐπιστρέφουν στή χώρα τους.

Γ΄ ζώνη: 1) Βάπτιση του Χριστού, 2) Βαΐοφόρος, 3) Μεταμόρφωση.

Δ΄ ζώνη: 1) Εὐαγγελισμός του Ζαχαρίου, 2) Το Γενέσιον του Προδρόμου, 3) «Εἰς τὰ Άγια πρò του Ζαχαρίου».

Βόρειο μισό: Α΄ ζώνη: Εικονίζονται τέσσερις Άγιοι σέ στηθάρια.

Β΄ ζώνη: Οἱκοι Ἀκαθίστου Ὑμνου: 1) «Ἦκουσαν οἱ ποιμένες», 2) «Θεοδρόμον άστέρα...».

Γ΄ ζώνη: 1) «Ψάλλοντές Σου τὸν τόκον...», 2) «᾿Ω πανύμνητε μητερ...», 3) Προφ. Μισαήλ.

Δ΄ ζώνη: 1) Ἰησοῦς και Σαμαρεΐτις, 2) Θεραπεία του τυφλού.

Νότιος τοίχος (ἀπό ἀνατολικά πρòς δυτικά): 1) Μέγας Ἀθανάσιος, 2) Κύριλλος Ἀλεξανδρείας. Βόρειος τοίχος: Πάνω ἀπό τήν Πρόθεση εικονίζεται το Ὅραμα του Πέτρου Ἀλεξανδρείας και κάτω ἀπό αυτή Δράκοντας καταπίνων τὸν Ἄρειο.

II. Κυρίως ναός:

Καμάρα. Στὸ κλειδὶ τῆς καμάρας ὑπάρχει διακοσμητικὴ ταινία. Νότιο μισό: Χωρίζεται σὲ τέσσερες ὀριζόντιες ζώνες (ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω):

Α΄ ζώνη: Ἀρχικὰ εἰκονίζονταν δέκα Ἅγιοι σὲ στηθάρια. Ἀπὸ αὐτοὺς διακρίνονται οἱ ἑπτὰ.

Β΄ ζώνη: 1) Φυγὴ στὴν Αἴγυπτο, 2) Οἴκοι Ἀκαθίστου Μ, Ν, Ξ, Ο, Π.

Γ΄ ζώνη: 1) Ὁ Νιπτήρ, 2) Ἡ προσευχὴ τοῦ Χριστοῦ στὴ Γεθσημανή, 3) Προδοσία, 4) Ἀρνηση Πέτρου, 5) Ἡ Ἀθώωση τοῦ Πιλάτου, 6) Ὁ Ἰησοῦς ἐνώπιον τοῦ Πιλάτου.

Δ΄ ζώνη: 1) Ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος ἐλέγχει τὸν Ἡρώδη, 2) Τὸ Συμπόσιο τοῦ Ἡρώδου, 3) Ἡ Σαλώμη ἐρωτᾷ τὴν Ἡρωδιάδα, 4) Ἀποκεφάλιση τοῦ Προδρόμου, 5) Ἡ Σαλώμη δίδει τὴν κεφαλὴ τοῦ Ἰωάννη στὴν Ἡρωδιάδα, 6) Ὁ κόλπος τοῦ Ἀβραάμ.

Βόρειο μισό:

Α΄ ζώνη: Ἀρχικὰ εἰκονίζονταν δέκα Ἅγιοι σὲ στηθάρια. Διατηροῦνται τέσσερες, ἄλλων τεσσάρων λείψανα καὶ δύο εἶναι τελείως κατεστραμμένοι.

Β΄ ζώνη: Οἴκοι Ἀκαθίστου Α, Β, Δ, Ε, Ζ.

Γ΄ ζώνη: Οἴκοι Ἀκαθίστου Ρ, Σ, Τ, Υ, Φ, Χ.

Δ΄ ζώνη: 1) Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ, 2) Ἐπιτάφιος Θρῆνος, 3) Ἀνάσταση (δυτικοῦ τύπου), 4) Ἡ Ψηλάφηση τοῦ Θωμᾶ, 5) Κυριακὴ τῶν Μυροφόρων, 6) Κυριακὴ τοῦ Παραλύτου τῆς Βηθεσδα.

Νότιος τοῖχος (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Ἅγιος ὁλόσωμος, μετωπικός, Ἱεράρχης, ἀδιάγνωστος, 2) Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, 3) Πέντε Ἅγιοι ἐντὸς ἰσάριθμων στηθαρίων.

Βόρειος τοῖχος (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 1) Ὁκτὼ Ἅγιοι μέσα σὲ ἰσάριθμα στηθάρια, 2) Ἀρχων Μιχαήλ, ὡς ψυχοπομπός.

Δυτικὸς τοῖχος: Μνημειώδης παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας καὶ τῆς Μελλούσης Κρίσεως.

Οἱ τοιχογραφίες εἶναι μέτριας τέχνης τῶν μέσων τοῦ 17ου αἱ.

215. Μανδράκι, Ἅγιος Ἰωάννης (Κτῆμα Κώνστα)

Νότια τοῦ Μανδρακίου καὶ δυτικὰ τοῦ γηπέδου, στὸ κτῆμα Κώνστα, βρῖσκονται τὰ εῖρεπια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου. Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα (ἔσωτ. διαστ. 8.10 x 3.50 μ.), ποὺ καλυ-

πτόταν με κτιστή καμάρα. Ἡ ἀνατολική του πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 2.95 καὶ βέλους 1.45 μ.).

Ἡ τοιχοποιΐα εἶναι ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ καὶ ἀσβεστοκονίαμα, παρεμβάλλομένων ὀριζόντιων ζωνῶν ἀπὸ ὀπτοπλίνθους. Κατὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ ναοῦ χρησιμοποιοῦντο ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικό μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, προερχόμενα ἀπὸ ἀρχαῖα οἰκοδομήματα.

Ὡς Ἁγία Τράπεζα χρησιμεύει ὀρθογωνίου σχήματος πλάκα (1.05 x 0.74 x 0.20 μ.) ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, ἡ ὁποία στηρίζεται πάνω σὲ κυλινδρικό, ἀρράβδωτο κίονα, ἀπὸ λευκὸ ἐπίσης μάρμαρο (ὕψος 0.73, διάμ. 0.50 μ.).

Στὴν ἐπιφάνεια τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ Βήματος διακρίνονται λείψανα γραπτοῦ διακόσμου.

216. Μανδράκι, Ἅγιος Μάμας (κτῆμα Ὁδ. Σακελλάρη)

Ἐξ ἀπὸ τὸν οἰκισμό τοῦ Μανδρακίου καὶ στὸ κτῆμα τοῦ Ὁδυσσέως Σακελλάρη, εὐρίσκεται δίδυμος ναός, φερόμενος ὡς Ἅγιος Μάμας. Τὸ νότιο κτίσμα εἶναι μονόχωρο οἰκοδόμημα (διαστ. 7.00 x 2.50 μ.) καὶ καλύπτεται με κτιστὴ καμάρα. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα.

Στὸ ἐσωτερικὸ αὐτοῦ διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες, ἥτοι: Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ Βήματος εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος Πλατυτέρα, περιβαλλόμενη ἀπὸ δύο Ἀρχαγγέλους, οἱ ὁποῖοι φέρουν διάλιθα ἐνδύματα καὶ αὐτοκρατορικοὺς λώρους¹¹².

Ἐπίσης διατηρεῖται διακοσμητικὸ, ἀποτελούμενο ἀπὸ σχηματοποιημένο ἐλικοειδῆ βλαστὸ με ἀνθέμια.

Οἱ τοιχογραφίες εἶναι καλῆς τέχνης καὶ προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 14ον αἰ.

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ βορείου ναυδρίου (διαστ. 4.00 x 2.00 μ.), δὲν διατηροῦνται τοιχογραφίες.

217. Μανδράκι, Διαβάτι, Παναγία ἢ Διαβατενὴ

Νοτιοανατολικά τοῦ Μανδρακίου καὶ σὲ ἀπόσταση 7 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτό, πάνω στὸ ὕψωμα «Προφήτης Ἡλίας», εὐρίσκεται ὁ ναὸς τῆς Παναγίας Διαβατενῆς, ἐντὸς τοῦ ὁποῖου διασώζονται λείψανα τοιχογραφιῶν.

112. Στ. Κέντρης, «Ἐκκλησίες καὶ ξωκκλήσια τῆς Νισύρου», περ. *Νισυριακά*, τ. 8 (Ἀθῆναι 1982), σ. 79-80, εἰκ. 22.

218. Νικιά, Αγία Τριάδα

Νοτιοδυτικά τοῦ οἰκισμοῦ καὶ νότια τοῦ σημερινοῦ νεκροταφείου, εὑρίσκεται τὸ ναῦδριο τῆς Ἀγίας Τριάδας. Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα (έσωτ. διαστ. 3.90 x 2.90 μ.), ποὺ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα καὶ κουρασάνι. Ἡ ἀνατολική του πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 2.25 καὶ βέλους 1.10 μ.), ἐνῶ στὸ μέσο τῆς δυτικῆς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 1.00 μ.). Τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ συμπιλητὸ χῶμα.

Τὸ ναῦδριο αὐτὸ κτίσθηκε στὴ θέση παλαιότερου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ λειψάνων παλαιῶν τοίχων.

Ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος ἐσωτερικά. Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα ἔχει ὡς ἑξῆς:

I. Ἰερὸ Βῆμα:

Τεταρτοσφαίριο: Εἰκονίζεται ἡ Δέηση. Ἀψίδα: Παρίστανται ἔξι Ἅγιοι Ἱεράρχες, ἀδιάγνωστοι, συλλειτουργοῦντες. Κρατοῦν ἀνεπτυγμένα ἐνεπίγραφα εἰλητάρια.

Ἀνατολικὸ μέτωπο: Ἄνω: Εἰκονίζεται τὸ Ἅγιο Μανδήλιο. Κάτω: Στὸ νότιο τμῆμα εἰκονίζεται Ἅγιος Διάκονος, ἀδιάγνωστος. Νότιος τοῖχος: Εἰκονίζεται ἡ Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ. Βόρειος τοῖχος: Πάνω ἀπὸ τὴν Πρόθεση διατηροῦνται λείψανα τοιχογραφίας. Στὴν καμάρα εἰκονίζεται ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ.

II. Κυρίως ναός:

Μεταξὺ Ἱεροῦ Βήματος καὶ κυρίως ναοῦ εἰκονίζονται ἔξι Προφῆτες στηθαῖοι, οἱ ὁποῖοι κρατοῦν εἰλητάρια.

Καμάρα: Νότιο μισό: Ἄνω ζώνη (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, 2) Ὑπαπαντή. Βόρειο μισό: Ἄνω ζώνη (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 3) Βάπτισμα τοῦ Χριστοῦ, 4) Μεταμόρφωση. Νότιο μισό: Κάτω ζώνη (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 5) Ἑγερση Λαζάρου, 6) Βαΐοφόρος.

Δυτικὸς τοῖχος: Ἄνω τμῆμα (ἀπὸ νότια πρὸς βόρεια): 7) Σταύρωση, 8) Κάθοδος τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἄδη (Ἀνάσταση).

Βόρειο μισὸ καμάρας (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 9) Πεντηκοστή, 10) Κοίμηση τῆς Θεοτόκου.

Νότιος τοῖχος (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): Εἰκονίζονται ἔξι Ἅγιοι ὁλόσωμοι, μετωπικοί, ἥτοι: 1) Νικόλαος Μύρων (;), 2) Ἅγιος,

Όσιος αδιάγνωστος, 3) Όμοίως, 4) Όμοίως, 5) Άγιος Όνούφριος, 6) Άγιος αδιάγνωστος.

Βόρειος τοίχος (από δυτικά προς ανατολικά): 1) Άγιος στηθαῖος, αδιάγνωστος, 2) Δημήτριος Θεσσαλονίκης (;), 3) Γεώργιος ό Τροπαιοφόρος, 4), 5) Άγιοι Θεόδωροι (;).

Δυτικός τοίχος: Νότια τής εισόδου εικονίζονται οί Άγιοι Κωνσταντῖνος καί Έλένη καί βόρεια ό Άββās Ζωσιμάς με τήν Όσία Μαρία τήν Αίγυπτία.

Πρόκειται γιά καλής ποιότητας τοιχογραφίες τοῦ 15ου αἱ.

219. Νικιά, Άρφανά, Άγιοι Απόστολοι

Νότια τοῦ οἰκισμοῦ καί σέ απόσταση 2.500 μ. περίπου από αὐτόν, στή θέση «Άρφανά», διατηροῦνται τὰ ἐρείπια παλαιοῦ ναῦδριου με λείψανα τοιχογραφιῶν στοῦ ἐσωτερικό. Γύρω από τόν ναό ὑπάρχουν κελλιά.

220. Νικιά, Άγιος Γεώργιος

Νοτιοανατολικά τοῦ οἰκισμοῦ καί σέ απόσταση δύο χλμ. περίπου από αὐτόν στήν περιοχή «Άγιος Γεώργιος», ὑπάρχει ναῦδριο τοῦ Αγίου Γεωργίου. Πρόκειται γιά μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Στοῦ ἐσωτερικό τοῦ ναῦδριου διατηροῦνται λείψανα από τοιχογραφίες, ἥτοι:

I. Τερὸ Βῆμα:

Τεταρτοσφαίριο: Εἰκονίζεται ό Ἰησοῦς Χριστός Παντοκράτωρ. Παρίσταται στηθαῖος, μετωπικός, εὐλογώντας με τὸ δεξι καὶ κρατώντας κώδικα Εὐαγγελίου με τὸ ἀριστερὸ χέρι.

II. Κυρίως ναός:

Εἰκονίζεται ό πάτερνας τοῦ ναοῦ Άγιος Γεώργιος ό Τροπαιοφόρος.

221. Πάλλοι, Παναγία Θερμιανή

Άνατολικά τοῦ οἰκισμοῦ καί σέ απόσταση 100 μ. περίπου από τήν παραλία, κείνται τὰ ἐρείπια μεγάλου ρωμαϊκοῦ οἰκοδομήματος, τὸ ὁποῖο παρουσιάζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἐσωτ. διαστ. 17.70 x 8.20 μ.). Ό κυρίως ἄξονας τοῦ οἰκοδομήματος βαίνει από Βορρᾶ πρὸς Νότο. Οἱ δύο στενές πλευρές περατοῦνται σέ ἡμικυκλικές κόγχες.

Ἡ τοιχοποιΐα εἶναι ἀπὸ ἀργολιθοδομῇ καὶ ἀσβεστοκονίαμα, γίνεται δὲ εὐρεία χρῆση ὀπτοπλίνθων, κυρίως στὴν κατασκευὴ τῶν τόξων. Στὶς δύο μακρὲς πλευρὲς δημιουργοῦνται τυφλὰ ἀψιδώματα.

Τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ καλυπτόταν μὲ κτιστὴ καμάρα, τμῆμα τῆς ὁποίας διατηρεῖται μέχρι σήμερα. Δυτικὰ τῆς αἵθουσας αὐτῆς, ἡ ὁποία φαίνεται νὰ ἀνήκει σὲ σύμπλεγμα ρωμαϊκῶν Θερμῶν, ἐντὸς σπηλαιώδους κοιλότητος, ὑπάρχει πηγὴ μὲ ὑφάλμυρο νερό, ποὺ θεωρεῖται ἱαματικό.

Στὸ Νοτιοδυτικὸ ἄκρο τῆς μεγάλης αἵθουσας ὑπάρχει μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο ναῦδριο (ἔσωτ. διαστ. 4.20 x 2.00 μ.), ποὺ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα. Ἡ νότια πλευρὰ αὐτοῦ περατοῦται σὲ τυφλὸ ἀψιδώμα ποὺ χρησιμεύει ὡς ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος. Στὸ τύμπανο τοῦ ἀψιδώματος αὐτοῦ εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος στηθαία, βρεφοκρατοῦσα. Πρόκειται γιὰ τοιχογραφία μὲ ἐπιζωγραφίσεις τῶν νεότερων χρόνων, μέτριας τέχνης.

222. Σιῶνες, Ἀνώνυμος ναός (;)

Σὲ ἀπόσταση δύο ὥρῶν περίπου μὲ τὰ πόδια ἀπὸ τὸ Μανδράκι καὶ ἀριστερὰ τοῦ δρόμου πρὸς τὸ Ἄργος, στὴ θέση «Σιῶνες, οἱ» εὐρίσκεται ἀνώνυμο ναῦδριο. Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα (ἔσωτ. διαστ. 5.30 x 2.80 μ.), κτισμένον ἀπὸ ἀργολιθοδομῇ καὶ ἀσβεστοκονίαμα. Καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα, ἡ ὁποία ἐνισχύεται μὲ δύο σφενδόνια. Ἡ ἀνατολικὴ τοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, ἐνῶ στὸ μέσο τῆς δυτικῆς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος¹¹³. Τὸ 1733 ἀνακαινίστηκε ὁ ναὸς ἀπὸ τὸν Ἱερομόναχο Ἰωνᾶ.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ διατηροῦνται τοιχογραφίες, ἥτοι:

I. Ἱερὸ Βῆμα:

Τεταρτοσφαίριο: Παρίστανται τέσσερις Ἅγιοι Ἱεράρχες, φέροντες ἀνεπτυγμένα, ἐνεπίγραφα, λειτουργικὰ εἰλητάρια, συλλειτουργοῦντες, ἥτοι (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 1) Σπυρίδων Τριμυθοῦντος, 2) Ἰωάννης Χρυσόστομος, 3) Μέγας Βασίλειος, 4) Γρηγόριος ὁ Θεολόγος. Στὸ μέσο τῆς ἀψίδας εἰκονίζεται Ἅγια Τράπεζα καὶ ἐπ' αὐτῆς ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς στηθαῖος, μετωπικός, ὡς Μέγας Ἀρχιερεὺς.

113. Στ. Κέντρης, «Ἐκκλησίαι καὶ ζωκκλήσια τῆς Νισύρου», περ. *Νισυριακά*, τ. 8 (Ἀθῆναι 1982), σ. 69 (κάτωψη).

Ἀνατολικὸ μέτωπο: Ἄνω παρίσταται ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἐντὸς ποτηρίου, περιβαλλόμενος ἀπὸ δύο Ἀρχαγγέλους. Νότιο τμήμα: Ἅγιος Διάκονος Ἀβιβος. Βόρειο τμήμα: Ἅγιος Διάκονος Στέφανος. Νότιος τοῖχος: 1) Μέγας Ἀθανάσιος, 2) Κύριλλος Ἱεροσολύμων, 3) Ἰωακείμ. Βόρειος τοῖχος: Εἰκονίζεται τὸ Ὅραμα τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας, ἐνῶ στὴν κόγχη τῆς Προθέσεως παρίσταται, ὡς συνήθως, ἡ Ἄκρα Ταπείνωση. Πάνω ἀπὸ τὴν Πρόθεση ὑπάρχει γραπτὴ, μεγαλογράμματη ἐπιγραφή, ποὺ ἔχει ὡς ἑξῆς:

«ΜΝΗΣΘΗΤΙ ΚΥΡΙΕ ΤΩΝ ΔΟΥΛΩΝ ΣΟΥ ΙΑΚΩΒΟΥ,
ΜΕΘΟΔΙΟΥ, ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΩΝ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧ(ΩΝ),
ΧΙΟΝΙΑΣ ΜΟΝΑΧΗΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΥ
CΙ<Μ>ΒΙΑΣ Κ(ΑΙ) ΤΩΝ ΤΕΚΝ(ΩΝ),..... ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ».

II. Κυρίως ναός:

Στὸ κλειδί τῆς καμάρας παρίστανται Προφῆτες σὲ στηθάρια. Στὴν καμάρα εἰκονίζονται σκηνές ἀπὸ τὸ Δωδεκάορτο, ἥτοι: 1) Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, 2) Ὑπαπαντή, 3) Βαῖοφόρος, 4) Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ. Οἱ ὑπόλοιπες εἶναι κατεστραμμένες.

Νότιος τοῖχος: Νικόλαος Μύρων, Ἱερομάρτυς Χαράλαμπος.

Βόρειος τοῖχος: Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Γεώργιος Τροπαιοφόρος καὶ Δημήτριος Μυροβλύτης.

Οἱ τοιχογραφίες εἶναι μέτριας τέχνης, πιθανῶς τῶν μέσων τοῦ 18ου αἰ.

223. Σταυρός, Βασιλική

Νότια τοῦ Μανδρακίου καὶ στὴ θέση «Σταυρὸς» διατηροῦνται τὰ λείψανα μίας τρίκλιτης, παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς (ἔξωτ. διαστ. 20.00 x 9.00 μ. περίπου). Διακρίνεται ἡ μεγάλη ἡμικυκλικὴ ἀψίδα τῆς βασιλικῆς, λείψανα ἀπὸ τὴν τοιχοποιῖα, τρεῖς μαρμάρيني, κυλινδρικοί, ἀρράβδωτοι κίονες, μαρμαρίνη λεκάνη καὶ διάφορα ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη.

Μετὰ τὴν ἐρείπωση τῆς βασιλικῆς ἐντοιχίσθηκαν οἱ δύο κιονοστοιχίες καὶ τὸ μεσαῖο κλίτος μετασκευάσθηκε σὲ ναό, ὁ ὁποῖος καλυπτόταν μὲ κτιστὴ καμάρα. Ἐπίσης στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ νοτίου κλίτους κτίσθηκε μετρίων διαστάσεων ναῦδριο, καλυπτόμενο μὲ καμάρα.

Σήμερα καὶ οἱ δύο ναοὶ εἶναι ἐρειπωμένοι.

Στὴ νότια ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ βορείου ναοῦ διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ παλαιῆς τοιχογραφίας.

224. Σταυρός, Εισόδια τῆς Θεοτόκου (κτῆμα Μαντουδάκη)

Στῇ θέσῃ «Σταυρός» εὑρίσκεται ναὸς σὲ σχῆμα ἐλεύθερου σταυροῦ μὲ τροῦλλο, ἀφιερωμένος στὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου (21 Νοεμβρίου).

Στὸ ἀνατολικὸ μέτωπο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καὶ στὸν τροῦλλο τοῦ ναοῦ διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ παλαιῆς τοιχογραφίας.

225. Σταυρός, Φανερωμένη

Νότια τῆς θέσεως Σταυρός καὶ στῇ θέσῃ «Καρδιά» εὑρίσκεται ὁ ναὸς τῆς Παναγίας Φανερωμένης. Πρόκειται γιὰ οἰκοδόμημα, κτισμένο στὸ σχῆμα τοῦ σταυροειδοῦς, ἐγγεγραμμένου, μὲ τροῦλλο ναοῦ. Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ Ἱεροῦ Βήματος τοῦ ναοῦ διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ παλαιῆς τοιχογραφίας, οἱ ὁποῖες προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 14ον-15ον αἰ.

VII. ΝΗΣΟΣ ΤΗΛΟΣ

226. Γωνιές, Ἅγιος Ἰωάννης

Νοτιοανατολικά τοῦ Μεγάλου Χωριοῦ, ἀριστερὰ τοῦ δρόμου, ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὰ Λιβάρια πρὸς τὸ Μεγάλο Χωριὸ καὶ στῇ θέσῃ «Γωνιές», εὑρίσκεται τὸ ναῦδριο τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου.

Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα ποὺ καλύπτεται μὲ καμάρα. Ἡ ἀνατολική του πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, ἐνῶ στὸ μέσο τῆς δυτικῆς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναυδρίου διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ παλαιῆς τοιχογραφίας, ἥτοι:

I. Ἱερὸ Βῆμα:

Νότιος τοῖχος (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Ἅγιος Ἱεράρχης ἀδιάγνωστος. Κρατεῖ ἀνεπτυγμένο, λειτουργικὸ, ἐνεπίγραφο εἰλητάριο, μὲ τὸ κείμενο: «Πάλιν καὶ πολλάκις/ Σοὶ προσπίπτομεν [καὶ Σοῦ δεόμεθα...], 2) Σπυρίδων Τριφυθοῦντος. Φορεῖ φαιλόνιο καὶ ὠμοφόριο μὲ μεγάλους μέλανας σταυρούς. Τὸ κεφάλι καλύπτεται μὲ ἰδιόρρυθμο πῖλο (εἶδος μικροῦ σκούφου). Κρατεῖ εἰλητάριο μὲ τὸ κείμενο: «[Ο]ΠΩΣ ΥΠ/Ο ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ / ΣΟΥ ΠΑΝΤ/ΟΤΕ ΦΙΑ/ ΑΤΤΟΜ/ΕΝΟΙ, COI / ΔΩΞΑΝ Α/ΝΑΠΕΜΠ/ΩΜΕΝ ΤΩ / Π(ΑΤ)ΡΙ Κ(ΑΙ)...», 3) Ἅγιος Ἱεράρχης, ἀδιάγνωστος.

II. Κυρίως ναός:

Νότιος τοίχος: Διακρίνονται Άγιοι στρατιωτικοί, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ οἱ: Γεώργιος ὁ Τροπαιοφόρος καὶ Δημήτριος ὁ Μυροβλύτης.

Βόρειος τοίχος (ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά): 1) Άγιος Κωνσταντῖνος καὶ Άγία Ἑλένη, 2) Στρατιωτικοὶ Άγιοι, ἀδιάγνωστοι.

Οἱ τοιχογραφίες εἶναι καλῆς ποιότητος καὶ προέρχονται ἀπὸ τὸ α' μισὸ τοῦ 15ου αἰ.¹¹⁴

227. Καμάρι, Άγιος Άντώνιος

Νοτιοδυτικὰ τοῦ Μεγάλου Χωριοῦ καὶ σὲ ἀπόσταση 3 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτὸ στὴ θέση «Καμάρι» καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν παραλία, κεῖται ὁ ναὸς τοῦ Άγίου Άντωνίου¹¹⁵, σήμερα ἐρειπωμένος. Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα (ἔσωτ. διαστ. 3.75 x 2.55μ.), τὸ ὁποῖο καλυπτόταν μὲ κτιστὴ καμάρα¹¹⁶.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες σὲ δύο στρώματα.

I. Ἰερὸ Βῆμα:

Τεταρτοσφαίριο: Ἀπεικονίζεται ἡ Δέηση.

Ἀψίδα: εἰκονίζονται τέσσερεις Άγιοι Ἱεράρχες συλλειτουργοῦντες. Φοροῦν ἀρχιερατικὰ ἄμφια καὶ κρατοῦν ἀνεπτυγμένα, ἐνεπίγραφα, λειτουργικὰ εἰλητάρια.

II. Κυρίως ναός:

Στὴν καμάρα εἰκονίζονται σκηνές ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ λεγόμενου Δωδεκαόρτου, ἐνῶ στοὺς τοίχους παρίσταντο διάφοροι Άγιοι.

Τὸ παλαιότερο στρώμα προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 15ον αἰ. καὶ τὸ νεότερο ἀπὸ τὸν 17ον αἰ.

114. Ἡλ. Κόλλιας, «Ἰχνογράφημα τῆς Τήλου», περ. *Δωδεκανησιακὰ Χρονικά*, τ. Γ', σ. 8-9.

115. Ἡλ. Κόλλιας, «Ἰχνογράφημα τῆς Τήλου», περ. *Δωδεκανησιακὰ Χρονικά*, τ. Γ', σ. 22.

116. Ὁ ναὸς ἦτο ἀπὸ ἐτῶν ἐγκαταλελειμμένος καὶ ἐτοιμόρροπος. Ἡ στέγη κατέπεσε τὸ χειμῶνα τοῦ 1980.

228. Καμάρι, Άγιος Αντώνιος τοῦ Κλασμά

Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο ναῦδριο, τὸ ὁποῖο καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα. Στὸ ἐσωτερικὸ του διατηροῦνται λίγες λαϊκότεροπες τοιχογραφίες¹¹⁷.

Τερὸ Βῆμα:

Τεταρτοσφαίριο: Εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος Βρεφοκρατοῦσα, στὸν τύπο τῆς Πλατυτέρας.

Ἀψίδα: Παρίστανται τρεῖς Ἅγιοι Ἱεράρχες μετωπικοί, ἥτοι (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 1) Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, 2) Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, 3) Μέγας Βασίλειος.

Οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς εἶναι μέτριας τέχνης, πιθανῶς τοῦ 16ου αἱ.

229. Καμπί, Ταξιάρχης Μιχαήλ

Ἀνατολικά τοῦ Μεγάλου Χωριοῦ καὶ στὴ θέση «Καμπί», εὐρίσκεται τὸ ναῦδριο τοῦ Ταξιάρχῃ Μιχαήλ. Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα καὶ ὑδραυλικὸ κονίαμα (κουρασάνι). Ἡ ἀνατολικὴ του πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, ἐνῶ στὸ μέσο τῆς δυτικῆς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες, ἥτοι:

I. Τερὸ Βῆμα:

Τεταρτοσφαίριο: Εἰκονίζεται ἡ Δέηση. Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς παρίσταται στηθαῖος, μετωπικός, εὐλογῶν μὲ τὸ δεξιὸν χεῖρ καὶ κρατῶν ἀνοικτὸ κώδικα Εὐαγγελίου μὲ τὸ ἀριστερό, μὲ τὸ κείμενο (σὲ δύο στῆλες):

«Ε[ΓΩ] ΗΜΙ/ ΤΟ ΦΟC ΤΟΥ / ΚΟCΜΟΥ Ο / ΑΚΟΛΟΥ/ΘΟΝ
ΕΜΗ / ΟΥ ΜΗ ΠΕΡΙ/ΠΑΤΗCΙ Ε/Ν ΤΙ CΚΟΤΙ/Α, ΑΛ(Α) ΕΞ(Ε)Ι
ΤΟ /ΦΩC ΤΗC Ζ/ ΟΗC».

Ἀψίδα: Εἰκονίζονται τέσσερις Ἅγιοι Ἱεράρχες συλλειτουργοῦντες. Φέρουν πολυσταύρια φαιλόνια καὶ κρατοῦν ἀνεπτυγμένα, ἐνεπίγραφα, λειτουργικὰ εἰλητάρια. Στὸ νότιο μισὸ τῆς ἀψίδας πα-

117. Ἡλ. Κόλλιας, «Ἰχνογράφημα τῆς Τήλου», περ. Δωδεκανησιακὰ Χρονικά, τ. Γ', σ. 22.

ρίστανται ὁ Μέγας Βασίλειος καὶ ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, στὸ εἰλητάριο τοῦ ὁποῖου ὑπάρχει τὸ κείμενο:

«ΑΞΙΟΝ Κ(ΑΙ) / ΔΙΚΑΙΟΝ / CE ΥΜΝΗ(Ν),/ CE ΕΒΛΟ/ΤΙ(Ν), CE Δ/ ΟΞΟΛΟΓ(Ε)Ι(Ν) / CE ΕΥΚΑΡΙΣΤΟΙ(Ν)».

II. Κυρίως ναός:

Στὴν καμάρα εἰκονίζονται σκηνές ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ λεγόμενου Δωδεκαόρτου καὶ στοὺς τοίχους διάφοροι Ἅγιοι.

Ὁ Ἄγιογράφος προσπαθεῖ νὰ ἀποδώσει τοὺς ὄγκους τοῦ γυμνοῦ καὶ τὴν πτυχολογία σωστά, χωρὶς ὅμως νὰ τὸ κατορθώνει πάντα. Τὸ σχέδιό του εἶναι ἀδέξιο καὶ οἱ μορφές του χωρὶς ζωή¹¹⁸. Οἱ τοιχογραφίες εἶναι τοῦ 15ου αἰ.

230. Κενά, Ἁγία Τριάδα

Νοτιοδυτικὰ τοῦ Μεγάλου Χωριοῦ καὶ σὲ ἀπόσταση 500 μ. περίπου ἀπὸ αὐτό, δεξιὰ τοῦ δρόμου πρὸς τὸν κόλπο τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου, στὴ θέση «Κενά», εὐρίσκεται μικρῶν διαστάσεων ναῦδριο (έσωτ. διαστ. 2.80 x 2.05 μ.), ποὺ καλύπτεται μὲ καμάρα. Τὸ οἰκοδόμημα εἶναι κτισμένο ἀπὸ ἀργολιθοδομή καὶ παρουσιάζει πρωτόγονη τεχνική. Ἀπὸ τὰ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τὰ ὁποῖα διατηροῦνται στὴ θέση αὐτήν, εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι τὸ ναῦδριο τῆς Ἁγίας Τριάδας κτίσθηκε στὴ θέση παλαιότερου ναοῦ.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναῦδριου διατηροῦνται παλαιᾶς τοιχογραφίες, ἥτοι:

I. Ἱερὸ Βῆμα:

Τεταρτοσφαίριο: Δέηση. Ἀψίδα: Ἀρχικὰ εἰκονίζονταν τέσσερις Ἅγιοι Ἱεράρχες, συλλειτουργοῦντες. Ἀπὸ αὐτοὺς διατηρεῖται μόνο ὁ Μέγας Βασίλειος, φέρων ἀνεπτυγμένο, ἐνεπίγραφο εἰλητάριο.

II. Κυρίως ναός:

Στὴν καμάρα παρίστανται σκηνές ἀπὸ τὸ Δωδεκάορτο. Νότιο μισὸ καμάρας (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Εὐαγγελισμὸς Θεοτόκου, 2) Γέννηση Χριστοῦ, 3) Ὑπαπαντή. Βόρειο μισὸ καμάρας (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 4) Σταύρωση, 5) Κάθοδος τοῦ Χρι-

118. Ἡλ. Κόλλιας, «Ἰχνογράφημα τῆς Τήλου», περ. *Δωδεκανησιακὰ Χρονικά*, τ. Γ', σ. 19-20.

στοῦ στὸν Ἄδη, 6) Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ (Ἁγία Τριάς). Στὸ κλειδί τῆς καμάρας εἰκονίζονταν μέσα σὲ στηθάρια Προφῆτες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἀπὸ τοὺς ὁποίους διατηρεῖται μόνο ἓνας.

Νότιος τοῖχος: Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα αὐτοῦ εἰκονίζεται ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ὁλόσωμος, ἔνθρονος, εὐλογώντας μετὰ τὸ δεξιὸ Του χερί καὶ κρατώντας κλειστὸ κώδικα Εὐαγγελίου μετὰ τὸ ἀριστερό.

Βόρειος τοῖχος (ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά): 1) Ἅγιος, ἀδιάγνωστος, 2) Νικόλαος Μύρων (:), 3) Ἀρχων Μιχαήλ, 4) Θεοτόκος, ἔνθρονη, ἀριστεροκρατοῦσα.

Οἱ τοιχογραφίες προέρχονται ἀπὸ τὸν 15ον αἰ. καὶ εἶναι ἐπηρεασμένες ἀπὸ τὴ δυτικὴ τεχνοτροπία¹¹⁹.

231. Λιβάδια, Κάστρο Ἀγριοσυκιᾶς, Ἅγιος Νικόλαος

Νοτιοανατολικά τῶν Λιβαδιῶν καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν οἰκισμό, σὲ κορυφὴ ὑψώματος, σώζεται τὸ μεσαιωνικὸ κάστρο τῆς Ἀγριοσυκιᾶς¹²⁰. Γύρω του εὐρίσκονται δύο-τρία ναῦδρια, ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι ἀφιερωμένο στὸν Ἅγιο Νικόλαο. Στὸ ἐσωτερικὸ του διακρίνονται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες¹²¹.

232. Μεγάλο Χωριό, Ἅγιος Βασίλειος

Μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο ναῦδριο, κτισμένο ἀπὸ ἀργολιθοδομή. Καλύπτεται μετὰ καμάρα. Ἡ ἀνατολικὴ του πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα.

Στὸ ἐσωτερικὸ διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες, ἥτοι:

I. Ἰερὸ Βῆμα:

Τεταρτοσφαίριο: Εἰκονίζεται ἡ Δέηση.

II. Κυρίως ναός:

Στὴν καμάρα εἰκονίζονται σκηνές ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ Δωδεκαόρτου. Μεταξὺ τῶν ἄλλων διακρίνονται οἱ ἑξῆς: 1) Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, 2) Ὑπαπαντὴ καὶ ἄλλες.

119. Ἡλ. Κόλλιας, «Ἰχνογράφημα τῆς Τήλου», περ. *Δωδεκανησιακὰ Χρονικά*, τ. Γ', σ. 21-22.

120. G. Gerola, «Monumenti Medievali delle Tredici Sporadi», *Annuario della Scuola Archeologica di Atene (ASA)*, 2 (1915), σ. 207.

121. Ἡλ. Κόλλιας, «Ἰχνογράφημα τῆς Τήλου», περ. *Δωδεκανησιακὰ Χρονικά*, τ. Γ', σ. 4.

Στους τοίχους εικονίζονται στηθάρια Προφητῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ διάφοροι Ἅγιοι.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ διατηρεῖται γραπτὴ μεγαλογράμματος ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς:

«Κ(ΥΡΙ)Ε ΗΓΑΠΗΣ[ΑC ΕΥ]/ΠΡΕΠΗΑΝ ΗΚΟΥ CΟΥ / Κ(ΑΙ) ΤΟ-ΠΩ[Ν] CΚΥ[ΝΩ]/ΜΑΤΟC] ΔΩ[ΞΗC] CΟΥ. ΑΜΗΝ».

Οἱ τοιχογραφίες εἶναι καλῆς τέχνης καὶ προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 14ον αἰ.

233. Μεγάλο Χωριό, Ἅγιος Γεώργιος

Νοτιοδυτικὰ τοῦ Μεγάλου Χωριοῦ καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτό, ἀριστερὰ τοῦ δρόμου πρὸς τὸν κόλπο τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου, εὑρίσκεται ὁ ἡμιερεπωμένος ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα. Ἡ ἀνατολική του πλευρὰ περατοῦται σὲ δύο ἰσομεγέθεις κόγχες¹²², ἐνῶ στὸ μέσο τῆς δυτικῆς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος. Στὸ ἐσωτερικὸ του διατηροῦνται λίγες ἡμικατεστραμμένες τοιχογραφίες τοῦ 13ου-14ου αἰ.¹²³

234. Μεγάλο Χωριό, Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος (Λογοθέτη)

Ἐντὸς τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Μεγάλου Χωριοῦ κεῖται τὸ ναῦδριο τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου (ιδιωτικὸ, τῆς οἰκογένειας Λογοθέτη). Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα (ἐσωτ. διαστ. 4.62 x 1.92 μ.), τὸ ὁποῖο καλύπτεται μὲ καμάρα.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ διατηροῦνται μέτριας τέχνης καὶ διατηρήσεως τοιχογραφίες, ἧτοι:

Ι. Ἰερὸ Βῆμα:

Τεταρτοσφαίριο: Δέηση. Ἀψίδα: Εἰκονίζονται τέσσερις Ἅγιοι Ἱεράρχες συλλειτουργοῦντες, οἱ ὁποῖοι φέρουν ἀνεπτυγμένα, ἐνεπίγραφα, λειτουργικὰ εἰλητάρια (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 1) Ἅγιος ἀδιάγνωστος, 2) Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, 3) Μέγας Βασίλειος, 4) Ἅγιος ἀδιάγνωστος.

122. Γ. Δημητροκάλλης, *Οἱ δέκογχοι χριστιανικοὶ ναοί*, Ἀθῆναι 1976, σ. 69.

123. Ἡλ. Κόλλιας, «Ἰχνογράφημα τῆς Τήλου», περ. *Δωδεκανησιακὰ Χρονικά*, τ. Γ', σ. 13, 21.

Νότιος τοίχος: Παρίσταται ὁ Νικόλαος Μύρων καὶ ἀκόμη ἓνας Ἅγιος Ἱεράρχης, ἀδιάγνωστος. Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς καμάρας καὶ πάνω ἀπὸ τὴν Ἀγία Τράπεζα εἰκονίζεται ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ.

II. Κυρίως ναός:

Στὴν καμάρα εἰκονίζονται σκηνές ἀπὸ τὸ Δωδεκάορτο, ἥτοι: Νότιο μισό (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, 2) Ὑπαπαντή, 3) Βάπτισμα, 4) Μεταμόρφωση. Βόρειο μισό (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 5) Ὁ Ἰησοῦς νίπτει τὰ πόδια τῶν μαθητῶν Του, 6) Προδοσία, 7) Σταύρωση, 8) Κάθοδος τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἄδη. Στὸ κλειδί τῆς καμάρας εἰκονίζονται Προφῆτες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.

Νότιος τοίχος (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, ὡς ἔνσαρκος Ἄγγελος, 2) Ἀγία ἀδιάγνωστη, 3) Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη.

Βόρειος τοίχος (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 1) Ἀρχων Μιχαήλ, 2) Ἅγιος Δημήτριος ἔφιππος, 3) Ἅγιος Γεώργιος Δρακοντοκτόνος, 4) Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος μὲ τὸ συνεργάτη του τὸν Πρόχορο.

Στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς νότιας πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ καὶ πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο διατηροῦνται ἐλάχιστα λείψανα ἀπὸ τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή:

«ΑΧΛ...[ΑΝΑΚΑΙ]ΝΗCΙC ΕΠ[Ι]/.../ΚΑ.../ΠΗ.../Μ....».

Πιθανότατα ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή ἀρχίζει μὲ τὸ ἔτος, ὁπότε ἡ τοιχογράφηση θὰ ἔγινε λίγο μετὰ τὸ 1630 μ.Χ. Σημειωτέον, ὅτι τὸ τελευταῖο ψηφίο τῆς χρονολογίας δὲν διατηρεῖται.

Ἐξωτερικὰ καὶ πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο, ὑπάρχει μάρμαρο μὲ τὴν ἐπιγραφή: «1721 / Κ.Ο. ΑΝΤΟΝΙC».

Πρόκειται προφανῶς γιὰ χρονολογία, ἡ ὁποία ἀναφέρεται στὴν τελευταία ἀνακαίνιση τοῦ ναοῦ.

235. Μεγάλο Χωριό, Ἅγιος Νικόλαος

Μονόχωρο οἰκοδόμημα, ποὺ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα, κατάγραφο ἐσωτερικά. Οἱ τοιχογραφίες καλύπτονται μὲ ἄλατα καὶ παρουσιάζουν πολλὲς φθορές.

Στὴν καμάρα εἰκονίζονται σκηνές ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ Δωδεκαόρτου καὶ τὸν βίο τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Μεταξὺ ἄλλων διακρίνεται ἡ Μεταμόρφωση τοῦ Χριστοῦ.

Ὁ ἀγιογράφος ἐργάσθηκε μὲ αὐθορμητισμό, ἀλλὰ τὸ ἔργο του εἶναι μέτριας ποιότητος καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἔντονες δυτικὲς ἐπιδράσεις.

Οἱ τοιχογραφίες προέρχονται ἀπὸ τὸν 15ον αἰ.¹²⁴

236. Μεγάλο Χωριό, Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου

Μέσα στὸν οἰκισμό εὐρίσκεται μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα (ἔσωτ. διαστ. 3.77 x 1.97 μ.), τὸ ὁποῖο καλύπτεται μὲ καμάρα καὶ ὑδραυλικὸ κονίαμα (κουρασάνι, ιδιωτικὸ, οἰκογένειας Γιαννουράκη). Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναυδρίου διατηροῦνται λείψανα τοιχογραφιῶν, ἥτοι:

Στὴν καμάρα εἰκονίζονται σκηνὲς ἀπὸ τὸ Δωδεκάορτο, λόγῳ ὅμως ἐλλείψεως χώρου ὁ ἀριθμὸς τους εἶναι περιορισμένος. Νότιο μισὸ καμάρας (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, 2) Ὑπαπαντῇ¹²⁵, 3) Βάπτισι. Βόρειο μισὸ καμάρας: Δὲν διατηρεῖται κανένα λείψανο τοιχογραφίας.

Νότιος τοῖχος (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): Εἰκονίζονται σκηνὲς ἀπὸ τὸν βίο τῆς Παναγίας. Διακρίνεται, μεταξὺ ἄλλων, ὁ «Ἀσπασμὸς τῶν Θεοπατόρων».

Βόρειος τοῖχος: Στὸ δυτικὸ του τμῆμα διατηροῦνται ἐλάχιστα λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες.

Δυτικὸς τοῖχος: Λείψανα ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.

Οἱ τοιχογραφίες εἶναι καλῆς τέχνης, ἂν καὶ ἔχουν ὑποστεῖ μεγάλες ζημιὲς ἀπὸ τὴν ὑγρασία. Προέρχονται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 14ου ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰ.¹²⁶

237. Μεγάλο Χωριό, Κάστρο, Παναγία (Κοίμησις τῆς Θεοτόκου)

Κάτω ἀπὸ τὸ Κάστρο τοῦ Μεγάλου Χωριοῦ καὶ στὴ Νοτιοδυτικὴ πλευρὰ αὐτοῦ εὐρίσκεται παλαιὸς οἰκισμὸς (Παλαιόχωρα). Μεταξὺ τῶν ἐρειπίων διακρίνεται μονόχωρο ναῦδριο, τὸ ὁποῖο καλυπτόταν

124. Ἡλ. Κόλλιας, «Ἰχνογράφημα τῆς Τήλου», περ. *Δωδεκανησιακὰ Χρονικά*, τ. Γ', σ. 13.

125. Ὁ Θεοδόχος Συμεὼν κρατεῖ τὸ θεῖο βρέφος στὶς ἀγκάλες του.

126. Ἡλ. Κόλλιας, «Ἰχνογράφημα τῆς Τήλου», περ. *Δωδεκανησιακὰ Χρονικά*, τ. Γ', σ. 13.

μέ κτιστή καμάρα, ή οποία ἔχει καταπέσει ἀπό μακροῦ χρόνου καί ἦτο ἀφιερωμένο στήν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου.

Στό ἐσωτερικό τοῦ ναυδρίου αὐτοῦ, διατηροῦνται λείψανα ἀπό τοιχογραφίες, ἥτοι:

I. Τερὸ Βῆμα:

Ἀψίδα: Εἰκονίζονταν ἀρχικά τέσσερις Ἅγιοι Ἱεράρχες συλλειτουργοῦντες. Διατηροῦνται μόνο οἱ δύο στό βόρειο μισό τῆς ἀψίδας. Ἀνατολικό μέτωπο: Ἐκατέρωθεν τῆς ἀψίδας παρίσταται ἀνὰ ἓνας Ἅγιος, ἀδιάγνωστος.

II. Κυρίως ναός:

Στήν καμάρα εἰκονίζονται σκηνές ἀπό τὸ Δωδεκάορτο. Στό νότιο μισό τῆς καμάρας διακρίνεται ὁ Εὐαγγελισμός τῆς Θεοτόκου καί στό βόρειο ἡ Πεντηκοστή.

Νότιος τοῖχος (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Ἅγιος Ἱεράρχης, ἀδιάγνωστος, 2) Ὁμοίως, 3) Ἅγιος, ἀδιάγνωστος, 4) Ὁμοίως, 5) Ἱησοῦς Χριστός.

Βόρειος τοῖχος: Εἰκονίζονται διάφοροι Ἅγιοι, ἀδιάγνωστοι.

Ἐντὸς τοῦ πάχους τοῦ βορείου τοίχου δημιουργεῖται τυφλὸ ἀψίδωμα, στό τύμπανο τοῦ ὁποῖου εἰκονίζεται ἡ Κοίμηση τῆς Θεοτόκου. Στὶς ἄντυγες τοῦ τόξου τοῦ ἀψιδώματος αὐτοῦ εἰκονίζονται δύο Ἅγιοι, ἀδιάγνωστοι.

Οἱ τοιχογραφίες προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἱπποτοκρατίας.¹²⁷

238. Μεγάλο Χωριό, Ταξιάρχης

Βόρεια τοῦ Μεγάλου Χωριοῦ καί στήν κορυφὴ βραχῶδους ὑψώματος, τὸ ὁποῖο δεσπόζει στήν περιοχὴ, εὐρίσκεται τὸ Κάστρο. Φαίνεται ὅτι αὐτὸ εἶναι τὸ Κάστρο τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, τὸ ὁποῖο ἀναφέρει ὁ Φλωρεντινὸς κληρικὸς Christoforo Buondelmonti (ἀρχὲς 15ου αἰ.)¹²⁸. Τὰ κατώτερα τμήματα τοῦ τείχους τοῦ Κάστρου ἀποτελοῦνται ἀπὸ μεγάλους ὀρθογωνίου σχήματος λιθοπλίνθους (ισόδομο σύστημα) καί προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ, ἐνῶ τὰ

127. Ἡλ. Κόλλιας, «Ἰχνογράφημα τῆς Τήλου», περ. *Δωδεκανησιακὰ Χρονικά*, τ. Γ', σ. 14.

128. Chr. Buondelmonti, *Description des iles de l'Archipel* (ἔκδ. Legrand), Παρίσι 1897, σ. 31 καί σ. 187.

άνωτερα τμήματα προέρχονται από την εποχή της Ίπποτοκρατίας (1309-1522 μ.Χ.), με μικρής εκτάσεως προσθήκες και επισκευές από τὰ χρόνια της Τουρκοκρατίας (1523-1912 μ.Χ.).

Μέσα στο Κάστρο διατηρείται ὁ ναὸς τοῦ Ταξιάρχου Μιχαήλ. Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα (ἐξωτ. διαστ. 11.00 x 6.10 μ.). Ὁ κυρίως ναὸς παρουσιάζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἐσωτ. διαστ. 5.50 x 3.65 μ.) καὶ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ αὐτοῦ περατοῦται σὲ μία ἀψίδα (χορδῆς 2.68 καὶ βέλους 1.93 μ.). Στὴ βόρεια καὶ νότια ἐσωτερικὴ πλευρὰ δημιουργοῦνται ἀνὰ δύο τυφλὰ ἀψιδώματα.

Δυτικὰ τοῦ κυρίως ναοῦ ὑπάρχει νάρθηκας (ἐσωτ. διαστ. 4.12 x 3.60 μ.), ὁ ὁποῖος καλύπτεται ἐπίσης μὲ καμάρα. Στὴ βόρεια καὶ νότια ἐσωτερικὴ πλευρὰ αὐτοῦ ἀνοίγεται ἀνὰ ἓνα τυφλὸ ἀψιδώμα.

Ὁ ναὸς εἶναι κτισμένος κατὰ τὸ μεγαλύτερο αὐτοῦ μέρος ἀπὸ ὀρθογωνίου σχήματος λιθοπλίνθους, οἱ ὁποῖοι προέρχονται ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο τεῖχος. Τὸ οἰκοδόμημα εἶναι ἐτοιμόρροπο. Τὸ χειμῶνα τοῦ 1982 κατέπεσε ὁ νάρθηκας. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες, ἥτοι:

I. Τερὸ Βῆμα:

Τεταρτοσφαίριο: Εἰκονίζεται ἡ Δέηση. Στὸ μέσο παρίσταται ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ὁ Ὅποιος εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸν χερί καὶ κρατεῖ ἀνοικτὸ κώδικα Εὐαγγελίου μὲ τὸ ἀριστερό, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ὑπάρχει τὸ κείμενο:

«ΕΓΩ ΕΙΜΙ/ ΤΟ ΦΩΣ [ΤΟΥ] / [ΚΟΣΜΟΥ, Ο]/ ΚΟΛΟΥΘΩΝ/
[ΕΜΟΙ, ...]».

Κάτω ἀπὸ τὴ Δέηση ὑπάρχει μεγαλογράμματος ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς:

«[ΑΓΙΟΣ Ο ΘΕ]ΟΣ, ΑΓΙΟΣ ΙΧΥΡΟΣ, ΑΓΙΟΣ/ ΑΘΑΝ[ΑΤΟΣ
ΕΛΕΗCON ΗΜΑΣ]».

Ἀψίδα: Στὸ κέντρο τῆς ἀψίδας παρίσταται τὸ Ὅραμα τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας¹²⁹. Πίσω ἀπὸ τὸν Πέτρο Ἀλεξανδρείας εἰκονίζεται ὁ Σπυρίδων Τριφυθοῦντος καὶ πίσω του δύο ἄλλοι Ἅγιοι Ἱεράρχες, ἀδιάγνωστοι. Στὸ νότιο μισὸ τῆς ἀψίδας εἰκονίζονται οἱ ἑξῆς Ἅγιοι (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 1) Λαυρέντιος, 2) Μέγας Βασίλειος,

129. Πρόκειται γιὰ ἐνδιαφέρουσα παραλλαγή, ἐπεὶδὴ στὴ θέση αὕτη εἰκονίζεται συνήθως ὁ Μελισμός.

3) Άγιος αδιάγνωστος, 4) Άθανάσιος Άλεξανδρείας. Είμαι ενδιαφέρον ότι οι τέσσερις αυτοί Άγιοι αντί είληταρίων φέρουν ανοικτούς κώδικες. Στο κέντρο της άψιδας και κάτω από το Όραμα του Πέτρου Άλεξανδρείας εικονίζεται η Αγία Τριάδα (;).

II. Κυρίως ναός:

Στην καμάρα του ναού εικονίζονταν σκηνές από το Δωδεκάορτο. Διατηρείται στο ανατολικό τμήμα του βορείου μισού της καμάρας ή Μεταμόρφωση του Χριστού και στο ανατολικό τμήμα του νοτίου μισού της καμάρας ή Έγερση του Λαζάρου.

III. Νάρθηκας:

Στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα εικονίζεται η Κοίμηση της Θεοτόκου.

Οι τοιχογραφίες προέρχονται από τη μεταβυζαντινή εποχή και είναι πιθανώς του 17ου αί.¹³⁰

239. Μεγάλο Χωριό, Παναγία ή Τραφιώτισσα

Στην περιοχή του Μεγάλου Χωριού κείται το ήμιερειπωμένο ναΐδριο της Παναγίας της Τραφιώτισσας. Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο οικόδομημα, το οποίο καλύπτεται με κτιστή καμάρα και κουρασάνι. Η ανατολική του πλευρά περατοΐται σε μία ήμικυκλική άψίδα.

Στο έσωτερικό του ναού διατηρούνται λείψανα από τοιχογραφίες. Στην καμάρα εικονίζονται σκηνές από τον κύκλο του Δωδεκαόρτου. Μεταξύ άλλων διακρίνονται ο Εϋαγγελισμός της Θεοτόκου και η Έπαπαντή.

Οι τοιχογραφίες είναι λαϊκές και προέρχονται πιθανώς από τον 14ον αί.

240. Μεσαριά, Άγιος Νικόλαος

Σε μικρή απόσταση από το Κάστρο της Μεσαριάς εύρσκεται το ναΐδριο του Αγίου Νικολάου. Πρόκειται για μονόχωρο ναΐδριο, ή ανατολική πλευρά του οποίου καταλήγει σε δύο ίσου μεγέθους κόγ-

130. Ήλ. Κόλλιας, «Έχνογράφημα της Τήλου», περ. Δωδεκανησιακά Χρονικά, τ. Γ', σ. 15.

χες¹³¹. Στη δυτική του πλευρά είναι προσκεκολλημένος τετράπλευρος νάρθηκας.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναυδρίου διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες, μεταξύ τῶν ὁποίων διακρίνεται καὶ ὁ Γεώργιος ὁ Τροπαιοφόρος.

Οἱ τοιχογραφίες χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν καλὴ σχεδίαση, ἡ σάρκα πλάθεται μὲ ἀνοικτὸ κίτρινο χρῶμα καὶ πράσινες σκιές. Τὰ περιγράμματα τῶν ὄγκων διαγράφονται μὲ σκούρες καστανόχρωμες γραμμές. Οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς προέρχονται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 13ου ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰ.¹³²

241. Μεσαριά, Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος

Νοτιοανατολικά τοῦ Μεγάλου Χωριοῦ, στὴ θέση «Μεσαριά» καὶ δεξιὰ τοῦ δρόμου Μεγάλου Χωριό-Λιβιάδια, πλησίον πηγῆς εὐρίσκεται ἡμιερειπωμένο ναῦδριο τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος. Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα (ἐσωτ. διαστ. 4.13 x 2.50 μ.) καὶ καλύπτεται μὲ καμάρα καὶ κουρασάνι. Ἡ ἀνατολικὴ του πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, ἐνῶ στὸ μέσο τῆς δυτικῆς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες, ἥτοι:

I. Ἱερὸ Βῆμα:

Τεταρτοσφαίριο: Δέηση. Στὸ κέντρο εἰκονίζεται ὁ Χριστός, μὲ τὴν ἐπιγραφή: «Ι(ΗΣΟΥΣ) Χ(ΡΙΣΤΟΣ) Ο(Ν) ΩΤΗ[Ρ]», δεξιὰ Του ἡ Θεοτόκος καὶ ἀριστερά Του ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος. Μεταξὺ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοτόκου ὑπάρχει μεγαλογράμματος ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἐξῆς:

«[ΠΡΟ]/CTPEΞΕΤΑΙ CH ΩΤΗ(P), [ΕΙCΑ]/ΚΟΥCH COY ΛΟΓΕ, ΚΕ / ΦΩΝΗ, Κ(ΥΡΙ)Ε, Ο Θ(ΕΟ)C ΗΜΟΝ, ΤΟΝ / ΒΡΟΤΟΝ CΟΤΗΡΗΑ, [ΦΥ]/ΛΑΤ(Τ)Ε ΤΟΥC ΔΟΥΛΟΥC COY. / ΝΗΚΟΛΑΟΥ ΗΕΡΕ(ΟC) ΤΟΥ ΒΛΑ[CΤΟΥ Κ(ΑΙ) ΤΗC CΥΜ]ΒΗΟΥ ΑΥΤΟΥ ΠΑΡΑΚ(Ε)Β(ΗC) / [ΚΑΙ] ΤΩΝ ΤΕΚΝΩ(N)»¹³³.

131. Γ. Δημητροκάλλης, *Οἱ δέκογχοι χριστιανικοὶ ναοί*, Ἀθήναι 1976, σ. 69.

132. Ἡλ. Κόλλιας, «Ἰχνογράφημα τῆς Τήλου», περ. *Δωδεκανησιακὰ Χρονικά*, τ. Γ', σ. 7-8.

133. Πρβλ. Ἡλ. Κόλλιας, «Ἰχνογράφημα τῆς Τήλου», περ. *Δωδεκανησιακὰ Χρονικά*, τ. Γ', σ. 8.

Ήψίδα: Εικονίζονταν αρχικά ἔξι Ἱεράρχες, ἥτοι (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 1) Ἅγιος ἐξίτηλος, 2) Μέγας Ἀθανάσιος, 3) Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, λείψανα, 4), 5), 6) ἐξίτηλοι.

II. Κυρίως ναός:

Στὴν καμάρα εἰκονίζονταν σκηνές ἀπὸ τὸ Δωδεκάορτο. Στὸ νότιο μισὸ τῆς καμάρας διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τὴν Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ καὶ στὸ βόρειο ἡ Κάθοδος τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἄδη. Ἐπίσης διακρίνονται λείψανα ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ «Λίθου». Νότιος τοίχος: Λείψανα ἀπὸ παραστάσεις διαφόρων Ἀγίων. Οἱ τοιχογραφίες εἶναι καλῆς τέχνης πιθανῶς τοῦ 15ου αἰ.

242. Μεσαριά, Σπιτάκια, Ἀγία Τριάδα

Νοτιοδυτικὰ τῆς Μεσαριάς στὴ θέση «Σπιτάκια» καὶ στὴν κορυφὴ ὑψώματος, εὐρίσκεται ἡμιερειπωμένο ναῦδριο, ἀφιερωμένο στὴν Ἀγία Τριάδα. Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα. Ἡ ἀνατολική του πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ၺψίδα. Δυτικὰ ὑπάρχει νάρθηκας, ὁ ὁποῖος καλυπτόταν ἐπίσης μὲ καμάρα.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες.

Στὴν καμάρα εἰκονίζονταν σκηνές ἀπὸ τὸ Δωδεκάορτο. Μεταξὺ ἄλλων διακρίνονται καὶ οἱ ἑξῆς: 1) Γέννηση, 2) Βάπτισις, 3) Ὑπαπαντή, 4) Μεταμόρφωση, 5) Βαῖοφόρος, 6) Σταύρωση, 7) Κάθοδος τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἄδη.

Οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς εἶναι μοναχικῆς τέχνης, τὰ εἰκονιζόμενα πρόσωπα εἶναι αὐστηρά, τὰ μάτια ἀμυγδαλωτά, οἱ πτυχώσεις ἐξεζητημένες καὶ τὰ πέλματα τῶν ποδιῶν δυσανάλογα. Προέρχονται ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 12ου ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰ.¹³⁴

243. Μονὴ Ἀγίου Παντελεήμονος (καθολικό)

Τὸ σπουδαιότερο χριστιανικὸ μνημεῖο τῆς Τήλου εἶναι ἡ Μονὴ τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονος, ἡ ὁποία ἀποτελοῦσε παλαιότερα τὸ κέντρο τῆς πνευματικῆς, οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς τοῦ νησιοῦ.

Πρόκειται γιὰ μοναστηριακὸ συγκρότημα, ποὺ εὐρίσκεται σὲ ἐρημικὴ τοποθεσία, σὲ μεγάλη ἀπόσταση ἀπὸ τοὺς οἰκισμοὺς τῆς

134. Ἡλ. Κόλλιας, «Ἰχνογράφημα τῆς Τήλου», περ. *Δωδεκανησιακὰ Χρονικά*, τ. Γ', σ. 8.

Τήλου. Στο κέντρο τοῦ συγκροτήματος εὑρίσκεται τὸ Καθολικό, ἐνῶ στὴ ΝΔ γωνία τοῦ περιβόλου ὑψώνεται πύργος.

Τὸ Καθολικό εἶναι κτισμένο σὲ σχῆμα σταυροειδοῦς συνεπτυγμένου μὲ τροῦλλο στὸ κέντρο, ναοῦ. Ἡ ἀνατολικὴ κεραία περατοῦται σὲ μία ἀψίδα, ἐσωτερικὰ ἡμικυκλική καὶ ἐξωτερικὰ πεντάπλευρη. Ἐξωτερικὰ ἡ στέγη καλύπτεται μὲ κοῖλα κεραμίδια.

Στὸ μέσο τῆς νότιας κεραίας ἀνοίγεται μία θύρα.

Ἐξωτερικὰ καὶ πάνω ἀπὸ τὴ θύρα εὑρίσκεται μεγαλογράμματη ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἐξῆς:

«Ι(ΗCOY)C / Χ(ΡΙCΤO)C / ΝΙ/ΚΑ / 1703 ΑΠΡΙΛΙΩ 14, ΕΚΤΙCΘΗ / Ο ΘΕΙΟC ΚΑΙ ΠΑΝCΕΠΤΟC / ΝΑΟC ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΑΝΤΕΛΕΗ- ΜΩΝ/ΟC, ΔΙΑ ΚΟΠΟΥ ΚΑΙ CΥΝΔΡΟΜΗC ΤΟΥ ΕΥΛΑΒΕCΤΑ- ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΟΥΜΕΝΟΥ / ΠΑΠΑ ΚΥΡ ΛΑΥΡΕΝΤΙΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ Λ(Ο)ΙΠΩΝ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΩΝ ΚΑΙ ΜΟΝΑΧΩΝ / Χ.Ε. Μ.».

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες¹³⁵, ἦτοι:

I. Τερὸ Βῆμα:

Τεταρτοσφαίριο: Εἰκονίζεται ἡ Θεία Λειτουργία.

II. Κυρίως ναός:

Στὸν τροῦλλο παρίσταται ὁ Ἰησοῦς Χριστός, Παντοκράτωρ ἀπὸ τὴν ὀσφὺ καὶ ἄνω. Εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸ Του χέρι καὶ κρατεῖ κλειστὸ κώδικα Εὐαγγελίου μὲ τὸ ἀριστερό. Γύρω ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή:

«Κύριε, Κύριε, ἐπίβλεψον ἐξ οὐρανοῦ καὶ ἴδε καὶ ἐπίσκεψε τὴν ἄμπελον ταύτην καὶ κατάρτισαι αὐτήν, ἣν ἐφύτευσεν ἡ δεξιὰ Σου».

Οἱ τοιχογραφίες ἔγιναν τὸ ἔτος 1776, ἀπὸ τὸ Συμιακὸ Ἀγιογράφο Γρηγόριο. Ὁ ἴδιος ἔκανε τὶς τοιχογραφίες τοῦ Μιχαὴλ Ρουκουνιώτη στὴ Σύμη τὸ 1738 καὶ ἐκεῖνες τῆς Παναγίας τῆς Λίνδου τὸ 1779.

244. Μικρὸ Χωριό, Κοίμηση Θεοτόκου (νεκροταφεῖο)

Ἀνατολικὰ τοῦ Μικροῦ Χωριοῦ¹³⁶ καὶ ἐντὸς τοῦ Νεκροταφείου εὑρίσκεται τὸ ναῦδριο τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Πρόκειται γιὰ

135. Ἡλ. Κόλλιας, «Ἰχνογράφημα τῆς Τήλου», περ. *Δωδεκανησιακὰ Χρονικά*, τ. Γ', σ. 27.

136. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἀπὸ τοὺς τρεῖς οἰκισμοὺς τῆς Τήλου, ἦτοι: Μεγάλο

μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οικόδομημα, τὸ ὁποῖο καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα καὶ κουρασάνι. Ἡ ἀνατολική του πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, ἐνῶ στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς νότιας πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος. Τὸ δάπεδο καλύπτεται μὲ χοχλάκι.

Στὴν αὐλὴ τοῦ ναοῦ διατηρεῖται μαρμάρينو ἰωνικὸ παλαιοχριστιανικὸ κιονόκρανο, μὲ συμφυῆς ἐπίθημα. Συνεπῶς στὴ θέση αὐτὴν ἢ πλησίον ἔκειτο πιθανῶς μία παλαιοχριστιανικὴ βασιλική.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ ὑπάρχουν τοιχογραφίες μέτριας τέχνης καὶ καλῆς διατηρήσεως. Ἀπὸ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου καὶ τὴν ὑγρασία, πιθανῶς καὶ ἀπὸ τὴν κακὴ πρόσμεϊξη τῶν ὑλικῶν γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν ἐσωτερικῶν ἐπιχρισμάτων, ἔχουν ἀρχίσει νὰ κονιορτοποιοῦνται τὰ ἐπιχρίσματα καὶ νὰ καταστρέφονται οἱ τοιχογραφίες, οἱ ὁποῖες φαίνεται νὰ εἶναι καταδικασμένες νὰ καταστραφοῦν ὁλοσχερῶς.

Ἀκολουθεῖται τὸ συνηθισμένο εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα, ὅπως εἶχε καθιερωθεῖ ἀπὸ αἰῶνες καὶ συνεχίζεται κατὰ τὴ μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ.

I. Ἐρὸ Βῆμα:

Τεταρτοσφαίριο: Εἰκονίζεται ἡ Πλατυτέρα (;) Ἀψίδα: Παρίστανται Ἅγιοι Ἱεράρχες συλλειτουργοῦντες (;).

II. Κυρίως ναός:

Στὴν καμάρα εἰκονίζονται σκηνές ἀπὸ τὸ Δωδεκάορτο. Στὸ νότιο καὶ βόρειο τοῖχο παρίστανται οἱ 24 Οἴκοι τοῦ Ἀκαθίστου καὶ διάφοροι Ἅγιοι. Στὸ δυτικὸ τοῖχο τοῦ ναοῦ εἰκονίζεται ἡ Δευτέρα Παρουσία καὶ ἡ Μέλλουσα Κρίση¹³⁷.

Στὸ μέσο περίπου τῆς βόρειας ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ διατηρεῖται ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή (ὕψος γράμμ. 0.03/0.04 μ.), ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς:

«ΑΝΙΓΕΡΘΗ [Κ(ΑΙ) ΑΝΙCΤΟΡΗΘΗ;] ΕΝ ΤΩ ΝΑΩ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑC
ΘΕΟ / ΤΟΚΟΥ ΔΙΑ CΥΝΔΡΟΜΗC Κ(ΑΙ) ΕΞΟΔ(ΟΥ) ΠΑΝΤ(ΩΝ)
Τ(ΩΝ) ΧΡΗCΤΙ / ΑΝ (ΩΝ), ΕΝ ΕΤΗ CΟΤΗΡΙΩ ΑΨΙΖ', ΜΑΙΟ(Υ)
ΙΖ' / Χ(Ε)ΙΡ ΝΕΟΦΙΤΟΥ CΙΜΕΟΥ».

Χωριό, Μικρὸ Χωριό καὶ Λιβάδια. Τὸ Μικρὸ Χωριό ἐγκαταλείφθηκε μεταπολεμικὰ ἀπὸ τοὺς κατοίκους του, οἱ ὁποῖοι εἶτε μετῴκησαν στὰ Λιβάδια (παραλία), εἶτε μετανάστευσαν. Διατηροῦνται οἱ τρεῖς ἐκκλησίαι τοῦ χωριοῦ, τὸ Σχολεῖο, ἡ Βρύση, τὰ σπίτια, χωρὶς νὰ ὑπάρχει οὔτε ἓνας κάτοικος ἢ ζῶο. Ὅλα ἔχουν νεκρωθεῖ.

137. Ἡλ. Κόλλιας, «Ἰχνογράφημα τῆς Τήλου», περ. *Δωδεκανησιακὰ Χρονικά*, τ. Γ', σ. 5.

Οι τοιχογραφίες έγιναν συνεπώς τὸ ἔτος 1787, ἀπὸ τὸν Ἀγιογράφο Νεόφυτο τὸ Συμαῖο, ὁ ὁποῖος εἶναι γνωστὸς καὶ ἀπὸ ἄλλα ἔργα του, τὰ ὁποῖα σώζονται σὲ διαφόρους ναοὺς τῆς Δωδεκανήσου.

245. Μικρὸ Χωριό, Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος

Ἐντὸς τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Μικροῦ Χωριοῦ ὑψώνεται τὸ ναῦδριο τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος¹³⁸. Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα (ἔσωτ. διαστ. 4.22 x 2.25 μ.), τὸ ὁποῖο καλύπτεται μὲ κτιστή, ἡμικυλινδρική ὀροφή καὶ ἡ στέγη φέρει ἑξωτερικὰ ἐπίστρωση ἀπὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα (κουρασάνι). Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 1.80 καὶ βέλους 1.00 μ.). Στὸ μέσο περίπου τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 0.90 μ.). Οἱ ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ καλύπτονται μὲ παλαιῆς τοιχογραφίες. Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα ἔχει ὡς ἑξῆς:

I. Ἱερὸ Βῆμα:

Ἀψίδα: Τεταρτοφαίριο: Εἰκονίζεται ἡ Δέηση.

Κόγχη: Στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια αὐτῆς παρίστανται τέσσερις Ἅγιοι Ἱεράρχες, ὁλόσωμοι, φέροντες ἀρχιερατικὰ ἄμφια καὶ κρατῶντας ἀνεπτυγμένα, ἐνεπίγραφα, λειτουργικὰ εἰλητάρια. Εἶναι στραμμένοι πρὸς τὸ κέντρο τῆς ἀψίδας, συλλειτουργοῦντες. Εἰκονίζονται οἱ ἑξῆς (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 1) Νικόλαος Μύρων (:), 2) Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος 3) Μέγας Βασίλειος καὶ 4) Γρηγόριος ὁ Θεολόγος.

Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς καμάρας καὶ πάνω ἀπὸ τὸ Ἱερὸ Βῆμα εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ.

Νότιος τοῖχος: Παρίσταται ὁ Σπυρίδων Τριμυθοῦντος.

Βόρειος τοῖχος: Εἰκονίζονται οἱ Ἅγιοι Διάκονοι: 1) Ρωμανὸς ὁ Μελωδός, 2) Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυς.

II. Κυρίως ναός:

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῆς καμάρας παρίστανται σκηνές ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ λεγόμενου Δωδεκαόρτου, ἥτοι: 1) Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου 2) Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, 3) Ὑπαπαντή, 4) Βάπτισμα τοῦ Χριστοῦ, 5) Μεταμόρφωση, 6) Ἑγερση τοῦ Λαζάρου, 7) Βαῖο-

138. Ἡλ. Κόλλιας, «Ἰχνογράφημα τῆς Τήλου», περ. *Δωδεκανησιακὰ Χρονικά*, τ. Γ', σ. 5-6.

φόρος, 8) Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ, 9) Κάθοδος τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἄδη (Ἀνάσταση), 10) Πεντηκοστή, 11) «Μή μου ἄπτου» καὶ 12) Μυστικὸς Δεῖπνος.

Νότιος τοῖχος (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): Εἰκονίζονται οἱ ἐξῆς παραστάσεις: 1) Ἰησοῦς Χριστός, ὁ Ζωοδότης, ὁ Ὅποιος παρίσταται ὁλόσωμος, ἔνθρονος, μετωπικός, 2) Ἀρχάγγελος Γαβριήλ, 3) Νικόλαος Μύρων, 4) Μέγας Ἀντώνιος καὶ 5) Ἅγιος Ἱεράρχης, ἀδιάγνωστος.

Βόρειος τοῖχος (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 1) Γεώργιος Δρακοντοκτόνος, 2) Παντελεήμων, 3) Ἑρμόλαος.

Δυτικὸς τοῖχος: Ἄνω: Παρίσταται ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου. Κάτω (ἀπὸ νότια πρὸς βόρεια): 1) Ἁγία ἀδιάγνωστη, 2) Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, 3) Ἁγία ἀδιάγνωστη, ἡ ὁποία φέρει στέμμα στὸ κεφάλι (Ἁγία Εἰρήνη;).

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ καὶ πάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν εἴσοδο ὑπάρχει ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή (0.50 x 0.15 μ.). Εἶναι μεγαλογράμματος (ὕψος γραμμάτων. 0.02/0.025 μ.) καὶ ἔχει ὡς ἐξῆς:

«+ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΕΚ / ΒΑΘΡΟΥ Ο ΘΗΟΣ Κ(ΑΙ) ΠΑΝ[CE] / ΠΤΟC
ΝΑΟC Τ[ΗC ΜΕΤΑΜΟΡΦΩCΕΩC / ΤΟΥ CΩΤΗΡΟC ΔΙΑ ΚΟ-
ΠΟΥ ΚΑΙ ΜΟΧΘΟΥ...]».

Στὴ νότια ἐσωτερικὴ πλευρὰ καὶ μεταξὺ Ἁγίου Νικολάου καὶ Ἁγίου Ἀντωνίου εὐρίσκεται χάραγμα, τὸ ὁποῖο ἔχει ὡς ἐξῆς:

«ΕΝ (Ε)ΥΡΥΝΗ / 1480».

Ἄρα οἱ τοιχογραφίες πρέπει νὰ εἶναι ἀρχαιότερες τοῦ 1480. Προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰ.¹³⁹

246. Χίλλη, Ἅγιος Νικόλαος

Ἀνατολικά τοῦ Μεγάλου χωριοῦ καὶ στὶς πλαγιές τοῦ Προφήτη Ἡλία, δεξιὰ τοῦ δρόμου ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὰ Λειβάδια στὸ Μεγάλο Χωριὸ καὶ στὴ θέση «Χίλλη, στά»¹⁴⁰, κεῖται τὸ ἐρειπωμένο ναῦδριο τοῦ Ἁγίου Νικολάου¹⁴¹.

139. Ἡλ. Κόλλιας, «Ἰχνογράφημα τῆς Τήλου», περ. *Δωδεκανησιακὰ Χρονικά*, τ. Γ', σ. 6.

140. Τὸ τοπωνύμιον «Χίλλη, στά», προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἀρχαίου Ἱεροῦ ἢ Ἡρώου, ἀφιερωμένου στὸν Ἀχιλλέα («Ἀχιλλεῖον»).

141. Ἡλ. Κόλλιας, «Ἰχνογράφημα τῆς Τήλου», περ. *Δωδεκανησιακὰ Χρονικά*, τ. Γ', σ. 15-19.

Πρόκειται για μικρῶν διαστάσεων οικόδομημα, κτισμένο ἀπὸ ἀργολιθοδομή, τὸ ὁποῖο καλύπτεται μὲ καμάρα καὶ κουρασάνι. Ἡ ἀνατολική του πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλική ἀψίδα, ἐνῶ στὸ μέσο τῆς δυτικῆς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος, πάνω ἀπὸ τὴν ὁποία σχηματίζεται τυφλὸ ἀψίδωμα.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναυδρίου διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες.

Εἰδικότερα στὴν καμάρα εἰκονίζονται συνθέσεις ἀπὸ τὸ Δωδεκάορτο. Διακρίνονται οἱ ἐξῆς: 1) Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, 2) Βάπτισις¹⁴², 3) Μεταμόρφωση, 4) Ἑγερση Λαζάρου, 5) Βαΐοφόρος, 6) Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ.

Κάτω ἀπὸ τὶς εἰκόνες τοῦ Δωδεκαόρτου εἰκονίζονται Ἅγιοι ἀπὸ τὴν ὁσφὺ καὶ ἄνω, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ οἱ ἐξῆς: 1) Παῦλος ὁ Θηβαῖος, 2) Ἰωάννης ὁ Λάτρου, 3) Ὁσῖος Χριστόδουλος¹⁴³, 4) Ἁγία Κυριακή, 5) Ἁγία Παρασκευὴ καὶ ἄλλοι.

Κάτω ἀπὸ αὐτοὺς παρίστανται ὁλόσωμοι Ἅγιοι.

Οἱ τοιχογραφίες προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 15ον αἰ.

247. Χίλλη, Ἅγιος Παντελεήμων

Σὲ μία μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν Ἅγιο Νικόλαο στὰ Χίλλη, εὐρίσκεται τὸ ναῦδριο τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα. Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οικόδομημα, τὸ ὁποῖο καλύπτεται μὲ καμάρα. Στὸ ἐσωτερικὸ του διατηροῦνται λίγα λείψανα ἀπὸ παλαιᾶς τοιχογραφίες.¹⁴⁴

142. Ἀπὸ τὶς ὁχθες τοῦ Ἰορδάνη ποταμοῦ προβάλλουν τέσσερις κεφαλές δρακόντων. Πρόκειται γιὰ συμβολισμό τῶν δυνάμεων τοῦ κακοῦ. Ἡ λεπτομέρεια αὕτῃ ἀπαντᾷ στὴν παράσταση τῆς Βαπτίσεως καὶ στὰ ἐξῆς ἄλλα ναῦδρια τῆς Δωδεκανήσου: α) Ρόδος Ἀρνίθα, Ἅγιος Γεώργιος Βάρδας, β) Ρόδος Παραδείσι, Ἁγία Παρασκευὴ ἢ Ἅγιος Νικήτας, γ) Ρόδος Παραδείσι, Προφήτης Ἀββακούμ. Ἐπίσης ἀπαντᾷ στὴν παράσταση τῆς Βαπτίσεως στὸν ναὸ τοῦ Μιχαὴλ Ἀρχαγγέλου στὸ Ἀρκαλοχώρι, τῆς Ἐπαρχίας Μονοφατισίου, τοῦ Νομοῦ Ἡρακλείου τῆς Κρήτης (τέλους 13ου αἰ.). Βλ. K. Gallas - K. Wessel - M. Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, Muenchen 1983, σ. 387, εἰκ. 355 καὶ στὸ ναῦδριο τοῦ Μιχαὴλ Ἀρχαγγέλου, στὴ θέση «Ἀστράτηγος», τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ Μετόχιον τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Ἐπανωσήφη.

143. Πρόκειται γιὰ τὸν κτήτορα τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη Θεολόγου Πάτμου.

144. Ἡλ. Κόλλιας, «Ἰχνογράφημα τῆς Τήλου», περ. *Δωδεκανησιακὰ Χρονικά*, τ. Γ', σ. 19.

VIII. ΝΗΣΟΣ ΣΥΜΗ

248. Βουνό, Ἀγία Μαρίνα τῆς Νερᾶς

Στὸ βουνό τῆς Σύμης, μεταξύ τοῦ ὑψώματος «Μάνου» καὶ τῆς παραλίας «Νανοῦς», δεξιὰ τῆς ἀμαξιτῆς ὁδοῦ ἀπὸ τὸ Χωριό πρὸς τὴν Ἱερὰ Μονὴ τοῦ Ταξιάρχου Μιχαὴλ Πανορμίτη, εὐρίσκεται μέσα στὰ πεῦκα τὸ ναῦδριο τῆς Ἀγίας Μαρίνας τῆς Νερᾶς (Οἰκογένειας Καστρουνῆ)¹⁴⁵.

Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα (ἐξωτ. διαστ. 5.75 x 3.75 μ.), τὸ ὁποῖο καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα καὶ ἐγχώριες, ἀσβεστολιθικὲς πλάκες. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, στὸ μέσο τῆς ὁποίας ἀνοίγεται ἓνα πολεμιστροειδὲς παράθυρο. Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος.

Ὁ ναὸς τῆς Ἀγίας Μαρίνας κτίσθηκε στὴ θέση παλαιότερου ναοῦ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τὰ ὁποῖα διατηροῦνται στὴ θέση αὐτή.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ διατηροῦνται μέτριας τέχνης τοιχογραφίες, οἱ ὁποῖες συνοδεύονται ἀπὸ πολλὲς ἐπιγραφές, ἥτοι:

I. Ἱερὸ Βῆμα:

Τεταρτοσφαίριο: Εἰκονίζεται ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἀπὸ τὴν ὁσφὺ καὶ ἄνω, ὡς Παντοκράτωρ. Δεξιὰ τοῦ Χριστοῦ ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή¹⁴⁶:

«+ΔΕΗCΗC ΤΟΥ / ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ /Θ(ΕΟ)Υ ΙΩ(ΑΝΝΟΥ) ΕΙΕΡΕ/
ΟC ΚΑΙ ΝΟΜΙΚΟΥ».

Ἀριστερὰ τοῦ Χριστοῦ εὐρίσκεται ἡ ἐπιγραφή:
«+ΔΕΗCΗC ΤΗΣ ΔΟΥΛΗΣ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ / ΜΑΡΙΑC ΠΡΕCΒΗΤΕ-
ΡΑC / + + +ΠΕΜ[Π]ΤΟC ΕΚΚΛΙCΙΑC ΣΗΜΕ ΤΕ / ΜΝ(ΗCΘΗΤΙ)
ΤΟΥ ΑΝΑΓΕΓΡΑΜΜΕΝΟΥ ΙΩ(ΑΝΝΟΥ) ΙΕΡΕΟC».

Κάτω ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα διατηροῦνται ἐπιγραφές, μὲ τὰ ἰδρυτικὰ λόγια τοῦ Μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας, ἥτοι:

«[ΕΔΩΚΕ ΤΟΙ]C ΑΓΙΕΙC ΑΥΤΟΥ ΜΑΘΗΤΕC ΚΕ ΑΠΟCΤΟΛΟΙC
[ΕΙΠΩΝ. ΛΑΒΕΤΕ, ΦΑΓΕΤΕ, ΤΟΥΤΟ ΕCΤΙ ΤΟ CΩΜΑ ΜΟΥ...]».

Ἀψίδα: Εἰκονίζονται ἔξι Ἅγιοι Ἱεράρχες, φέροντες ἀρχιερατικὰ ἄμφια, στραμμένοι στὸ κέντρο τῆς ἀψίδας, συλλειτουργοῦντες, ἥτοι (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 1) Νικόλαος Μύρων (;), 2) Ἅγιος Ἱεράρ-

145. Ἱ. Βολανάκης, ΑΔ, 32 (1977), Β' 2 - Χρονικά, (Ἀθῆναι 1984), σ. 387-388.

146. Ὅλες οἱ ἐπιγραφές εἶναι μεγαλογράμματες.

χης αδιάγνωστος, 3) Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, 4) Μέγας Βασίλειος, 5) Ἱεράρχης αδιάγνωστος, 6) Ὁμοίως.

II. Κυρίως ναός:

Στὴν καμάρα εἰκονίζονται σκηνές ἀπὸ τὸ Δωδεκάορτο¹⁴⁷, ἥτοι:

1) Εὐαγγελισμὸς Θεοτόκου, 2) Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, 3) Βάπτισις, 4) Ἑγερση τοῦ Λαζάρου, 5) Βαΐοφόρος, 6) Σταύρωση, 7) Κάθοδος τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἄδη, 8) Μυροφόροι.

Κάτω ἀπὸ τὶς εἰκόνες τοῦ Δωδεκαόρτου ὑπῆρχαν προφανῶς ἀπεικονίσεις διαφόρων Ἀγίων, ποὺ ἔχουν ἐπιζωγραφισθεῖ.

Οἱ τοιχογραφίες προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 14ον-15ον αἰ.

249. Βουνό, Ἅγιοι Ἀναργυροί

Νοτιοανατολικά τοῦ Μιχαήλ Ρουκουνιώτη καὶ σὲ ἀπόσταση 400 μ. περίπου ἀπὸ αὐτόν, εὐρίσκεται τὸ ναῦδριο τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων.

Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα (ἐξωτ. διαστ. 8.80 x 5.05 μ.), ποὺ στεγάζεται μὲ κτιστὴ καμάρα καὶ καλύπτεται ἐξωτερικὰ μὲ ἐγχώριες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες. Στὸ μέσο τῆς καμάρας ὑπάρχει ἐνισχυτικὸ τόξο (σφενδόνιο). Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος. Τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ καλύπτεται ἀπὸ μαῦρο χοχλάκι καὶ ἀπὸ λευκοῦ χρώματος πωρολιθικὲς πλάκες. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ ὑπάρχουν τοιχογραφίες, οἱ ὁποῖες καλύπτονται ἐν μέρει ἀπὸ γαλάκτωμα ἀσβέστου, ἐνῶ ἄλλες ἔχουν ἐπιζωγραφισθεῖ.

I. Τερὸ Βῆμα:

Τεταρτοσφαίριο: Ἐπιχρισμένο.

Ἀψίδα: Εἰκονίζονται τέσσερις Ἅγιοι Ἱεράρχες, οἱ ὁποῖοι φοροῦν ἀρχιερατικὰ ἄμφια καὶ κρατοῦν λειτουργικὰ εἰλητάρια. Εἶναι στραμμένοι στὸ κέντρο τῆς ἀψίδας, συλλειτουργοῦντες. Στὸ μέσο αὐτῶν παρίσταται Ἁγία Τράπεζα. Πρόκειται πιθανῶς γιὰ τὴν παράσταση τοῦ Μελισμοῦ.

Νότιος τοῖχος: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ διαιρεῖται σὲ δύο ζώνες, ἥτοι: Ἄνω ζώνη: Ἡ Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ (Ἁγία Τριάς). Κάτω ζώνη: Ὁ Ἅγιος Διάκονος Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυς.

Βόρειος τοῖχος: Παρίσταται τὸ Ὅραμα τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας.

147. Δὲν ἀκολουθεῖται ἡ συνηθισμένη σειρὰ κατὰ τὴν ἀπεικόνιση. Τοῦτο εἶναι στοιχεῖο ἀρχαϊσμοῦ καὶ ἐπαρχιτισμοῦ.

II. Κυρίως ναός:

Στὸ κλειδί τῆς καμάρας εἰκονίζεται διακοσμητικὸ καὶ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ παρίστανται Ἅγιοι σὲ στηθάρια. Στὸν ὑπόλοιπο χῶρο τῆς καμάρας εἰκονίζονται συνθέσεις ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ λεγόμενου Δωδεκαόρτου, ἥτοι:

Βόρειο μισό (ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά): 1) Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, 2) Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, 3) Ὑπαπαντή, 4) Βάπτισμα, 5) Μεταμόρφωση, 6) καὶ 7) ἔχουν ἐπιχρισθεῖ.

Νότιο μισό (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 8) Προσευχὴ στὴ Γεθσημανή, 9) Προδοσία, 10) Ὁ Ἰησοῦς ἐνώπιον τοῦ Πιλάτου, 11) Ὁ Ἐλκόμενος, 12) Ἡ Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ, 13) Ὁ Ἐπιτάφιος Θρῆνος.

Νότιος τοῖχος: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται σὲ δύο ζώνες, ἥτοι: Ἄνω ζώνη: Σκηνὲς ἀπὸ τὸν βίον τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων. Κάτω ζώνη: 1) Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, 2) Νεόφυτος.

Βόρειος τοῖχος: Ἄνω ζώνη: Σκηνὲς ἀπὸ τὸν βίον τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων. Κάτω ζώνη: 1) Ἀβέρκιος, 2) Μιχαὴλ Συνάδων, 3) Ἀρχων Μιχαὴλ (ἐν μέρει εἶναι ἐπιζωγραφισμένος).

Οἱ τοιχογραφίες εἶναι μέτριας τέχνης καὶ προέρχονται ἀπὸ τὸν 18ον αἰ.

250. Βουνό, Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη

Στὶς νότιες παρυφές βραχῶδους ὑψώματος καὶ ἀριστερὰ τῆς ἀμαξιτῆς ὁδοῦ Χωριό-Ἱερὰ Μονὴ Ταξιάρχου Μιχαὴλ Πανορμίτη, εὐρίσκεται τὸ ναῦδριο τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης (Οἰκογένειας Βολονάκη)¹⁴⁸. Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο εἶναι κτισμένο ἀπὸ ἀργολιθοδομή καὶ καλύπτεται μὲ κτιστὴ, ἡμικυλινδρική ὀροφή. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, ἐνῶ στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος. Γύρω ἀπὸ τὸν ναὸ ὑπάρχει αὐλὴ, ἡ ὁποία περιβάλλεται ἀπὸ κελλία, φοῦρνο, βοηθητικοὺς χώρους κ.λπ.

Ἐξωτερικὰ καὶ πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο διατηρεῖται ἐπιγραφή, χαράγμενη πάνω σὲ λευκὸ μάρμαρο, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς:

«ΑΝΑΚΕΝΗΣΘΗ / Η ΘΕΙΑ ΜΟΝΗ / ΕΠΙ ΥΠΗΡΕΣΙΑ(Σ) / ΙΩΑΝΝΟΥ Ν(ΙΚΟΛΑΟΥ) ΒΟΛΟΝΑΚΗ / 1876».

148. Ἱ. Βολανάκης, ΑΔ, 32 (1977), Β' 2 - Χρονικά, (Ἀθῆναι 1984), σ. 387.

Πρόκειται προφανώς για μιὰ ἀπὸ τὶς τελευταῖες ἀνακαινίσεις τοῦ μοναστηριακοῦ αὐτοῦ συγκροτήματος.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ διατηροῦνται τοιχογραφίες μέτριας τέχνης καὶ διατηρήσεως, πιθανῶς τοῦ 18ου αἱ.

251. Βουνό, Ἅγιος Βασίλειος

Νοτιοδυτικὰ τοῦ Χωριοῦ τῆς Σύμης καὶ σὲ ἀπόσταση 6 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτό, στὶς νότιες ὑπώρειες βραχώδους ὑψώματος, πλῆσιον τοῦ ὄρμου «Λάπαθος, ὁ»¹⁴⁹ καὶ σὲ ἀπόσταση τριάντα μέτρων περίπου ἀπὸ τὴν παραλία, σὲ μικρὴ ἔξαρση τοῦ ἐδάφους (ὑψόμετρο 35 μ. περίπου), κεῖται ὁ ναὸς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, Ἀρχιεπισκόπου Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας (1 Ἰανουαρίου).

Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἐσωτ. διαστ. 5.11 x 2.55 μ. καὶ ἔξωτ. διαστ. 6.05 x 4.00 μ.). Τοῦτο καλύπτεται μὲ κτιστὴ, ἡμικυλινδρική ὀροφή, ἡ ὁποία ἐξωτερικὰ φέρει ἐπίστρωση ἀπὸ ἐγχώριες, φαιόχρωμες, σχιστολιθικὲς πλάκες.

Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 2.05 καὶ βέλους 0.95 μ.), στὸ μέσο τῆς ὁποίας ἀνοίγεται ἓνα μονόλοβο, πολεμιστροειδὲς παράθυρο (πλάτους 0.11/0.20 καὶ ὕψους 0.35/0.38 μ.). Στὸ μέσο περίπου τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 0.89/1.17 μ.). Τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ καλύπτεται μὲ χοχλάκι. Τὸ Ἱερὸ Βῆμα (ἐσωτ. διαστ. 2.55 x 1.2 μ.) χωρίζεται τοῦ κυρίως ναοῦ (ἐσωτ. διαστ. 3.97 x 2.55 μ.) μὲ παλαιό, ξυλόγλυπτο τέμπλο (πιθανῶς τοῦ 17ου αἱ. μ.Χ.).

Οἱ ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ καλύπτονται μὲ τοιχογραφίες, ἥτοι:

I. Ἱερὸ Βῆμα:

Ἀψίδα: Τεταρτοσφαίριο: Εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος, στὸν τύπο τῆς Πλατυτέρας. Παρίσταται ἀπὸ τὴν ὀσφὺ καὶ ἄνω, μετωπικὴ, ἐνώπιον τῆς ὁποίας εἰκονίζεται τὸ Θεῖο Βρέφος.

Κόγχη: Παρίστανται τέσσερις Ἅγιοι Ἱεράρχες ὁλόσωμοι, ὀρθιοι, στραμμένοι στὸ κέντρο τῆς ἀψίδας, συλλειτουργοῦντες. Φέρουν

149. Τὸ τοπωνύμιον εἶναι προφανῶς προελληνικὸ καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸ φυτὸ «Λάπαθον, τό».

ἀρχιερατικά ἄμφια καὶ κρατοῦν ἀνεπτυγμένα, ἐνεπίγραφα, λειτουργικά εἰλητάρια, ἥτοι (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 1) Νικόλαος Μύρων, 2) Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, 3) Μέγας Βασίλειος καὶ 4) Γρηγόριος ὁ Θεολόγος.

Ἀνατολικὸ μέτωπο: Ἄνω ζώνη: Εἰκονίζονται δύο Ἄγγελοι ὁλόσωμοι, ἱπτάμενοι, φέροντες ἀνεπτυγμένα εἰλητάρια. Κάτω ζώνη (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 1) Ὁ Προφήτης Σολομών καὶ 2) Ὁ Προφητὰς Δαβίδ.

Καμάρα: Νότιο μισό: Ἄνω ζώνη: Εἰκονίζονται τέσσερις Ἅγιοι σὲ στηθάρια. Πιθανῶς πρόκειται γιὰ τοὺς κατὰ σάρκα Προπάτορες τοῦ Χριστοῦ. Κάτω ζώνη: Ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ.

Βόρειο μισό: Ἄνω ζώνη: Ἐντὸς στηθαρίων παρίστανται τέσσερις Ἅγιοι. Κάτω ζώνη: Εἰκονίζεται ἡ Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ (Ἁγία Τριάδα).

Νότιος τοῖχος: 1) Διάκονος Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυς καὶ 2) Ρωμανὸς ὁ Μελωδός.

Βόρειος τοῖχος: Εἰκονίζεται τὸ Ὅραμα τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας.

Πρόθεση: Παρίσταται ἡ Ἄκρα Ταπείνωση.

II. Κυρίως ναός:

Καμάρα: Κλειδί: Στὸ κλειδί τῆς καμάρας ἀπλώνεται διακοσμητικὴ ταινία.

Νότιο μισό: Ἄνω ζώνη: Εἰκονίζονται ἑννέα Ἅγιοι σὲ στηθάρια. Κάτω ζώνη: Παρίστανται σκηνές ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ Δωδεκαόρτου, ἥτοι (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, 2) Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, 3) Ὑπαπαντή, 4) Βάπτισις, 5) Ἑγερση τοῦ Λαζάρου.

Βόρειο μισὸ καμάρας: Ἄνω ζώνη (ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά): 5) Βαῖοφόρος, 7) Μεταμόρφωση τοῦ Χριστοῦ, 8) Ὁ Ἰησοῦς Ἐλκόμενος, 9) Σταύρωση, 10) Ἐπιτάφιος Θρῆνος.

Νότιο μισὸ καμάρας: Ἄνω ζώνη (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 11) Ἡ Ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ (δυτικὸς τύπος), 12) Ἡ Ψηλάφησις τοῦ Θωμᾶ, 13) Σκηνές ἀδιάγνωστες.

Σκηνές ἀπὸ τὸν βίο τοῦ Μεγάλου Βασιλείου: 1) Ὁ Ἅγιος Βασίλειος ἐμφανίζεται σὲ ἓνα ἱερωμένο, 2) Σκηνὴ ἀδιάγνωστος.

Βόρειο μισὸ καμάρας: Κάτω ζώνη (ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά): 3) Σκηνὴ ἀδιάγνωστος, ἄνωθεν τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἐπιγραφή: «ΟΤΑΝ ΕΠΙΡΑΝ ΕΙΔΕΜΩΝΕC / ΤΟΝ ΝΕΟΝ ΕΙC ΤΟΝ CΑΤΑΝΑΝ».

4) Σκηνή, ἄνωθεν τῆς ὁποίας διατηρεῖται ἡ ἐπιγραφή: «ΠΡΟCΕΥΧΟΜΕΝΟΝ CΕ / ΤΟΝ ΕΠΕΡΝΑΝΕ ΔΕΜ[ΩΝΕC]».

5) Σκηνή αδιάγνωστος, 6) Όμοίως, με την επιγραφή:
«ΟΤΑΝ ΥΠΕΝ Ο ΙΑΤΡΟC Τ. / ΔΥΝΟΝΤΟC ΑΗ... / ΔΕ ΕΠΑΤΑΞΕΝ...».

7) Η Κοίμηση του Μεγάλου Βασιλείου.

Νότιος τοίχος (από ανατολικά προς δυτικά): 1) Ίωάννης ο Πρόδρομος, 2) Μιχαήλ Συνάδων, 3) Άγιος αδιάγνωστος, 4) Μέγας Αντώνιος, 5) Εύθύμιος, 6) Όνούφριος.

Βόρειος τοίχος (από δυτικά προς ανατολικά): 1) Άγιος αδιάγνωστος, 2) Όμοίως, 3) Θεόδωρος ο Τήρων, 4) Θεόδωρος ο Στρατηλάτης, 5) Νέστωρ, 6) Δημήτριος ο Μυροβλύτης, 7) Γεώργιος ο Τροπαιοφόρος και 8) ο Αρχάγγελος Μιχαήλ.

Δυτικός τοίχος: Άνω ζώνη: Η Κοίμηση της Θεοτόκου. Κάτω ζώνη: 1) Άγιος αδιάγνωστος, 2) Παντελεήμων ο Ίαματικός.

Πρόκειται για τοιχογραφίες μέτριας ποιότητας, πιθανώς του 17ου αϊ. μ.Χ. Όρισμένες από τις τοιχογραφίες αυτές φαίνεται να έχουν μεταγενέστερα επιζωγραφισθεί.

252. Βουνό, Άγιος Δημήτριος του Άμπελιού

Βορειοανατολικά του Μεγάλου Σωτήρη και σε απόσταση 200 μ. περίπου από αυτόν, μέσα σε ένα άμπέλι της Μονής, κείται το ναύδριο του Αγίου Δημητρίου, γνωστό ως «Άγιος Δημήτριος του άμπελιού».

Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα, το οποίο εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (έσωτ. διαστ. 4.79 x 2.22 και έξωτ. διαστ. 5.86 x 4.16 μ.) και καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Έξωτερικά ή όροφή είναι επιστρωμένη με έγχωριες, ασβεστολιθικές πλάκες.

Η ανατολική αυτού πλευρά περατούται σε μία άψίδα (χορδής 1.82 και βέλους 0.85 μ.), στο μέσο της οποίας ανοίγεται ένα μονόλοβο, πολεμιστροειδές παράθυρο (πλάτους 0.16 μ.). Στο μέσο της δυτικής πλευράς ανοίγεται ή είσοδος (πλάτους 0.80 μ.). Στο μέσο της βόρειας και νότιας πλευράς ανοίγεται ανά ένα παράθυρο (πλάτους 0.43 μ.). Το δάπεδο καλύπτεται με ακανόνιστες, έγχωριες πλάκες.

Στις έσωτερικές επιφάνειες των τοίχων του ναού διατηρούνται λείψανα από τοιχογραφίες, ήτοι:

I. Τερὸ Βῆμα:

Δὲν διατηρεῖται κανένα λείψανο τοιχογραφιῶν.

II. Κυρίως ναός:

Νότιος τοίχος: Στὸ ανατολικὸ τμήμα τῆς νότιας έσωτερικῆς

πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος βρεφοκρατοῦσα. Παρίσταται ὁλόσωμος, μετωπική, καθήμενη σὲ πολυτελῆ θρόνο, ὁ ὁποῖος φέρει ἐρεισίνωτο, ἀλλὰ χωρὶς ἐρεισίχειρα.

Ἡ Παναγία φορεῖ ποδήρη, χειριδωτό, κυανόχρωμο χιτῶνα καὶ πορφυρὸ μαφόριο. Ὁ Ἰησοῦς φέρει ποδήρη χειριδωτό, πράσινου χρώματος χιτῶνα καὶ χρυσίζον ἱμάτιο. Εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξί Του χέρι καὶ κρατεῖ συνεπτυγμένο εἰλητάριο μὲ τὸ ἀριστερό.

Βόρειος τοῖχος: Στὴν ἐπιφάνεια αὐτοῦ διατηροῦνται λείψανα τοιχογραφιῶν, ἥτοι (ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά): 1. Δημήτριος ὁ Μυροβλύτης. Εἰκονίζεται ὁλόσωμος, καθήμενος ἐπάνω σὲ ἐρυθρὸ ἵππο, ὁ ὁποῖος κινεῖται ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ. Τὸ κάτω μισὸ τῆς παραστάσεως εἶναι κατεστραμμένο. 2. Ἰησοῦς Χριστός, Παντοκράτωρ. Εἰκονίζεται ὁλόσωμος, καθήμενος σὲ πολυτελῆ, ξύλινο θρόνο, μὲ ἐρεισίνωτο καὶ χωρὶς ἐρεισίχειρα. Φέρει ποδήρη, χειριδωτό, πορφυρόχρωμο χιτῶνα καὶ κυανόχρωμο ἱμάτιο. Τὸ κεφάλι Του περιβάλλεται μὲ ἐνσταυρο φωτοστέφανο, μὲ τὴν ἐπιγραφή: «Ο ΩΝ»¹⁵⁰. Εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξί Του χέρι καὶ κρατεῖ κλειστὸ κώδικα Εὐαγγελίου μὲ τὸ ἀριστερό, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή:

«ΔΕΥΤΕ ΠΡΟΣ / ΜΕ ΠΑΝΤΕC / ΟΙ ΚΟΠΙΩΝΤΕC / Κ(ΑΙ) ΠΕ-
ΦΟΡΤΙCΜΕ/[ΝΟΙ] ΚΑΓΩ ΑΝΑΠ/[ΑΥC]Ω ΥΜΑC».

Ἦτοι σὲ μεταγραφῇ: « Δεῦτε πρὸς / με πάντες /οί κοπιῶντες / κ(αί) πεφορτισμέ/ [νοι] κάγω ἀναπ / [αύς]ω ὑμᾶς»¹⁵¹.

Εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ ὑπάρχουν τοιχογραφίες καὶ σὲ ἄλλα τμήματα τοῦ ναοῦ, οἱ ὁποῖες καλύπτονται ἀπὸ μεταγενέστερα ἐπιχρίσματα ἢ γαλάκτωμα ἀσβέστου.

Οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς εἶναι καλῆς τέχνης καὶ προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 16ον αἰ.

253. Βουνό, Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος

Νοτιοδυτικὰ τοῦ Χωριοῦ τῆς Σύμης καὶ σὲ ἀπόσταση 7 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτό, ἀνατολικά τοῦ Ἀγίου Φιλήμονος καὶ σὲ ἀπόσταση 2 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτόν, μέσα σὲ δασώδη περιοχὴ, κεῖται ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου.

Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ

150. Ὑπόθεσις Γ', 14: «Ἐγὼ εἰμι ὁ Ὡν».

151. Ματθ. 11, 28.

όποιο φέρει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα. Ἐξωτερικὰ ἡ στέγη φέρει ἐγχώριες σχιστολιθικὲς πλάκες.

Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα. Στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς νότιας πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος. Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἀνοίγεται ἓνα παράθυρο.

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες. Μεταξὺ ἄλλων εἰκονίζεται καὶ ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, στὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου τιμᾶται καὶ ὁ ναός.

Οἱ τοιχογραφίες εἶναι μέτριας τέχνης καὶ προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 17ον αἰ.

254. Βουνό, Ἅγιος Ἰωάννης τῆς Τσαγκριάς

Πρόκειται γιὰ μονόχωρο ναῦδριο (ἐξωτ. διαστ. 5.25 x 3.60 μ.), τὸ ὁποῖο καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα καὶ ἐγχώριες, ἀσβεστολιθικὲς πλάκες. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, ἐνῶ στὸ μέσο τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναυδρίου διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες, ἥτοι:

Κυρίως ναός: Στὴν καμάρα εἰκονίζονται σκηνὲς ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ Δωδεκαόρτου.

Βόρειο μισὸ καμάρας (ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά): 1) Ἡ Μεταμόρφωση τοῦ Χριστοῦ, 2) Ἡ Προδοσία, μὲ τὸ ἐπεισόδιο τῆς ἀποκοπῆς τοῦ ὠτίου τοῦ Μάλχου, ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου, 3) Ὁ Λίθος.

Νότιο μισὸ (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 4) Ἡ Βαΐοφόρος, 5) Ἡ Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ.

Οἱ τοιχογραφίες παρουσιάζουν πολλὰ ἀρχαῖκὰ στοιχεῖα. Ἐπὶ πλέον δὲν ἀκολουθοῦν τὸ καθιερωμένο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων (μέσα 13ου αἰ. καὶ ἐξῆς) εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα. Προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 12ον ἢ τὸ α' μισὸ τοῦ 13ου αἰ.

255. Βουνό, Ἅγιος Προκόπιος

Δεξιὰ τῆς ἀμαξιτῆς ὁδοῦ, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸ Χωριὸ στὴ Μονὴ τοῦ Ταξιάρχη Μιχαὴλ Πανορμίτη εὐρίσκεται τὸ ναῦδριο τοῦ Ἁγίου Προκοπίου¹⁵². Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα (ἐξωτ. διαστ. 6.40 x 3.75 μ.), κτισμένο ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ καὶ ἀσβεστοκονίαμα. Φέρει κτιστὴ, ἡμικυλινδρική ὀροφή, ποὺ καλύπτεται ἐξωτερικὰ μὲ

¹⁵² Ἰ. Βολανάκης, ΑΔ, 32 (1977), Β' 2 - Χρονικά, (Ἀθῆναι 1984), σ. 387.

ἐγχώριες, ἀσβεστολιθικές πλάκες. Ἡ ἀνατολική του πλευρὰ περα-
τοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, ἐνῶ στὸ μέσο τῆς δυτικῆς ἀνοίγεται
ἡ εἴσοδος.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ διατηροῦνται παλαιότατες τοιχογρα-
φίες, ἥτοι:

I. Ἱερὸ Βῆμα:

Τεταρτοσφαίριο: Εἰκονίζεται ἡ Δέηση. Ἡ Θεοτόκος καὶ ὁ Ἅγιος Ἰω-
άννης ὁ Πρόδρομος κρατοῦν ἀνεπτυγμένα, ἐνεπίγραφα εἰλητάρια. Στὸ
εἰλητάριο τῆς Παναγίας ὑπάρχει ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπὸ
14 στίχους:

«ΔΕΞΕ / ΤΩΝ / CE, Ο ΖΩΗΝ ΤΗΝ.../....ΑΙΩΝΙΟΝ ΑΜΗΝ ...».

Στὸ εἰλητάριο τοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου ὑπάρχει ἐπίσης κεί-
μενο, ἀποτελούμενο ἀπὸ 14 στίχους:

«ΤΩ ΒΗΜΑΤΗ COY / ΠΑΡΕΣΤΗΚΩC /...ΕΞΟ / CHN ΛΥΤΡΟΝ...».

Ἀψίδα: Κάτω ἀπὸ τὴ Δέηση εἰκονίζεται ἡ Κοινωνία τῶν Ἀπο-
στόλων καὶ κατωτέρω παρίστανται ἕξι Ἅγιοι Ἱεράρχες, συλλειτουργ-
γοῦντες, ἥτοι (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 1) Ἅγιος ἀδιάγνωστος, 2)
Ὁμοίως, 3) Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, 4) Μέγας Βασίλειος, 5) Ἅγιος
ἀδιάγνωστος, 6) Ὁμοίως.

Ἀνατολικὸ μέτωπο: Στὸ ἀνώτερο σημεῖο αὐτοῦ εἰκονίζεται, ὡς
συνήθως, τὸ Ἅγιο Μανδήλιο.

Νότιος τοῖχος: Εἰκονίζεται ἓνας Ἅγιος ἀδιάγνωστος.

Βόρειος τοῖχος: Παρίστανται δύο Ἅγιοι Διάκονοι, πιθανῶς ὁ Στέ-
φανος ὁ Πρωτομάρτυς καὶ ὁ Ρωμανὸς ὁ Μελωδός.

Στὴν Πρόθεση εἰκονίζονται δίπτυχα.

Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς καμάρας παρίσταται ἡ Ἀνάληψη τοῦ
Χριστοῦ.

II. Κυρίως ναός:

Στὴν καμάρα εἰκονίζονται συνθέσεις ἀπὸ τὸ Δωδεκάορτο, σκηνές
ἀπὸ τὸν βίο τοῦ Ἁγίου Προκοπίου καὶ διάφοροι Ἅγιοι, ἥτοι:

Νότιο μισό (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς
Θεοτόκου, 2) Ἡ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, 3) Ἡ Σταύρωση, 4) Κάθοδος
τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἄδη (Ἀνάσταση).

Βόρειο μισό (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 1) Δημήτριος Θεσ-
σαλονίκης, 2) Γεώργιος Τροπαιοφόρος, ἔφιππος, Δρακοντοκτόνος,
3), 4) καὶ 5) Σκηνές ἀπὸ τὸν βίο τοῦ Ἁγίου Προκοπίου.

Νότιος τοίχος (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Εἰκονίζεται ἓνας Ἄγγελος, 2) Μικρὴ Δέηση¹⁵³, ἥτοι: Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος-Ἰησοῦς Χριστός, Παντοκράτωρ-Θεοτόκος, 3) Ἄρχων Μιχαήλ, 4) Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, 5) Δημήτριος ὁ Μυροβλύτης.

Βόρειος τοίχος (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): Παρίστανται οἱ ἐξῆς Ἅγιοι: 1) Θεόδωρος ὁ Τήρων, 2) Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης, 3) Νικήτας, 4) Ἅγιος ὁλόσωμος, ἔφιππος, ἀδιάγνωστος.

Δυτικὸς τοίχος: Στὴν ἐπιφάνεια αὐτοῦ εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, μνημειώδης παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας καὶ τῆς Μελλούσης Κρίσεως. Οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς εἶναι καλῆς ποιότητος καὶ προέρχονται ἀπὸ τὸν 14ον αἰ.

256. Βουνό, Ἄρχων Μιχαήλ Καϊλιώτης

Νοτιοδυτικὰ τοῦ Χωριοῦ τῆς Σύμης καὶ σὲ ἀπόσταση 9 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτὸ ἀπὸ ξηρᾶς καὶ 7 μίλια περίπου ἀπὸ τὸ λιμάνι τοῦ Γιαλοῦ τῆς Σύμης, κεῖται ἡ χερσόνησος «Κεφάλαια, ἡ», στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς ὁποίας καὶ ἐπάνω σὲ μικρὴ βραχώδη προεξοχή, κεῖται τὸ ναῦδριο τοῦ Ἁγίου Αἰμιλιανοῦ¹⁵⁴.

Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα (ἐξωτ. διαστ. 5.60 x 3.87 μ.), τὸ ὁποῖο καλύπτεται μὲ καμάρα καὶ ἐγχώριες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα. Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος.

Ἡ ἡμικυλινδρική στέγη τοῦ ναοῦ φαίνεται ὅτι κατέπεσε στὸ παρελθὸν καὶ κατασκευάσθηκε ἐκ νέου μὲ ἀμελῆ λιθοδομή. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ ὑπῆρχαν ἀρχικὰ τοιχογραφίες, οἱ ὁποῖες καλύφθηκαν ἀργότερα μὲ ἐπιχρίσματα.

Στὴ νότια ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ καὶ κάτω ἀπὸ τὰ ἐπιχρίσματα ἀποκαλύφθηκαν πρὸ ἐτῶν λείψανα ἀπὸ παλαιὲς τοιχογραφίες οἱ ὁποῖες προέρχονται πιθανότατα ἀπὸ τὸν 12ον-13ον αἰ.

153. Εἶναι ἀξιοσημείωτο, ὅτι στὸ ναὸ αὐτὸν ἀπαντᾷ δύο φορές ἡ παράσταση τῆς Δέησης. Μία φορὰ εἰκονίζεται στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καὶ μία δευτέρη στὴ νότια ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ κυρίως ναοῦ. Τοῦτο ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλα μεσαιωνικὰ μνημεῖα τῆς Δωδεκανήσου καὶ τῆς Κρήτης. Στὴν πρώτη περίπτωσι τὰ εἰκονιζόμενα πρόσωπα παρίστανται στηθαῖα, ἐνῶ στὴ δευτέρῃ εἰκονίζονται ὁλόσωμα.

154. Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἑρμηνεῖα τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης*, σ. 206: «Μὴν Ἰούλιος, ιη΄. Ὁ Ἅγιος Αἰμιλιανὸς ἐν καμίνῳ πυρὸς τελειοῦται».

257. Βουνό, Ἄρχων Μιχαήλ Κοκκιμήδης

Στὴν κορυφὴ βραχώδους ὑψώματος κεῖται ὁ ναὸς τοῦ Ἀρχοντος Μιχαήλ Κοκκιμήδη. Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα (ἔσωτ. διαστ. 5.10 x 3.00 μ.) ποὺ καλύπτεται μὲ κτιστὴ, ἡμικυλινδρική ὀροφή. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἀψίδα, ἐσωτερικὰ ἡμικυκλικὴ καὶ ἐξωτερικὰ τρίπλευρη. Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος. Γύρω ἀπὸ τὸν ναὸ διατηροῦνται κελλιά καὶ διάφοροι βοηθητικοὶ χώροι. Ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ μαρμάρινων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, συμπεραίνεται ὅτι ὁ ναὸς κτίσθηκε στὴ θέση παλαιότερου ναοῦ.

Ἐξωτερικὰ καὶ πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ ναοῦ ὑπάρχει χαραγμένη πάνω σὲ λευκοῦ χρώματος μάρμαρο ἡ ἐπιγραφή:

«ΕΤΟΣ 1697 / ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΤΗ / ΤΟΥ ΘΥΟΥ ΝΑΟΥ ΠΟ / ΚΙΝ / ΔΡΟΜΙΤΟΥ / ΚΑΛΛΙ / ΣΤΡΑΤΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ».

Ἦτοι σὲ μεταγραφῇ:

«Ἔτος 1697 / ἀνακαίνισις / τοῦ θείου ναοῦ ὑπὸ / συ[ν]δρομητοῦ Καλλι / στρατοῦ Ἱερομονάχου».

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ διατηροῦνται τοιχογραφίες, οἱ ὁποῖες ἔχουν ἐπιζωγραφισθεῖ κατὰ τὸ μεγαλύτερο αὐτῶν μέρος, ἦτοι:

I. Τερὸ Βῆμα:

Ἀψίδα: Τεταρτοσφαίριο: Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ Βήματος εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ἡ Δέηση. Στὸ κέντρο παρίσταται ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἀπὸ τὴν ὀσφὺ καὶ ἄνω, εὐλογώντας μὲ τὸ δεξιὸν χεῖρ καὶ κρατώντας ἀνοικτὸ κώδικα Εὐαγγελίου μὲ τὸ ἀριστερό, στὸν ὁποῖο ὑπάρχει τὸ κείμενο:

«ΕΓΩ ΕΙΜΙ Ο ΑΡΤΟΣ ΤΗΣ ΖΩΗΣ»,

Ἦτοι σὲ μεταγραφῇ: «Ἐγὼ εἰμι ὁ ἄρτος τῆς ζωῆς...»¹⁵⁵.

Κόγχη: Στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς κόγχης τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ Βήματος παρίστανται ἔξι Ἅγιοι Ἱεράρχες συλλειτουργοῦντες¹⁵⁶, ἦτοι (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 1. Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας¹⁵⁷, 2. Νικόλαος Μύρων τῆς Λυκίας¹⁵⁸, 3. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, 4. Μέ-

155. Ἰω. 6, 35.

156. Φ. Δροσογιάννης, *Σχόλια στὶς τοιχογραφίες τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου στὴ Μεγάλη Καστάνια Μάνης*, σ. 17 κ.ἑ.

157. Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ, *Ερμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης*, σ. 154, 171.

158. Ἰ. Βολανάκης, *Ἅγιος Γεώργιος Ἀποδούλου*, σ. 44-45.

γας Βασίλειος, 5. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος¹⁵⁹, 6. Σίλβεστρος Πάπας Ρώμης¹⁶⁰.

Νότιος τοῖχος: Ὁ Ἅγιος Διάκονος Ρωμανὸς ὁ Μελωδός.

Βόρειος τοῖχος: Στὴν Πρόθεση εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ἡ Ἄκρα Ταπείνωση.

II. Κυρίως ναός:

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῆς καμάρας τοῦ κυρίως ναοῦ παρίστανται συνθέσεις ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ λεγόμενου Δωδεκαόρτου, ἥτοι:

Νότιο μισό (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, 2) Ἡ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, 3) Ἡ Βάπτισις, 4) Ἡ Ὑπαπαντή, 5) Ἡ Μεταμόρφωση, 6) Ἡ Ἑγερσις τοῦ Λαζάρου.

Βόρειο μισό (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 7) Ἡ Βαῖοφόρος, 8) Ἡ Σταύρωση, 9) Ἡ Ἀποκαθήλωση, 10) Ἡ Κάθοδος τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἄδη (Ἀνάστασις), 11) Ἡ Ψηλάφησις τοῦ Θωμᾶ, 12) Ὁ Λίθος.

Νότιος τοῖχος: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται σὲ δύο ζώνες, ἥτοι: Ἄνω ζώνη (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Θεόφιλος, 2) Ἅγιος Στυλίου, πιθανῶς ὁ Συμεών, 3) Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, 4) Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, 5) Ἄγγελος καὶ ἓνας ἄνδρας, πιθανῶς πρόκειται γιὰ τὸν Ἀρχάγγελο Μιχαήλ καὶ τὸν Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ¹⁶¹, 6) Βασιλεὺς πρηνὴς στὰ πόδια τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, 7) Περὶ τὸ θάνατο τοῦ Μωυσέως¹⁶².

Κάτω ζώνη (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Εἰκονίζεται ὁ Ἄρχων Μιχαήλ Κοκκιμήδης, ὁλόσωμος, σὲ ὑπερφυσικὲς διαστάσεις, πατώντας πάνω σὲ γέροντα, ὁ ὁποῖος κεῖται ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, 2) Γεώργιος Δρακοντοκτόνος, 3) Δημήτριος ὁ Μυροβλύτης, 4) Ἅγιος ἀδιάγνωστος, 5) Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης, 6) Προκόπιος, 7) Μηνᾶς.

Βόρειος τοῖχος: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται σὲ δύο ζώνες, ἥτοι: Ἄνω ζώνη (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Σκηνὴ μὲ τὴν ἐπιγραφὴ: «Περὶ τοῦ Μανῶε, θαῦμα τῆς γυναικὸς αὐτοῦ», 2) «Περὶ τοῦ ἀναιρεθέντος θαύματος», 3) «Ὁ Ἀρχιστράτηγος Μιχαήλ φονεύων τοὺς

159. Σ. Πελεκανίδης, *Καλλιέργης ὅλης Θετταλίας ἄριστος ζωγράφος*, πίν. ΙΕ'.

160. Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης*, σ. 154: «Ὁ Σίλβεστρος, Πάπας Ρώμης, γέρον μακρυγένης, λέγει: "Σοὶ παρακατιθέμεθα τὴν ζωὴν ἡμῶν"».

161. Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης*, σ. 59.

162. Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης*, σ. 59.

Ευρέους», 4) Ὁ Προφήτης Ἀββακούμ ἐπισκεπτόμενος τὸν Δανιήλ στὸν λάκκον τῶν λεόντων¹⁶³, 5) Τὸ ἐν Χώναις θαῦμα, 6) Ἅγιος Ἱεράρχης ἀδιάγνωστος.

Κάτω ζώνη (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): Εἰκονίζονται οἱ Ἅγιοι: 1. Θεόδωρος Τήρων, 2. Ἰσίδωρος Χίου, 3. Ἅγιος ἀδιάγνωστος, 3. Μερκούριος, 5. Ἀρτέμιος, 6. Μάμας, καθήμενος ἐπάνω σὲ λέοντα, 7. Ἀρχων Μιχαήλ, φέρων αὐτοκρατορικά ἐνδύματα καὶ λῶρον.

Δυτικὸς τοῖχος: Στὴ θέση αὐτὴ παρίσταντο πιθανῶς οἱ κτήτορες τοῦ ναοῦ.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀρχοντα Μιχαήλ Κορκουνιώτη εἶναι τῆς μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς καὶ προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸ ἔτος 1697 μ.Χ., σύμφωνα μὲ τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή, περὶ τῆς ὁποίας ἔγινε ἤδη λόγος.

258. Ἀρχων Μιχαήλ Κορκουνιώτης

Ἀνατολικά τοῦ Μεγάλου Σωτήρη καὶ σὲ ἀπόσταση 500 μ. περίπου ἀπὸ αὐτόν, στὶς βόρειες πλαγιὲς βραχῶδους ὑψώματος, κεῖται ὁ ναὸς τοῦ Ἀρχοντα Μιχαήλ Κορκουνιώτη.

Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἐσωτ. διαστ. 6.28 x 2.91 καὶ ἐξωτ. διαστ. 7.10 x 4.24 μ.) καὶ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα. Ἐξωτερικὰ ἡ στέγη φέρει ἐγχώριες σχιστολιθικὲς πλάκες.

Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 2.17 καὶ βέλους 1.42 μ.), στὸ μέσο τῆς ὁποίας ἀνοίγεται ἓνα μονόλοβο πολεμιστροειδὲς παράθυρο. Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 0.63 μ.) Τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ καλύπτεται μὲ πλάκες Καρύστου καὶ ἔχει ἐπιστρωθεῖ πρόσφατα. Ἐπίσης ὑπάρχει κτιστὸ τέμπλο, νεότατο.

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες, ἥτοι:

Ι. Τερὸ Βῆμα:

Ἀψίδα: Τεταρτοσφαίριο: Παρίσταται ἡ Θεοτόκος ὁλόσωμη, ἔνθρονος, Βρεφοκρατοῦσα. Κάθεται σὲ πολυτελῆ θρόνο, ὁ ὁποῖος φέρει ἐρεισίνωτο καὶ εἶναι χωρὶς ἐρεισίχειρα. Κρατεῖ τὸν Ἰησοῦ

163. Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ, *Ερμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης*, σ. 70-71.

Χριστό στὰ γόνατα ὡς Παιδίον. Ἐκατέρωθεν τῆς Θεοτόκου στέκεται ἀνὰ ἕνας ὁλόσωμος Ἀρχάγγελος.

Ὁ Προφήτης Δανιήλ.

Στὸ νότιο ἄκρο τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς ἀψίδας καὶ κάτω, εἰκονίζεται ὁ Προφήτης Δανιήλ, νέος, μὲ ὠραῖα χαρακτηριστικά, ὁ ὁποῖος κρατεῖ ἀνεπτυγμένο, ἐνεπίγραφο εἰλητάριο, μὲ τὸ κείμενο: «ΕΘΕΩΡΗΣ [Η] ΜΩΝ ΒΑ / ΣΙΛΕΥ, Ε [ΩΣ] ΟΥ ΕΤ/ΜΗΘΗ ΛΙΘΟΣ / ΑΝΕΥ ΧΕΙΡΟΣ Κ(ΑΙ) ΕΠΑΤΑΞΕ ΤΗΝ ΕΙΚΟ/ ΝΑ Κ(ΑΙ) ΕΓΕ/ΝΕΤΟ ΟCΙ ΚΟΝΙΟΡ / ΤΟC ΑΠΟ ΑΛΟΝΟC / [ΘΕΡΙΝΗΣ]...».

Ἦτοι σὲ μεταγραφή:

«Ἐθεώρεις, [ή] μών βα / σιλεῦ, ἔ [ως] οὐ ἐτ / μήθη λίθος / ἄνευ χειρὸς κ (αἱ) ἐ/ πάταξε τὴν εἰκό /να κ(αἱ) ἐγέ / νετο ὡσεὶ κονιορ /τὸς ἀπὸ ἄλωνος / [θερινῆς...]»¹⁶⁴.

Ὁ Προφήτης Ἀββακούμ.

Στὸ βόρειο καὶ κάτω ἄκρο τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς ἀψίδας εἰκονίζεται Προφήτης, νέος μὲ ὠραῖα χαρακτηριστικά. Πρόκειται γιὰ τὸν Προφήτη Ἀββακούμ. Φέρει ἀνεπτυγμένο, ἐνεπίγραφο εἰλητάριο, μὲ τὸ κείμενο:

«Ο ΘΕΟΣ ΑΠΟ ΘΑΙ/ΜΑΝ ΗΞΕΙ [Κ(ΑΙ)] / [Ο ΑΓΙΟΣ] ΕΞ Ο[ΡΟΥC ΚΑ] /ΤΑC[ΚΙΟΥ ΔΑCΕΟC] / ΕΚΑΛΥΨΕΝ ΟΥ/ΡΑΝΟΥC Η ΑΡΕΤΗ ΑΥ/ΤΟΥ Κ(ΑΙ) ΑΙΝΕ/CΕΟC ΑΥΤΟΥ ΠΛΗ/ΡΗΣ Η ΓΗ [Κ(ΑΙ) ΦΕΓΓΟC] / Α[ΥΤΟΥ ΩC ΦΩC ΕCΤΑΙ]».

Ἦτοι σὲ μεταγραφή:

«Ὁ Θεὸς ἀπὸ Θαί/μάν ἤξει [κ(αἱ)] / [ὁ Ἅγιος] ἐξ ὄ[ρους κα] /τασ[κίου δασέος]. / Ἐκάλυψεν οὐ/ρανοὺς ἡ ἀρετὴ Αὐ/τοῦ κ(αἱ) αἰνέ/σεως Αὐτοῦ πλή/ρης ἡ γῆ [κ(αἱ) φέγγος] / Α[ὐτοῦ ὡς φῶς ἔσται]»¹⁶⁵.

Κόγχη: Στὴν κόγχη τῆς ἀψίδας εἰκονίζονταν ἀρχικὰ ἔξι ὁλόσωμοι Ἅγιοι Ἱεράρχες, συλλειτουργοῦντες καὶ ἕνας Ἅγιος Διάκονος, ἦτοι (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 1. Ἅγιος Ἱεράρχης ἀδιάγνωστος, 2. Ὁμοίως, 3. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, 4. Μέγας Βασίλειος, 5. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ὁ ὁποῖος κρατεῖ ἀνεπτυγμένο ἐνεπίγραφο εἰλητάριο, μὲ τὸ κείμενο:

«ΔΙΑ ΤΩΝ ΟΙΚΤΙΡ/Μ(ΩΝ) ΤΟΥ ΜΟΝΟΓΕΝΟΥC / CΟΥ ΥΙΟΥ ΜΕΘ ΟΥ / ΕΥΛΟΓΙΤΟC ΕΙ CΥΝ / ΤΩ ΠΑΝΑΓΙΩ Κ(ΑΙ) ΑΓΑ/ΘΩ

164. Δανιήλ, Β', 34-35.

165. Ἀββακούμ, Γ', 3-4.

K(AI) ΖΩΟΠΟΙΩ / COY ΠΝ(ΕΥΜΑΤ)Ι ΝΥΝ K(AI) ΑΕΙ / K(AI) ΕΙC ΤΟΥC ΑΙΩΝ(ΑC) ...»¹⁶⁶.

6. Άγιος Ἰάκωβος ὁ Ἀδελφότης

Κρατεῖ ἀνεπτυγμένο, ἐνεπίγραφο εἰλητάριο, μὲ τὸ κείμενο:

*«ΕΞΑΙΡΕΤΩC / T (HC) ΠΑΝΑΓΙΑC / ΑΧΡΑΝΤΟΥ ΥΠΙ(Ε) Ρ
/ ΕΥΛΟΓΗΜ (Ε) Ν (HC) / ΕΝΔΟΞΟΥ ΔΕ/ CΠΟΙΝΗC ΗΜ (ΩΝ)
/ Θ (ΕΟΤΟ) ΚΟΥ Κ (ΑΙ) ΑΕΙΠΑΡ / ΘΕΝΟΥ ΜΑΡΙΑC...».*

Ἦτοι σὲ μεταγραφῇ:

«Ἐξαίρετως / τ(ῆς) Παναγίας / ἀχράντου, ὑπὲρ-/ευλογημένης/ ἐνδό-
ξου, Δε /σποίνης ἡμ(ῶν) / Θ(εοτό)κου καὶ ἀειπαρ /θένου Μαρίας ...»¹⁶⁷.

Διάκονος Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυς

Φέρει λευκόχρωμο στιχάριο καὶ ὀράριο. Μὲ τὸ δεξι χέρι κρατεῖ λαμπάδα καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ θυμιατήριο.

II. Κυρίως ναός:

Νότιος τοῖχος: Ἄρχων Μιχαήλ.

Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ νοτίου τοίχου εἰκονίζεται σὲ ὑπερφυσικὸ μέγεθος ὁ Ἄρχων Μιχαήλ, ὁ ὁποῖος πατεῖ ἐπάνω στὸ πτώμα νεκροῦ ἀνθρώπου. Μὲ τὸ δεξι χέρι φέρει γυμνὸ ξίφος, ἀναπεπταμένο, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ κρατεῖ τὴν ψυχὴ ἀποθανόντος, ὡς παιδίον.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἱεροῦ Βήματος εἶναι καλῆς ποιότητος καὶ προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 16ον αἰ. μ.Χ.

Ἡ τοιχογραφία τοῦ κυρίως ναοῦ, ὅπου εἰκονίζεται ὁ Ἄρχων Μιχαήλ, εἶναι μέτριας τέχνης καὶ προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 18ον αἰ.

259. Μεγάλος Σωτήρης (Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος)

Νότια τοῦ Χωριοῦ Σύμης καὶ σὲ ἀπόσταση 9 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτό, δεξιὰ τῆς ἀμαξιτῆς ὁδοῦ Χωριοῦ-Πανορμίτη, σὲ ἐπικαίρο σημεῖο, πὺν δεσπόζει στὴν περιοχὴ, κεῖται ἡ Μονὴ τοῦ Μεγάλου Σωτῆρη¹⁶⁸. Στὸ κέντρο τῆς αὐλῆς ὑψώνεται τὸ Καθολικόν, ἀφιερωμένο στὴ Μεταμόρφωση τοῦ Χριστοῦ (6η Αὐγούστου). Γύρω ἀπὸ αὐτὸ εὐρίσκονται παρεκκλήσια, τὰ κελλιά, τὸ μαγειρεῖο, ἡ Τράπεζα,

166. *Τερατικόν*, Ἐκφώνηση ἀπὸ τῆ Θεῖα Λειτουργία Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, σ. 92.

167. *Τερατικόν*, Ἐκφώνηση μυστικῆς εὐχῆς, ἡ ὁποία ἔπεται τοῦ καθαγιασμοῦ τῶν Τιμίων Δώρων, Θεῖα Λειτουργία Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, σ. 96.

168. Ἰ. Βολάνακης, *ΑΔ*, τ. 36 (1981), Ἀθήνα 1989, σ. 430-431.

ἀποθῆκες καὶ διάφοροι ἄλλοι βοηθητικοὶ χώροι, διατεταγμένοι σὲ δύο ὁρόφους.

Τὸ Καθολικὸ εἶναι μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἐξωτ. διαστ. 11.40 x 6.05 μ.) καὶ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα. Ἡ στέγη ἐξωτερικὰ εἶναι ἐπενδεδυμένη μὲ ἐγχώριες σχιστολιθικὲς πλάκες.

Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα. Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος. Στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς νότιας πλευρᾶς ἀνοίγεται δεύτερη εἴσοδος. Τὸ δάπεδο καλύπτεται μὲ φαιόχρωμες πλάκες (μαλτεζόπλακες)¹⁶⁹ καὶ χοχλάκι. Ὑπάρχει ξυλόγλυπτο τέμπλο, τὸ ὁποῖο κοσμεῖται μὲ βλαστὸ κληματίδας, ὅπως συνηθίζεται στὰ τέμπλα τῆς Δωδεκανήσου¹⁷⁰.

Ὁ ναὸς αὐτὸς φαίνεται, ὅτι κτίσθηκε στὴ θέση παλαιότερου, ἀπὸ τὸν ὁποῖο διακρίνονται τὰ θεμέλια τῆς μεγάλης ἡμικυκλικῆς ἀψίδας, ποὺ διακρίνονται κάτω ἀπὸ τὴν ἀψίδα τοῦ σημερινοῦ ναοῦ.

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ Καθολικοῦ ὑπάρχουν τοιχογραφίες, ἥτοι:

I. Ἱερὸ Βῆμα:

Ἀψίδα: Τεταρτοσφαίριο: Εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος, στὸν τύπο τῆς «Νικοποιοῦ» ἢ «Βλαχερνίτισσας». Παρίσταται στηθαία, μετωπικὴ, μὲ τὰ χέρια ὑψωμένα σὲ στάση δεήσεως. Ἐντὸς μεταλλίου εἰκονίζεται ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ὡς μικρὸ Παιδίον.

Ἐκατέρωθεν τῆς Παναγίας εἰκονίζεται ἀνὰ ἓνας ὁλόσωμος Ἄγγελος, φέρων ἀνεπτυγμένο, ἐνεπίγραφο εἰλητάριο. Κάτω ἀπὸ τὴν Παναγία καὶ σὲ ἓνα στίχο ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή:

«ΤΗΝ ΤΗΜΗΟΤΕΡΑΝ Τ[Ω]Ν ΧΕΡΟΥΒ[ΕΙ]Μ ΚΕ ΕΝΔΟΞΟΤΕΡΑΝ ΑCΙΝΚΡΗ[ΤΩC ΤΩΝ CΕΡΑΦΕΙΜ ΤΗ]Ν ΑΔΟΙΑΦΘΩΡΩC ΘΕΟΝ ΛΟΓΟΝ [ΤΕΚΟΥCΑΝ ΤΗΝ Ο]ΝΤΟC ΘΕΟΤΟΚΟΝ CΕ ΜΕΓΑΛΗΝΟΜΕΝ: 1721 ΙΟΥΝΙΟΥ 18».

Ἦτοι σὲ μεταγραφῇ: «Τὴν τιμιωτέραν τ[ῶ]ν Χερουβ[εῖ]μ καὶ ἐνδοξοτέραν ἀσυγκρί[τως τῶν Σεραφείμ, τῇ]ν ἀδιαφθόρως Θεὸν Λόγον [τεκοῦσαν, τὴν ὄ]ντως Θεοτόκον σὲ μεγαλύνομεν¹⁷¹: 1721, Ἰουνίου 18».

169. Στὴν τοπικὴ διάλεκτο ὀνομάζονται «Μισσάρη».

170. Χ. Κουτελάκης, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα τῆς Δωδεκανήσου μέχρι τὸ 1700*, Ἀθήνα-Γιάννινα 1986.

171. Βλ. Ὡδὴ ἐνάτη τῆς Θεοτόκου, Ἀκολουθία τοῦ Ὁρθρου, Ἱερὰ Σύνοψις, σ. 51-52.

Κόγχη: Κάτω από τη Θεοτόκο Πλατυτέρα παρίσταται ἡ «Οὐράνιος Λειτουργία τῶν Ἀγγέλων».

Κάτω ἀπὸ αὐτὴν τὴν σύνθεση εἰκονίζονταν πιθανῶς ἀρχικὰ δέκα Ἅγιοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ ἐννέα ἦσαν Ἱεράρχες, συλλειτουργοῦντες καὶ ἓνας Ἅγιος Διάκονος. Ἀπὸ τοὺς Ἱεράρχες καταστράφηκαν οἱ δύο κατὰ τὴ διεύρυνση τοῦ παραθύρου τῆς ἀψίδας, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι διατηροῦνται, ἀλλὰ εἶναι ἡμιεξίτηλοι.

Νότιος τοῖχος: Εἰκονίζονται τρεῖς Ἅγιοι Ἱεράρχες, οἱ ὅποιοι φοροῦν ἀρχιερατικὰ ἄμφια καὶ κρατοῦν ἀνεπτυγμένα, ἐνεπίγραφα, λειτουργικὰ εἰλητάρια, ἥτοι (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1. Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων¹⁷² 2. Μέγας Ἀθανάσιος, 3. Κύριλλος Ἀλεξανδρείας.

Βόρειος τοῖχος: Εἰκονίζεται τὸ «Ὅραμα τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας»¹⁷³. Στὸ κάτω τμήμα τῆς συνθέσεως παρίσταται Δράκων, ὁ ὁποῖος καταβροχθίζει τὸν αἵρεσιάρχη Ἄρειο.

II. Κυρίως ναός: Καμάρα:

Εἰκονίζονται 36 συνολικὰ συνθέσεις ἀπὸ τὸν ἀνεπτυγμένο κύκλο τοῦ Δωδεκαόρτου, καθὼς ἐπίσης καὶ ἄλλες σκηνές ἀπὸ τὴ ζωή, τὶς Παραβολὰς καὶ τὰ Θαύματα τοῦ Χριστοῦ, ἥτοι:

1. Ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, 2. Ὁ Ἰωσήφ καὶ ἡ Μαρία, 3. Ἡ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ¹⁷⁴, 4. Ἡ Ὑπαπαντή, 5. Ἡ Βάπτισμα τοῦ Χριστοῦ¹⁷⁵, 6. Ἡ Μεταμόρφωση, 7. Ἡ Ἔγερση τοῦ Λαζάρου, 8. Ἡ Βαῖοφόρος, 9. Ὁ Νιπτήρ, 10. Ὁ Μυστικὸς Δεῖπνος, 11. Ἡ Προσευχή στὴ Γεθσημανή, 12. Ἡ Προδοσία, 13. Ἡ Ἀρνηση τοῦ Πέτρου, 14. Ὁ Ἰησοῦς πρὸ τοῦ Ἀρχιερέως, 15. Ὁ Ἰησοῦς ἐνώπιον τοῦ Πιλάτου, 16. Τὸ Φραγγέλωμα, 17. Ὁ Ἐμπαιγμός, 18. Ὁ Ἐλκόμενος, 19. Ἡ Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ, 20. Ἡ Ἀποκαθήλωση, 21. Ὁ Ἐπιτάφιος Θρῆνος, 22. Ἡ Κάθοδος τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἄδη (Ἀνάσταση), 23. Ἡ Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ (δυτικὸς εἰκονογραφικὸς τύπος), 24. «Μή μου ἅπτου», 25. Ὁ Λίθος, 26. Ἡ Ψηλάφηση τοῦ Θωμᾶ, 27. Ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ, 28. Ἡ Πεντηκοστή, 29. Ἡ Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ (Ἁγία Τριάς), 30. Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, 31. Ἡ Παραβολὴ τοῦ Τελώνου καὶ τοῦ Φαρι-

172. Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἑρμηνεῖα τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης*, σ. 154. «Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων, γέρων ἀσπρομακρυγένης, λέγει: «Μετὰ τούτων καὶ ἡμεῖς τῶν μακαρίων». Πρβλ. Ἰ. Βολανάκης, *Μνημεῖα Κῶ*, σ. 76.

173. Ἡλ. Κόλλιας, *Δύο ροδιακὰ ζωγραφικὰ σύνολα τῆς Ἱπποτοκρατίας*, σ. 106-107.

174. Λουκ. 2, 1-20.

175. Ἡλ. Κόλλιας, *Δύο ροδιακὰ ζωγραφικὰ σύνολα τῆς Ἱπποτοκρατίας*, σ. 45-47.

σαίου, 32. Ἡ Παραβολὴ τοῦ Ἀσώτου, 33. Ἡ Παραβολὴ τῆς ξηρανθείσης συκῆς, 34. Ἡ Θεραπεία τοῦ Παραλυτικοῦ, 35. Ἡ Θεραπεία τοῦ Τυφλοῦ καὶ 36. Ὁ Ἰησοῦς συνομιλῶν μετὰ τῆς Σαμαρείτιδος.

Νότιος τοῖχος: Στὴν ἐπιφάνεια αὐτοῦ εἰκονίζονται οἱ ἐξῆς Ἅγιοι (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, 2. Νικόλαος Μύρων, 3. Γεώργιος ὁ Μεγαλομάρτυς (ὄρθιος, ὁλόσωμος), 4. Δημήτριος ὁ Μυροβλύτης (ὄρθιος, ὁλόσωμος)¹⁷⁶, 5. Θεόδωρος ὁ Τήρων, 6. Θεόδωρος Στρατηλάτης, 7. Κοσμάς, 8. Δαμιανός, 9. Παντελεήμων, 10. Ἑρμόλαος, 11. Ὁ Κόλπος τοῦ Ἀβραάμ.

Βόρειος τοῖχος: Στὴν ἐπιφάνεια αὐτοῦ εἰκονίζονται οἱ Ἅγιοι (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 1. Μερκούριος, 2. Ἀθανάσιος ὁ Ἀθωνίτης, 3. Σάββας ὁ ἡγιασμένος, 4. Εὐθύμιος, 5. Μέγας Ἀντώνιος, 6. Παῦλος ὁ Θηβαῖδος, 7. Προκόπιος, 8. Ἅγιος ἀδιάγνωστος, 9. Βαρβάρα, 10. Κυριακή, 11. Εἰρήνη, 12. Αἰκατερίνη.

Δυτικὸς τοῖχος: Στὴν ἐπιφάνεια αὐτοῦ εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, μνημειώδης παράσταση τῆς Μελλούσης Κρίσεως. Ἄνω παρίσταται ἡ Μεγάλῃ Δέσῃ, στὸ μέσο οἱ Δώδεκα Ἀπόστολοι ἔνθρονοι καὶ κάτω «Ἡ Ψυχοστασία», οἱ κολαζόμενοι, «Ὁ Πύρινος ποταμός», «Ὁ Βύθιος Δράκων» καὶ οἱ Δίκαιοι.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ τοῦ Μεγάλου Σωτήρη εἶναι μέτριας τέχνης καὶ ἔγιναν τὸ ἔτος 1727 μ.Χ., σύμφωνα μὲ τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή.

ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΑ

Στὴ Μονὴ τοῦ Μεγάλου Σωτήρη ὑπάρχουν ἐπίσης τὰ παρεκκλήσια: α) Ἀγίου Χαραλάμπους, β) Μεγάλου Ἀντωνίου, γ) Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.

Στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς νότιας πτέρυγας τοῦ μοναστηριακοῦ συγκροτήματος τοῦ Μεγάλου Σωτήρη κεῖται τὸ παρεκκλήσιο τοῦ Ἀγίου Χαραλάμπους· στὸ ἰσόγειο καὶ πάνω ἀπὸ αὐτὸ εὐρίσκεται τὸ παρεκκλήσιο τοῦ Μεγάλου Ἀντωνίου.

Τὸ παρεκκλήσιο τοῦ Μεγάλου Ἀντωνίου εἶναι μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο ναῦδριο, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήμα-

176. Τόσο ὁ Ἅγιος Γεώργιος, ὅσο καὶ ὁ Ἅγιος Δημήτριος δὲν εἰκονίζονται ἔφιπποι. Στὶς παλαιότερες παραστάσεις οἱ μάρτυρες αὐτοὶ εἰκονίζονται ὄρθιοι, ὁλόσωμοι, ἄνευ ἵππου. Ἀργότερα ἐπεκράτησε νὰ εἰκονίζονται ἔφιπποι. Φαίνεται ὅτι ὁ Ἀγιογράφος τοῦ ναοῦ αὐτοῦ εἶχεν ὑπόψη του παλαιότερα πρότυπα.

τος κάτοψη (έσωτ. διαστ. 5.17 x 2.55 μ.) καὶ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 2.05 καὶ βέλους 1.04 μ.). Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 0.70 μ.). Τὸ Ἱερὸ Βῆμα χωρίζεται τοῦ κυρίως ναοῦ μὲ ξύλινο τέμπλο, νεότατο.

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Μεγάλου Ἀντωνίου διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες, ἥτοι:

I. Ἱερὸ Βῆμα:

Οἱ τοῖχοι αὐτοῦ ἔχουν ἐπιχρισθεῖ καὶ καλυφθεῖ μὲ γαλάκτωμα ἀσβέστου, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴ διακρίνονται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες.

II. Κυρίως ναός:

Νότιος τοῖχος: Μέγας Ἀντώνιος: Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ νοτίου τοίχου καὶ στὸ τύμπανο τυφλοῦ ἀψιδώματος εἰκονίζεται ὁ πάτριωνας τοῦ παρεκκλησίου Μέγας Ἀντώνιος. Παρίσταται ὁλόσωμος καὶ κρατεῖ μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι ἀνεπτυγμένο, ἐνεπίγραφο εἰλητάριο, μὲ τὸ κείμενο:

« ΠΕΡΙΠΑΤΟΥ/ΝΤΟΣ ΗΜΟ[Ν] ΕΝ / ΤΗ ΕΡΗΜΩ / (Ε)ΙΔΩΝ ΤΑΣ / ΠΑΓΙΔΑΣ ΤΟΥ ΠΟ/ΝΗΡΟΥ [ΗΠΛΩΜΕΝΑΣ ΕΝ ΤΗ ΓΗ]...».

Ἦτοι σὲ μεταγραφή:

«Περιπατοῦ/ντος ἡμῶ[ν] ἐν / τῇ ἐρήμῳ / (ε)ἶδον τὰς / παγίδας τοῦ πο/νηροῦ [ἡπλωμένας ἐν τῇ γῇ]»¹⁷⁷.

Πρόκειται γιὰ μέτριας ποιότητος τοιχογραφίες, πιθανῶς τοῦ 18ου αἰῶνα.

260. Μικρὸς Σωτήρης ἢ Σωτήρης τῆς Λυγῆς (Μεταμόρφωση τοῦ Χριστοῦ)

Πρόκειται γιὰ μοναστηριακὸ συγκρότημα¹⁷⁸ τὸ ὁποῖο ἔχει κτισθεῖ στὴ θέση ἀρχαίων κτισμάτων. Διακρίνονται λείψανα ἀρχαίου τείχους, κατασκευασμένου ἀπὸ μεγάλους, ὀρθογωνίου σχήματος λι-

177. Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης*, σ. 162: «Εἶδον ἐγὼ τὰς παγίδας τοῦ διαβόλου ἡπλωμένας ἐν τῇ γῇ καὶ εἶπον: “Τίς δύναται ἐκφυγεῖν ταύτας;” καὶ εἶπέ μοι ἄγγελος: “Ἡ ταπεινοφροσύνη”».

178. Ἰ. Βολανάκης, «Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα Δωδεκανήσου», *ΑΔ*, τ. 33 (1978), Ἀθῆναι 1985, σ. 415-416.

θοπλίνθους, από έγχωριο άσβεστόλιθο, πιθανώς της έλληνιστικής περιόδου. Στο κέντρο περίπου του οικοδομικού συγκροτήματος εύρσκεται το Καθολικό της Μονής¹⁷⁹.

Το Καθολικό είναι μονόχωρο οικόδομημα, το οποίο έμφανίζει όρθογωνίου σχήματος κάτοψη (έσωτ. 8.50 x 4.55 μ.) και καλύπτεται με κτιστή καμάρα, ή οποία ένισχύεται έσωτερικά με ένα σφενδόνιο (ένισχυτικό τόξο). Έξωτερικά ή στέγη καλύπτεται με έγχώριες σχιστολιθικές πλάκες.

Η ανατολική πλευρά του ναού περατοΰται σε μία ήμικυκλική άψίδα, ένw στο μέσο της δυτικής πλευράς άνοίγεται ή είσοδος (πλάτους 0.93 μ.)

Στις έσωτερικές έπιφάνειες τών τοίχων του ναού ύπάρχουν τοιχογραφίες, ήτοι:

I. Τερò Βήμα:

Άψίδα: Τεταρτοσφαίριο: Εικονίζεται, ως συνήθως¹⁸⁰, ή Θεοτόκος στον τύπο της Πλατυτέρας. Κάτω από αυτήν την παράσταση εικονίζεται ή Κοινωνία τών Άποστόλων¹⁸¹, ήτοι ή μετάδοση του Άρτου και του Οίνου.

Κόγχη: Στη θέση αυτήν εικονίζονται έξι Άγιοι Ίεράρχες συλλειτουργούντες, ήτοι (άπό βόρεια προς νότια): 1. Σπυρίδων Τριμυθούντος¹⁸², 2. Άγιος Ίεράρχης άδιάγνωστος, 3. Ίωάννης ό Χρυσόστομος¹⁸³, 4. Μέγας Βασίλειος¹⁸⁴, 5. Άγιος Ίεράρχης άδιάγνωστος, 6. Όμοίως.

Νότιος τοίχος: Εικονίζεται ό Άγιος Διάκονος Στέφανος ό Πρωτομάρτυς¹⁸⁵.

179. Ά. Όρλάνδος, *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*, Άθήναι 1985, σ. 13 κ.έ.

180. Στη θέση αυτή εικονίζεται, ως συνήθως είτε ή Δέηση, είτε ό Ίησοΰς Χριστός Παντοκράτωρ. Σε όρισμένες περιπτώσεις παρίσταται ή Θεοτόκος στον τύπο της Πλατυτέρας. Όταν ό ναός έχει τρούλλο, τότε στην κορυφή του τρούλλου παρίσταται ό Παντοκράτωρ και στο τεταρτοσφαίριο της άψίδας ή Θεοτόκος, ως Πλατυτέρα. Σε όρισμένες έκκλησίες της Δωδεκανήσου τών χρόνων της Ίπποτοκρατίας (1308-1522), στη θέση του τεταρτοσφαιρίου εικονίζεται άποκαλυπτικό όραμα, όμοιο με εκείνο του ναού του Όσίου Δαβίδ της Μονής Λατόμου της Θεσσαλονίκης.

181. Ί. Βολανάκης, *Άγιος Γεώργιος Βαθειακού*, σ. 15-16.

182. Διονύσιος ό έκ Φουρνά, *Έρμηνεία της Ζωγραφικής Τέχνης*, σ. 154, 171.

183. Ί. Βολανάκης, *Μνημεία Κω*, σ. 76.

184. Ί. Βολανάκης, *Μνημεία Αρχαγγέλου*, σ. 21.

185. Πράξ. 6, 5.

Βόρειος τοίχος: Πάνω από την Πρόθεση εικονίζεται τὸ Ὅραμα τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας¹⁸⁶.

II. Κυρίως ναός:

Καμάρα: Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῆς καμάρας τοῦ κυρίως ναοῦ εἰκονίζονται συνθέσεις ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ Δωδεκαόρτου, ἥτοι:

Νότιο μισὸ καμάρας: Ἄνω ζώνη (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1. Ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, 2. Ἡ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ¹⁸⁷, 3. Ἡ Βάπτισις τοῦ Χριστοῦ, 4. Ἡ Ὑπαπαντή, 5. Ἡ Μεταμόρφωση, 6. Ἡ Ἑγερσις τοῦ Λαζάρου, 7. Ἡ Βαΐοφόρος.

Βόρειο μισὸ καμάρας: Ἄνω ζώνη (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 8. Ὁ Μυστικὸς Δεῖπνος, 9. Ὁ Νιπτήρ, 10. Ἡ Προσευχὴ στὴ Γεθσημανή, 11. Ἡ Προδοσία, 12. Ἡ Ἀρνησις τοῦ Πέτρου, 13. Ὁ Ἰησοῦς ἐνώπιον τοῦ Ἀρχιερέως Ἄννα, 14. Ὁ Προφήτης Ἡσαΐας.

Νότιο μισὸ καμάρας: Κάτω ζώνη (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 15. Ὁ Προφητὰναξ Δαβίδ, 16. Ὁ Ἰησοῦς ἐνώπιον τοῦ Ἀρχιερέως Καϊάφα, 17. Ὁ Πιλάτος νίπτων τὰς χεῖρας του, 18. Ἡ Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ, 19. Ὁ Ἐπιτάφιος Θρῆνος, 20. Ἡ Ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ (δυτικὸς τύπος), 21. Ἡ Ψηλάφησις τοῦ Θωμᾶ.

Βόρειο μισὸ καμάρας: Κάτω ζώνη (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 22. Τὸ «Μὴ μου ἅπτου», 23. Οἱ Μυροφόρες, 24. «Ἡ ὑγείωσις τοῦ παραλύτου», ἥτοι ἡ θεραπεία τοῦ παραλυτικοῦ, 25. «Περὶ τῆς Σαμαρείτιδος», 26. Τοῦ Τυφλοῦ, 27. Ἡ Πεντηκοστή, 28. Ὁ Προφήτης Ἰεζεκιήλ.

Νότιος τοίχος (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1. Ἰερώνυμος, 2. Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, 3. Νεόφυτος, 4. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, 5. Δημήτριος ὁ Μυροβλύτης, 6. Εὐαγγελιστὴς Λουκάς, 7. Εἰρήνη, 8. Σεβαστιανή, 9. Αἰκατερίνη Μεγαλομάρτυς.

Βόρειος τοίχος (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 1. Φωτεινή, 2. Μαρίνα, 3. Ἡ προμήτωρ Ἄννα, 4. Νικήτας, 5. Γεώργιος ὁ Τροπαιο-

186. Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης*, σ. 154- 155: «Ὁ Πέτρος Ἀλεξανδρείας γέρων στρογγυλογένης, λέγει: “Τίς σου τὸν χιτῶνα, Σῶτερ διεΐλε”».

187. Δεξιὰ, ὡς πρὸς τὸν θεατὴν, εἰκονίζεται ἓνας ποιμένας, ὁ ὁποῖος φέρει κρητικὴ ἐνδυμασία (φορεῖ τὴν κρητικὴν βράκα καὶ κρατεῖ τὸ βουργίδι), ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ χεῖρ κρατεῖ τὴν παραδοσιακὴν κρητικὴν λύρα. Πιθανῶς ὁ Ἁγιογράφος νὰ καταγόταν ἀπὸ τὴ νῆσο Κρήτη, ἢ νὰ εἶχε ὑπόψη του ἀνάλογη παράστασις κρητὸς Ἀγιογράφου.

φόρος, όλόσωμος, ἔφιππος. 6. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, 7. Νικόλαος Μύρων τῆς Λυκίας, 8. Γεώργιος (ὄχι ἔφιππος), 9. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, 10. Λεόντιος, 11. Ἄρχων Μιχαήλ.

Δυτικὸς τοῖχος: Στὴν ἐπιφάνεια τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, μνημειώδης παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας καὶ τῆς Μελλούσης Κρίσεως.

Στὸ μέσο τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται ἓνα παράθυρο μὲ τοξωτὴ ἀπόληξη ἐπάνω. Στὸ ἐσωρράχιο τοῦ τόξου ὑπάρχει ἡ γραπτὴ, μεγαλογράμματη ἐπιγραφή:

«ΟΙΚΟΣ [ΘΕ]ΟΥ ΚΑΙ / ΠΡΟΣ[ΕΥ]ΗΣ ΥΠΑΡΧΩ ΜΗΔΕΙΣ ΕΙ/
ΣΕΛΘΗ ΜΝΗΣΙΚΑΚΟΣ [ΕΝΘΑΔΕ]....».

Ἦτοι σὲ μεταγραφή:

«Οἶκος [Θε]οῦ καὶ / προσ[ευχ]ῆς ὑπά/ρχω, μηδεῖς εἰ/σέλθῃ μνησί-
κακος [ἐνθάδε]...»¹⁸⁸.

Ἐσωτερικὰ καὶ πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο ὑπάρχει ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή:

«ΑΝΙΣΤΟΡΗΘΗ ΟΥΤΟΣ Ο ΘΕΙΟΣ Κ(ΑΙ) ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ
ΤΗΣ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΩΣ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΠΑΝΤΩΝ ΤΩΝ
ΕΥΣΕΒΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΔΑΠΑΝΗΣ ΔΕ ΗΓΟΥΜΕΝΕΒΟΝΤΟΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΟΣΙΑΤΟΥ ΚΥΡΙ(ΟΥ) ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ Κ(ΑΙ) ΝΕΟΦΥΤΟΥ
ΙΕΡΟΔΙΑΚΟΝΟΥ ΑΥΤΟΥ. ΕΝ ΕΤΕΙ ΑΩΒ', ΟΚΤΩΒΡ(ΙΟΥ) ΙΗ'».

Ἦτοι σὲ μεταγραφή:

«Ἀνιστορήθη οὗτος ὁ θεῖος κ(αί) πάνσεπτος ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως, διὰ συνδρομῆς πάντων τῶν εὐσεβῶν χριστιανῶν δαπάνης δὲ Ἡγουμενεύοντος τοῦ Πανοσιωτάτου Κυρί(ου) Γρηγορίου κ(αί) Νεοφύτου Ἱεροδιακόνου αὐτοῦ. Ἐν ἔτει ΑΩΒ', Ὀκτωβρ(ίου) ΙΗ'».

Οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς ἔγιναν συνεπῶς τὸ ἔτος 1802.

261. Μιχαήλ Ρουκουνώτης

Δυτικὰ τοῦ Χωριοῦ καὶ σὲ ἀπόσταση 5 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτό, δεξιὰ τῆς ἀμαξιτῆς ὁδοῦ Χωριὸ-Ἱερὰ Μονὴ Πανορμίτη, κεῖται τὸ μοναστηριακὸ συγκρότημα τοῦ Μιχαήλ Ρουκουνώτη¹⁸⁹. Στὸ κέντρο

188. Ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ εἶναι ἀνάλογη μὲ ἐκείνη τῶν Πυθαγορείων, οἱ ὅποιοι ἔγραφαν πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο τῶν φιλοσοφικῶν Ἐργαστηρίων τους: «ΜΗΔΕΙΣ ΑΓΕΩΜΕΤΡΗΤΟΣ ΕΙΣ[ΙΤΩ]».

189. Ἰ. Βολανάκης, «Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα Δωδεκανήσου», ΑΔ, τ. 33 (1978), Μέρος Β' 2 - Χρονικά, Ἀθῆναι 1985, σ. 414.

τοῦ συγκροτήματος εὑρίσκεται τὸ Καθολικὸ τῆς Μονῆς, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ὀρόφους.

Α) Κάτω ὄροφος:

Ὁ ναὸς εὑρίσκεται σχεδὸν ὑπὸ τὸ ἔδαφος. Παρουσιάζει ὀρθογώνιου σχήματος κάτοψη. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα. Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ ναοῦ καλύπτεται μὲ σταυροθόλιο καὶ τὸ δυτικὸ μὲ καμάρα.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ ὑπῆρχαν τοιχογραφίες, ὀρισμένες ἀπὸ τίς ὁποῖες καλύπτονται μὲ αἰθάλη¹⁹⁰, ἐνῶ ἄλλες ἔχουν καταστραφεῖ γιὰ διαφόρους λόγους. Οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 15ον-16ον αἰ.

Στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς βόρειας ἐξωτερικῆς πλευρᾶς ὑπάρχει ἓνα ἀρκοσόλιο, στὸ ὁποῖο ἔχουν ταφεῖ δύο Ἑγούμενοι τῆς Μονῆς. Στὸ τύμπανο τοῦ ἀρκοσολίου ὑπάρχουν τοιχογραφίες ἥτοι:

Στὸ ἄνω τμήμα τοῦ τυμπάνου τοῦ ἀρκοσολίου εἰκονίζεται ἡ Δέηση, ἐνῶ στὸ ἐσωρράχιο τοῦ τόξου παρίσταται ὁ Ἅγιος Γρηγόριος καὶ ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ.

Κάτω ἀπὸ τὴ Δέηση καὶ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ τυμπάνου εἰκονίζεται ὁ Ἑγούμενος τῆς Μονῆς Κύριλλος, ὄρθιος.

Πάνω ἀπὸ αὐτὸν ὑπάρχει μεγαλογράμματος ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς:

«ΚΥΡΙΛΛΟ[С] ΗΓΟΥΜΕΝΟ[С] / ΚΑΝΤΟΥΝΙΑС / ΚΑΙ ΔΙΑΔΟΧΩС ΑΥΤΟΥ».

Ἦτοι σὲ μεταγραφή:

«Κύριλλο[с] Ἑγούμενο[с] / Καντούνιας / καὶ διάδοχος αὐτοῦ».

Στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ τυμπάνου καὶ δίπλα ἀπὸ τὸν Κύριλλον εἰκονίζεται ὁ Ἑγούμενος Γαβριήλ καθήμενος καὶ πάνω ἀπὸ αὐτὸν διατηρεῖται μεγαλογράμματη ἐπιγραφή, ἥτοι:

«ΓΑΒΡΙΗΛ ΗΓΟΥΜ[ΕΝΟ]C THN [ΑΩ] Κ'».

Ἦτοι σὲ μεταγραφή:

«Γαβριήλ Ἑγούμ[ε]νο[с], τήν [ΑΩ] Κ'».

Ἦτοι ἀναφέρεται τὸ ἔτος 1820 μ.Χ.

Δεξιὰ ὑπάρχει ἡ μικρογράμματος ἐπιγραφή:

«1828: / ἀποθανόντος / δὲ αὐτο(ῦ) ἡμέρα / Καβ(β)άτων, Δεκε(μ)βρίου... / ΑΩ[ΚΗ]».

190. Σύμφωνα μὲ ὑπάρχουσα παράδοση ὁ ναὸς πυρπολήθηκε, γι'αὐτὸ καὶ καταστράφηκαν οἱ τοιχογραφίες τοῦ ὑπογείου ναοῦ.

Β) Άνω ὄροφος:

Ὁ ναὸς παρουσιάζει ἀσυνήθιστη, τουλάχιστον γιὰ τὰ δεδομένα τῆς νήσου Σύμης, κάτοψη. Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα (έσωτ. διαστ. 11.90 x 3.80/5.40 μ.). Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία μεγάλη ἀψίδα, ἐσωτερικὰ ἡμικυκλικὴ καὶ ἐξωτερικὰ ἐπτάπλευρη. Τὸ ἀνατολικὸ αὐτοῦ τμήμα ἐξέχει πρὸς βόρεια καὶ νότια, ὥστε ἡ κάτοψη νὰ ἐμφανίζει σχῆμα Τ. Ὁ ναὸς καλύπτεται μὲ ἡμισφαιρικὸ τροῦλλο, ὁ ὁποῖος φέρεται σὲ τύμπανο, ἐσωτερικὰ κυλινδρικό καὶ ἐξωτερικὰ ὀκταγωνικό.

Τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ ναοῦ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα, ποὺ ἐνισχύεται μὲ δύο σφενδόνια. Στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος. Τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ καλύπτεται μὲ μαῦρο χοχλάκι καὶ λευκόχρωμες, πωρολιθικὲς πλάκες.

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ ὑπάρχουν τοιχογραφίες, ἥτοι:

I. Ἐρὸ Βῆμα:

Οἱ ἀρχικὲς τοιχογραφίες τοῦ τεταρτοσφαιρίου καὶ τῆς κόγχης τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ἔχουν ἐπικάλυφθῇ μὲ κακότεχνες τοιχογραφίες τοῦ ἔτους 1910, οἱ ὁποῖες ἔγιναν ἐπὶ Ἡγουμενίας Νεοφύτου.

II. Κυρίως ναός:

Α) Ἀνατολικὸ τμήμα:

Τροῦλλος: Στὴν κορυφὴ τοῦ τροῦλλου εἰκονίζεται ἡ Ἁγία Τριάδα, ἥτοι: Ὁ Θεός-Πατήρ (ὡς γέρων), ὁ Υἱός (ὡς ἄνδρας μέσης ἡλικίας-Ἀρχιερεὺς) καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα (ὡς περιστερὰ).

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τυμπάνου τοῦ τροῦλλου παρίστανται ἄνω μὲν Ἄγγελοι, κάτω δὲ Προφῆτες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Στὰ σφαιρικὰ τρίγωνα εἰκονίζονται οἱ τέσσερις Εὐαγγελιστές. Νότια κεραία: Εἰκονίζεται ὁ Ἀρχων Μιχαὴλ σὲ ξύλινο προσκυνητάριο (ξύλινη λατρευτικὴ εἰκόνα). Βόρεια κεραία: 1. Ἅγιοι Ἀνάργυροι Κοσμάς καὶ Δαμιανός, 2. Παντελεήμων, 3. Φώτιος, 4. Ἁγία Ἄννα, 5. Εἰρήνη, 6. Μαρτύρια Ἀγίων.

Β) Δυτικὸ τμήμα:

Στὸ κλειδί τῆς καμάρας εἰκονίζονται 15 μορφές σὲ στηθάρια. Πρόκειται πιθανότατα γιὰ παραστάσεις Προφητῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.

Νότιο μισό καμάρας: Εικονίζονται σκηνές από τὸν κύκλο τοῦ Δωδεκαόρτου, ἤτοι: Ἄνω ζώνη: 1. Εὐαγγελισμός τῆς Θεοτόκου, 2. Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, 3. Ὑπαπαντή, 4. Βάπτισμα τοῦ Χριστοῦ¹⁹¹, 5. Μεταμόρφωση, 6. Ἑγερση τοῦ Λαζάρου, 7. Βαΐοφόρος, 8. Παραβολὴ τῶν δέκα Παρθένων, 9. Μυστικὸς Δεῖπνος. Κάτω ζώνη: 10. Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ¹⁹², 11. Ἐπιτάφιος θρῆνος, 12. Ἀνάσταση (δυτικοῦ τύπου), 13. «Μὴ μου ἄπτου», 14. «Τῶν Μυροφόρων», 15. Ἡ Ψηλάφηση τοῦ Θωμᾶ, 16. Τοῦ Παραλύτου, 17. Ἡ Σαμαρεῖτις, 18. Τοῦ Τυφλοῦ.

Βόρειο μισό καμάρας: Ἄνω ζώνη: Εικονίζονται σκηνές ἀπὸ μαρτύρια διαφόρων Ἀγίων. Κάτω ζώνη: Παρίστανται σκηνές ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη.

Νότιος τοῖχος: Στὴν ἐπιφάνεια τοῦ νοτίου τοῖχου εἰκονίζονται οἱ ἐξῆς Ἅγιοι: 1. Ὀνούφριος, 2. Σάββας, 3. Ἰωάννης ὁ Καλυβίτης, 4. Εὐθύμιος, 5. Χαράλαμπος, 6. Βαρβάρα, 7. Πρόκλα, 8. Ματρῶνα, 9. Ἅγιος Ἀρτέμιος, 10. Ἅγιος Παῦλος, 11. Ὁ Κόλπος τοῦ Ἀβραάμ.

Βόρειος τοῖχος: Στὴ θέση αὐτὴν παρίστανται οἱ ἐξῆς Ἅγιοι: 1. Θεόδωρος ὁ Τήρων, 2. Γεώργιος ὁ Τροπαιοφόρος (ἔφιππος), 3. Δημήτριος ὁ Μυροβλύτης (ἔφιππος), 4. Χριστόφορος, 5. Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης, 6. Προκόπιος, 7. Αἰμιλιανός, 8. Εὐστάθιος, 9. Ἰωάσαφ, 10. Μερκούριος, 11. Αἰκατερίνη ἡ Μεγαλομάρτυς.

Δυτικὸς τοῖχος: Πάνω στὸ δυτικὸ τοῖχο εἰκονίζεται μνημειώδης παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας καὶ τῆς Μελλούσης Κρίσεως.

Κτητορικὴ ἐπιγραφή: Στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος. Ἐσωτερικὰ καὶ πάνω ἀπὸ αὐτὴν ὑπάρχει ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἐξῆς:

«+ ΟΙΣΤΟΡΗΘΗ Ο ΘΥΙΟΣ / Κ(ΑΙ) ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ
ΤΑΞΙΑΡΧΟΥ ΜΙΧΑΗΛ / ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ Κ(ΑΙ) ΕΞΟΔΩΝ ΤΟΥ
ΤΙΜΙΩΤΑΤΟΥ Κ(ΑΙ) ΧΡΗΣΙΜΩΤΑΤΟΥ / ΚΥΡ ΔΙΑΚΟΥ ΜΙΧΑΗΛ
ΥΙΟΥ ΤΟΥ ΧΑ(Τ)ΖΗ ΚΩΝΣΤΑ ΣΠΑΝΟΥ, ΑΡΧΙΕΡΑ/ΤΕΥΟΝΤΟΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ Κ(ΑΙ) ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ
ΤΗΣ ΑΓΙΟ ΤΑΤΗΣ ΜΗ/ΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΡΟΔΟΥ ΚΥΡ ΚΥΡΙΟΥ
ΚΥΡ ΙΕΡΕΜΙΟΥ Κ(ΑΙ) ΚΑΘΙΓΟΥΜΕΝΟΥ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΙΕΡΟΜΟ-
ΝΑΧΟΥ / Χ(ΡΗ)C(ΙΜΩΤΑΤΟΥ), ΕΤΕΙ CΩΤΗΡΙΩ 1738 ΕΝ ΜΗΝΙ
ΟΚΤΟΒΡΙΟ 12 ΧΗΡ. ΓΡΙΓΟΡΙΟΥ CΥΜΕΟΥ».

191. Ἦλ. Κόλλιας, *Δύο ροδιακὰ ζωγραφικὰ σύνολα τῆς Ἱπποτοκρατίας*, σ. 45-47.

192. Ἦλ. Κόλλιας, *Δύο ροδιακὰ ζωγραφικὰ σύνολα τῆς Ἱπποτοκρατίας*, σ. 52, πίν. 6.

Ἦτοι σὲ μεταγραφή:

«Ἰστορήθη ὁ θεῖος / κ(αί) πάνσεπτος ναὸς τοῦ Ταξιάρχου Μιχαήλ/ διὰ συνδρομῆς κ(αί) ἐξόδων τοῦ τιμιωτάτου κ(αί) χρησιμωτάτου /κὺρ Διάκου Μιχαήλ υἱοῦ Χα(τ)ζή Κώνστα Σπανοῦ, ἀρχιερα/τεύοντος τοῦ πανιερωτάτου κ(αί) λογιωτάτου Μητροπολίτου τῆς ἀγιωτάτης Μη/τροπόλεως Ρόδου Κύρ, Κυρίου Κύρ Ἱερεμίου κ(αί) Καθηγουμένου Νεοφύτου Ἱερομονάχου / χ(ρη)σ(ιμωτάτου), ἔτει σωτηρίῳ 1738, ἐν μηνὶ Ὀκτωβρίῳ 12, χεῖρ Γρηγορίου Συμαίου».

Οἱ τοιχογραφίες εἶναι συνεπῶς ἔργο τοῦ Ἀγιογράφου Γρηγορίου τοῦ Συμαίου καὶ ἐγίναν τὸ ἔτος 1738, σύμφωνα μὲ τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή.

Σημειωτέον, ὅτι καὶ οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Λίνδου εἶναι ἔργα τοῦ Γρηγορίου τοῦ Συμαίου καὶ ἐγίναν τὸ ἔτος 1779, σύμφωνα μὲ τὴ διατηρούμενη κτητορικὴ ἐπιγραφή¹⁹³.

Ἐφόσον πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ Ἀγιογράφου, τότε οἱ τοιχογραφίες τοῦ Μιχαήλ Ρουκουνιώτη ἐγίναν ὅταν ὁ Γρηγόριος Συμαῖος ἦτο ἀκόμη νέος τὴν ἡλικία καὶ ἐκεῖνες τῆς Παναγίας τῆς Λίνδου, ὅταν ἦτο πολὺ ἡλικιωμένος, ἐφόσον ἀπέχουν χρονικὰ μεταξὺ τους σαράντα καὶ ἓνα (41) ὁλόκληρα χρόνια.

262. Παναγία ἡ Στρατερή (Κοίμηση τῆς Θεοτόκου)

Βόρεια τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σωτήρη καὶ σὲ ἀπόσταση ἑνὸς χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτή, δεξιὰ τῆς ἀμαξιτῆς ὁδοῦ Χωριοῦ-Πανορμίτη, σὲ κατάφυτη περιοχὴ ἀπὸ πεῦκα καὶ ἄγρια κυπαρίσσια, ὑψώνεται τὸ ναῦδριο τῆς Παναγίας τῆς Στρατερῆς (Κοίμηση τῆς Θεοτόκου)¹⁹⁴.

Ἡ ὀνομασία «Στρατερή»¹⁹⁵ προέρχεται, ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι ὁ ναὸς κεῖται πάνω στὴν παλαιὰ «στράτα», ἥτοι ὁδός, δρόμος, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸ Χωριὸ στὴν Ἱερὰ Μονὴ τοῦ Ταξιάρχη Μιχαήλ Πανορμίτη. Σημειωτέον ὅτι μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Πανα-

193. Γ. Ἀσκητής, *Ἡ ἐν Σύμῃ Σταυροπηγιακὴ καὶ Πατριαρχικὴ Μονὴ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ τοῦ Ρουκουνιώτου*, Ρόδος 1961, σ. 8-9.

194. Ὁ ναὸς ἐπιτροπεύεται ἀπὸ τὴν οἰκογένειαν Ἡλίας Τσαβαρῆ. Τὴν ἐπιμέλεια αὐτοῦ ἔχει σήμερον ἡ Ζωοπηγὴ Τσαβαρῆ.

195. Ἡ προφορικὴ παράδοση διέσωσε τὸ λαϊκὸ δίστιχο: «Ὡ Παναγία μου Στρατερὴ καὶ μὲ τὸ πρναράκι, ἐπαίξατοῦ τες τοῦ Βαγιοῦ κι ἔχασε τὸ λυράκι».

γίας περνᾷ καὶ ὁ νέος ἀμαξιτὸς δρόμος, ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸ Χωριὸ στὸν Πανορμίτη.

Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 3.75 x 2.24 μ. καὶ ἔξωτ. διαστ. 4.99 x 3.79 μ.) καὶ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα. Ἡ στέγη ἐξωτερικὰ φέρει ἐγχώριες σχιστολιθικὲς πλάκες.

Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 1.52 καὶ βέλους 1.02 μ.), στὸ μέσο τῆς ὁποίας ἀνοίγεται μονόλοβο παράθυρο (πλάτους 0.24 μ.). Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 0.95 μ.). Τὸ δάπεδο καλύπτεται μὲ ἐγχώριες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες, σχήματος τετραγώνου ἢ ὀρθογωνίου. Ὁ κυρίως ἄξονας τοῦ ναοῦ βαίνει ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά καὶ ἐμφανίζει ἀπόκλιση ἀπὸ Νοτιοδυτικὰ πρὸς Βορειοανατολικά 5°.

Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς βόρειας ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ ἀνοίγεται τυφλὸ ἀψίδωμα (πλάτους 0.70 καὶ βάθους 0.14 μ.), στὸ τύμπανο τοῦ ὁποίου ὑπάρχει τοιχογραφία τῆς Παναγίας. Εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος ὁλόσωμη, ἔνθρονη, μετωπικὴ, βρεφοκρατοῦσα.

Ἡ Παναγία φέρει ποδῆρη, χειριδωτό, κυανόχρωμο χιτῶνα καὶ πορφυρὸ μαφόριο. Κάθεται σὲ πολυτελεῖ ξύλινο θρόνο μὲ ἐρεισίνωτο καὶ χωρὶς ἐρεισίχειρα. Στηρίζει τὰ πόδια τῆς ἐπάνω σὲ ἐρυθρὸ προσκεφάλαιο. Ἐκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς αὐτῆς ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «ΜΗ(ΤΗ)Ρ Θ(Ε)ΟΥ».

Ἦτοι σὲ μεταγραφὴ:

«Μή(τη)ρ Θ(ε)οῦ».

Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς φέρει ποδῆρη, χειριδωτό, ἐρυθροῦ χρώματος χιτῶνα καὶ κυανόχρωμο ἱμάτιο. Εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸν χεῖρ καὶ κρατεῖ συνεπτυγμένο εἰλητάριο μὲ τὸ ἀριστερὸ χεῖρ.

Ἄνω καὶ δεξιὰ, ὡς πρὸς τὸ θεατὴ, ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή:

«Δαπάνη Καθολικῆς Δια[κονικολά]κη 1710».

Πιθανῶς τοιχογραφίες ὑπῆρχαν καὶ στὶς ἄλλες ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ, οἱ ὁποῖες εἴτε δὲν διατηρήθηκαν, εἴτε καλύπτονται μὲ μεταγενέστερα ἐπιχρίσματα.

Πρόκειται γιὰ μέτριας ποιότητος τοιχογραφίες τοῦ ἔτους 1710 μ.Χ., σύμφωνα μὲ τὴ διατηρούμενη ἐπιγραφή.

263. Παναΐδι (Κοίμηση τῆς Θεοτόκου)

Πρόκειται γιὰ μοναστηριακὸ συγκρότημα, τὸ ὁποῖο εὐρίσκεται στὴ θέση «Τζιμοσυνῶ(ν)» καὶ περιβάλλεται ἀπὸ ὀρθογωνίου σχήματος περίβολο. Στὸ κέντρο αὐτοῦ εὐρίσκεται ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου¹⁹⁶, ἐνῶ στὴ Βορειοανατολικὴ γωνία αὐτοῦ κεῖται ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Πάντων¹⁹⁷.

Στὴ δυτικὴ πτέρυγα τοῦ μοναστηριακοῦ συγκροτήματος διατηρεῖται καμαροσκέπαστο κελλὶ καὶ φουῦρνος, ἐνῶ δυτικότερα ὑπάρχει δεξαμενὴ νεροῦ.

Α) Ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.

Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα (ἔσωτ. διαστ. 6.60 x 3.30 μ.), τὸ ὁποῖο καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα καὶ ἐγχώριες σχιστολιθικὲς πλάκες. Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος, ἐνῶ στὸ μέσο περίπου τῆς βόρειας πλευρᾶς ὑπάρχει ἓνα παράθυρο. Τὸ δάπεδο καλύπτεται μὲ πλάκες ἀπὸ φαιόχρωμο πωρόλιθο καὶ χοχλάκι.

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ ὑπάρχουν τοιχογραφίες. Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα ἔχει ὡς ἑξῆς:

I. Τερὸ Βῆμα:

Ἀψίδα: Τεταρτοσφαίριο: Παρίσταται ἡ Ἁγία Τριάδα (δυτικὸς εἰκονογραφικὸς τύπος), ἥτοι: Ὁ Πατήρ (γέρων), ὁ Υἱός (μέσης ἡλικίας) καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα (ὡς περιστερὰ). Κάτω ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα εἰκονίζονται ἕξι Ἄγγελοι.

Κόγχη: Εἰκονίζονται πέντε Ἅγιοι Ἱεράρχες συλλειτουργοῦντες. Φέρουν ἐπισκοπικὰ ἄμφια καὶ κρατοῦν ἀνεπτυγμένα, ἐνεπίγραφα λειτουργικὰ εἰλητάρια.

II. Κυρίως ναός:

Στὴν καμάρα τοῦ κυρίως ναοῦ παρίστανται οἱ εἴκοσι καὶ τέσσερεις (24) Οἴκοι τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου καὶ οἱ Προφῆτες Ἀββακούμ καὶ Ἰωήλ.

Νότιος τοῖχος: Χωρίζεται σὲ τρεῖς ζῶνες, ἥτοι: Ἄνω ζώνη (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1. Αὐξέντιος, 2. «Ἡ ἀποστροφή τοῦ Ἰωα-

196. Ἀνήκει στὴν Οἰκογένεια Σάρλη.

197. Ἀνήκει στὴν Οἰκογένεια Ἀναστασιάδη.

κείμ καὶ τῆς Ἄννης», 3. Ἡ προσευχὴ τοῦ Ἰωακείμ, 4. Τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου¹⁹⁸, 5. Ἡ προσευχὴ τῶν Ἱερέων, 6. Ἡ Παναγία, Ζωοδόχος Πηγὴ, 7. Ὁ Κόλπος τοῦ Ἀβραάμ.

Μεσαία ζώνη: Εἰκονίζονται ἑπτὰ Ἅγιοι σὲ στηθάρια.

Κάτω ζώνη: 1. Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, 2. Τρεῖς Ἅγιοι ὁλόσωμοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους διατηροῦνται μόνο τὰ κεφάλια, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα εἶναι ἐπιχρισμένο.

Βόρειος τοῖχος: Προφανῶς χωριζόταν σὲ τρεῖς ζώνες. Στὴν ἄνω ζώνη εἰκονίζονται ἑπτὰ Ἅγιοι σὲ στηθάρια. Τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τῆς βόρειας ἐσωτερικῆς πλευρᾶς ἔχει ἐπιχρισθεῖ.

Δυτικὸς τοῖχος: Στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, μνημειώδης παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας καὶ τῆς Μελλούσης Κρίσεως. Ἄνω παρίσταται ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου καὶ κάτω ἡ Ψυχοστασία καὶ λοιπὲς σκηνὲς ἀπὸ τῆς Μέλλουςα Κρίση.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας προέρχονται ἀπὸ τὴ μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ. Εἰδικότερα, ὁ ναὸς ἀγιογραφήθηκε τὸ ἔτος 1728, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφὴ, ἡ ὁποία εὐρίσκεται σκαλισμένη σὲ φαιόχρωμο πωρόλιθο καὶ εἶναι ἐντοιχισμένη ἐξωτερικὰ καὶ πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο καὶ ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἐξῆς: «ΑΨΚΗ' -1728 ΜΗΝΗ ΜΑΡΤΗ».

Β) Ναὸς τῶν Ἀγίων Πάντων.

Βορειοανατολικά τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτόν, κεῖται τὸ ναῦδριο τῶν Ἀγίων Πάντων, ὅπως ἤδη προαναφέρθηκε.

Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα, κτισμένο ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ καὶ ἀσβεστοκονίαμα, τὸ ὁποῖο καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, στὸ μέσο τῆς ὁποίας ἀνοίγεται δίλοβο παράθυρο.

Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἀνοίγεται δευτέρη εἴσοδος. Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τοῦ ναυδρίου αὐτοῦ δὲν διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες.

198. *Εὐαγγέλια Ἀπόκρυφα*, Πρωτοευαγγέλιον Ἰακώβ, κεφ. VII, στίχ. 2-3. Ἔκδοση C. Tischendorf, Lipsiae 1853, σ. 14-15: «Καὶ ἐγένετο τριετὴς ἡ παῖς, καὶ εἶπεν Ἰωακείμ. Καλέσατε τὰς θυγατέρας τῶν Ἑβραίων τὰς ἀμιάντους καὶ λαβέτωσαν ἀνὰ λαμπάδα καὶ ἔστωσαν καιόμεναι, ἵνα μὴ στραφῇ ἡ παῖς εἰς τὰ ὀπίσω καὶ αἰχμαλωτισθῇ ἡ καρδία αὐτῆς ἐκ ναοῦ Κυρίου. Καὶ ἐποίησαν οὕτως, ἕως ἀνέβησαν ἐν τῷ ναῷ Κυρίου. Καὶ ἐδέξατο αὐτὴν ὁ ἱερεὺς,».

264. Ἐμπορειὸ Παναγία-Ἀγία Κάρα (Μιχαήλ Συνάδων) Μεταμόρφωση

Βορειοδυτικὰ τοῦ λιμένος τοῦ Ἐμπορειοῦ Σύμης καὶ σὲ ἀπόστα-
ση 100 μ. περίπου ἀπὸ τῆς παραλίας, νότια μικροῦ χειμάρρου καὶ
ἐπάνω σὲ μικρό, βραχῶδες ὕψωμα (ὕψόμετρο 15 μ. περίπου), κεῖνται
τὰ λείψανα μίας τρίκλιτης, ξυλόστεγης βασιλικῆς, τοῦ ἀπλοῦ ἑλλη-
νιστικοῦ τύπου¹⁹⁹.

Τὸ κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἔφερε κάτοψη σχήματος περίπου
τετραγώνου (ἔσωτ. διαστ. μήκος: 10.23 καὶ πλάτος 10.34 μ.) καὶ χω-
ριζόταν σὲ τρία κλίτη. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ μεσαῖο (πλάτους 5.30 μ.) ἔπε-
ρατοῦτο πρὸς Α. σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 4.50 μ. περί-
που). Τὸ νότιο κλίτος (πλάτους 1.80 μ.) ἔπερατοῦτο πρὸς Α. σὲ μία
ἡμικυκλικὴ ἀψίδα. Τὸ βόρειον κλίτος (πλάτους 1.80 μ.) ἔπερατοῦτο
πρὸς Α. σὲ εὐθεία πλευρὰ. Δυτικὰ τῆς βασιλικῆς ἔκειτο ὀρθογωνίου
κατόψεως νάρθηκας (ἔσωτ. διαστ. 10.34 x 3.47 μ.)

Μετὰ τὴν ἐρείπωση τῆς βασιλικῆς κτίσθηκαν στὴν ἴδια περίπου
θέση τρία ναῦδρια, ἥτοι:

Α) Παναγία (Κοίμηση τῆς Θεοτόκου)

Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ μεσαίου κλίτους τῆς βασιλικῆς κτίσθη-
κε τὸ ναῦδριο τῆς Παναγίας, τὸ ὁποῖο τιμᾶται στὴν Κοίμηση τῆς
ὑπεραγίας Θεοτόκου. Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο
οἰκοδόμημα (ἔσωτ. διαστ. 5.48 x 2.63 μ.), τὸ ὁποῖο καλύπτεται μὲ
κτιστὴ καμάρα. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμι-
κυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 2.05 καὶ βέλους 1.20 μ.), στὸ μέσο τῆς ὁποίας
ἀνοίγεται ἓνα μονόλοβο παράθυρο (πλάτους 0.47 μ.). Στὸ μέσο τῆς
δυτικῆς πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 1.02 μ.).

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ διατηροῦνται
λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες, ἥτοι:

Ι. Τερὸ Βῆμα:

Δὲν διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες.

199. Π. Λαζαρίδης, *Μνημεῖα Δωδεκανήσου*, σ. 241-242. Σ. Πελεκανίδης -
Π. Ἀτζακάς, *Σύνταγμα τῶν παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν τῶν δαπέδων τῆς*
Ἑλλάδος, τ. Ι: Νησιώτικη Ἑλλάς, σ. 93-94. Ἱ. Βολανάκης, *Μνημεῖα Δωδεκανήσου*,
σ. 325-326.

II. Κυρίως ναός:

Νότιος τοίχος: Ἰησοῦς Χριστός: Στὸ μέσο περίπου τῆς νότιας ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ εἰκονίζεται ὁλόσωμος, μετωπικός, ὁ Ἰησοῦς Χριστός. Εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸ Του χέρι καὶ κρατεῖ κλειστὸ κώδικα Εὐαγγελίου μὲ τὸ ἄριστερό. Πιθανῶς ἀρχικὰ στὴ θέση αὐτὴ παρίστατο ἡ Δέηση²⁰⁰, ἀπὸ τὴν ὁποία διατηρήθηκε μόνο ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα δύο πρόσωπα, ἥτοι τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, καλύφθηκαν μὲ μεταγενέστερα ἐπιχρίσματα.

Πρόκειται γιὰ καλῆς ποιότητας τοιχογραφία, πιθανῶς τοῦ 17ου αἱ.

Θεοτόκος Βρεφοκρατοῦσα: Στὸ μέσο περίπου τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος Βρεφοκρατοῦσα. Ἀριστερὰ τῆς Θεοτόκου ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή:

« [ΔΕ]HCIC TOY ΔΟΥΛΟΥ TOY [Θ(ΕΟ)Υ] / ΙΩ(ΑΝΝΟΥ) Κ(ΑΙ)
THC CY[M]BHAC / Α[Υ]ΤΟΥ ΜΑ[Ρ]ΙΑ[С].»

Ἦτοι σὲ μεταγραφή:

«[Δέ]ησις τοῦ δούλου τοῦ [Θ(εο)ῦ] / Ἰω(άννου) κ(αί) τῆς συ[μ]βίας / α[ὐ]τοῦ Μα[ρ]ίας».

Ἡ τοιχογραφία αὐτὴ τῆς Θεοτόκου ἔχει ἐπιζωγραφισθεῖ, εἶναι μέτριας ποιότητας καὶ προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 18ον αἱ.

Β) Ἀγία Κάρα (Μιχαὴλ Συνάδων)

Τὸ ναῦδριο τῆς Ἀγίας Κάρας (Μιχαὴλ Συνάδων)²⁰¹ κεῖται στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ νοτίου κλίτους τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς καὶ νότια τοῦ ναῦδριου τῆς Παναγίας.

Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἐσωτ. διαστ. 4.88 x 2.65 μ.) καὶ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 2.27 καὶ βέλους 1.10 μ.). Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 0.92 μ.).

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ δὲν διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες.

200. Thomas von Bogyay, «Deesis», *RBK*, τ. I (1966), στ. 1178-1186. Ἰ. Βολανάκης, *Ἅγιοι Θεόδωροι*, σ. 19. Ὁ αὐτός, *Μνημεῖα Κῶ*, σ. 75.

201. Τὸ ναῦδριο αὐτὸ ἐορτάζει στὶς 6 Νοεμβρίου, ὅπως μὲ πληροφόρησαν οἱ κάτοικοι τῆς Σύμης. Πρβλ. Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἑρμηνεῖα τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης*, σ. 156: «Ὁ Μιχαὴλ Συνάδων γέρων ὀξυγένης. Μαΐου κγ'».

Γ) Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος

Νοτιοανατολικά τῆς βασιλικῆς καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτή, σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο, κεῖται τὸ ναῦδριο τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος ἢ «Μέσα Σωτήρης».

Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογώνιου σχήματος κάτοψη (ἐξωτ. διαστ. 6.00 x 3.95 μ.) καὶ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα. Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἵσοδος (πλάτους 0.87 μ.).

Στὴ νότια ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ναυδρίου ὑπάρχει μία κόγχη, ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ ἡμικυκλική, ἡ ὁποία ἐπικοινωνεῖ μὲ μικρὸ ἄνοιγμα μετὰ τοῦ ναυδρίου. Στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς κόγχης αὐτῆς διατηροῦνται λείψανα παλαιῶν τοιχογραφιῶν, πιθανῶς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς.

265. Πανορμίτης, Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ Ταξιάρχης

Στὴ Δυτικὴ παραλία τῆς νήσου Σύμης καὶ στὸ βάθος ὑπὴννεμου, φυσικοῦ ὄρμου, εἶναι κτισμένη ἡ Μονὴ τοῦ Ταξιάρχου Μιχαὴλ Πανορμίτη²⁰².

Πρόκειται γιὰ τεράστιο μοναστηριακὸ συγκρότημα, κτισμένο πιθανῶς στὴ θέση ἀρχαίου οἰκισμοῦ ἢ Ἱεροῦ τῶν προχριστιανικῶν χρόνων. Πάνω στὴ μικρὴ χερσόνησο, ἡ ὁποία εὐρίσκεται ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου τοῦ ὄρμου αὐτοῦ, διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ λειψάνων προϊστορικῆς ἐποχῆς. Συνεπῶς ἡ περιοχὴ προσεῖλκυσε τὴν προσοχὴ τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὰ προϊστορικὰ χρόνια καὶ κατοικεῖται συνεχῶς ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα.

202. Ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ λέξη «Παντομάτριον, τὸ» ἢ «Πάνορμον, τό», ποὺ σημαίνει κόλπον ἢ ὄρμον ἀσφαλῆ σὲ ὅλους τοὺς ἀνέμους, προῆλθε ἡ ὀνομασία «Πανορμίτης, ὁ», ἀρχικὰ τοπωνύμιο καὶ ἀργότερα ἐπίθετο τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ, πρὸς τιμὴ τοῦ ὁποίου τιμᾶται τὸ Καθολικὸ τῆς Μονῆς. Ἡ λέξη «Πάνορμον, τὸ» καὶ «Πάνορμος, ὁ» ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλες περιοχές, ὅπως π.χ. στὴ βόρεια παραλία τοῦ Νομοῦ Ρεθύμνης, ὅπου ὑπάρχει τὸ Πάνορμον τῆς Ἐπαρχίας Μυλοποτάμου, παράλιος οἰκισμός, στὴν περιοχὴ τοῦ ὁποίου ἀνασκάφτηκε μία τρίκλιτη παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, τοῦ ἀπλοῦ ἐλληνιστικοῦ τύπου, μετὰ προσκτισμάτων. Πρβλ. Ἰ. Βολανάκης, *Τὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθῆναι 1976, σ. 136-137. Ὁ αὐτός, *Τὰ παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Κρήτης*, Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν ΚΖ' τόμο τῶν «Κρητικῶν Χρονικῶν», περίοδος Γ', (Ἀθῆναι 1987), σ. 248.

Στὸ κέντρο τοῦ μοναστηριακοῦ συγκροτήματος εὐρίσκεται τὸ Καθολικὸ τῆς Μονῆς, ἀφιερωμένο στὸν Ἀρχάγγελο Ταξιάρχη Μιχαήλ Πανορμίτη. Πρόκειται γιὰ μονόχωρο, μεγάλων διαστάσεων οἰκοδόμημα, ποὺ καλύπτεται μὲ σταυροθόλια, τὰ ὁποῖα φέρουν νευρώσεις. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία μεγάλη ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, ἐνῶ στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος, ἡ ὁποία εἶναι τοξωτὴ ἄνω. Ἐκατέρωθεν τῆς εἰσόδου ἀνοίγεται ἀπὸ ἓνα ὀρθογωνίου σχήματος παράθυρο, τὸ ὁποῖο φέρει ἄνω ἀετωματικὴ ἐπίστεψη²⁰³.

Ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ μαρμάρινων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, τὰ ὁποῖα διατηροῦνται μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴ Μονή, συνάγεται τὸ συμπέρασμα, ὅτι στὴ θέσῃ αὐτὴν ἔκειτο χριστιανικὸς ναός²⁰⁴, πιθανῶς μία τρίκλιτη, ξυλόστεγη βασιλικὴ τοῦ ἀπλοῦ ἑλληνιστικοῦ τύπου. Μεταξὺ ἄλλων διατηροῦνται καὶ τὰ ἑξῆς:

α') Κορμὸς κυλινδρικοῦ, ἀρράβδωτου κίονα ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο (ῥψους 2.80, διάμ. βάσεως 0.43μ.). Κεῖται ἔξω ἀπὸ τὸν περίβολο τῆς Μονῆς, ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου, ὡς πρὸς τὸν εἰσερχόμενο, πλησίον τῆς παραλίας.

β') Κορμὸς κυλινδρικοῦ, ἀρράβδωτου κίονα ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο (ῥψος 2.01, διάμ. βάσεως 0.38 μ.). Εἶναι ἐντοιχισμένος στὴ νότια ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ Καθολικοῦ καὶ περὶ τὸ μέσο αὐτοῦ. Στὴ ράχη τοῦ κίονα ὑπάρχει ἐγχάρακτη ἐπιγραφή (ῥψος γραμμάτων 0.02/0.045μ.). ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς:

«[ΥΠ]ΕΡ ΕΥΧΙΣ / [ΘΕ]ΟΔΩΤΟΥ / [Κ(ΑΙ)] ΚΥΡΙΑΚΟΥ».

Ἦτοι σὲ μεταγραφή:

«[Υπ]ὲρ εὐχῆς / [Θε]οδότου / [κ(αί)] Κυριακοῦ».

γ') Κορμὸς κυλινδρικοῦ, ἀρράβδωτου κίονα ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο, ἐντοιχισμένος περὶ τὸ μέσο τῆς βόρειας ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ τοῦ Καθολικοῦ (ῥψους 2.01, διάμ. βάσεως 0.42 μ.). Στὴ ράχη τοῦ κίονα ὑπάρχει ἐγχάρακτη ἐπιγραφή (ῥψος γραμμάτων 0.03/0.05 μ.), ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς:

«ΕΓΕΝΕ[ΤΟ] / ΕΠΙ ΙΩ(ΑΝΝΟΥ) [ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ] / ΕΙΜΩΝ Κ(ΑΙ) / ΦΑΥΣΤΟ[Υ] / ΠΙΣ[ΤΟ]Υ».

203. Ἱ. Χατζηφώτης, *Ἡ Ἱερὰ Μονὴ Πανορμίτου Σύμης*, Ἀθῆναι 1978, σ. 19, πίνακας.

204. Ἱ. Βολανάκης, *Μνημεῖα Δωδεκανήσου*, σ. 326.

Ἦτοι σὲ μεταγραφῇ: «Ἐγένε[το] / ἐπὶ Ἰω(άννου) [Ἐπισκόπου] / ἡμῶν κ(αί) / Φαύστο[υ] / πισ[το]ῦ»²⁰⁵.

Ἐὰν ἡ παραπάνω συμπλήρωση εἶναι ὀρθή, τότε διὰ τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς καθίσταται γνωστὸς ὁ Ἐπίσκοπος Σύμης (;) Ἰωάννης, ὁ ὁποῖος θὰ ἔζησε κατὰ τὸν 5ον-6ον αἰ. μ.Χ.

δ') Στὴ Νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ κυρίως ναοῦ εἶναι ἐντοιχισμένος κυλινδρικός, ἀρράβδωτος κίονας ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο (ὕψους 1.72 καὶ διαμέτρου 0.32 μ.).

ε') Στὴ Βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ κυρίως ναοῦ τοῦ Καθολικοῦ εὐρίσκεται κορμὸς κυλινδρικοῦ, ἀρράβδωτου κίονα ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο (ὕψους 1.88 καὶ διαμέτρου 0.30 μ.).

στ') Στὴ Νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ Καθολικοῦ κεῖται κορμὸς κυλινδρικοῦ, ἀρράβδωτου κίονα ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο (ὕψους 1.94 καὶ διαμέτρου 0.20 μ.).

ζ') Στὴ Βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ Καθολικοῦ εὐρίσκεται κορμὸς κυλινδρικοῦ, ἀρράβδωτου κίονα ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο (ὕψους 1.96 καὶ διαμέτρου 0.20 μ.).

Οἱ ἔξι ἀπὸ τοὺς παραπάνω κίονες εἶναι ἐντοιχισμένοι στὶς δύο ἐσωτερικὲς μακρὲς πλευρὲς τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Πανορμίτη καὶ πάνω σὲ αὐτοὺς στηρίζονται οἱ νευρώσεις τῆς σταυροθολιακῆς ὀροφῆς.

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ ὑπάρχουν μεταβυζαντινὲς τοιχογραφίες μέτριας τέχνης καὶ ὄχι καλῆς διατηρήσεως. Εἰδικὰ οἱ τοιχογραφίες τῆς ὀροφῆς καλύπτονται μὲ στρῶμα αἰθάλης²⁰⁶, ὥστε νὰ εἶναι δυσδιάκριτες.

Εἰκονογραφικὸ Πρόγραμμα:

Ι. Ἐρὸ Βῆμα:

Ἀψίδα: Τεταρτοσφαίριο: Στὴ θέση αὐτὴν εἰκονίζεται ἡ Ἁγία Τριάδα καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὴν παρίστανται Ἄγγελοι.

Κόγχη: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτῆς χωρίζεται σὲ δύο ζῶνες, ἥτοι:

Ἄνω ζώνη: Παρίσταται ἡ Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων²⁰⁷, ἥτοι ἡ με-

205. Ἰ. Χατζηφώτης, *Ἡ Ἐρὰ Μονὴ Πανορμίτου Σύμης*, Ἀθῆναι 1978, σ. 13.

206. Ἡ αἰθάλη προέρχεται ἀπὸ τὴν καύση τῶν κεριῶν, τὰ κανδήλια καὶ τὸ θυμίαμα, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦνται κατὰ τὴ λατρεία.

207. Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης*, σ. 218. Ἰ. Βολανάκης, *Ἅγιος Γεώργιος Βαθειακοῦ*, σ. 15-16. Πρβλ. Ματθ. 26, 26-27. Α' Κορινθ. 11, 23-24.

τάδοση τοῦ Ἄρτου καὶ Οἴνου στοὺς Ἀποστόλους, ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος εἰκονίζεται ὡς «Μέγας Ἀρχιερεὺς».

Κάτω ζώνη: Εἰκονίζονται ὀκτὼ ὁλόσωμοι, Ἅγιοι Ἱεράρχες, συλλειτουργοῦντες. Εἶναι ἐνδεδυμένοι μὲ ἐπισκοπικὰ ἄμφια καὶ κρατοῦν ἀνεπτυγμένα, ἐνεπιγράφα, λειτουργικὰ εἰλητάρια. Εἰκονίζονται οἱ ἐξῆς (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 1. Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης, 2. Σπυρίδων Τριφυθοῦντος ὁ Θαυματουργός, 3. Νικόλαος Μύρων τῆς Λυκίας, 4. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος²⁰⁸, 5. Μέγας Βασίλειος²⁰⁹, 6. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, 7. Μέγας Ἀθανάσιος, 8. Κύριλλος Ἀλεξανδρείας.

Ἀνατολικὸ μέτωπο: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ καλύπτεται μὲ στρῶμα αἰθάλης.

Νότιος τοῖχος: Ἄνω ζώνη: Καλύπτεται μὲ στρῶμα αἰθάλης, ὥστε νὰ μὴν διακρίνονται οἱ εἰκονιζόμενες σκηνές.

Κάτω ζώνη: Παρίστανται διάφορες συνθέσεις.

Βόρειος τοῖχος: Ἄνω ζώνη: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτῆς καλύπτεται μὲ στρῶμα αἰθάλης.

Κάτω ζώνη: Εἰκονίζεται τὸ Ὅραμα τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας²¹⁰.

Πρόθεση: Στὸ τύμπανο τῆς κόγχης τῆς Προθέσεως εἰκονίζεται ἡ Ἄκρα Ταπείνωση.

II. Κυρίως ναός:

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῆς ὀροφῆς καὶ μεταξὺ τῶν νευρώσεων τῶν σταυροθολίων εἰκονίζονται συνθέσεις ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ ἀνεπτυγμένου Δωδεκαόρτου, οἱ ὁποῖες καλύπτονται κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος αὐτῶν ἀπὸ στρῶμα αἰθάλης καὶ εἶναι δυσδιάκριτες.

Νότιος τοῖχος: Στὴν ἐπιφάνεια αὐτοῦ εἰκονίζονται οἱ ἐξῆς (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1. Ἀρχάγγελος Γαβριήλ, 2. Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, 3. Ἅγιος ἀδιάγνωστος, 4. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, 5. Νικήτας, 6. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, 7. Μέγας Ἀντώνιος, 8. Εὐθύμιος, 9. Θεόδωρος ὁ Τήρων, 10. Χαράλαμπος ὁ Ἱερομάρτυς, 11. Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης.

Βόρειος τοῖχος: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται σὲ δύο ζώνες, ἥτοι:

208. Ἰ. Βολανάκης, Ἅγιοι Θεόδωροι Ἀρχαγγέλου, σ. 21.

209. Ἰ. Βολανάκης, Ἅγιος Γεώργιος Ἀποδόλου, σ. 45-46.

210. Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης, σ. 154-155: «Ὁ Πέτρος Ἀλεξανδρείας, γέρων στρογγυλογένης, λέγει: “Τίς Σου τὸν χιτῶνα, Σῶτερ, διείλε;” Καὶ ὁ Χριστὸς ἰστάμενος ὡς βρέφος ἐμπροσθέν του, εὐλογῶν αὐτόν, λέγει εἰς χαρτί: “Ἄρειος ὁ ἄφρων καὶ παγκάκιστος, Πέτρε. Νοεμβρίου κδ”».

Ἄνω ζώνη: Εἰκονίζονται συνθέσεις ἀπὸ τὸν βίο τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ-Θαύματα.

Κάτω ζώνη (ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά): 1. Νικόλαος Μύρων τῆς Λυκίας, 2. Κωνσταντῖνος ὁ Μέγας, 3. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, 4. Βασίλειος, Ἀρχιεπίσκοπος Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας, 5. Δημήτριος ὁ Μυροβλύτης, 6. Γεώργιος Τροπαιοφόρος, ἔφιππος, Δρακοντοκτόνος, 7. Μαρτύριον τοῦ Ἀγίου Γεωργίου -ὁ Τροχός²¹¹, 8. Παρασκευὴ Μεγαλομάρτυς, 9. Μαρίνα, 10. Ἀγία ἀδιάγνωστη, 11. Βαρβάρα, 12. Αἰκατερίνη ἡ Μεγαλομάρτυς. Δυτικὸς τοῖχος:

Στὴν ἐπιφάνεια αὐτοῦ εἰκονίζεται μνημειώδης παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας καὶ τῆς Μελλούσης Κρίσεως²¹², ὅπως συμβαίνει συνήθως στοὺς βυζαντινοὺς καὶ μεταβυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Δωδεκανήσου, τῆς Κρήτης καὶ τῆς Ἑλλάδος γενικότερα.

Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Καθολικοῦ ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 1.05 μ.), ἡ ὁποία εἶναι τοξωτὴ ἄνω. Στὸ ἐσωρράχιο τοῦ τόξου ὑπάρχει γραπτὴ, μεγαλογράμματη ἐπιγραφή (ὕψος γράμμ. 0.05 μ.). Τὸ βάθος εἶναι φαιδρὸ καὶ τὰ γράμματα μέλανα. Πρόκειται γιὰ τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς:

«ΑΝΙΣΤΟΡΗΘΗ ΟΥΤΟΣ Ο ΘΕΙΟΣ Κ(ΑΙ) ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ
ΤΟΥ ΤΑΞΙΑΡΧΟΥ / ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΝΕΡΜΙΩΤΗ ΔΙΑ / ΣΥΝΔΡΟ-
ΜΗΣ ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ Κ(ΑΙ) ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΤΩΝ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧ(ΩΝ),
ΔΑΠΑΝΗΣ ΔΕ / ΠΑΝΤΩΝ ΤΩΝ ΕΥΣΕΒΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ /
ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΟΤΑΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΡΟΔΟΥ
ΚΥΡΙΟΥ ΚΑΛΛΗΝΙΚΟΥ, / ΕΠΙΤΡΟΠΕΥΟΝΤΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ
/ ΠΡΟΣΚΥΝΙΤΟΥ, ΕΝ ΕΤΕΙ ΣΩΤΗΡΙΩ ΑΨΥΒ΄ ΚΑΤΑ ΜΗΝΑ
ΙΟΥΛΛΙ(ΟΝ), ΧΕΙΡ / ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧ(ΟΥ) Κ(ΑΙ) ΚΥ-
ΡΙΑ/ΚΟΥ ΤΩΝ ΑΠΟ ΣΥΜΗΣ».

Ἦτοι σὲ μεταγραφῇ:

«+ Ἀνιστορήθη οὗτος ὁ θεῖος κ(αί) πάνσεπτος ναὸς τοῦ Ταξιάρχου Μιχαήλ Πανερμιώτη, διὰ / συνδρομῆς Καλλίστου κ(αί) Νεοφύτου τῶν Ἱερομονάχ(ων), δαπάνης δὲ πάντων τῶν εὐσεβῶν Χριστιανῶν, / ἀρχιερατεύοντος τοῦ Πανιερωτάτου Ἀγίου Ρόδου Κυρίου Καλλινίκου, ἐπιτροπεύοντος Βασιλείου / Προσκυνητοῦ, ἐν ἔτει σω-

211. Ἱ. Βολανάκης, Ἅγιος Γεώργιος Βαθειακοῦ, σ. 48-49. Τὸ μαρτύριο τοῦ τροχοῦ εἰκονίζεται σὲ Ψαλτήριο τοῦ 9ου αἰ.

212. Ἡλ. Κόλλιας, Δύο ροδιακὰ ζωγραφικὰ σύνολα τῆς Ἱπποτοκρατίας, σ. 142-143. Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεῖα τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης, σ. 140-142.

τηρίω ΑΨΝΒ', κατά μῆνα Ἰούλι(ον), Χεῖρ Νεοφύτου Ἱερομονάχ(ου) κ(αί) Κυριακοῦ, τῶν ἀπὸ Σύμης».

Ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ εἶναι ἐνδιαφέρουσα, διότι παρέχει πολὺ σημαντικές πληροφορίες, σχετικὰ μὲ τὸν ναὸ καὶ τὴν ἀγιογράφηση αὐτοῦ. Εἰδικότερα, μεταξὺ ἄλλων, ἀναφέρονται καὶ τὰ ἑξῆς:

Μητροπολίτης Ρόδου κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴν (1792) ἦτο ὁ Καλίνικος. Συνέδραμαν στὸ ἔργο οἱ Ἱερομόναχοι Κάλλιστος καὶ Νεόφυτος, δαπάνησαν οἱ εὐσεβεῖς Χριστιανοὶ τῆς Σύμης καὶ τῶν γύρω νησιῶν, οἱ Ἀγιογράφοι τοῦ ναοῦ ἦσαν οἱ: Νεόφυτος Ἱερομόναχος καὶ ὁ Κυριακός, οἱ ὅποιοι κατήγοντο ἀπὸ τὴ Σύμη.

266. Πέδι, Μιχαὴλ Αὐλακιώτης

Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ Χωριό, τὸν κυρίως οἰκισμὸ τῆς νήσου Σύμης, στὸ βάθος φυσικοῦ, ὑπῆνεμου ὄρμου καὶ ἐπὶ εὐφόρου πεδιάδας, ἀπὸ τὴν ὁποία ἔλαβε καὶ τὸ ὄνομά του, κεῖται ὁ μικρὸς παράλιος οἰκισμὸς «Πέδι, τό».

Στὸ Πέδι καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τῆς παραλίας, κεῖται τὸ ναῦδριο τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ Αὐλακιώτη²¹³. Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἑξῶτ. διαστ. 5.63 x 5.20 μ.) καὶ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα. Ἡ στέγη ἐξωτερικὰ φέρει ἐγχώριες, φαιόχρωμες, ἀσβεστολιθικὲς πλάκες.

Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, στὸ μέσο τῆς ὁποίας ἀνοίγεται ἓνα μονόλοβο παράθυρο. Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 1.08 μ.).

Τὸ ναῦδριο αὐτὸ τοῦ Μιχαὴλ Αὐλακιώτη ἔχει κτισθεῖ στὴ θέση μίας τρίκλιτης, ξυλόστεγης βασιλικῆς, τοῦ ἀπλοῦ ἐλληνιστικοῦ τύπου, λείψανα τῆς ὁποίας διατηροῦνται κατὰ χώραν. Μεταξὺ ἄλλων διακρίνονται καὶ τὰ ἑξῆς: τμήματα παλαιῶν τοίχων καὶ μίας μεγάλης, ἡμικυκλικῆς ἀψίδας, κειμένης ἀνατολικά τοῦ σημερινοῦ ναοῦ.

213. Στὴ Δωδεκάνησο γενικότερα καὶ στὴ Σύμη εἰδικότερα εἶναι εὐρύτατα διαδεδομένη ἡ Ἀγγελολατρεία. Στὴ νῆσο Σύμη ἀπαντᾷ μέγας ἀριθμὸς ναῶν, ἀφιερωμένον σὲ Ἀγγέλους. Πιθανῶς τὸ γεγονὸς αὐτὸ ὀφείλεται σὲ πολὺ πρῶιμες ἐπιδράσεις, οἱ ὁποῖες προέρχονται ἀπὸ τὴ γειτονικὴ δυτικὴ Μικρὰ Ἀσία. Πρβλ. Κολοσ. 2, 18: «Μηδεὶς ὑμᾶς καταβραβεύετω θέλων ἐν ταπεινοφροσύνῃ καὶ θρησκείᾳ τῶν Ἀγγέλων...».

Γύρω από τὸν ναὸ αὐτὸν διακρίνονται λείψανα παλαιῶν οἰκοδομημάτων, ἄφθονα κεραμίδια στέγης, τάφοι, πολυάριθμα ὄστρακα ἀπὸ χονδροειδῆ ἀγγεῖα καθημερινῆς χρήσεως κ.λπ. Πρόκειται πιθανῶς γιὰ κατάλοιπα τοῦ οἰκισμοῦ, ἐντὸς τοῦ ὁποῖου ἔκειτο ἡ βασιλική. Σημειωτέον, ὅτι οἱ παλαιοχριστιανικὲς βασιλικὲς εὐρίσκοντο συνήθως ἐντὸς τῶν οἰκισμῶν καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὶς θρησκευτικὲς ἀνάγκες τῶν Χριστιανῶν, ἐξυπηρετοῦσαν καὶ ἄλλες λειτουργίες. Οἱ βασιλικὲς ἀποτελοῦσαν τὸ κέντρο τῆς πνευματικῆς, κοινωνικῆς, οἰκονομικῆς καὶ γενικότερα πολιτιστικῆς ζωῆς τῶν κατοίκων τοῦ οἰκισμοῦ.

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ τοῦ Μιαχὴλ Αὐλακιώτη διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες, ἥτοι:

I. Ἱερὸ Βῆμα:

Στὶς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ Ἱεροῦ Βήματος δὲν διατηροῦνται τοιχογραφίες ἢ λείψανα αὐτῶν.

II. Κυρίως ναός:

Στὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς βόρειας ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ διακρίνονται συνθέσεις, εἰκονίζουσες Θαύματα τοῦ πάτρωνα τοῦ ναοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, ἐνῶ οἱ λοιπὲς τοιχογραφίες, οἱ ὁποῖες ὑπῆρχαν ἀρχικά, ἔχουν καταστραφεῖ ἢ καλυφθεῖ ἀπὸ μεταγενέστερα ἐπιχρίσματα.

Πρόκειται γιὰ τοιχογραφίες μέτριας ποιότητος, οἱ ὁποῖες προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 17ον αἰ.

267. Προφήτης Ἡλίας

Νοτιοανατολικά τοῦ Χωριοῦ τῆς Σύμης καὶ σὲ ἀπόσταση ἐνὸς χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτό, νοτιοδυτικὰ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Μαρίας²¹⁴ καὶ στὶς νότιες πλαγιὲς τοῦ βουνοῦ, σὲ ἐπικαιρὸ σημεῖο, τὸ ὁποῖο δεσπάζει στὴν περιοχὴ (ὕψομ. 270 μ.), κεῖται τὸ μοναστηριακὸ

214. Στὴ θέσι αὐτὴν ἔκειτο ἡ περίφημη Σχολὴ τῆς Ἀγίας Μαρίας τῆς Σύμης. Ἰδρύθηκε τὸ ἔτος 1765 καὶ λειτούργησε μέχρι τὸ 1821. Στὴ Σχολὴ τῆς Ἀγίας Μαρίας φοίτησε μεγάλος ἀριθμὸς σπουδαστῶν, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀναδείχθηκαν σὲ σπουδαῖες προσωπικότητες τῆς ἐποχῆς τους καὶ διέπρεψαν στὰ γράμματα, ἐνῶ συγχρόνως προσέφεραν πολύτιμες ὑπηρεσίες στὸ ὑπόδουλον Γένος. Ἰ. Βολανάκης, «Ἀνέκδοτα ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας ἀπὸ τὴ Σύμη», περιοδικὸν *Τὰ Συμαῖκά*, τ. 4 (Ἀθήναι 1984), σ. 149.

συγκρότημα τοῦ Προφήτη Ἡλία. Τοῦτο εἶναι κτισμένο στή θέση ἀρχαίου οἰκοδομήματος, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τμημάτων ἀρχαίου τείχους, κτισμένου ἀπὸ μεγάλου σχήματος λιθοπλίνθους ἀπὸ ἐγχώριο, φαιόχρωμο ἀσβεστόλιθο, κατὰ τὸ ἰσόδομο σύστημα καὶ τὸ ὁποῖο προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ.

Στὸ μοναστηριακὸ αὐτὸ συγκρότημα περιλαμβάνονται τέσσερα ναῦδρια, ἥτοι: α) τοῦ Προφήτη Ἡλία, β) τῆς Ὑπαπαντῆς τοῦ Χριστοῦ, γ) τῆς Ἀγίας Ἄννας καὶ δ) τῶν Ἀγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων. Ἀπὸ αὐτὰ τὰ δύο πρῶτα εἶναι κατάγραφα, ἥτοι:

Α) Προφήτης Ἡλίας:

Στὸ βόρειο τμήμα τοῦ περιβόλου κεῖται τὸ ναῦδριο τοῦ Προφήτη Ἡλία. Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 6.74 x 3.22 μ.) καὶ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα. Ἐξωτερικὰ ἡ στέγη φέρει ἐγχώριες, φαιόχρωμες, σχιστολιθικὲς πλάκες. Ἡ τοιχοποιΐα ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργολιθοδομῇ καὶ γίνεται χρῆσις ἰσχυροῦ ἀσβεστοκονιάματος. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 2.83 καὶ βέλους 1.75 μ.), στὸ μέσο τῆς ὁποίας ἀνοίγεται ἓνα μονόλοβο παράθυρο (πλάτους 0.90 μ.). Στὸ μέσο περίπου τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 0.90 μ.). Στὸ βόρειο τμήμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται δευτέρη εἴσοδος (πλάτους 0.55 μ.), ἡ ὁποία ὁδηγεῖ σὲ μικρὸ κελλί. Τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ καλύπτεται μὲ φαιόχρωμες πλάκες (μαλτεζόπλακες) καὶ χοχλάκι.

Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς νότιας ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ εἶναι ἐντοιχισμένη πλάκα ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο, σχήματος ὀρθογωνίου (διαστ. 0.35 x 0.26 μ.), ἐπὶ τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφὴ (ῥυθὸς γράμμ. 0.012/0.02 μ.):

«ΑΝΕΓΕΡΘΗ Ο Θ(Ε)ΙΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ / ΕΝΔΟΞΟΥ ΠΡ(Ο)
ΦΗΤΟΥ ΗΛΙΟΥ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΤΩΝ ΤΗ ΝΙΣΩ ΤΑΥΤΗ
ΚΑΤ(Ο)Ι/ΚΟΙΜΕΝΟΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΚΟΠΟΥ ΔΕ ΚΑΙ ΔΑΠΑ/
ΝΗΣΑΝΤΙ ΣΩΤΗΡΙΟ ΤΟΥ ΚΥΡ ΠΑΠΑ ΜΑΤΘΑΙ/ΟΥ ΚΟΝΤΗ-
ΤΖΑΚΙΟΥ ΚΟΝΤΟΥ 1722 ΕΤΟΣ / ΕΝ ΜΗΝΙ ΜΑΡΤΙΩ ΚΗ'».

Ἦτοι σὲ μεταγραφῇ:

«Ἀνεγέρθη ὁ θε(ἰ)ος ναὸς τοῦ Ἀγίου / ἐνδόξου Πρ(ο)φήτου Ἡλιοῦ, διὰ συνδρομῆς τῶν τῇ νήσῳ ταύτῃ κατ(ο)ικωμένην Χριστιανῶν, κόπου δὲ καὶ δαπα/νήσαντι Σωτηρίῳ, τοῦ κύρ παπᾶ Ματθαίου Κοντητζακίου Κοντοῦ, 1722 ἔτος, / ἐν μηνὶ Μαρτίῳ κη'».

Στις ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ διατηροῦνται παλαιᾶς τοιχογραφίης, ἥτοι:

I. Τερὸ Βῆμα:

Ἀψίδα: Τεταρτοσφαίριο: Στὸ κέντρο εἰκονίζεται ἡ Ἁγία Τριάδα (δυτικοῦ τύπου), ἥτοι: ὁ Πατήρ, ὡς πολὺς γέρον, ὁ Υἱός, ὡς μεσήλικας καὶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, ὡς περιστέρα. Πάνω ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα παρίσταται ἡ Οὐράνιος Θεία Λειτουργία.

Κόγχη: Εἰκονίζονται ἑπτὰ Ἅγιοι Ἱεράρχες, ὁλόσωμοι, στραμμένοι πρὸς τὸ κέντρο τῆς ἀψίδας, συλλειτουργοῦντες. Φοροῦν ἐπισκοπικὰ ἄμφια καὶ κρατοῦν ἀνεπτυγμένα, ἐνεπίγραφα, λειτουργικὰ εἰλητάρια, ἥτοι (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 1. Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, 2. Νικόλαος Μύρων, 3. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, 4. Μέγας Βασίλειος, 5. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, 6. Ἅγιος Ἱεράρχης, ἀδιάγνωστος, 7. Ὁμοίως.

Καμάρα: Κλειδί: Στὸ κλειδί τῆς καμάρας ἀπλώνεται διακοσμητικὴ ταινία.

Νότιο μισὸ καμάρας: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται σὲ τρεῖς ζῶνες, ἥτοι (ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω):

Α΄ ζώνη: Εἰκονίζονται δύο μορφὲς μέσα σὲ στηθάρια. Πρόκειται πιθανῶς γιὰ τοὺς κατὰ σάρκα προπάτορες τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Β΄ ζώνη: Ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου.

Γ΄ ζώνη: Παρίσταται ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ὡς «Ὁ τῆς Μεγάλης Βουλῆς Ἄγγελος».

Βόρειο μισὸ καμάρας: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται ἐπίσης σὲ τρεῖς ζῶνες, ἥτοι (ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω):

Α΄ ζώνη: Εἰκονίζονται δύο κατὰ σάρκα προπάτορες τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Β΄ ζώνη: Ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ.

Γ΄ ζώνη: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ τοῦ τμήματος καλύπτεται ἀπὸ μεταγενέστερα ἐπιχρίσματα.

Τόσο ἡ ἐπιφάνεια τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, ὅσο καὶ ἐκείνη τοῦ βορείου τοίχου αὐτοῦ, καλύπτονται μὲ γαλάκτωμα ἀσβέστου καὶ δὲν διακρίνονται τοιχογραφίης ἢ λείψανα αὐτῶν, πὺν προφανῶς θὰ ὑπῆρχαν.

II. Κυρίως ναός:

Καμάρα: Κλειδί: Στὸ κλειδί τῆς καμάρας ἀπλώνεται μία διακοσμητικὴ ταινία.

Βόρειο μισό καμάρας: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται σὲ τρεῖς ζῶνες, ἥτοι (ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω):

Α' ζώνη: Εἰκονίζονται μέσα σὲ στηθάρια διάφορες μορφές. Πρόκειται πιθανότατα γιὰ κατὰ σάρκα προπάτορες τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Β' ζώνη (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): Παρίστανται διάφορες συνθέσεις ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ Δωδεκαόρτου, ἥτοι: 1. Ἡ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, 2. Ἡ Ὑπαπαντή, 3. Ἡ Βάπτισις τοῦ Χριστοῦ, 4. Ἡ Μεταμόρφωσις, 5. Ἡ Ἑγερσις τοῦ Λαζάρου, 6. Μορφὴ ἑνὸς ὁλοσώμου προσώπου. Πρόκειται πιθανότατα γιὰ τὸν Σολομώντα.

Γ' ζώνη: Εἰκονίζονται συνθέσεις ἀπὸ τὸν βίον τοῦ πατρῶνα τοῦ ναοῦ, τοῦ Προφήτη Ἠλία (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά)²¹⁵ κ.λπ. 1. Σκηνὴ ἡμιεξίτηλος, ἀδιάνγνωστος, 2. Ὁ Προφήτης Ἠλίας ἀνιστᾷ τὸν υἱὸν τῆς χήρας²¹⁶, 3. Μορφὴ τοῦ Προφήτη Ἠλία, 4. Σκηνὴ ἀδιάνγνωστος, 5. Ἀποκεφαλισμὸς Μάρτυρα, 6. Τὸ Γενέσιον τῆς Θεοτόκου.

Νότιο μισό καμάρας: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται σὲ τρεῖς ζῶνες, ἥτοι (ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω):

Α' ζώνη: Εἰκονίζονται σὲ στηθάρια κατὰ σάρκα προπάτορες τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Β' ζώνη: (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 1. Ὁ Προφητᾶναξ Δαβὶδ (:), ὁ ὁποῖος φέρει ἀνεπτυγμένο, ἐνεπίγραφο εἰλητᾶριο, 2. Σκηνὴ ἀδιάνγνωστος, 3. Ἡ Σταύρωσις τοῦ Χριστοῦ, 4. Ὁ Ἐπιτάφιος Θρῆνος, 5. Ἡ Ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ (δυτικοῦ τύπου), 6. Ἡ Ψηλάφησις τοῦ Θωμᾶ.

Γ' ζώνη (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 1. Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, 2. Σκηνὴ ἀδιάνγνωστος, 3. Χαράλαμπος Ἱερομάρτυς, 4. Ἁγία ἀδιάνγνωστη, 5. Ὁμοίως, 6. Ἡ Ἀνάληψις τοῦ Προφήτη Ἠλία²¹⁷.

Νότιος τοῖχος (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1. Στὸ τύμπανο τυφλοῦ ἀψιδώματος εἰκονίζεται ὁ Προφήτης Ἠλίας νὰ προσεύχεται, 2. Λεῖψανα τοιχογραφιῶν σὲ δύο στρώματα, 3. Νικόλαος Μύρων, 4. Γεώργιος ὁ Τροπαιοφόρος, ὁ ὁποῖος εἰκονίζεται ὁλόσωμος, νέος, ἄνευ ἵππου, κρατώντας σταυρὸ μὲ τὸ δεξιὸ χερί, 5. Ἁγία ἀδιάνγνωστη,

215. Βασιλειῶν Γ', ΙΖ', 1 κ.ε.: «Καὶ εἶπεν Ἡλιοῦ ὁ Προφήτης Θεοβίτης, ὁ ἐκ Θεσβῶν τῆς Γαλααδ πρὸς Ἀχαάβ. Ζῆ Κύριος ὁ Θεὸς τῶν δυνάμεων, ὁ Θεὸς Ἰσραήλ, ὃ παρέστην ἐνώπιον Αὐτοῦ...».

216. Βασιλειῶν Γ', ΙΖ', 17-24.

217. Βασιλειῶν Δ', Β' 11: «Καὶ ἰδοὺ ἄρμα πυρὸς καὶ ἵπποι πυρὸς καὶ διέστειλαν ἀνὰ μέσον ἀμφοτέρων καὶ ἀνελήφθη Ἡλιοῦ ἐν συσσεισμῷ ὡς εἰς τὸν οὐρανόν...».

6. Άγιος στρατιωτικός αδιάγνωστος, 7. Παράσταση, ή όποία καλύπτεται με έπιχρίσματα.

Βόρειος τοίχος (άπό δυτικά πρός ανατολικά): 1. Σάββας ό Ήγιασμένος 2. Εϋθύμιος, 3. Μέγας Άντώνιος, 4. Δυτικά τοϋ παραθύρου τής βόρειας πλευράς ύπάρχει έπιγραφή:

«ΔΕΗCIC ΤΩΝ ΔΟΥΛΩΝ / COY ΓΙΑΚΟΥΜΗ / Κ(ΑΙ) ΧΡΥCΥC».

Ήτοι σέ μεταγραφή:

«Δέησις τών δούλων / Σου Γιακουμή / κ(αί) Χρυσής».

5. Ό Προφήτης Ήλίας προσεύχεται γονυκλινής καί βρέχει²¹⁸, 6. Ό Προφήτης Ήλίας ένυπνιάζεται²¹⁹, 7. Χριστίνα, 8. Γεράσιμος, 9. Σεβαστιανή, 10. Σύναξη τών Άρχαγγέλων Μιχαήλ καί Γαβριήλ.

Δυτικός τοίχος: Έπί τοϋ δυτικοϋ τοίχου εικονίζεται, ώς συνήθως, μνημιώδης παράσταση τής Δευτέρας Παρουσίας καί τής Μελλούσης Κρίσεως.

Πρόκειται γιά τοιχογραφίες μέτριας τέχνης, οί όποίες προέρχονται άπό την γ΄ δεκαετία τοϋ 18ου αιώνα.

Β) Ναός Ύπαπαντής:

Νοτιοανατολικά τοϋ ναοϋ τοϋ Προφήτη Ήλία καί σέ άπόσταση 10 μ. περίπου άπό αυτόν, σέ ύψηλότερο επίπεδο, κεΐται τó ναϋδριο τής Ύπαπαντής (2 Φεβρουαρίου).

Πρόκειται γιά μικρών διαστάσεων μονόχωρο οικόδόμημα, τó όποίο έμφανίζει όρθογωνίου σχήματος κάτοψη (έσωτ. διαστ. 9.95 x 3.03 μ.) καί καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Ή στέγη έξωτερικά φέρει έγχώριες σχιστολιθικές πλάκες.

Ή ανατολική αύτοϋ πλευρά περατοϋται σέ μία ήμικυκλική άψίδα (χορδής 2.62 καί βέλους 1.50 μ.), στο μέσο τής όποίας άνοίγεται μονόλοβο, πολεμιστροειδές παράθυρο (πλάτους 0.67 μ.). Στο μέσο τής βόρειας πλευράς τοϋ ναοϋ άνοίγεται ένα παράθυρο (πλάτους 0.76 μ.), ένω στο μέσο τής δυτικής αύτοϋ πλευράς άνοίγεται ή είσοδος (πλάτους 1.15 μ.). Τό δάπεδο καλύπτεται με φαιόχρωμες πλάκες (μαλτεζόπλακες) καί χοχλάκι.

Στή βόρεια έξωτερική πλευρά τοϋ ναοϋ τής Ύπαπαντής καί ανατολικά τής εισόδου είναι έντοιχισμένη πλάκα άπό φαιόχρωμο

218. Βασιλειών Γ', ΙΗ', 41-46.

219. Βασιλειών Γ', ΙΘ', 5-8. Διονύσιος ό έκ Φουρνά, *Έρμηνεία τής Ζωγραφικής Τέχνης*, σ. 65.

μάρμαρο σχήματος ὀρθογωνίου (διαστ. 0.37 x 0.28 μ.), πάνω στὴν ὁποία εἶναι χαραγμένη ἡ ἐπιγραφή (ὕψος γράμμ. 0.02 μ.):

«ΑΡΧΗΝ ΟΠΟΥ ΕΚΤΗCΤΗ / Ο Θ(Ε)ΙΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΗΠΑΠΑ-
ΝΤΗ[ς] / ΥΠΟ ΜΑΘΕΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ / ΚΟΝΤΗΤΖΑΚΙΟΥ
Κ(ΑΙ) ΧΗΝΔΡΟΜΗ / ΤΩΝ ΧΡΙCΤΗΑΝΩΝ / ΕΤΟC CΩΤΗΡΙΩ,
ΑΨΖ' ΟΥ / ΜΗΝΗ ΑΠΡΙΛΙΩ ΙΟ / Χ Ρ Ρ ΜΟΟΥΙ / Ρ Μ Ν».

Ἦτοι σὲ μεταγραφή:

«Ἀρχήν, ὅπου ἐκτίσθη / ὁ θε(ε)ῖος ναὸς τῆς Ὑπαπαντῆ[ς] / ὑπὸ Ματ-
θαίου Ἱερομονάχου / Κοντητζακίου κ(αί) συνδρομῇ / τῶν Χριστιανῶν,
/ ἔτος σωτηρίῳ, ΑΨΖ'ου / μηνὶ Ἀπριλίῳ ΙΟ / Χ Ρ Ρ Μ ΟΟΥΙ / Ρ Μ Ν».

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ τῆς Ὑπαπαντῆς διατηροῦνται τοιχογραφίες, ἥτοι:

I. Ἱερὸ Βῆμα:

Ἀψίδα: Τεταρτοσφαίριο: Εἰκονίζεται ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς στηθαῖος, «ὡς Μέγας Ἀρχιερεὺς», περιβαλλόμενος ἀπὸ δύο ὁλόσωμους Ἀγγέλους.

Κόγχη: Παρίστανται ἔξι Ἅγιοι Ἱεράρχες συλλειτουργοῦντες. Φέ-
ρουν ἐπισκοπικὰ ἄμφια καὶ κρατοῦν ἀνεπτυγμένα, ἐνεπίγραφα λει-
τουργικὰ εἰλητάρια, ἥτοι (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 1. Ἰγνάτιος ὁ Θεο-
φόρος, 2. Νικόλαος ὁ Μύρων, 3. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, 4. Μέγας
Βασίλειος, 5. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, 6. Βλάσιος.

Ἀνατολικὸ μέτωπο: Στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀνατολικοῦ μετώπου εἰκονίζεται ἡ Πεντηκοστή.

Καμάρα: Κλειδί: Στὸ κλειδί τῆς καμάρας ἀπλώνεται διακοσμη-
τικὴ ταινία.

Νότιο μισὸ καμάρας: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτῆς χωρίζεται σὲ τρεῖς
ζῶνες, ἥτοι (ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω):

Α' ζώνη: Εἰκονίζονται σὲ στηθάρια τέσσερις μορφές τῆς Παλαιᾶς
Διαθήκης. Πρόκειται γὰρ κατὰ σάρκα Προπάτορες τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Β' ζώνη: Παρίστανται οἱ Οἴκοι τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου Α-Β.

Γ' ζώνη: 1. Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ²²⁰, 2. Χαράλαμπος ὁ Ἱερομάρτυς.

Βόρειο μισὸ καμάρας: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται σὲ τρεῖς
ζῶνες, ἥτοι (ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω):

Α' ζώνη: Παρίστανται τέσσερις κατὰ σάρκα Προπάτορες τοῦ
Ἰησοῦ Χριστοῦ σὲ στηθάρια.

Β' ζώνη: Εἰκονίζονται οἱ Οἴκοι τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου Π-Ρ.

220. Γέν. ΙΗ', 1-16.

Γ' ζώνη: 1. Άγιος αδιάγνωστος, 2. Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ²²¹.

Νότιος τοῖχος (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1. Μέγας Ἀθανάσιος, 2. Κύριλλος Ἀλεξανδρείας.

Βόρειος τοῖχος (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 1. Τὸ Ὅραμα τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας, 2. Ἡ Ἄκρα Ταπείνωση.

II. Κυρίως ναός:

Καμάρα: Κλειδί: Στὸ κλειδί τῆς καμάρας ἀπλώνεται διακοσμητικὴ ταινία.

Νότιο μισὸ καμάρας: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται σὲ τρεῖς ζῶνες, ἥτοι (ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω):

Α' ζώνη: Σὲ στηθάρια εἰκονίζονται μορφὲς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.

Β' ζώνη: Εἰκονίζονται οἱ Οἴκοι τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου Γ, Δ, Ε, Ζ, Η, Θ.

Γ' ζώνη: Παρίστανται ἐπίσης Οἴκοι τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου, ἥτοι: Ρ, Σ, Τ, Υ, Φ, Χ.

Βόρειο μισὸ καμάρας: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται ἐπίσης σὲ τρεῖς ζῶνες, ἥτοι (ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω):

Α' ζώνη: Παρίστανται μορφὲς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἐντὸς στηθαρίων.

Β' ζώνη: Εἰκονίζονται οἱ Οἴκοι τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου Ι, Κ, Λ, Μ, Ν, Ξ, Ο.

Γ' ζώνη: Παρίστανται: 1. Οἱ Οἴκοι τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου Ψ, Ω, 2. Τὸ Γενέσιον τῆς Θεοτόκου, 3. Ἡ Ἀποτομὴ τῆς κεφαλῆς τοῦ Τιμίου Προδρόμου, 4. Τέσσερες Ἅγιοι, 5. Τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου, 6. Ἅγιος αδιάγνωστος.

Νότιος τοῖχος (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): Στὴν ἐπιφάνεια τοῦ νοτίου τοῖχου εἰκονίζονται: 1. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, ὡς «Ἐνσαρκος Ἄγγελος», 2. Ἐνδεκα Ἅγιοι σὲ στηθάρια.

Βόρειος τοῖχος (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 1. Ἐξὶ Ἅγιοι σὲ στηθάρια, 2. Ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ.

Στὶς παραστάδες τῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ εἰκονίζεται ἀνὰ ἓνας Ἅγιος. Στὸ ἐσωρράχιο τοῦ τόξου τῆς εἰσόδου παρίσταται ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ Ζωοδότης, ὁ Ὅποιος κρατεῖ στὸ κάθε Του χέρι ἀπὸ ἓνα ἀνεπτυγμένο, ἐνεπίγραφο εἰλητάριο, ἥτοι:

221. Γέν. ΚΒ', 1-14.

Δυτικό μισό έσωρραχίου τόξου: Ἐπὶ τοῦ εἰληταρίου τοῦ Χριστοῦ
 ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή:

«ΔΕΥΤΕ ΠΡΟΣ ΜΕ ΠΑΝΤΕΣ / ΟΙ ΚΟΠΟΙΩΝΤΕΣ ΚΕ ΠΕΦΟ/
 ΡΤΙΣΜΕΝΗ ΚΑΓΩ ΑΝΑΠΑΥ/ΣΩ ΗΜΑΣ. ΑΡΑΤΕ ΤΟΝ ΖΗΓ(ΟΝ)
 / ΜΟΥ ΕΦ ΗΜΑΣ ΚΕ ΜΑΘΕΤΕ...».

Ἦτοι σὲ μεταγραφή:

«Δεῦτε πρὸς με πάντες / οἱ κοποῖωντες καὶ πεφο/ρτισμένοι κάγω
 ἀναπαύ/σω ὑμᾶς. Ἄρατε τὸν ζυγ(όν) / μου ἐφ' ὑμᾶς καὶ μάθετε....»²²².

Ἀνατολικό μισό έσωρραχίου τόξου: Ἐπὶ τοῦ εἰληταρίου τοῦ Ἰη-
 σου Χριστοῦ ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή:

«ΕΓΩ ΗΜΗ Η ΘΗΡΑ ΔΙ Ε/ΜΟΥ ΕΑΝ ΤΗΣ ΟΙΣΕΛΘΗ / ΟΘΗΗΕ-
 ΤΕ ΚΕ ΟΙΣΕΛΕΥ/ΣΕΤΕ ΚΕ ΑΙΞΕΛΕΥΣΕΤΕ Κ(ΑΙ) ΝΟ/ΜΗΝ
 ΕΒΡΙΣΙ...».

Ἦτοι σὲ μεταγραφή:

«Ἐγώ εἰμι ἡ θύρα, δι' ἐμοῦ ἐάν τις εἰσέλθῃ / σωθήσεται καὶ εἰσε-
 λεύσεται καὶ ἐξελεύσεται κ(αί) νο/μὴν εὐρήσει...»²²³.

Ἐσωτερικὰ καὶ πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ ναοῦ τῆς Ὑπαπαντῆς
 σχηματίζεται τυφλὸ ἀψίδωμα, στὸ τύμπανο τοῦ ὁποῖου ὑπάρχει ἡ
 γραπτὴ κτητορικὴ ἐπιγραφή:

«ΕΤΕΛΕΙΟΘΗΝ Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΖΟ/ΓΡΑΦΗΑ ΕΝ ΕΤΗ ΣΟΤΗΡΙΟ
 1734 ΕΝ / ΜΗΝΗ ΔΙΚΕΜΒΡΙΟ [ΔΙΑ ΚΟΠΟΥ] Κ(ΑΙ) ΕΞΟΔΟΥ /
 [ΤΟΥ ΠΑΝΟΣ] ΙΟΥΤΑΤΟΥ ΠΑΠΑ ΜΑΤΘΕΟΥ ΚΟΝΤΗΤΖΑΚΗ».

Ἦτοι σὲ μεταγραφή:

«Ἐτελειώθη ἡ παροῦσα ζω/γραφία ἐν ἔτει σωτηρίῳ 1734, ἐν / μηνὶ
 Δεκεμβρίῳ [διὰ κόπου] κ(αί) ἐξόδου / [τοῦ πανοσ] ιωτάτου παπᾶ
 Ματθαίου Κοντητζάκη».

Δυτικὸς τοῖχος: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται σὲ δύο ζῶνες,
 ἥτοι: Ἄνω ζώνη: Εἰκονίζεται ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου. Κάτω ζώνη:
 Παρίστανται ἕξι Ἀγίες σὲ στηθάρια, ἥτοι (ἀπὸ νότια πρὸς βόρεια):
 1. Βαρβάρα, 2. Φωτεινή, 3. Ἀγία ἀδιάγνωστη, 4. Ὁμοίως, 5. Ὁμοίως,
 6. Ἡ Ἀγία [Αἰκατερίνη;] Ἀλεξανδρείας.

Οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς εἶναι μέτριας ποιότητος καὶ προέρχονται
 ἀπὸ τὸ ἔτος 1734 μ.Χ., σύμφωνα μὲ τὴν ὑπάρχουσα κτητορικὴ ἐπι-
 γραφή.

222. Ματθ. 11, 28-29.

223. Ἰω. 10, 9: «Ἐγώ εἰμι ἡ θύρα, δι' ἐμοῦ ἐάν τις εἰσέλθῃ, σωθήσεται καὶ εἰσε-
 λεύσεται καὶ ἐξελεύσεται καὶ νομὴν εὐρήσει».

268. Φανερωμένη, Άγιος Γεώργιος

Νοτιοανατολικά της Ίερᾶς Μονῆς τοῦ Ταξιάρχη Μιχαήλ Πανορμίτη καὶ σὲ ἀπόσταση 3 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτήν, κεῖνται δύο ναῦδρια. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ ἓνα τιμᾶται στὸ ὄνομα τοῦ Τιμίου Σταυροῦ (14 Σεπτεμβρίου) καὶ εἶναι κτισμένο πάνω στὰ ἐρείπια ἀρχαίου φρουρίου, πιθανῶς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς. Τὸ δεύτερο ναῦδριο τιμᾶται στὸ ὄνομα τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Τροπαιοφόρου (23 Ἀπριλίου).

Ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Γεωργίου εἶναι νεότερο κτίσμα, τὸ ὁποῖο ἰδρύθηκε στὴ θέση παλαιότερου ναοῦ, στίς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ὁποίου ὑπῆρχαν τοιχογραφίες.

Στὸ Ἀρχοντικὸ τοῦ Χατζηαγαπητοῦ στὸ Χωριὸ τῆς Σύμης, τὸ ὁποῖο ἔχει ἀναστηλωθεῖ πρόσφατα ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία Δωδεκανήσου καὶ χρησιμεύει ὡς Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, μαζί μὲ τὸ Ἀρχοντικὸ τῆς Οἰκογένειας Φαρμακίδη, κεῖται ἓνας λιθόπλινθος (διαστ. 0.40 x 0.28 x 0.21 μ.), προερχόμενος ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου Φανερωμένης.

Ἐπὶ τοῦ λιθοπλίνθου αὐτοῦ ὑπάρχουν λείψανα κονιάματος μὲ σπάραγμα τοιχογραφίας. Διακρίνεται τμῆμα ἀπὸ Ἅγιο Ἱεράρχη ἀδιάγνωστο. Ἔφερε ἐπισκοπικὰ ἄμφια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα διακρίνεται τμῆμα ἀπὸ τὸ πολυσταύριο φαιλόνιο καὶ τὸ φαιόχρωμο, σταυροφόρο ὠμοφόριο.

Πρόκειται γιὰ καλῆς ποιότητος τοιχογραφία, πιθανῶς τοῦ 14ου αἰ.

269. Χωριό, Άγιος Γεώργιος

Στὸ Χωριὸ τῆς Σύμης κεῖται ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Τροπαιοφόρου (23 Ἀπριλίου). Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ καλύπτεται μὲ κτιστὴ κάμαρα καὶ τροῦλλο. Ἡ στέγη ἐξωτερικὰ φέρει γαλλικὰ κεραμίδια.

Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἀψίδα, ἐσωτερικὰ ἡμικυκλική καὶ ἐξωτερικὰ πεντάπλευρη²²⁴, στὸ μέσο τῆς ὁποίας ἀνοί-

224. Εἶναι ἀξιοσημείωτο, ὅτι στὴ Δωδεκάνησο, ἥδη ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ, ἡ ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος τῶν ναῶν εἶναι ἐσωτερικὰ μὲν ἡμικυκλική, ἐξωτερικὰ δέ, σὲ πολλὰς περιπτώσεις, πολυγωνική. Πρβλ. Ἱ. Βολανάκης, *Παλαιοχριστιανικὰ Μνημεῖα Δωδεκανήσου, Ι. Ρόδος - Κάλυμνος - Τέλενδος*, «Ἀντίφωνον Πνευματικόν», Τιμητικὸς Τόμος Καθηγητοῦ Γερασίμου Ἰω. Κονιδάρη, Ἀθῆναι 1981, σ. 58 καὶ σ. 724, σχέδ. 3.

γεται ένα παράθυρο. Τὸ δάπεδο καλύπτεται μὲ νεώτερα πλακίδια. Τὸ δάπεδο τῆς αὐλῆς εἶναι στρωμένο μὲ χοχλάκι. Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου φαίνεται ὅτι κτίσθηκε στὰ ἐρείπια παλαιότερου ναοῦ.

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ Ἱεροῦ Βήματος τοῦ ναοῦ διατηροῦνται τοιχογραφίες, ἥτοι:

I. Ἱερὸ Βῆμα:

Ἀψίδα: Τεταρτοσφαίριο: Εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος, ὡς Πλατυτέρα, στὸν τύπο τῆς Νικοποιοῦ (Βλαχερνίτισσας).

Κόγχη: Παρίστανται ὁκτὼ Ἅγιοι Ἱεράρχες, συλλειτουργοῦντες. Φοροῦν ἐπισκοπικὰ ἄμφια καὶ κρατοῦν ἀνεπτυγμένα, ἐνεπίγραφα λειτουργικὰ εἰλητάρια, ἥτοι (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 1. Μέγας Ἀθανάσιος (;), 2. Ἅγιος Ἱεράρχης ἀδιάγνωστος, 3. Ὁμοίως, 4. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, 5. Μέγας Βασίλειος, 6. Ἅγιος Ἱεράρχης ἀδιάγνωστος, 7. Ὁμοίως, 8. Σπυρίδων Τριμυθοῦντος.

Καμάρα: Στὴ θέση αὐτήν, εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ²²⁵.

Νότιος τοῖχος: Στὴν ἐπιφάνεια τοῦ νοτίου τοίχου παρίσταται ἡ Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ (Ἀγία Τριάδα).

Βόρειος τοῖχος: Στὴ βόρεια ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ Ἱεροῦ Βήματος εἰκονίζεται ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, θέμα προσφιλές, τὸ ὁποῖο παρίσταται στὸ χῶρο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ἤδη ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχή, ἐπεὶδὴ σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴν ἀναίμακτη θυσία τῆς Θείας Εὐχαριστίας.

II. Κυρίως ναός:

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ κυρίως ναοῦ δὲν διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες. Πιθανότατα ὑπῆρχαν ἀρχικὰ τοιχογραφίες, οἱ ὁποῖες καλύφθηκαν ἀργότερα μὲ ἐπιχρίσματα ἢ μὲ γαλάκτωμα ἀσβέστου.

Οἱ διατηρούμενες στὸν χῶρο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος τοιχογραφίες εἶναι μέτριας ποιότητος ἔργα καὶ προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 17ον αἰῶνα.

225. Πράξ. 1, 9-12. Πρβλ. Ἱ. Παναγόπουλος, Ὁ Θεὸς καὶ ἡ Ἐκκλησία. Ἡ Θεολογικὴ μαρτυρία τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων, Ἀθῆναι 1969, σ. 138, 146 κ.έ.

270. Χωριό, Άγιος Δημήτριος

Ἐντὸς τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Χωριοῦ τῆς Σύμης καὶ Νοτιοδυτικὰ τοῦ Κάστρου, κεῖται ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Μεγαλομάρτυρος Δημητρίου τοῦ Μυροβλύτου (26 Ὀκτωβρίου).

Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 13.81 x 4.52 μ.) καὶ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρ.

Ἡ στέγη ἐξωτερικὰ φέρει ἐπίπεδα κεραμίδια (γαλλικά).

Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 3.91 καὶ βέλους 1.50 μ.). στὸ μέσο τῆς ὁποίας ἀνοίγεται ἓνα παράθυρο. Στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 0.93 μ.). Δεύτερη εἴσοδος ἀνοίγεται στὴν ἀντίστοιχη θέση τῆς νότιας πλευρᾶς. Στὴ νότια καὶ βόρεια πλευρὰ τοῦ ναοῦ ἀνοίγονται ἀνὰ δύο παράθυρα. Τὸ δαπέδο τοῦ ναοῦ καλύπτεται μὲ μαρμάρινες πλάκες (μαῦρες καὶ φαιόχρωμες).

Υπάρχει ξυλόγλυπτο τέμπλο, ἐπιχρυσωμένο, μὲ δεσποτικὲς εἰκόνες. Στὴν εἰκόνα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος παρίσταται στὸν τύπο τοῦ «Μεγάλου Ἀρχιερέως», ὑπάρχει ἡ ἀκόλουθη μονόστιχη ἐπιγραφή:

«ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΘΗΣΑΝ ΑΙ ΠΑΡΟΥΣΑΙ ΕΙΚΟΝΕΣ ΔΕΣΠΟΤΙΚΗ
ΘΕΟΜΗΤΟΡΙΚΗ / Κ(ΑΙ) ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙ-
ΟΥ ΕΠΙ ΔΑΠΑΝΗΣ Κ(ΑΙ) ΕΠΙΤΡΟΠΙΚΗΣ / ΜΙΧΑΗΛ ΠΡΟΣΚΥ-
ΝΗΤΟΥ ΙΩ(ΑΝΝΟΥ) ΣΤΕΦΑΝΗ ΑΠΟ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΡΗΤΟΣ
ΑΜΑΘΟΥ(Σ) / ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΟΥ: ΑΨΠΣΤ ’».

Ἦτοι σὲ μεταγραφὴ:

«Ἀνακαινίσθησαν αἱ παροῦσαι εἰκόνες δεσποτικὴ, θεομητορικὴ κ(αί) τοῦ Μεγαλομάρτυρος Δημητρίου, ἐπὶ δαπάνης κ(αί) ἐπιτροπικῆς Μιχαὴλ Προσκυνητοῦ Ἰω(άννου) Στεφανῆ, ἀπὸ Δημητρίου Κρητὸς ἀμαθοῦς εἰκονογράφου: ΑΨΠΣΤ ’».

Ἡ «ἀνακαινίσθη» τῶν δεσποτικῶν εἰκόνων, πιθανῶς δὲ καὶ τοῦ ναοῦ, ἔγινε τὸ ἔτος 1786, σύμφωνα μὲ τὴν ὑπάρχουσα ἐπιγραφή.

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ ὑπάρχουν τοιχογραφίες μέτριας ποιότητος, πιθανῶς τοῦ β΄ μισοῦ τοῦ 18ου αἰ., ὀρισμένες ἀπὸ τίς ὁποῖες ἔχουν ἐπιζωγραφηθεῖ σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ.

Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ι. Ἱερὸ Βῆμα:

Ἀψίδα: Τεταρτοσφαίριο: Εἰκονίζεται ἡ Ἁγία Τριάδα, ἥτοι: ὁ Πατήρ (ὡς γέρων), ὁ Υἱός (νεότερος) καὶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα (ὡς περιστέρα)²²⁶. Πάνω ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα παρίσταται ἡ Οὐράνιος Λειτουργία τῶν Ἀγγέλων.

Κάτω ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα ὑπάρχει ἡ μονόστιχη ἐπιγραφή:
«ΟΡΩΝ ΤΩ ΒΗΜΑ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΕΙΣ ΚΥΡΙΟΥ ΣΤΗΘΗ ΦΡΕΙ-
ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΕ ΚΑΙ / ΤΡΕΜΕ ΩΛΟΣ ΘΕΟΣ ΓΑΡ ΕΝΔΩΝ ΘΗΕ-
ΤΕ ΚΑΘ ΗΜΕΡΑΝ ΔΗ[Α] ΦΗΛΑΝΘΡΩΠΗΑΝ».

Ἦτοι σὲ μεταγραφῇ:

«Ὅρων τὸ βῆμα τῆς Τραπεζῆς Κυρίου, στήθι φρίτων ἄνθρωπε καὶ / τρέμε ὅλος, Θεὸς γὰρ ἔνδον θύεται καθ' ἡμέραν, δι [ἀ] φιλανθρωπίαν».

Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων: Κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν προαναφερθεῖσα ἐπιγραφή εἰκονίζεται ἡ ὑπὸ Ἰησοῦ Χριστοῦ μετάδοση τοῦ ἡγιασμένου ἄρτου καὶ οἴνου στοὺς Ἀποστόλους.

Κόγχη: Παρίστανται ὀκτὼ Ἅγιοι Ἱεράρχες συλλειτουργοῦντες, ἥτοι (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 1. Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, 2. Μέγας Ἀθανάσιος, 3. Νικολάος ὁ Μύρων, 4. Ἅγιος Σίλβεστρος, 5. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, 6. Ἰάκωβος ὁ Ἀδελφόθεος, 7. Μιχαὴλ Συνάδων, 8. Σπυρίδων Τριφυθοῦντος.

Καμάρα: Κλειδί: Στὸ κλειδί τῆς καμάρας ἀπλώνεται διακοσμητική ταινία.

Νότιο μισὸ καμάρας: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται σὲ τρεῖς ζῶνες, ἥτοι (ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω):

Α' ζώνη (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1. Ἀβραάμ, 2. Ἰσαάκ, 3. Ἰακώβ.

Β' ζώνη: Εἰκονίζεται ὁ Οἶκος τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου Α.

Γ' ζώνη: Παρίσταται ὁ Οἶκος τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου Β.

Βόρειο μισὸ καμάρας: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται σὲ τρεῖς ζῶνες, ἥτοι (ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω):

Α' ζώνη: Παρίστανται τρεῖς μορφές σὲ στηθάρια, ἥτοι (ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά): 1. Νάθαν, 2. Ἰακώβ, 3. Ἰωσήφ.

Β' ζώνη: (ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά): 1. Ἡ Ψηλάφηση τοῦ Θωμᾶ²²⁷, 2. Ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ.

226. Ἀ. Ξυγγόπουλος, *Σχεδιάσμα*, σ. 129-130, πίν. 34,2.

227. Ἰω. 20, 26-29. Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης*, σ. 112.

Γ' ζώνη: Οἱ Οἴκοι τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου Ψ, Ω.

Νότιος τοῖχος: Ἡ Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ (Ἀγία Τριάδα)²²⁸.

Βόρειος τοῖχος: Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ²²⁹.

II. Κυρίως ναός:

Καμάρα Κλειδί: Στὸ κλειδί τῆς καμάρας ἀπλώνεται διακοσμητικὴ ταινία.

Νότιο μισὸ καμάρας: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται σὲ τρεῖς ζῶνες, ἥτοι (ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω):

Α' ζώνη: Εἰκονίζονται μέσα σὲ στηθάρια οἱ κατὰ σάρκα Προπάτορες τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἥτοι (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1. Φαρές, 2. Ἀαρών, 3. Ἰωήλ, 4. Ἀράμ, 5. Ἀμιναδάβ, 6. Ναασσών, 7. Σαλμών, 8. Βοόζ, 9. Ἀβιά, 10. Ἰεσσαί, 11. Δαβίδ, 12. Σολομών, 13. Ροβοάμ, 14. Ἀσά, 15. Ἰωάσαφ, 16. Ἰωράμ, 17. Ὀζίας, 18. Ἰωνάθαμ.

Β' ζώνη: (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): Παρίστανται σκηνές ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ λεγόμενου Δωδεκαόρτου, ἥτοι: 1. Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, 2. Ὑπαπαντή, 3. Βάπτισμα, 4. Μεταμόρφωση, 5. Ἐγερση τοῦ Λαζάρου, 6. Βαΐοφόρος, 7. Μυστικὸς Δεῖπνος, 8. Νιπτήρας, 9. Ὁ Ἰησοῦς στὴ Γεθσημανή.

Γ' ζώνη: Εἰκονίζονται οἱ Οἴκοι τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): Γ, Δ, Ε, Ζ, Η, Θ, Ι, Κ, Λ.

Βόρειο μισὸ καμάρας: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται ἐπίσης σὲ τρεῖς ζῶνες, ἥτοι:

Α' ζώνη: Εἰκονίζονται σὲ στηθάρια οἱ κατὰ σάρκα Προπάτορες τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἥτοι (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 1. Βοώζ²³⁰, 2. Ἰωβίδ, 3. Ἐζεκίας, 4. Μανασῆς, 5. Ἀβιά, 6. Ἀμώς, 7. Ἰωσίας, 8. Ἰεχωνίας, 9. Σαλαθαήλ, 10. Ζοροβάβελ, 11. Ἀβιούδ, 12. Ἐλιακείμ, 13. Ἀζώρ, 14. Σαδώκ, 15. Σοφονίας, 16. Ἀχείμ, 17. Ἐλιούδ, 18. Ἐλεάζαρ.

Β' ζώνη: (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 1. Ἡ ξηρανθεῖσα συκῇ, 2. Ἡ Προδοσία, 3. «Ὁ Χριστὸς κρινόμενος ὑπὸ Ἄννα τοῦ Ἀρχιερέως», 4. Ἡ ἀπόφαση τοῦ Πιλάτου, 5. Ὁ Ἐλκόμενος, 6. Ἡ Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ, 7. Ὁ Ἐπιτάφιος Θρῆνος, 8. Ἡ Ἀνάσταση (δυτικὸς τύπος), 9. Ἡ Ψηλάφηση τοῦ Θωμᾶ.

228. Γέν. ΙΗ', 1-16.

229. Γέν. ΙΒ', 1-18.

230. Ἀκολουθεῖται ἡ γραφὴ καὶ ἡ ὀρθογραφία τῶν ἐπιγραφῶν, οἱ ὁποῖες συνοδεύουν τὶς παραστάσεις.

Γ' ζώνη (ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά): Εἰκονίζονται οἱ Οἴκοι τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου Ο, Π, Ρ, Σ, Τ, Υ, Φ, Χ.

Νότιος τοῖχος: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται σὲ δύο ζώνες, ἥτοι:

Ἄνω ζώνη (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1. «Ὁ Ἅγιος Δημήτριος ἐπαρυσίασθι ὡς χριστιανός». 2. Ἅγιος Θεοδόσιος, 3. Σάββας ὁ Ἑγιασμένος, 4. «Ὁ Ἅγιος Δημήτριος λογχεύεται ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν», 5. «Ὁ Ἅγιος Δημήτριος ὅταν ἔφερε τὸ καράβην μὲ τὸ σιτάρι εἰς τὴ Θεσσαλονίκη²³¹», 6. Τὸ Ἅγιο Μανδήλιο.

Κάτω ζώνη (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, 2. Ἅγιος Κυριακός, 3. Ἁγία Κυριακή, 4. Ἁγία Αἰκατερίνη, 5. Ὁ Κόλπος τοῦ Ἀβραάμ.

Βόρειος τοῖχος: Ἄνω ζώνη (ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά): 1. «Ὁ Ἅγιος Ἀντώνιος ἴασε τὸν δαιμονιζόμενον».

Ἄνω καὶ δεξιὰ ὡς πρὸς τὸ θεατὴ, ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή:

«ΔΕΗCIC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ COY ΑΝΤΩΝΙΟΥ / ΦΩΤΗ ΜΟCΧΟΥ».

Ἦτοι σὲ μεταγραφή:

«Δέησις τοῦ δούλου σου Ἀντωνίου / Φώτη Μόσχου».

2. Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, 3. Σκηνὴ ἀδιάγνωστος, πίσω ἀπὸ τὸ Δεσποτικὸ θρόνον, 4. Ἅγιος Διάκονος Στέφανος, 5. Γεώργιος ὁ Μεγαλομάρτυς, ἔφιππος, Δρακοντοκτόνος, 6. Νικόλαος Μύρων.

Ἀριστερὰ ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή:

«Τοῦ ἐπωνύμου Σου δούλου / Νικολάου Χ (ατζῆ) Διακῆ μέ / μνησο Ἀρχιερέα Μύρων / Νικόλαε / ΑΩΝΗ».

Ἦτοι ἀναφέρεται τὸ ἔτος 1858.

Κάτω ζώνη (ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά): 1. Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, 2. Ἅγιος ἀδιάγνωστος, 3. Σεβαστιανή, 4. Παρασκευὴ ἡ Μεγαλομάρτυς, 5. Ἀναστασία ἡ Φαρμακολύτριά, 6. Ἁγία Ἄννα.

Δυτικὸς τοῖχος: Ὁ ἀρχικὸς δυτικὸς τοῖχος τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου δὲν διατηρεῖται σήμερα, ἐπειδὴ κατεδαφίσθηκε, ὅταν προστέθηκε δυτικὰ τοῦ ναοῦ βοηθητικὸς χώρος μὲ γυναικωνίτη.

Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὸ Χωριὸ τῆς Σύμης εἶναι μέτριας ποιότητος καὶ προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 18ον αἰ. Εἶναι ἐν μέρει ἐπιζωγραφημένες.

Στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται δευτέρα εἴσοδος (πλάτους 0.93 μ.), πάνω ἀπὸ τὴν ὁποία ὑπάρχει ἀνώ-

231. Πρόκειται γιὰ θαῦμα, τὸ ὁποῖο δὲν περιλαμβάνεται στὸν κύκλο τῶν θαυμάτων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τῆς Ἑρμηνείας τοῦ Διονυσίου.

φλιο από έρυθρόχρωμο μάρμαρο (πορφυρίτην λίθον), σχήματος ὀρθογωνίου (διαστ. 1.94 x 0.30 καὶ πάχους 0.25 μ. περίπου). Στὸ κέντρο φέρει ἀνάγλυφο σταυρὸ καὶ στὰ ἄκρα ρόδακες. Ἐκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ὑπάρχει ἡ ἐγχάρακτη ἐπιγραφή (ὕψος γράμμ. 0.04 μ.): «I(HCOY)C X(PICTO)C / NI KA / ANAKANICTI Ω ΘΥΟC NA/OC TOY AΓIOY ΔΙΜΗΤΡΙΟΥ E(N) M(H)NI / IANOYAPIΟΥ ETΩC X(PICTO)Y AΨ CT'».

Ἦτοι σὲ μεταγραφῇ:

«Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστός)ς / Νικᾶ / Ἀνακαινίστη ὁ θεῖος να/ὸς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἐ(ν) μ(η)νὶ / Ἰανουαρίῳ, ἔτος Χ(ριστο)ῦ, ΑΨCT'».

Ἦτοι ἡ τελευταία ἀνακαινίση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἔλαβε χώρα τὸ ἔτος 1706 μ.Χ. Πιθανῶς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴν προ- ἔρχονται καὶ οἱ ὑπάρχουσες τοιχογραφίες.

271. Χωριό, Ἅγιος Νικόλαος

Ἐντὸς τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Χωριοῦ Σύμης, δυτικὰ τοῦ Κάστρου καὶ νότια τοῦ Καταρράκτη, κεῖται ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Πρό- κειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἐσωτ. διαστ. 15.01 x 4.67 μ.) καὶ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα καὶ κοῖλα κεραμίδια.

Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 4.08 καὶ βέλους 2.20 μ.), στὸ μέσο τῆς ὁποίας ἀνοίγεται ἓνα παράθυρο (πλάτους 0.70 μ.). Στὴ νότια πλευρὰ τοῦ ναοῦ ἀνοίγονται δύο πόρτες καὶ ἰσάριθμα παράθυρα. Στὸ μέσο περίπου τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται μία πόρτα καὶ δύο παράθυρα ἑκατέρω-θεν αὐτῆς. Τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ καλύπτεται μὲ νεώτερα πλακίδια.

Ὑπάρχει μαρμάρينو τέμπλο, τὸ ὁποῖο ἀντικατέστησε παλαιότε-ρο ξυλόγλυπτο. Σύγχρονο τοῦ μαρμάρινου τέμπλου εἶναι τὸ ἐπίσης μαρμάρينو εἰκονοστάσιο, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὑπάρχει εἰκόνα τοῦ προ-στάτη τοῦ ναοῦ Ἁγίου Νικολάου, Ἀρχιεπισκόπου Μύρων τῆς Λυκί-ας. Κάτω ἀπὸ τὴν εἰκόνα ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «XEIP BΑΣΙΛΕΙΟΥ I. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ / ΠΑΡΙΟΥ ΕΠΟΙΕΙ / 1907- Α Ζ'».

Ἦτοι σὲ μεταγραφῇ:

«Χεῖρ Βασιλείου Ἰ(ωάννου) Τριανταφύλλου / Παρίου, ἐποίει / 1907 -Α Ζ'».

Συνεπῶς τὸ τέμπλο καὶ τὸ εἰκονοστάσιο τοῦ ναοῦ κατασκευά-στηκαν τὸ ἔτος 1907 ἀπὸ τὸν Πάριο Καλλιτέχνη Βασίλειο Ἰ. Τριαν-

ταφύλλου. Είναι γνωστό, ότι η Πάρος έχει μεγάλη παράδοση στην έπεξεργασία του μαρμάρου από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα.

Επίσης διατηρούνται: ξυλόγλυπτος δεσποτικός θρόνος και άμβωνας καλής ποιότητας, σύγχρονα προς το αρχικό ξυλόγλυπτο τέμπλο του ναού, τα όποια κατασκευάστηκαν πιθανώς τον 18ον αἰ.

Πάνω στο μαρμάρινο εικονοστάσιο του ναού, περί του οποίου έγινε ήδη λόγος, υπάρχει ξύλινη, φορητή εικόνα του πάτρωνα του ναού Αγίου Νικολάου Μύρων της Λυκίας (διαστ. 1.02 x 0.68 μ.). Στο κέντρο της εικόνας παρίσταται ο Άγιος Νικόλαος στηθαίος, μετωπικός, ενώ γύρω από αυτόν εικονίζονται σκηνές από τον βίο του²³².

Κάτω και στο μέσο της εικόνας και επί της άργυρης επένδυσης, υπάρχει ανάγλυφη, μονόστιχη επιγραφή, η οποία έχει ως εξής:

«ΕΠΙΤΡΟΠΕΒΟΝΤΟΣ ΧΑΤΖΗ ΜΙΧΑΛΗ ΜΠΟΓΙΑΖΗ ΕΠΙΣΤΑΣΙΑ
ΝΙΚΟΛΑΚΙ / ΓΙΑΛΟΥΣΑΚΙ ΕΚ ΣΜΗΡΝΗ 1803 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ Α'».

Ἦτοι σὲ μεταγραφῇ:

«Ἐπιτροπεύοντος Χατζῆ Μιχάλη Μπογιαζῆ, ἐπιστασίᾳ Νικολάκη / Γιαλουσάκη, ἐκ Σμύρνης 1803, Σεπτεμβρίου Α'».

Στις έσωτερικές επιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ διατηροῦνται τοιχογραφίες, ἥτοι:

Ι. Τερὸ Βῆμα:

Ἀψίδα: Τεταρτοσφαίριο: Εἰκονίζεται ἡ Ἀγία Τριάδα, ἥτοι: ὁ Πατήρ (γέρων), ὁ Υἱός (νεότερος), τὸ Ἅγιον Πνεῦμα (ὡς περιστέρα), περιβαλλόμενη ἀπὸ Ἀγγέλους.

Κόγχη: Στὴν κόγχη τῆς ἀψίδας εἰκονίζονται ὀκτὼ Ἅγιοι Ἱεράρχες συλλειτουργοῦντες. Φέρουν ἐπισκοπικὰ ἄμφια καὶ κρατοῦν ἀνεπτυγμένα, ἐνεπίγραφα εἰλήταρια, ἥτοι (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 1. Σπυρίδων Τριφυθοῦντος, 2. Νικόλαος Μύρων, 4. Σίλβεστρος Ρώμης, 5. Μέγας Βασίλειος, 6. Ἅγιος Ἱεράρχης ἀδιάγνωστος, 7. Μέγας Ἀθανάσιος, 8. Κύριλλος Ἀλεξανδρείας.

Καμάρα: Στὴ θέση αὐτήν, εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ²³³.

232. Ν. Ζίας, «Εἰκόνες τοῦ βίου καὶ τῆς Κοιμήσεως τοῦ Ἀγίου Νικολάου», ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. Ε' (Ἀθῆναι 1969), σ. 279. Μ. Ἀχεμᾶστου-Ποταμιάνου, Ἡ Μονὴ τῶν Φιλανθρωπῶν καὶ ἡ πρώτη φάση τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς, σ. 39. Ἰ. Βολανάκης, Ἅγιοι Θεόδωροι Ἀρχαγγέλου, σ. 44.

233. Λουκ. 24, 50-53. Πράξ. 1, 9-11. Ἰ. Βολανάκης, Ἅγιος Γεώργιος Βαθειakoῦ, σ. 41-43.

Νότιος τοίχος: Παρίστανται οἱ Ἅγιοι (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1. Ἀζαρίας, 2. Σαμουήλ.

Βόρειος τοίχος: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται σὲ δύο ζῶνες, ἥτοι: Ἄνω ζώνη (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 1. Ἡ ξηρανθεῖσα συκῇ, 2. Ὁ Ἅγιος Ἀνανίας. Κάτω ζώνη (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 1. Κυριακή τοῦ Παραλύτου, 2. Ὁ Ἅγιος Μισαήλ.

II. Κυρίως ναός:

Καμάρα: Στὶς ἐπιφάνειες τῆς καμάρας τοῦ κυρίως ναοῦ παρίστανται, ὡς συνήθως, σκηνές ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ λεγόμενου Δωδεκαόρτου.

Νότιος τοίχος: Στὴν ἐπιφάνεια αὐτοῦ εἰκονίζονται διάφοροι Ἅγιοι.

Βόρειος τοίχος: Ἐπίσης στὴν ἐπιφάνεια αὐτοῦ παρίστανται διάφοροι Ἅγιοι.

Δυτικὸς τοίχος: Ἀσφαλῶς καὶ οἱ ἐπιφάνειες τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ θὰ καλύπτονταν μὲ τοιχογραφίες, οἱ ὁποῖες καταστράφηκαν, ὅταν κατεδαφίστηκε ὁλόκληρος ὁ δυτικὸς τοίχος τοῦ ναοῦ, προκειμένου νὰ ἐπεκταθεῖ τὸ οἰκοδόμημα πρὸς τὰ δυτικά.

Οἱ τοιχογραφίες στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ εἶναι μέτριας τέχνης, πιθανῶς τοῦ 18ου αἰ., μὲ ἐπιζωγραφήσεις τοῦ τέλους 19ου - ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰ.

Τοιχογραφίες ὑπάρχουν ἐπίσης ἔξω ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Ἀγίου Νικολάου, ἥτοι:

Στὴ νότια πλευρὰ τοῦ ναοῦ καὶ πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο σχηματίζεται τυφλὸ ἀψίδωμα, στὸ τύμπανο τοῦ ὁποῖου εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος Νικόλαος Μύρων, στὴ μνήμη τοῦ ὁποῖου εἶναι ἀφιερωμένος ὁ ναός. Παρίσταται ἀπὸ τὴν ὀσφὺ καὶ ἄνω, φέρει ἐπισκοπικὰ ἄμφια καὶ μίτρα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς. Εὐλογεῖ καὶ μὲ τὰ δύο του χέρια. Πρόκειται γιὰ μέτριας ποιότητος τοιχογραφία, πιθανῶς τοῦ β' μισοῦ τοῦ 19ου αἰ.

Στὴ Νοτιοανατολικὴ πλευρὰ τῆς αὐλῆς τοῦ ναοῦ καὶ ἐπὶ τοῦ ὑψηλοῦ μαντρότοιχου, σχηματίζεται τυφλὸ ἀψίδωμα, στὸ τύμπανο τοῦ ὁποῖου ὑπάρχει τοιχογραφία. Ἄνω καὶ δεξιὰ, ὡς πρὸς τὸν θεατή, εἰκονίζεται ὁ Ἰησοῦς Χριστός. Ἀριστερὰ παρίσταται ὄρθια μορφή, ἡ ὁποία φέρει πολυτελεῖ ἐνδύματα καὶ κάλυμμα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς. Στὸ βάθος τῆς σύνθεσης εἰκονίζονται ἀρχιτεκτονήματα. Πρόκειται γιὰ μέτριας ποιότητος τοιχογραφία, πιθανῶς τοῦ 18ου αἰ.

272. Χωριό, Άγιος Παντελεήμων

Νοτιοδυτικά τοῦ Χωριοῦ τῆς Σύμης καὶ δυτικά τοῦ ναοῦ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, κεῖται ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος. Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα καὶ γαλλικὰ κεραμίδια.

Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ περατοῦται σὲ μία ἀψίδα, ἐσωτερικὰ ἡμικυκλικὴ καὶ ἐξωτερικὰ πεντάπλευρη. Στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος. Στὴ νότια πλευρὰ τοῦ ναοῦ ἀνοίγονται τρία καὶ στὴ βόρεια δύο παράθυρα.

Ὑπάρχει ξυλόγλυπτο τέμπλο, πιθανῶς τοῦ β' μισοῦ 19ου αἰ., τὸ ὁποῖο φέρει βλαστὸ κληματίδας, ρόδακες καὶ διάφορα φυτικὰ κοσμήματα. Τὰ βημόθυρα εἶναι παλαιότερα, πιθανῶς τοῦ 18ου αἰ. Οἱ δεσποτικὲς εἰκόνες εἶναι νεότερες.

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ καὶ στὸ χῶρο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος διατηροῦνται τοιχογραφίες, ἥτοι:

Ι. Ἱερὸ Βῆμα:

Ἀψίδα: Τεταρτοσφαίριο: Εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος στὸν τύπο τῆς Πλατυτέρας.

Κόγχη: Παρίστανται ἔξι Ἅγιοι Ἱεράρχες συλλειτουργοῦντες, ἥτοι (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 1. Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, 2. Μέγας Ἀθανάσιος, 3. Νικόλαος Μύρων, 4. Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων, 5. Ἅγιος Νικάνδρος, 6. Ἅγιος Μελέτιος.

Ἀνατολικὸ μέτωπο: Στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀνατολικοῦ μετώπου τοῦ Ἱεροῦ Βήματος εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου.

Καμάρα: Κλειδί: Στὸ κλειδί τῆς καμάρας ἀπλώνεται μία διακοσμητικὴ ταινία.

Νότιο μισό: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται σὲ δύο ζῶνες, ἥτοι: Ἄνω ζώνη (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1. Ὁ Προφήτης Ἀββακούμ, 2. Ἱερεμίας. Κάτω ζώνη (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1. Ὁ Προφήτης Ἡσαΐας, 2. Ὁ Προφήτης Ἡλίας.

Βόρειο μισό: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται σὲ δύο ζῶνες, ἥτοι: Ἄνω ζώνη (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 1. Ὁ Θεόπτης Μωϋσῆς²³⁴,

234. Ὁ Προφήτης Μωϋσῆς εἰκονίζεται ἐπίσης στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὰ Μαριτσὰ τῆς Ρόδου, μὲ τοιχογραφίες τοῦ ἔτους 1434/1435 μ.Χ., σύμφωνα μὲ τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή.

2. Ὁ Προφήτης Δαβίδ. Κάτω ζώνη: Εἰκονίζεται τὸ Ὅραμα τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας.

Οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος εἶναι μέτριας τέχνης, πιθανῶς τοῦ 18ου αἰ., μὲ κακότεχνες ἐπιζωγραφήσεις τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰ.

273. Χωριό, Κάστρο, Παναγία

Μεταξὺ τοῦ Γιαλοῦ καὶ Χωριοῦ Σύμης, στὴν κορυφὴ ὑψώματος (ὕψόμετρο 100 μ. περίπου), διατηροῦνται τὰ λείψανα φρουρίου ἀρχαίων καὶ μεσαιωνικῶν χρόνων.

Εἰδικότερα στὴ Νοτιοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ ὑψώματος διατηρεῖται τμῆμα ἀρχαίου τείχους, κτισμένου μὲ μεγάλους, ὀρθογωνίου καὶ πολυγωνικοῦ σχήματος δόμους²³⁵, κτισμένους κατὰ τὸ ἰσόδομο σύστημα καὶ τὸ ὁποῖο προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ τὴν ἑλληνορρωμαϊκὴ περίοδο. Τὸ τεῖχος αὐτὸ θὰ περιέβαλλε προφανῶς ὁλόκληρὴ τὴν κορυφὴ τοῦ ὑψώματος.

Φαίνεται, ὅτι καὶ κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο ὑπῆρχε κάστρο στὴν ἴδια θέση, καθὼς καὶ κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ἱπποτοκρατίας (1308-1522 μ.Χ.). Διατηροῦνται ἵπποτικὰ οἰκόσημα, ἐντοιχισμένα, εἴτε στὸ τεῖχος²³⁶, εἴτε στὴ νότια ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου.

Πιθανότατα τὸ Κάστρο αὐτὸ χρησιμοποιήθηκε καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας (1522-1912), ὅπως συνέβη καὶ μὲ πολλὰ ἄλλα κάστρα τῆς Δωδεκανήσου καὶ τῆς Ἑλλάδος γενικότερα.

Στὸ Νοτιοδυτικὸ τμῆμα τοῦ Κάστρου ἔκειτο ἡ Παναγία τοῦ Κάστρου (Κοίμησις τῆς Θεοτόκου). Ἐπρόκειτο γιὰ μεγάλων διαστάσεων οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφάνιζε ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ καλυπτόταν μὲ σταυροθόλια (δωδεκανησιακὸς τύπος ναοῦ). Ὁ ναὸς αὐτὸς διετηρεῖτο μέχρι τῆς 24-10-1944, ὁπότε ἀνατινάχθηκε ἀπὸ τοὺς ἀποχωροῦντας Γερμανοῖταλους στρατιῶτες.

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας

235. Στὶς κατώτερες σειρὲς τοῦ τείχους οἱ δόμοι εἶναι μεγαλύτερου μεγέθους, ἐνῶ στὶς ἀνώτερες σειρὲς εἶναι μικρότερου μεγέθους.

236. Στὴ Νοτιοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ Κάστρου τῆς Σύμης διατηρεῖται Πύργος μὲ ἡμικυκλικὴ κάτοψη, στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἐντοιχισμένο οἰκόσημο (διαστ. 0.70 x 0.60 μ.), τοῦ Τάγματος τῶν Ἱπποτῶν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τῆς Ρόδου καὶ μὲ τὴ χρονολογία 1507 μ.Χ., ἥτοι εἶναι τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεγάλου Μαγίστρου Amerigo d'Amboise (1503-1512 μ.Χ.).

τοῦ Κάστρου ὑπῆρχαν τοιχογραφίες, οἱ ὁποῖες καταστράφηκαν. Στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Σύμης φυλάσσονται δύο σπαράγματα τοιχογραφιῶν, προερχόμενα ἀπὸ αὐτόν, ἥτοι:

α') Σπάραγμα τοιχογραφίας (διαστ. 0.30 x 0.27 μ.). Διακρίνεται τμῆμα Ἁγίου, ὁ ὁποῖος κρατεῖ ἀνεπτυγμένο, ἐνεπίγραφο εἰλητάριο, ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ ὁποῖου διακρίνονται τὰ ἐξῆς:

«...ΤΠΠ/. I.V / Ο Θ Ν...».

β') Σπάραγμα τοιχογραφίας (διαστ. 0.31 x 0.26 μ.). Διακρίνονται λείψανα κεφαλῆς Ἁγίου, ἡ ὁποία περιβάλλεται μὲ τοξωτὸ πλαίσιο, καθὼς καὶ δεῦτερος Ἅγιος, τὸ κεφάλι τοῦ ὁποῖου περιβάλλεται μὲ φωτοστέφανο. Πρόκειται γιὰ τοιχογραφίες ματαβυζαντινῶν χρόνων, πιθανῶς τοῦ 17ου αἰ.

Νοτιοανατολικά τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου καὶ σὲ ἀπόσταση 15 μ. περίπου ἀπὸ αὐτήν, κεῖται ναὸς, ὁ ὁποῖος σήμερα ὀνομάζεται ἐπίσης «Παναγία τοῦ Κάστρου» (Κοίμηση τῆς Θεοτόκου). Ὁ ναὸς αὐτὸς ἦτο παλαιότερα ἀφιερωμένος στὸν Ἅγιο Μεγαλομάρτυρα Γεώργιο τὸν Τροπαιοφόρο (23 Ἀπριλίου), ἀργότερα ὁμως χρησιμοποιήθηκε γιὰ νὰ στεγάσει Σχολεῖο. Μετὰ τὸ τέλος τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου καὶ ἀφοῦ καταστράφηκε ἡ Παναγία τοῦ Κάστρου, μετασκευάστηκε τὸ πρῶην Σχολεῖο σὲ ναὸ καὶ τιμᾶται στὸ ὄνομα τῆς Παναγίας, συνεχίζοντας τὴ λατρευτικὴ παράδοση.

Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἐξωτερικῶν διαστ. 10.66 x 7.60 μ.). Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἀψίδα, ἐσωτερικὰ ἡμικυκλικὴ καὶ ἐξωτερικὰ τρίπλευρη ἢ ἡμιεξαγωνικὴ. Στὸ μέσο περίπου τῆς νότιας πλευρᾶς αὐτοῦ ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 1.23 μ.) καὶ ἐκατέρωθεν αὐτῆς ἀνὰ ἓνα παράθυρο. Ὁ ναὸς καλύπτεται μὲ σταυροθόλια (δωδεκανησιακὸς τύπος ναοῦ).

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς δύο προαναφερθέντας ναοὺς, ὑπάρχουν ἀκόμη ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ Κάστρου τῆς Σύμης δύο ναοί, διατηρούμενοι ἀκέραιοι μέχρι σήμερα καὶ τρεῖς ἐρειπωμένοι, ἥτοι:

Α') Σωζόμενοι ναοί:

α') Παναγία ἢ Πορτιανή:

Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα (ἐσωτ. διαστ. 4.55 x 2.25 μ.), τὸ ὁποῖο καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα καὶ κεῖται Νοτιοδυτικὰ τοῦ σημερινοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.

Β') Έρειπωμένοι ναοί:

β') Υπαπαντή:

Μικρών διαστάσεων μονόχωρο ναῦδριο. Ἐκεῖτο στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου, ἡ ὁποία καταστράφηκε τὸ ἔτος 1944.

γ') Παναγία ἡ Κερά:

Στὴν κορυφὴ τοῦ ὑψώματος²³⁷, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶχε κατασκευασθεῖ τὸ Κάστρο τοῦ Χωριοῦ Σύμης, ἔκειτο μονόχωρο ναῦδριο, τὸ ὁποῖο ἔφερε ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔξωτ. διαστ. 9.00 x 3.50 μ.) καὶ καλυπτόταν μὲ κτιστὴ καμάρα. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ ἐπερατοῦτο σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, ἐνῶ στὸ μέσο τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἔκειτο ἡ εἴσοδος. Στὸ μέσο τῆς νότιας καὶ βόρειας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀνοιγόταν ἀπὸ ἓνα παράθυρο. Τὸ ναῦδριο αὐτὸ ἐτιμᾶτο στὸ ὄνομα τῆς Παναγίας τῆς Κεράς.

δ') Ἀγία Μαρίνα:

Δυτικὰ τοῦ Κάστρου ἔκειτο μονόχωρο ναῦδριο, τὸ ὁποῖο καλυπτόταν μὲ κτιστὴ καμάρα καὶ ἐτιμᾶτο στὴ μνήμη τῆς Ἀγίας Μαρίνας.

Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο, ὅτι κατὰ τὴ μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ στὴν περιοχὴ τοῦ Κάστρου τῆς Σύμης ἔκειντο τουλάχιστον ἑπτὰ συνολικὰ χριστιανικὰ ναῦδρια, ἥτοι πρόκειται περὶ χώρου ἱεροῦ καὶ καθαγιασμένου διὰ τῆς ἐπὶ αἰώνων ἄσκησης συνεχοῦς λατρείας σὲ αὐτόν.

Πιθανότατα καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα θὰ πρέπει νὰ ἔκειτο στὴ θέσῃ αὐτὴν Ἱερό, ἡ δὲ λατρευτικὴ παράδοση συνεχίζεται καὶ κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους.

274. Χωριό, Τίμιος Σταυρός

Ἐντὸς τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Χωριοῦ Σύμης καὶ στὸ Νοτιοδυτικὸ τμήμα αὐτοῦ, ὑψώνεται ὁ ναὸς τοῦ Τιμίου Σταυροῦ (14 Σεπτεμβρίου). Πρόκειται γιὰ μεγάλων διαστάσεων οἰκοδόμημα (ἔσωτ. διαστ., μήκος: 14.80, μέγιστο πλάτος 7.00, ἐλάχιστο πλάτος: 4.10 μ.). Ἡ κάτοψη αὐτοῦ ἐμφανίζει ἐσωτερικὰ μὲν σχῆμα ἐλεύθερου σταυροῦ, ἔξωτερικὰ δὲ σχῆμα Τ.

237. Στὴ θέσῃ αὐτὴ διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ θραυσμάτων ὀψιανοῦ καὶ πυριτόλιθου. Φαίνεται, ὅτι τὸ μέρος αὐτὸ εἶχε προσελκύσει τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀνθρώπου ἤδη ἀπὸ τὰ προϊστορικὰ χρόνια.

Ἡ ἀνατολική αὐτοῦ κεραία περατοῦται σὲ μία ἀψίδα, ἐσωτερικὰ ἡμικυκλική (χορδῆς 4.00 καὶ βέλους 2.50 μ.) καὶ ἐξωτερικὰ ἐπτάπλευρη. Στὸ μέσο τῆς ἀψίδας ἀνοίγεται ἓνα παράθυρο (πλάτους 0.96 μ.). Στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς νότιας πλευρᾶς τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 1.25 μ.). Στὸ σημεῖο, ὅπου τέμνονται οἱ κεραῖες τοῦ σταυροῦ, ὑψώνεται ἡμισφαιρικὸς τροῦλλος (διάμ. βάσεως 4.00 μ. περίπου).

Σὲ μία δεύτερη οἰκοδομικὴ περίοδο ἔγινε ἐπέκταση τοῦ ναοῦ πρὸς τὰ δυτικά, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ κατεδαφισθεῖ ὁ ἀρχικὸς δυτικὸς τοῖχος.

Τὸ δάπεδο τῆς αὐλῆς καλύπτεται μὲ χοχλάκι, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ὑπάρχει ἐπιγραφή μὲ τὴ χρονολογία «1864». Πρόκειται προφανῶς γιὰ τὸ ἔτος περατώσεως τοῦ δαπέδου τῆς αὐλῆς.

Ἐντὸς τοῦ ναοῦ ὑπάρχει ξυλόγλυπτο τέμπλο καλῆς ποιότη-
τας, πιθανῶς τοῦ 18ου αἰ. Ἐπίσης ὑπάρχει Δεσποτικὸς θρόνος καὶ Ἀμβωνας. Στὴ ράχη τοῦ Δεσποτικοῦ θρόνου ὑπάρχει εἰκόνα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὡς «Μεγίστου Ἀρχιερέως», κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία διατηρεῖται ἡ ἐπιγραφή:

«ΕΧΡΥΣΩΘΗ ΟΥΤΟΣ Ο ΘΡΟΝΟΣ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΤΩΝ
ΕΥΣΕΒΩΝ ΧΡΙΣΤΗΝΑΝ(ΩΝ) / ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙ-
ΕΡΟΤΑΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΙΑΚΩΒΟΥ / ΕΠΙΤΡΟΠΕΥΟΝΤΟΣ
ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑ ΠΕΤΡΟΥ Κ(ΑΙ) ΙΩΑΝΝΟΥ / ΔΙΑ ΧΕΙ-
ΡΟΣ ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΟΥ ΑΓΑΠΙΟΥ ΜΑΓΚΑΦΑ ΣΥΜΑΙΟΥ. 1843».

Ἦτοι σὲ μεταγραφή:

«Ἐχρυσώθη οὗτος ὁ θρόνος διὰ συνδρομῆς τῶν εὐσεβῶν χρι-
στιαν(ῶν) / Ἀρχιερατεύοντος τοῦ Πανιερωτάτου Κυρίου Κυρίου Ἰα-
κώβου / Ἐπιτροπεύοντος τοῦ Κυρίου Κώνστα Πέτρου κ(αί) Ἰωάν-
νου. / Διὰ χειρὸς Ἀρχιμανδρίτου Ἀγαπίου Συμαίου. 1843».

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ ὑπάρχουν τοι-
χογραφίες, ἧτοι:

I. Τερὸ Βῆμα:

Ἀψίδα: Τεταρτοσφαίριο: Εἰκονίζεται ἡ «Ἐτοιμασία τοῦ θρόνου»²³⁸,
κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία ὑπάρχει ἡ μονόστιχος ἐπιγραφή:

238. Πρόκειται γιὰ ἀρχαιότατη παράσταση, ἡ ὁποία ἀπαντᾷ ἤδη στὴν πα-
λαιοχριστιανικὴ τέχνη. Πρβλ. Ἀποκ. Ἰωάννου 20,11: «Καὶ εἶδον θρόνον μέγαν
λευκὸν καὶ τὸν καθήμενον ἐπ' αὐτοῦ, οὗ ἀπὸ τοῦ προσώπου ἔφυγεν ἡ γῆ καὶ ὁ
οὐρανὸς καὶ τόπος οὐχ εὐρέθη αὐτοῖς».

«ΜΕΛΛΩΝ ΦΑΓΕΙΝ ΑΝΘΡΩΠΕ ΣΩΜΑ ΔΕΣΠΟΤΟΥ ΦΟΒΩ
ΠΡΟΣΕΛΘΕ ΜΗ ΦΛΕΓΗΣ ΠΥΡ / ΤΥΓΧΑΝΕΙ. ΘΕΙΟΝ ΔΕ ΠΙΝΩΝ
ΑΙΜΑ ΠΡΟΣ ΜΕΤΟΥΣΙΑΝ ΠΡΩΤΟΝ ΚΑΤΑΛΛΑΓΗΘΙ / ΤΟΙΣ ΣΕ
ΛΥΠΟΥΣΧΗΝ ΕΠΕΙΤΑ ΘΑΡΡΕΩΝ ΜΥΣΤΙΚΗΝ ΒΡΩΣΙΝ ΦΑΓΕ
ΠΡΟ / ΤΟΥ ΜΕΤΑΣΧΗΝ ΤΗΣ ΦΡΙΚΩΔΟΥΣ ΘΥΣΙΑΣ ΤΟΥ ΖΩΟ-
ΠΟΙΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΔΕΣΠΟΤΟΥ / ΤΩΔΕ ΠΡΟΣΕΥΞΑΙ ΤΩ
ΤΡΟΠΩ ΜΕΤΑ ΤΡΟΜΟΥ».

Ἦτοι σὲ μεταγραφῇ:

«Μέλλων φαγεῖν, ἄνθρωπε, Σῶμα Δεσπότη, / φόβῳ πρόσελθε,
μὴ φλεγῇς· πῦρ τυγχάνει. / Θεῖον δὲ πίνων Αἷμα πρὸς μετουσίαν, /
πρῶτον καταλλάγηθι τοῖς σὲ λυποῦσιν. / Ἐπειτα θαρρῶν, μυστικὴν,
βρῶσιν φάγε. / Πρὸ τοῦ μετασχεῖν τῆς φρικώδους θυσίας, / τοῦ ζω-
οποιοῦ Σώματος τοῦ Δεσπότη, / τῷδε προσευξάι τῷ τρόπῳ μετὰ
τρόμου».

Κόγχη: Παρίστανται δέκα Ἅγιοι Ἱεράρχες συλλειτουργοῦντες.
Φέρουν ἀρχιερατικὰ ἅμφια καὶ κρατοῦν ἀνεπτυγμένα, ἐνεπίγραφα
λειτουργικὰ εἰλητάρια, ἧτοι (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 1. Ἅγιος Ἱε-
ράρχης ἀδιάγνωστος, 2. Σπυρίδων Τριμυθοῦντος, 3. Νικόλαος Μύ-
ρων, 4. Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων, 5. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, 6. Μέγας
Βασίλειος, 7. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, 8. Σίλβεστρος Ρώμης, 9. Ἅγιος
Ἰάκωβος, 10. Ἅγιος Κλήμης.

Καμάρα: Στὴν ἐπιφάνεια τῆς ἀνατολικῆς κεραίας καὶ πάνω ἀπὸ
τὴν Ἁγία Τράπεζα εἰκονίζεται ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ.

Νότιο μισὸ καμάρας: Παρίσταται ἡ Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ.

Βόρειο μισὸ καμάρας: Εἰκονίζεται ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ.

Νότιος τοῖχος: Παρίσταται ὁ Ἅγιος Διάκονος Στέφανος ὁ Πρω-
τομάρτυς.

Βόρειος τοῖχος: Δὲν διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες.

II. Κυρίως ναός:

Τροῦλλος: Στὴν κορυφὴ τοῦ τρούλλου τοῦ ναοῦ εἰκονίζεται, ὡς
συνήθως, ὁ Ἰησοῦς Χριστός, στὸν τύπο τοῦ Παντοκράτορος. Κά-
τωθεν Αὐτοῦ ὑπάρχουν δύο ζῶνες, ἧτοι:

Α' ζώνη: Παρίσταται ἡ Οὐράνιος Θεία Λειτουργία.

Β' ζώνη: Εἰκονίζονται δεκαῆξι συνολικὰ ὁλόσωμοι Προφῆτες τῆς
Παλαιᾶς Διαθήκης, οἱ ὅποιοι κρατοῦν ἀνεπτυγμένα, ἐνεπίγραφα
εἰλητάρια.

Σφαιρικά τρίγωνα: Παρίστανται οί τέσσερεις Εὐαγγελιστές, καθήμενοι καὶ δίπλα ἀπὸ αὐτοὺς τὰ σύμβολά τους.

Νότια κεραία: Καμάρα: Κλειδί: Στὸ κλειδί τῆς καμάρας ἀπλώνεται διακοσμητικὴ ταινία.

Ἀνατολικὸ μισό: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται σὲ τρεῖς ζώνες, ἥτοι (ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω):

Α΄ ζώνη: Εἰκονίζονται τρεῖς Ἅγιοι σὲ στηθάρια.

Β΄ ζώνη: Παρίσταται σκηνὴ ἀπὸ τῆ ζωῆ τοῦ Χριστοῦ, ὅπου ἡ ἐπιγραφή:

«ΚΑΙ ΗΓΑΓΟΝ ΑΥΤΟΝ ΜΕΧΡΙ ΤΗΣ ΟΦΡΥΟΣ ΤΟΥ ΟΡΟΥΣ».

Δυτικὸ μισό: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται σὲ τέσσερεις ζώνες, ἥτοι (ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω):

Α΄ ζώνη: Εἰκονίζονται τρεῖς Ἅγιοι σὲ στηθάρια.

Β΄ ζώνη: Ἡ ἐμφάνιση τοῦ ἀναστηθέντος Χριστοῦ στοὺς Ἑμμαούς.

Γ΄ ζώνη: Ἡ ἄγρα τῶν ἰχθύων.

Δ΄ ζώνη: Ἡ θεραπεία τῶν δέκα λεπρῶν.

Τύμπανο: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται σὲ τρεῖς ζώνες, ἥτοι (ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω):

Α΄ ζώνη: Ἡ κοινωνία τῶν Ἀποστόλων.

Β΄ ζώνη (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1. Οἱ Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, 2. Ἀπόστολος ἀδιάγνωστος. Τμῆμα αὐτοῦ καταστράφηκε κατὰ τὴ διάνοιξη ἢ διεύρυνση τοῦ παραθύρου, 3. Ὁσῖος ἀδιάγνωστος, 4. Νικόλαος Μύρων.

Δυτικὸς τοῖχος νότιας κεραίας (ἀπὸ νότια πρὸς βόρεια): 1. Ἁγία Εἰρήνη, 2. Ἁγία Αἰκατερίνη.

Βόρεια κεραία: Καμάρα: Κλειδί: Στὸ κλειδί τῆς καμάρας ἀπλώνεται μία διακοσμητικὴ ταινία.

Ἀνατολικὸ μισὸ καμάρας: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται σὲ τρεῖς ζώνες, ἥτοι (ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω):

Α΄ ζώνη: Εἰκονίζονται τρεῖς Ἅγιοι σὲ στηθάρια.

Β΄ ζώνη: Ὁ Ἰησοῦς σώζει τοὺς Ἀποστόλους ἐκ τῆς τρικυμίας²³⁹.

Γ΄ ζώνη: Ὁ Ἰησοῦς ἐκδιώκει τοὺς ἱερεῖς καὶ τοὺς ἐμπόρους ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Σολομῶντος. Ἡ παράσταση συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή:

«Κ(ΑΙ) ΕΞΕΒΑΛΕΝ ΤΟΥΣ ΙΕΡΕΥΣ Κ(ΑΙ) ΑΓΟΡΑΖΟΝΤΑΣ».

239. Ματθ. 8, 23-27. Μάρκ. 4,36-41. Λουκ. 8, 23-25. Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ, *Ερμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης*, σ. 92.

Ἦτοι σὲ μεταγραφῇ:

«Κ(αί) ἐξέβαλεν τοὺς ἱερεῖς κ(αί) ἀγοράζοντας²⁴⁰.

Δυτικὸ μισὸ καμάρας: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται σὲ τέσσερις ζῶνες, ἥτοι (ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω):

Α' ζώνη: Εἰκονίζονται τρεῖς Ἅγιοι σὲ στηθάρια.

Β' ζώνη: Ἡ παραβολὴ τοῦ Τελώνου καὶ τοῦ Φαρισαίου²⁴¹.

Γ' ζώνη: Ἡ παραβολὴ τοῦ Ἀσώτου.

Δ' ζώνη: «Περὶ τοῦ Ζακχαίου».

Τύμπανο βόρειας κεραίας: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται σὲ τρεῖς ζῶνες, ἥτοι (ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω):

Α' ζώνη: Ἡ Πεντηκοστή.

Β' ζώνη (ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά): 1. Οἱ τρεῖς παῖδες ἐν τῇ καμίνῳ. 2. Κυριακὴ τῆς Ὁρθοδοξίας.

Γ' ζώνη: (ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά): 1. Μιχαὴλ Συνάδων, 2. Ἅγιος Χαράλαμπος, 3. Ἁγία Ἰουλίττα, 4. Ἅγιος Κήρυκος.

Δυτικὴ κεραία: Καμάρα: Κλειδί: Στὸ κλειδί τῆς καμάρας ἀπλώνεται διακοσμητικὴ ταινία.

Νότιο μισὸ καμάρας: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται σὲ τρεῖς ζῶνες, ἥτοι (ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω):

Α' ζώνη: Παρίστανται εἴκοσι Ἅγιοι σὲ στηθάρια.

Β' ζώνη: Εἰκονίζονται σκηνές ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ Δωδεκαόρτου, ἥτοι (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1. Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, 2. Ἀναχώρηση τῶν Μάγων, 3. Βρεφοκτονία, 4. Ὑπαπαντή, 5. Βάπτισμα, 6. Μεταμόρφωση, 7. Ἑγερση τοῦ Λαζάρου, 8. Βαΐφόρος.

Γ' ζώνη: Παρίστανται σκηνές ἀπὸ τὰ Πάθη τοῦ Χριστοῦ, ἥτοι (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1. «Ἡ ἀθώωσις τοῦ Πιλάτου», 2. «Καὶ λαβὼν ὁ Πιλᾶτος τὸν Ἰησοῦν ἐπηρώτα αὐτόν», 3. «Ἴδου ὁ ἄνθρωπος», 4. «Ἡ ἀπόφασις», 5. «Ἡ φραγγέλωσις», 6. «Ὁ ἐμπαιγμός», 7. «Ἡ μαστίγωσις», 8. «Ἐλκόμενος ἐπὶ σταυροῦ».

Βόρειο μισὸ καμάρας: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται ἐπίσης σὲ τρεῖς ζῶνες, ἥτοι (ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω):

240. Ματθ. 21, 12-13. Μάρκ. 11, 15-18. Ἰω. 2, 14-16. Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ, *Ερμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης*, σ. 102.

241. Λουκ. 18, 10-14. Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ, *Ερμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης*, σ. 124. Πρβλ. Μ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, *Ἡ Μονὴ τῶν Φιλανθρωπῶν καὶ ἡ πρώτη φάση τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς*, σ. 185.

Α' ζώνη: Παρίστανται είκοσι μορφές σὲ στηθάρια²⁴².

Β' ζώνη: (ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά): 1. Ἡ παραβολὴ τῶν δέκα Παρθένων, 2. «Περὶ τῆς ξηρανθείσης συκῆς», 3. Ὁ Μυστικὸς Δεῖπνος, 4. Ὁ Νιπτήρ, 5. Ἡ Προσευχὴ στὴ Γεθσημανή, 7. Ἡ ἄρνηση τοῦ Πέτρου, 8. Ὁ Ἰησοῦς ἐνώπιον τοῦ Ἀρχιερέως.

Γ' ζώνη: (ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά): 1. Ἡ Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ, 2. Ἡ Ἀποκαθλήωση, 3. Ὁ Ἐπιτάφιος Θρῆνος, 4. Ἡ Ἀνάσταση (Κάθοδος τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἄδη)²⁴³, 5. Ἡ Ἀνάσταση (δυτικοῦ τύπου), 6. «Μὴ μου ἅπτου», 7. Κυριακὴ τῶν Μυροφόρων, 8. Ἡ Ψηλάφηση τοῦ Θωμᾶ.

Νότιος τοῖχος: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται σὲ δύο ζῶνες, ἥτοι: Ἄνω ζώνη (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1. Κυριακὴ, τοῦ Τυφλοῦ, 2. «Περὶ τῆς κατηγορηθείσης γυναικός», 3. Ἅγιος Χριστόφορος, 4. Γεώργιος ὁ Τροπαιοφόρος, 5. Μωϋσῆς ὁ Αἰθίοψ, 6. Ὁ Κόλπος τοῦ Ἀβραάμ-Οἱ Ἅγιοι Πάντες. Κάτω ζώνη (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1. Σκηνὴ ἀδιάνγνωστος (καλύπτεται ἀπὸ τὸ ὕφασμα τοῦ Ἐπιταφίου, τὸ ὁποῖο κρέμεται στὸ σημεῖο αὐτό), 2. Ὁμοίως, 3. Ὁμοίως, 4. Ἅγιος Ἰωάσαφ, 5. Κοσμᾶς, 6. Δαμιανός, 7. Παντελεῆμων, 8. Μερκούριος.

Βόρειος τοῖχος: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται ἐπίσης σὲ δύο ζῶνες, ἥτοι: Ἄνω ζώνη: Παρίστανται σκηνές ἀπὸ τὸν βίο τῆς Θεοτόκου, ἥτοι: 1. Ἡ ἀποστροφή τῶν δώρων τῶν Θεοπατόρων, 2. Ἡ προσευχὴ τῶν Θεοπατόρων, 3. Ἡ σύλληψη τῆς Ἀγίας Ἄννης, 4. Ἡ Γέννηση τῆς Θεοτόκου, 5. «Περὶ τῶν ἱερέων», 6. Τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου²⁴⁴. Κάτω ζώνη (ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά): 1. Ἅγιος Εὐστάθιος, 2. Ἅγιος Προκόπιος, 3. Ἅγιος ἀδιάνγνωστος, 4. Ὁμοίως, 5. Ἅγιος Ἀρτέμιος, 6. Ἅγιος ἀδιάνγνωστος, 7. Γεώργιος ὁ Τροπαιοφόρος.

Δυτικὸς τοῖχος: Ὁ ἀρχικὸς δυτικὸς τοῖχος τοῦ ναοῦ κατεδαφίστηκε, προκειμένου νὰ ἐπεκταθεῖ τὸ οἰκοδόμημα πρὸς τὰ δυτικά.

Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στὸ Χωριὸ Σύμης εἶναι ἔργα μέτριας ποιότητος καὶ προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 18ον αἰ., ἐνὼ ὀρισμένες ἀπὸ αὐτὲς φαίνονται νὰ ἔχουν ἐπιζωγραφί-

242. Πιθανότατα πρόκειται γιὰ τοὺς κατὰ σάρκα προπάτορες τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, πρβλ. Ματθ. 1, 1-17.

243. Ἰ. Καρμίρης, *Ἡ εἰς Ἄδου Κάθοδος τοῦ Χριστοῦ*, Ἀθῆναι 1939.

244. C. Tischendorf, *Evangelia Apocrypha*, Lipsiae, 1853. Πρωτευαγγέλιον Ἰακώβου, κεφ. VII, σ. 14-15. Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ, *Ερμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης*, σ. 144.

σθεϊ. Πρόκειται για τοιχογραφίες, που προέρχονται από τὸ τέλος τῆς μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς. Ἀπὸ τοῦ 19ου αἰ. ἐπικρατοῦν οἱ δυτικότερες ἐλαιογραφίες.

ΙΧ. ΝΗΣΟΣ ΧΑΛΚΗ

275. Ἅγιος Ἰωάννης, Κοῖλα, Ἀμαλή, Ἅγιος Νικήτας

Στὸ βουνὸ τῆς Χάλκης, στὴν περιοχὴ Ἅγιος Ἰωάννης καὶ σὲ ἀπόσταση 2 ὥρες περίπου μὲ τὰ πόδια ἀπὸ τὸν Ἑμπορειό, εὐρίσκονται τὰ λείψανα μεσαιωνικοῦ οἰκισμοῦ, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὀρισμένα ναῦδρια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἄλλα εἶναι ὄρθια μὲ τοιχογραφίες καὶ ἄλλα ἐρειπωμένα. Μεταξὺ αὐτῶν εἶναι καὶ τὸ ναῦδριο τοῦ Ἁγίου Νικήτα.

Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων οἰκοδόμημα (ἑσωτ. διαστ. 5 x 2.28μ.) ποὺ περατοῦται πρὸς Α. σὲ δύο ἴσες ἡμικυκλικές κόγχες (χορδῆς 0.85/0.89 μ. δίκωγχος). Εἶναι κτισμένο ἀπὸ ἀργολιθοδομή καὶ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα.

Τὸ Ἱερὸ Βῆμα χωρίζεται τοῦ κυρίως ναοῦ μὲ κτιστό, χαμηλὸ τέμπλο. Περιμετρικὰ τοῦ κυρίως ναοῦ ὑπάρχει κτιστὸ πεζούλι (πλάτους 0.34μ.)

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες σὲ τρία στρώματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ παλαιότερο εἶναι ἀνεικονικό, ἥτοι:

Ι. Ἱερὸ Βῆμα:

Νότια ἀψίδα: Ἄνω: Διατηροῦνται λείψανα παραστάσεως. Εἰκονίζεται πιθανῶς ἡ Θεοτόκος καὶ ἐκατέρωθεν οἱ Ἀρχάγγελοι Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ. Κάτω δεξιὰ, ὡς πρὸς τὸν θεατὴ, παρίσταται ἀνισοσκελῆς σταυρὸς πάνω σὲ βάση, μὲ τὴν ἐπιγραφή:

«[Ἰ (ησοῦ)]ς [Χ (ριστό)ς] / [Ν(ι)] Κ(ᾱ)».

Βόρεια ἀψίδα: Στὸ νότιο ἄκρο παρίσταται ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος.

Νότιος τοῖχος: Εἰκονίζονται τέσσερις ὁλόσωμοι Ἅγιοι Ἱεράρχες, μετωπικοί, ἥτοι: (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, 2) Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, 3) Ἅγιος ἀδιάγνωστος, 4) Ὅμοιος.

Βόρειος τοῖχος: Λείψανα δύο ὁλόσωμων Ἱεραρχῶν, ἀδιάγνωστων. Δυτικότερα καὶ μέσα σὲ κόγχη εἰκονίζεται Ἅγιος ὁλόσωμος, μετωπικός, μὲ νεανικὸ πρόσωπο, πιθανῶς ὁ Ἅγιος Κήρυκος.

Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς καμάρας διατηροῦνται λείψανα παραστάσεως.

II. Κυρίως ναός:

Στὸ βόρειο μισὸ τῆς καμάρας διατηροῦνται ἐλάχιστα λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες.

Νότιος τοῖχος: Εἰκονίζονται δύο ὁλόσωμοι μετωπικοὶ Ἅγιοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ πρῶτος ἀπὸ Α. εἶναι ὁ Ἅγιος Παντελεήμων. Ἀπὸ καταπεσόντα κονιάματα συνελέγη σπάραγμα μὲ τμήμα ἀπὸ φωτοστέφανο καὶ τὴν ἐπιγραφή: «[NIKH]TA [C]».

Εἰκονίζεται προφανῶς ὁ πάτρωνας τοῦ ναοῦ Ἅγιος Νικήτας.

Βόρειος τοῖχος: Διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες σὲ τρία στρώματα:

α' στρῶμα: Ἀνεικονικὸ μὲ ἔκτυπο ἀνισοσκελῆ σταυρό.

β' στρῶμα: Ὁλόσωμος στρατιωτικὸς Ἅγιος μὲ σταυρὸ στὸ δεξι χέρι καὶ ξίφος στὸν ἀριστερὸ μηρό.

γ' στρῶμα: Εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος Γεώργιος ἑφιππος, δρακοντοκτόνος.

Δυτικὸς τοῖχος: Ἐλάχιστα λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ α' στρώματος εἶναι πιθανῶς πρὸ τοῦ 1000, τοῦ β' στρώματος προέρχονται ἀπὸ τὸν 12ον-13ον αἰ. καὶ τοῦ γ' στρώματος ἀπὸ τὸν 15ο αἰῶνα.

276. Ἅγιος Ἰωάννης, Κοῖλα, Ταξιάρχης Πανορμίτης

Βορειοδυτικὰ τοῦ Ἐμπορειοῦ καὶ σὲ ἀπόσταση 8 χλμ. περίπου, εὐρίσκεται ὁ ναὸς τοῦ Ταξιάρχη Πανορμίτη. Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα (ἔσωτ. διαστ. 5.70 x 2.55 μ.), ποὺ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα καὶ κουρασάνι. Ἡ καμάρα ἐνισχύεται ἐσωτερικὰ μὲ ἓνα σφενδόνιο, κείμενο στὴ θέση τοῦ χωρισμοῦ τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ἀπὸ τὸν κυρίως ναό. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμι-κυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 0,75 μ.). Ἐκατέρωθεν αὐτῆς ὑπάρχει ἀνὰ μία ἀψίδα (χορδῆς 0.55 μ.), ἡ ὁποία ἐγγράφεται ἐντὸς τοῦ πάχους τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Στὸ μέσο τῆς Δ. πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 0.90 μ.).

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ διατηροῦνται τοιχογραφίες σὲ δύο στρώματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἀρχαιότερο εἶναι ἀνεικονικό.

I. Τερὸ Βῆμα:

Τεταρτοσφαίριο ἀψίδας: Λείψανα μορφῆς, ἀδιάγνωστης.

Ἀνατολικὸ μέτωπο: Εἰκονίζεται ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἀπὸ τὴν ὁσφὺ καὶ ἄνω· διατηρεῖται μόνο τὸ προσχέδιο πάνω στὸ κονίαμα.

Νότια κόγχη: Διατηρούνται τὰ λείψανα μορφῆς Ἀγίου Ἱεράρχου. Εἰκονίζεται ἀπὸ τὴν ὀσφὺ καὶ ἄνω μετωπικὸς μὲ λευκὰ μαλλιά καὶ γένειο. Μὲ τὸ ἀριστερὸ κρατεῖ κλειστὸ κώδικα Εὐαγγελίου μὲ πολὺτιμη στάχωση.

Βόρεια κόγχη: Λείψανα Ἀγίου Ἱεράρχου, ἀδιάγνωστου.

Νότιος τοῖχος: Ἐλάχιστα λείψανα.

Βόρειος τοῖχος: α' στρώμα: Λείψανα, εἰκονίζοταν πιθανῶς πλοῖο. β' στρώμα: Λείψανα.

Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς καμάρας καὶ πάνω ἀπὸ τὸ Ἱερὸ Βῆμα διακρίνονται λείψανα ἀπὸ τὴν Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ.

Στὶς βάσεις τοῦ ἐσωρραχίου τοῦ τόξου διατηροῦνται λείψανα ἀνεικονικοῦ διακόσμου.

II. Κυρίως ναός:

Στὴν καμάρα διατηροῦνται ἐλάχιστα λείψανα.

Νότιος τοῖχος: Λείψανα ἀπὸ τὸ α' στρώμα, καθὼς καὶ ἔκτυπα κοσμήματα ἐπὶ τοῦ κονιάματος, ὅπως σταυροὶ ἰσοσκελεῖς, ἀνισοσκελεῖς κ.ἄ.

Βόρειος τοῖχος: Λείψανα ἀπὸ τὸ α' στρώμα καὶ ἔκτυπα διακοσμητικά· μεταξὺ ἄλλων εἰκονίζεται πλοιάριο.

Δυτικὸς τοῖχος: Πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τὸ β' στρώμα.

Νότια τῆς εἰσόδου εἰκονίζεται ὁλόσωμη γυναικεία μορφή, προφανῶς μάρτυρος.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ α' στρώματος χρονολογοῦνται πρὶν ἀπὸ τὸ ἔτος 1000, ἐνῶ τοῦ β' στρώματος εἶναι μοναχικῆς τέχνης καὶ προέρχονται ἀπὸ τὸν 12ον αἰ.

277. Ἅγιος Ἰωάννης, Κόκα, Ἅγιος Γεώργιος ὁ Κοκενὸς

Στὴ θέση Κόκα εὐρίσκεται τὸ ναῦδριο τοῦ Ἀγίου Γεωργίου Κοκενοῦ. Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα (ἔσωτ. διαστ. 2.67 x 1.62 μ.), κτισμένο ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ καὶ καλυπτόμενο μὲ κτιστὴ καμάρα. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 1.10 καὶ βέλους 0.59 μ.), ἐνῶ στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 0.72 μ.). Τὸ Ἱερὸ Βῆμα χωρίζεται τοῦ κυρίως ναοῦ μὲ κτιστὸ τέμπλο. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ διατηροῦνται τοιχογραφίες ἥτοι:

I. Τερὸ Βῆμα:

Τεταρτοσφαίριο: Λείψανα, πιθανῶς ἀπὸ τὴ Δέηση.

Ἀνατολικὸ μέτωπο: Εἰκονίζεται ἄνω τὸ Ἅγιο Μανδήλιο καὶ ἐκατέρωθεν διακοσμητικά.

Νότιος τοῖχος (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1. Ἅγιος Βασίλειος: Ὀλόσωμος, στραμμένος πρὸς τὴν ἀψίδα. Φέρει πολυσταύριο φαιλόνιο καὶ κρατεῖ λειτουργικὸ εἰλητάριο, ἐνεπίγραφο. 2. Ἅγιος Ἀθανάσιος: Ὀλόσωμος, κρατώντας ἐνεπίγραφο λειτουργικὸ εἰλητάριο.

Βόρειος τοῖχος (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 1. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος: Ὀλόσωμος, μὲ πολυσταύριο φαιλόνιο καὶ εἰλητάριο. 2. Ἅγιος Διάκονος Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυς: Εἰκονίζεται ἀπὸ τὴν ὀσφὺ καὶ ἄνω. Μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι φέρει λιβανωτίδα καὶ ἐγχείριο.

Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς καμάρας καὶ ἄνωθεν τοῦ Ἱεροῦ Βήματος εἰκονίζονται: στὸ νότιο μισὸ ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου καὶ στὸ βόρειο ἡ Κάθοδος τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἄδη.

II. Κυρίως ναός:

Καμάρα: Νότιο μισό (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Δύο Προφῆτες σὲ στηθάρια, 2) Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, 3) Δύο Προφῆτες σὲ στηθάρια.

Βόρειο μισό (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 1) Ἡ Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ, 2) Δύο Προφῆτες σὲ στηθάρια, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ κάτω εἶναι ὁ Ἱερεμίας.

Νότιος τοῖχος: Εἰκονίζονται 4 ὀλόσωμοι μετωπικοὶ Ἅγιοι ἥτοι (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, 2) Στρατιωτικὸς Ἅγιος, πιθανῶς ὁ Γεώργιος, 3) Ὁμοίως, πιθανῶς ὁ Δημήτριος, 4) Ἅγιος Νικόλαος.

Βόρειος τοῖχος: Σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ βορείου τοίχου εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος Γεώργιος ἔφιππος, Δρακοντοκτόνος, μὲ τὴν ἐπιγραφή: «[ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ] Ο ΚΟΚ[ΕΝΟC]».

Δυτικὸς τοῖχος: Ἄνωθεν τῆς εἰσόδου εἰκονίζοταν ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου. Βόρεια τῆς εἰσόδου διατηρεῖται σκηνὴ ἀπὸ τὸ βίον τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, ἥτοι ὁ Ἅγιος πρὸ τοῦ Ἀρχοντος.

Πρόκειται γιὰ τοιχογραφίες μέτριας τέχνης καὶ διατηρήσεως, τοῦ 14ου αἰῶνα.

278. Άγιος Ἰωάννης Παναγία ἡ Ἐννιαμερίτισσα

Νοτιοανατολικά τοῦ ναοῦ τοῦ μοναστηριακοῦ συγκροτήματος τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου καὶ σὲ ἀπόσταση 150 μ. ἀπὸ αὐτό, εὑρίσκεται τὸ ναῦδριο τῆς Παναγίας τῆς Ἐννιαμερίτισσας (23 Αὐγούστου). Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα (έσωτ. διαστ. 4.30 x 2.10 μ.), ποὺ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα καὶ κουρασάνι. Ἡ ἀνατολική του πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἀψίδα (χορδῆς 1.07 μ.), ἐνῶ στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 0.78 μ.). Δυτικὰ τοῦ κυρίως ναοῦ ὑπάρχει μεταγενέστερος νάρθηκας (3.57 x 1.50 μ.).

Τὸ Ἱερὸ Βῆμα χωρίζεται ἀπὸ τὸν κυρίως ναὸ μὲ κτιστό, χαμηλὸ τέμπλο. Στὸ ἐσωτερικὸ καὶ περιμετρικὰ τοῦ κυρίως ναοῦ ὑπάρχει κτιστὸ πεζούλιο.

Στὸ ναὸ τῆς Παναγίας διατηροῦνται μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη παλαιοχριστιανικῶν χρόνων.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ ὑπάρχουν τοιχογραφίες, ἥτοι:

I. Ἱερὸ Βῆμα:

Τεταρτοσφαίριο: Εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος Πλατυτέρα, Βλαχερνίτισσα, μὲ τὴν ἐπιγραφή: «*Μή(τη)ρ Θεο)ῦ, ἡ Ὁδηγήτρια*».

Ἀψίδα: Στὸ κέντρο τῆς ἀψίδας παρίσταται ὁ Μελισμός. Στὸ βόρειο μισὸ τῆς ἀψίδας εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, φέρων ἐνεπίγραφο εἰλητάριο, ἐνῶ στὸ νότιο μισὸ παρίσταται ὁ Ἅγιος Βασίλειος, φέρων ἐπίσης ἐνεπίγραφο εἰλητάριο.

Ἀνατολικὸ μέτωπο: Στὸ ἀνώτερο τμῆμα εἰκονίζεται ἡ Δέηση, στὸ μέσο εἰκονίζεται Ἅγιος σὲ στηθάριο καὶ διακοσμητικό. Κάτω δὲ ὁ Ἅγιος Διάκονος Στέφανος καὶ διακοσμητικό.

Νότιος τοῖχος: Ἄνω ζώνη: Εἰκονίζονται τρεῖς Ἅγιοι σὲ στηθάρια ἥτοι (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Ζωτικός, 2) Φιλήμων, 3) Ἀδιάγνωστος. Κάτω ζώνη: Παρίστανται δύο Ἅγιοι Ἱεράρχες ὁλόσωμοι, ἥτοι (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, 2) Κύριλλος Ἀλεξανδρείας.

Βόρειος τοῖχος: Ἄνω ζώνη: Εἰκονίζονται τρεῖς Ἅγιοι σὲ στηθάρια ἥτοι (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 1) Δαμιανός, 2) Πολύκαρπος Σμύρνης, 3) Παγκράτιος. Κάτω ζώνη: Παρίσταται ὁ Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας.

Στὶς πλευρὲς τῆς κόγχης τῆς Προθέσεως εἰκονίζονται σταυροὶ πάνω σὲ βάσεις μὲ συντομογραφίες:

«I(HCΘY)C X(PICTO)C / N(I)K(A) / Φ(ΩC) X(PICTOY) / [Φ(AINEI) Π(ACI)]».

Στὸ ἀνατολικὸ μισὸ τῆς καμάρας εἰκονίζονται σκηνές ἀπὸ τὸ Δωδεκάορτο, ἥτοι στὸ νότιο μισὸ παρίσταται ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου καὶ στὸ βόρειο ἡ Κάθοδος τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἄδη.

II. Κυρίως ναός:

Στὸ κλειδὶ τῆς καμάρας ὑπάρχει διακοσμητικὴ ταινία. Στὴν ὑπόλοιπὴ ἐπιφάνεια παρίστανται σκηνές ἀπὸ τὸ Δωδεκάορτο καὶ Προφῆτες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἥτοι:

Νότιο μισό (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, 2) Ταινία μὲ δύο Προφῆτες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ κάτωθεν εἰκονιζόμενος εἶναι ὁ Ἡσαΐας, 3) Ὑπαπαντή, 4) Δύο Προφῆτες, ἄνω ὁ Δανιὴλ καὶ κάτω ὁ Ἰεζεκιήλ.

Βόρειο μισό (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 5) Δύο Προφῆτες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἄνω εἰκονιζόμενος εἶναι ἀδιάγνωστος καὶ ὁ κάτω ὁ Ἀββακούμ, 6) ἡ Βάπτισις τοῦ Χριστοῦ, 7) Δύο Προφῆτες, ἄνω ὁ Ἰωνᾶς(;) καὶ κάτω ὁ Ἡλίας, 8) ἡ Σταύρωση.

Νότιος τοῖχος: Χωρίζεται σὲ δύο ζῶνες. Ἄνω ζώνη (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Ἅγιος Νέστωρ, 2) Ἀδιάγνωστος, 3) Ἀγία Ἰουλίττα, 4) Ἅγιος Κήρυκος, 5) Μηνᾶς, 6) Βαβύλας (,), 7) Βικέντιος, 8) Ἀγία Μαῦρα. Κάτω ζώνη (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Θεοτόκος ἡ Ὁδηγήτρια, 2) Νικόλαος Μύρων, 3) Δημήτριος ὁ Μυροβλύτης.

Βόρειος τοῖχος: Ἄνω ζώνη: Εἰκονίζονται ὁκτὼ Ἅγιοι σὲ στηθάρια, ἥτοι (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 1) Ἀγία Κυριακή, 2) Θεόδωρος [ὁ Στρατηλάτης], 3) [Κοσμ]ᾶς (,), 4) Παντελεήμων, 5) Νικήτας, 6) Προκόπιος, 7) Εὐστάθιος, 8) Ἀδιάγνωστος. Κάτω ζώνη: Παρίστανται τέσσερις ὁλόσωμες μορφές ἥτοι (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 1) Ἅγιος Γεώργιος ἑφιππος, Δρακοντοκτόνος, 2) Μέγας Ἀντώνιος, 3) Ὁνούφριος, 4) Ἰησοῦς Χριστός.

Δυτικὸς τοῖχος: Ἄνω εἰκονίζεται ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, κάτω παρίστανται: νότια τῆς εἰσόδου ἡ Ἀγία Μαρίνα καὶ βόρεια ἡ Ἀγία Παρασκευή.

Κτητορικὴ ἐπιγραφή:

Ἄνωθεν τῆς εἰσόδου ὑπάρχει ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή (0.36 x 0.25 μ.). Τὸ βάθος εἶναι λευκὸ καὶ τὰ γράμματα καστανόχρωμα (ὕψος γράμμ. 0.02 μ.). Ἡ ἐπιγραφή ἔχει σὲ μεταγραφὴ ὡς ἑξῆς:

«Ἰστορήθη ὁ θεῖος καὶ πά<ν>σεπτος / ναὸς τῆς Ὑπερευλογη-

μένης Δεσποί / νης ήμῶ<ν> Θεγοντόκου τῆς Ὁδη<γ>ητρίας / δι' ἐξόδου καὶ κόπου καὶ συδρομῆς Μιχ(αή)λ / τοῦ διάκονος καὶ κύρ Νικήτα καὶ Μανο / ήλη καὶ Μοναχῆς Ἀγνήση καὶ Μονα / χῆς Μα- γδαληνῆς: Ἔτος CTΩOE' - / Ἐτελειώνθη μηνὶ Α<Ϛ> / γούστου ΙΑ'».

Ἀναφέρεται ὡς ἔτος περατώσεως τῶν τοιχογραφιῶν τὸ 6875 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ἥτοι τὸ 1367 μ.Χ.

Ἀξιοπαρατήρητες εἶναι οἱ γλωσσικὲς ἀποκλίσεις ποὺ παρατη- ροῦνται, καθὼς καὶ ἡ ἀπόδοση τοῦ κειμένου στὴν τοπικὴ διάλεκτο τῆς ἐποχῆς.

279. Ἀντράμασος, Ἅγιος Ἀνδρέας

Βορειοδυτικὰ τοῦ σημερινοῦ οἰκισμοῦ «Ἐμπορειὸς» καὶ σὲ ἀπό- σταση 5 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτόν, στὴν κορυφὴ βραχώδους ὑψώ- ματος, εὐρίσκεται τὸ ναῦδριο τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέα. Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα (ἔσωτ. διαστ. 3.80 x 2.13 μ.), κτισμένο ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ καὶ ἀσβεστοκονίαμα, ποὺ καλύπτεται μὲ κτιστὴ κα- μάρα καὶ κουρασάνι. Ἡ καμάρα φέρει ἐσωτερικὰ ἐνισχυτικὸ σφεν- δόνιο. Ἡ ἀνατολικὴ του πλευρὰ περατοῦται σὲ τρεῖς ἀψίδες. Ἀπὸ αὐτὲς ἡ μεσαία (χορδῆς 0.85 μ.) ἐγγράφεται ἐντὸς ὀρθογωνίου, ἐνῶ οἱ πλάγιες ἀψίδες (χορδῆς 0.40 μ.) ἐγγράφονται ἐντὸς τοῦ πάχους τοῦ τοίχου. Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 0.81 μ.).

Στὴ νότια ἐξωτερικὴ πλευρὰ εἶναι προσκεκολλημένος τάφος, σὲ σχῆμα ἀρκοσολίου. Πιθανῶς πρόκειται γιὰ τὸν τάφο τοῦ κτήτορος ἢ τῶν κτητόρων.

Ἐντὸς τοῦ ναοῦ διατηροῦνται μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, προερχόμενα ἀπὸ παλαιότερα οἰκοδομήματα. Βόρεια καὶ δυτικὰ τοῦ ναυδρίου ὑπάρχουν λείψανα ἀπὸ ἀρχαῖα κτίσματα, ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα φαίνεται νὰ εἶναι προχριστιανικῶν χρόνων.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ διατηροῦνται λείψανα τοιχογραφιῶν σὲ δύο στρώματα, ἥτοι:

I. Ἰερὸ Βῆμα:

Ἀψίδα: Διατηροῦνται ἐλάχιστα λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες.

Ἀνατολικὸς τοῖχος: Διατηροῦνται λείψανα σὲ δύο στρώματα. Στὴν κόγχη τῆς Προθέσεως διακρίνονται λείψανα μορφῆς, πιθανῶς Ἀγγέλου. Πάνω ἀπὸ τὴν Πρόθεση εἰκονίζεται ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ.

Νότιος τοῖχος: Διατηροῦνται λείψανα δύο Ἱεραρχῶν, μετωπικῶν.
Βόρειος τοῖχος: Διατηροῦνται λίγα λείψανα.

Στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς καμάρας καὶ πάνω ἀπὸ τὸ Ἱερὸ Βῆμα εἰκονίζονται:

Νότιο μισό (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Ἐνας Ἀγγελος, 2) Παναγία.

Βόρειο μισό (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 1) Ἐνας Ἀγγελος, 2) Ἀπόστολος.

Πρόκειται πιθανότατα γιὰ συνεπτυγμένη ἀπόδοση, λόγω περιορισμένου χώρου, τοῦ θέματος τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Χριστοῦ.

II. Κυρίως ναός:

Στὴν καμάρα διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ διάφορες παραστάσεις, ὄχι τοῦ κύκλου τοῦ Δωδεκαόρτου, ἤτοι:

Νότιο μισό: Εἰκονίζονται τέσσερις Ἅγιοι, ὁλόσωμοι, μετωπικοί, ἤτοι (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Ἅγιος Ἱεράρχης ἀδιάγνωστος, 2) καὶ 3) Ὁμοίως, 4) Ἅγιος Ἀνδρέας, κρατώντας μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι συνεπτυγμένο εἰλητᾶριο.

Βόρειο μισό: Παρίστανται τέσσερις Ἅγιοι ὁλόσωμοι, ἤτοι: (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 1) Ἅγιος Δημήτριος ὁ Μυροβλύτης, 2) Ἀγία ἀδιάγνωστη, 3) Κοσμάς, 4) Ἅγιος Στρατιωτικός, πιθανῶς ὁ Ἅγιος Θεόδωρος.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἐνισχυτικοῦ σφενδονίου διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ δύο τουλάχιστον Ἀγίους.

Νότιος τοῖχος: Εἰκονίζονται τέσσερις Ἅγιοι ὁλόσωμοι, μετωπικοί, ἤτοι (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Ἀγία ἀδιάγνωστη, 2) Ἅγιος ἀδιάγνωστος, 3) Ἅγιος στρατιωτικὸς ἀδιάγνωστος, 4) Μα[κάριος;].

Βόρειος τοῖχος: Παρίστανται ἐπίσης τέσσερις Ἅγιοι ὁλόσωμοι, μετωπικοί, ἤτοι (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 1) Ἅγιος ἡμιεξίτηλος, 2) Ὁμοίως, 3) Ἀγία Ἑλένη, 4) Ἅγιος Κωνσταντῖνος.

Τέλος κάτω ἀπὸ τὸ τόξο εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος Κήρυκος.

Δυτικὸς τοῖχος: Πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τὸ κεφάλι Ἀγίου, καθὼς καὶ βόρεια τῆς εἰσόδου.

Οἱ τοιχογραφίες εἶναι μέτριας διατηρήσεως καὶ προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 12ον αἰῶνα.

280. Φοινίκι, Άγιος Ζαχαρίας

Βορειοανατολικά τοῦ οἰκισμοῦ «Ἐμπορειὸς» καὶ σὲ ἀπόσταση 3 χλμ. ἀπὸ αὐτόν, ἐντὸς ἔρημης περιοχῆς, ὑψώνεται τὸ ἡμικυκλικὸ ναῦδριον τοῦ Ἁγίου Ζαχαρία. Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα (ἔσωτ. διαστ. 4.30 x 2.85 μ.), ποὺ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα. Ἡ ἀνατολικὴ τοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 0.95 μ.). Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 0.87 μ.). Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ περιμετρικὰ ὑπάρχει κτιστὸ πεζούλιο (πλάτους 0.35 καὶ ὕψους 0.40 μ.).

Ὁ ναὸς ἔχει κτισθεῖ ἀπὸ ἀργολιθοδομῇ καὶ ἀσβεστοκονίαμα καὶ ἔχουν χρησιμοποιεσθῇ ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, προερχόμενα ἀπὸ παλαιότερα οἰκοδομήματα. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ ὑπάρχουν διάφορα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη.

Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ζαχαρία κτίσθηκε στὴ θέση παλαιότερου (ἔξωτ. διαστ. 10.95 x 6.50 μ.), ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ὁποίου ἐπερατοῦτο σὲ μία ἀψίδα, ἐσωτερικὰ ἡμικυκλικὴ καὶ ἐξωτερικὰ τρίπλευρη, ἐνῶ στὴ δυτικὴ τοῦ πλευρὰ ἀνοιγόταν μία εἴσοδος (πλάτους 1.35 μ.).

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες, ἥτοι:

I. Ἱερὸ Βῆμα:

Ἡ ἀψίδα ἔχει καταπέσει.

Ἀνατολικὸς τοῖχος: Διατηροῦνται λείψανα τοῦ Ἀρχαγγέλου Γαβριὴλ ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ.

Νότιος τοῖχος (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Μέγας Βασίλειος, 2) Γρηγόριος ὁ Θεολόγος.

Βόρειος τοῖχος (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 1) Νικόλαος Μύρων, 2) Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος.

Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς καμάρας καὶ πάνω ἀπὸ τὸ Ἱερὸ Βῆμα εἰκονίζεται στὸ νότιο μισὸ ἡ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ καὶ στὸ βόρειο ἡ Κάθοδος τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἄδη.

II. Κυρίως ναός:

Στὴν καμάρα εἰκονίζονται σκηνές ἀπὸ τὸ Δωδεκάορτο, ἥτοι:

Νότιο μισὸ (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Ὑπαπαντῇ, 2) Βάπτισμα τοῦ Χριστοῦ.

Βόρειο μισὸ (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 3) Σταύρωση, 4) Λίθος.

Νότιος τοίχος (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Προφήτης Ἡλίας, 2) Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, 3) Γυναικεία μορφή ἀδιάγνωστος.

Βόρειος τοίχος (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 1) Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, 2) Ἀρχάγγελος Γαβριήλ, ὁ ὁποῖος κρατεῖ εἶδος μεταλλίου.

Δυτικός τοίχος: Στὸ ἄνω τμήμα εἰκονίζεται ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου.

Νότια τῆς εἰσόδου παρίσταται Ἀγία μὲ διάλιθα ἐνδύματα, πιθανῶς ἡ Ἑλένη (;) καὶ βόρεια ὁ Ἅγιος Κωνσταντῖνος (;).

Κτητορικὴ ἐπιγραφή: Πάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν εἴσοδο διατηρεῖται τὸ νότιο μισὸ ἀπὸ τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή (διαστ. 0.36 x 0.12 μ.). Ἀρχικὰ ἡ ἐπιγραφή περιεκλειόταν ἀπὸ ὀρθογώνιο πλαίσιο (0.80 x 0.12 μ.). Σὲ λευκὸ βάθος ὑπάρχουν μέλανα γράμματα (ὕψος γραμμάτων 0.02 μ.). Ἡ ἐπιγραφή ἦταν τρίστιχη καὶ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἔχει καταστραφεῖ, λόγω πτώσεως τῶν κονιαμάτων. Τὸ διατηρούμενο τμήμα σὲ μεταγραφὴ ἔχει ὡς ἑξῆς:

«Ἱστορήθη ὁ θεῖ[ος καὶ πάνσεπτος ναὸς οὗτος] / τ [οῦ Ἀγίου] Μάρ[τυρος Ζαχαρίου] / ...ς....».

Οἱ τοιχογραφίες εἶναι καλῆς τέχνης καὶ μέτριας διατηρήσεως καὶ χρονολογοῦνται στὸν 14ον αἰ.

281. Χωριό, Ἀγία Τριάδα

Στὸ νότιο τμήμα τοῦ Χωριοῦ εὐρίσκεται τὸ ναῦδριο τῆς Ἀγίας Τριάδας. Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα (ἔσωτ. διαστ. 3.23 x 2.05 μ.), τὸ ὁποῖο καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἀψίδα (χορδῆς 1.05 μ.). Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 0.80 μ.). Τὸ Ἱερὸ Βῆμα χωρίζεται τοῦ κυρίως ναοῦ μὲ κτιστό, χαμηλὸ τέμπλο. Ὡς Ἀγία Τράπεζα χρησιμεύει κυλινδρικός ἀρχαῖος βωμὸς μὲ κυμάτιο (ὕψος 0.63, διάμ. 0.60 μ.). Ἡ τοιχοποιΐα ἀποτελεῖται ἀπὸ καλῶς ἐπεξεργασμένους λιθοπλίνθους, οἱ ὁποῖοι προέρχονται ἀπὸ ἑλληνιστικὸ τεῖχος.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναῦδρίου διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες, ἥτοι:

I. Ἱερὸ Βῆμα:

Τεταρτοσφαίριο: Εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ἡ Δέηση.

Ἀψίδα: Δὲν διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες.

Ανατολικὸς τοῖχος: Διακρίνονται ἐλάχιστα λείψανα τοιχογραφιῶν.

Καμάρα: Εἰκονίζοταν πιθανῶς ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ, ἀπὸ τὴν ὁποία διατηροῦνται ἐλάχιστα λείψανα.

Νότιος τοῖχος: Παρίστανται δύο Ἅγιοι Ἱεράρχες, ὁλόσωμοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ πρὸς Ἀνατολὰς εἰκονιζόμενος εἶναι πιθανῶς ὁ Μέγας Βασίλειος.

Βόρειος τοῖχος: Διατηροῦνται λίγα μόνο λείψανα τοιχογραφιῶν.

II. Κυρίως ναός:

Στὴν καμάρα διακρίνονται ἐλάχιστα λείψανα ἀπὸ συνθέσεις, πιθανῶς τοῦ Δωδεκαόρτου.

Νότιος τοῖχος: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται σὲ δύο ζῶνες. Ἄνω ζώνη: Εἰκονίζονται Ἅγιοι σὲ στηθάρια. Κάτω ζώνη: Παρίστανται ὁλόσωμες μορφές, ἥτοι (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1. Ἰησοῦς Χριστός, 2) Ἅγιος ἀδιάγνωστος, 3) Ὁμοίως, 4) Ὁμοίως, 5) Ὁμοίως.

Βόρειος τοῖχος: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται ἐπίσης σὲ δύο ζῶνες. Ἄνω ζώνη: Εἰκονίζονταν Ἅγιοι σὲ στηθάρια. Κάτω ζώνη: Διακρίνονται λείψανα ὁλόσωμων Ἀγίων.

Δυτικὸς τοῖχος: Πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο διατηροῦνται λείψανα τοιχογραφιῶν.

Κάτω καὶ νότια τῆς εἰσόδου παρίστανται δύο Ἁγίες, ἀδιάγνωστες.

Πρόκειται γιὰ τοιχογραφίες μέτριας ποιότητος καὶ κακῆς διατηρήσεως, οἱ ὁποῖες προέρχονται ἀπὸ τὴ μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ χρονολογοῦνται πιθανῶς στὸν 17ον αἰ.

282. Χωριό, Ἀνώνυμο ναῦδριο Α΄

Νοτιοανατολικά τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας καὶ σὲ ἀπόσταση 100 μ. περίπου ἀπὸ αὐτὸν εὐρίσκεται ἐρειπωμένο ναῦδριο. Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα (ἔσωτ. διαστ. 4.55 x 2.40 μ.), τὸ ὁποῖο καλυπτόταν μὲ κτιστὴ καμάρα, ἡ ὁποία ἐνισχύεται ἐσωτερικὰ μὲ ἓνα τόξο. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἀψίδα (χορδῆς 1.52 καὶ βέλους 0.77 μ.), ἐνῶ στὸ μέσο τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 0.87 μ.). Στὴ νότια καὶ βόρεια ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ὑπάρχει κτιστὸ πεζοῦλιο.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναυδρίου διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες.

I. Τερὸ Βῆμα:

Τεταρτοσφαίριο: Δὲν διατηρεῖται κανένα λείψανο ἀπὸ τοιχογραφίες.

Ἀψίδα: Ἀρχικὰ εἰκονίζονταν τουλάχιστον τέσσερις Ἅγιοι Τεράρχες συλλειτουργοῦντες.

Νότιος τοῖχος: Παρίστανται πέντε Ἅγιοι Τεράρχες, οἱ ὅποιοι φέρουν ἐνεπίγραφα, λειτουργικὰ εἰλητάρια.

Βόρειος τοῖχος: Εἰκονίζονται δύο Ἅγιοι Τεράρχες, οἱ ὅποιοι κρατοῦν ἐπίσης ἐνεπίγραφα, λειτουργικὰ εἰλητάρια.

II. Κυρίως ναός:

Στὴν καμάρα τοῦ κυρίως ναοῦ διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ συνθέσεις τοῦ κύκλου τοῦ Δωδεκαόρτου. Στὸ μέσο τοῦ βορείου μισοῦ τῆς καμάρας διακρίνεται ἡ Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ

Νότιος τοῖχος (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος, ὁλόσωμος, βρεφοκρατοῦσα, 2) Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, ὁλόσωμος, μετωπικός, 3) Ἰωάννης ὁ Θεολόγος (;).

Βόρειος τοῖχος: Παρίστανται τρεῖς ὁλόσωμες Ἁγίες γυναῖκες, ἥτοι (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 1) Ἁγία ἀδιάγνωστη, 2) Μαρίνα (;), 3) Παρασκευή.

Δυτικὸς τοῖχος: Νότια τῆς εἰσόδου εἰκονίζονται δύο ὁλόσωμοι Ἅγιοι καὶ βόρεια διατηρεῖται μία μορφή Ἁγίου.

Οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς εἶναι καλῆς τέχνης καὶ προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 15ον αἰ.

283. Χωριό, Ἀνώνυμο ναῦδριο Β΄

Βορειοδυτικὰ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας καὶ σὲ ἀπόσταση 20 μ. περίπου ἀπὸ αὐτὸν, ἀριστερὰ τοῦ δρόμου πρὸς τὸ Κάστρο, εὐρίσκεται μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο ναῦδριο (ἔσωτ. διαστ. 3.70 x 2.32 μ.), ἐρειπωμένο. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, ἐνῶ στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 1.05 μ.).

Τὸ ναῦδριο αὐτὸ εἶναι κτισμένο ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ καὶ ἰσχυρὸ ἀσβεστοκονίαμα. Τοῦτο καλυπτόταν μὲ κτιστὴ, ἡμικυλινδρική ὀροφή. Ὡς Ἁγία Τράπεζα χρησίμευε ἀρχαία, ὀρθογωνίου σχήματος βάση ἀπὸ λάρτιο λίθο, ἡ ὁποία ἔφερε διακοσμητικὸ κυμάτιο.

Στις έσωτερικές επιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναυδρίου διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες.

Εἰδικότερα στὴ νότια έσωτερικὴ πλευρὰ διακρίνονται τέσσερις μορφές ὁλόσωμων Ἀγίων. Πρόκειται γιὰ καλῆς ποιότητας τοιχογραφίες, πιθανῶς τοῦ 14ου αἱ.

284. Χωριό, Παναγία (Κοίμηση τῆς Θεοτόκου)

Στὸ κέντρο περίπου τοῦ ἐγκαταλειμμένου οἰκισμοῦ «Χωριό» εὑρίσκεται μεγάλων διαστάσεων κτίσμα, τὸ ὁποῖο παρουσιάζει περισσότερες οἰκοδομικὲς φάσεις. Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα, κτισμένο ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ καὶ ἀσβεστοκονίαμα, τὸ ὁποῖο καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα καὶ ὑδραυλικὸ κονίαμα (κουρασάνι).

Ὁ κυρίως ναὸς παρουσιάζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (έσωτ. διαστ. 11.85 x 4.55 μ.). Δυτικὰ αὐτοῦ εἶναι προσκεκολλημένος νάρθηκας καὶ δυτικότερα διάφοροι βοηθητικοὶ χώροι. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, στὸ μέσο τῆς ὁποίας ἀνοίγεται ἓνα παράθυρο. Στὸ μέσο περίπου τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ νάρθηκα ἀνοίγεται ἀνὰ μία εἴσοδος, μὲ τυφλὸ ὀξυκόρυφο ἀψίδωμα ἐξωτερικά, τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ καλύπτεται μὲ χοχλάκι. Ὑπάρχει ξυλόγλυπτο τέμπλο, ἐπὶ τοῦ ὁποίου διατηρεῖται ἐπιγραφή, μὲ τὴ χρονολογία: «ΑΩΠΘ΄» ἥτοι: 1889.

Στὸ έσωτερικὸ τοῦ ναοῦ ὑπάρχουν τοιχογραφίες, μερικῶς ἐπιχρισμένες, ἥτοι:

Ι. Ἐπὶ Βῆμα:

Τεταρτοσφαίριο: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ εἶναι ἐπιχρισμένη. Διατηροῦνται μόνο λίγα λείψανα ἀπὸ γραπτὸ διάκοσμο. Στὸ κάτω τμήμα αὐτοῦ ὑπῆρχε ἐπιγραφή, ποὺ ἔχει ἐπιχρισθεῖ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος αὐτῆς.

Ἀψίδα: Παρίστανται τέσσερις Ἅγιοι Ἱεράρχες συλλειτουργοῦντες ἥτοι (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 1) Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, 2) Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, 3) Μέγας Βασίλειος, 4) Ἅγιος ἀδιάγνωστος.

Ἀνατολικὸ μέτωπο: Ἄνωθεν εἰκονίζεται τὸ Ἅγιο Μανδήλιο καὶ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ Ἄγγελοι. Κάτωθεν καὶ βόρεια τῆς ἀψίδας παρίσταται ὁ Διάκονος Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυς.

Νότιος τοῖχος: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ εἶναι ἐπιχρισμένη καὶ δὲν διακρίνονται τοιχογραφίες ἢ λείψανα αὐτῶν.

Βόρειος τοῖχος: Διατηροῦνται ἐλάχιστα μόνο λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες.

Στὸ νότιο μισὸ τῆς καμάρας παρίσταται ἡ Πεντηκοστὴ καὶ στὸ βόρειο τμήμα αὐτῆς ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ.

II. Κυρίως ναός:

Στὸ κλειδὶ τῆς καμάρας ὑπάρχει διακοσμητικὴ ταινία.

Νότιο μισὸ καμάρας: Χωρίζεται σὲ τέσσερις ζῶνες ὀριζόντιες, ἥτοι (ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω):

Α' ζώνη: Εἰκονίζονται εἰκοσιδύο (22) Ἅγιοι σὲ στηθάρια.

Β' ζώνη: Δώδεκα συνθέσεις ἀπὸ τοὺς Οἴκους τοῦ Ἀκαθίστου, ἥτοι: Α-Μ.

Γ' ζώνη: Συνθέσεις ἀπὸ τὸν ἀνεπτυγμένο κύκλο τοῦ Δωδεκαόρτου (ἀπὸ Α.πρὸς Δ.): 1) Βάπτισις τοῦ Χριστοῦ, 2) Μεταμόρφωσις, 3) Ἑγερσις τοῦ Λαζάρου, 4) Βαΐοφόρος, 5) Νίψις τῶν ποδῶν τῶν μαθητῶν (;), 6) Ὁ Μυστικὸς Δείπνος, 7) Ὁ Ἰησοῦς στὴ Γεθσημανή, 8) Ἡ Προδοσία τοῦ Ἰούδα.

Δ' ζώνη: (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Ὁ ἐν Κανᾷ γάμος, 2) Ὁ Ἰησοῦς ἰώμενος τὸν Παραλυτικὸ τῆς Βηθεσδα, 3) Ὁ Ἰησοῦς διαλεγόμενος μετὰ τῆς Σαμαρείτιδος, 4) Ὁ Ἰησοῦς ἰώμενος τὸν τυφλὸ (κολυμβήθρα Σιλωάμ), 5) Ὁ Ἰησοῦς ἐπιτιμᾷ τὸν ἄνεμο, 6) Ὁ Ἰησοῦς ἰώμενος τοὺς δύο δαιμονιζόμενους στὴ Χώρα τῶν Γαδαρηνῶν, 7) Ὁ Ἰησοῦς ἰώμενος τὴν αἰμορροοῦσα καὶ ἀνιστῶν τὴ θυγατέρα τοῦ Ἰαείρου, 8) Ὁ Ἰησοῦς ἰώμενος τὸν παραλυτικὸ εἰς τὴν Καπερναούμ.

Βόρειο μισὸ καμάρας: Χωρίζεται ἐπίσης σὲ τέσσερις ζῶνες, ἥτοι (ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω):

Α' ζώνη: Εἰκονίζονται 22 Ἅγιοι σὲ στηθάρια.

Β' ζώνη: Παρίστανται οἱ ὑπόλοιποι 12 Οἴκοι τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου: Ν-Ω.

Γ' ζώνη (ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά): 1) Ὁ Ἰησοῦς πρὸ τοῦ Ἄννα καὶ Καϊάφα, 2) Ὁ Χριστὸς ἐμπροσθεν τοῦ Πιλάτου, 3) Ὁ Ἰησοῦς ἀναβαίνων ἐν τῷ σταυρῷ 4) Ἡ Σταύρωσις τοῦ Χριστοῦ, 5) Ἡ Ἀποκαθλήωσις τοῦ Χριστοῦ, 6) Κάθοδος τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἄδη, 7) Ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ (δυτικοῦ τύπου), 8) Ψηλάφησις τοῦ Θωμᾶ.

Δ' ζώνη (ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά): 1) Ὁ Ἰησοῦς σώζει τὸ κινδυνεῦον πλοῖον, 2) Ὁ Ἰησοῦς ἀνιστᾷ τὸν υἱὸ τῆς χήρας τῆς Ναΐν, 3) Ὁ Χριστὸς ἰώμενος τὸν σεληνιαζόμενο νέο, 4) Ὁ Χριστὸς παραγενόμενος παρὰ τῇ λίμνῃ τῆς Γεννησαρέτ, 5) Ὁ Ἰησοῦς ἰώμενος τοὺς Δέκα λεπρούς, 6) Ὁ Χριστὸς καὶ ὁ Ζακχαῖος, 7) Ἀδιάγνωστη σύνθεση, 8) Ὁ Χριστὸς ἀνέωξε τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ τυφλοῦ.

Νότιος τοῖχος: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ καλύπτεται ἀπὸ μεταγενέστερα ἐπιχρίσματα.

Βόρειος τοῖχος: Διατηροῦνται ὀλίγα λείψανα ἀπὸ ὁλόσωμους Ἁγίους, ἥτοι (ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά): 1) Ἀγία ἀδιάγνωστη, 2) Μαρίνα, 3) Ἅγιος ἀδιάγνωστος, 4) Ὁμοίως, 5) Ὁμοίως, 6) Ὁμοίως.

Πρόκειται γιὰ τοιχογραφίες μέτριας τέχνης καὶ διατηρήσεως, πιθανῶς τοῦ 17ου αἰ.

285. Παναγία ἢ Πορτενή

Δυτικὰ τοῦ Χωριοῦ εὐρίσκεται ἐρειπωμένο ναῦδριο, τιμώμενο στὸ ὄνομα τῆς Παναγίας Πορτενῆς. Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα (ἐσωτ. διαστ. 3.03 x 2.25 μ.), ποὺ καλυπτόταν μὲ κτιστὴ καμάρα. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, ἐνῶ στὸ μέσο τῆς δυτικῆς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 0.64 μ.). Ἐντὸς τοῦ ναυδρίου διατηροῦνται μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, προερχόμενα ἀπὸ παλαιότερο ναό.

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναυδρίου διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες, ἥτοι:

I. Τερὸ Βῆμα:

Νότιος τοῖχος: Διακρίνονται ἐλάχιστα λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες.

II. Κυρίως ναός:

Βόρειος τοῖχος (ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά): 1) Εἰκονίζεται ὁλόσωμος ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, 2) Ἅγιος ὁλόσωμος, μετωπικός, ἀδιάγνωστος.

Δυτικὸς τοῖχος: Πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες, ἥτοι: Διακρίνεται ἓνα ἑξαπτέρυγο. Κάτω καὶ βόρεια τῆς εἰσόδου εἰκονίζεται μία Ἀγία ὁλόσωμη, ἀδιάγνωστη.

Οἱ τοιχογραφίες εἶναι μέτριας ποιότητος καὶ ὄχι καλῆς διατηρήσεως καὶ προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 16ον αἰ.

286. Χωριό, Σωτήρης, Μεταμόρφωση

Βορειοανατολικά του Χωριού και δεξιά του δρόμου Έμπορειού-Χωριού, ἐντὸς τοῦ παλαιοῦ κοιμητηρίου τοῦ οἰκισμοῦ, εὐρίσκεται ὁ ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος. Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα (ἐσωτ. διαστ. 5.13 x 2.72 μ.), κτισμένο ἀπὸ ἀργολιθοδομή, τὸ ὁποῖο καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα. Ἡ ἀνατολικὴ του πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἀψίδα, ἐνῶ στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 0.70 μ.). Τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ καλύπτεται μὲ χοχλάκι.

Ἐντὸς τοῦ ναοῦ διατηροῦνται μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, προερχόμενα ἀπὸ παλαιότερο ναό, ὁ ὁποῖος ἔκειτο στὴν ἴδια θέση ἢ ἐκεῖ πλησίον.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ οἰκοδομήματος καὶ εἰδικότερα στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καὶ τοῦ κυρίως ναοῦ διατηροῦνται κάτω ἀπὸ τὰ ἐπιχρίσματα λείψανα ἀπὸ παλαιᾶς τοιχογραφίας, οἱ ὁποῖες προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 14ον αἰ.

287. Χωριό, Κάστρο, Ἅγιος Νικόλαος

Μέσα στὸ Ἱπποτικὸ Κάστρο, ποὺ εὐρίσκεται νότια τοῦ Χωριοῦ καὶ στὴν κορυφὴ ὑψώματος, τὸ ὁποῖο ἔχει κτισθεῖ στὰ λείψανα ἑλληνιστικοῦ φρουρίου, εὐρίσκεται ὁ ἐρειπωμένος ναὸς τοῦ Ἀγίου Νικολάου. Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα (ἐσωτ. διαστ. 9.70 x 3.95 μ.), ποὺ καλυπτόταν μὲ καμάρα, ἐνισχυμένη μὲ δύο τόξα. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 2.85 μ.), στὸ μέσο τῆς ὁποίας ἀνοιγόταν ἓνα παράθυρο. Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 1.22 μ.). Δεύτερη εἴσοδος ἀνοίγεται στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς βόρειας πλευρᾶς.

Δυτικὰ τοῦ κυρίως ναοῦ ὑπάρχει νάρθηκας (ἐσωτ. διαστ. 4.90 x 4.50 μ.), ὁ ὁποῖος καλυπτόταν μὲ τροῦλλο καὶ προέρχεται ἀπὸ μία δεύτερη οἰκοδομικὴ περίοδο. Στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς νότιας πλευρᾶς ἀνοίγεται μία εἴσοδος (πλάτους 1.17 μ.).

Τόσο ὁ κυρίως ναός, ὅσο καὶ ὁ νάρθηκας ἔφεραν τοιχογραφίες, λείψανα τῶν ὁποίων διατηροῦνται.

I. Ἱερὸ Βῆμα:

Τεταρτοσφαίριο: Ἔχει καταπέσει.

Ἀψίδα: Στὸ νότιο μισὸ τῆς ἀψίδας διατηροῦνται λείψανα δύο

Ἀγίων Ἱεραρχῶν, συλλειτουργούντων. Φαίνεται ὅτι ἀρχικὰ εἰκονίζονταν στὴν ἀψίδα ἔξι Ἅγιοι συνολικά.

Νότιος τοῖχος: Λείψανα ἐνὸς Ἀγίου Ἱεράρχη.

Βόρειος τοῖχος: Διατηροῦνται ἐλάχιστα λείψανα.

Στὸ νότιο μισὸ τῆς καμάρας διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ δύο στρώματα τοιχογραφιῶν.

II. Κυρίως ναός:

Καμάρα: Νότιο μισό: Χωρίζοταν σὲ δύο ζῶνες. Στὴν ἐπάνω ζώνη, ἢ ὅποια δὲν διατηρεῖται, εἰκονίζονταν πιθανότατα συνθέσεις ἀπὸ τὸ Δωδεκάορτο. Στὴν κάτω ζώνη παρίστανται σκηνές ἀπὸ τὸν βίο τοῦ Ἀγίου Νικολάου, ἥτοι (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Ὁ Ἅγιος πρὸ τοῦ ἄρχοντος, 2) Ἡ χειροτονία τοῦ Ἀγίου Νικολάου, 3) Ὁ Ἅγιος Νικόλαος σώζει πλοῖον ἀπὸ τὸν κλύδωνα.

Βόρειο μισό: Χωρίζοταν ἐπίσης σὲ δύο ζῶνες. Στὴν ἐπάνω ζώνη εἰκονίζονταν πιθανότατα σκηνές τοῦ Δωδεκαόρτου, ἐνῶ στὴν κάτω παρίστανται σκηνές ἀπὸ τὸν βίο τοῦ Ἀγίου Νικολάου, ἥτοι (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 1) Ὁ Ἅγιος ἐμφανίζεται στὸν ὕπνο κοιμωμένου γέροντα, 2) Παράσταση ἀδιάγνωστος, 3) Ὁμοίως.

Νότιος τοῖχος: Διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ ὁλόσωμους Ἀγίους, ἥτοι (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, 2) Ἅγιος Νικόλαος, 3) Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, 4) Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη.

Βόρειος τοῖχος: Πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο διατηροῦνται λείψανα συνθέσεως. Κάτω καὶ ἐκατέρωθεν τῆς εἰσόδου εἰκονίζεται ἀνὰ ἕνας Ἄγγελος ὁλόσωμος, μετωπικός.

Νάρθηκας: Ἀνατολικὸς τοῖχος: Δὲν διατηροῦνται λείψανα τοιχογραφιῶν.

Νότιος τοῖχος: Διακρίνονται ἐλάχιστα λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες σὲ δύο στρώματα.

Βόρειος τοῖχος: Διατηροῦνται ὀλίγα λείψανα· διακρίνεται μία μορφή Ἀγίου ἀδιάγνωστου.

Δυτικὸς τοῖχος: Διατηροῦνται λίγα λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ β' στρώματος εἶναι μέτριας τέχνης, πιθανῶς τοῦ 17ου αἰ.

Χ. ΝΗΣΟΣ ΚΑΡΠΑΘΟΣ

288. Ἀπέρι, Ἅγιοι Θεόδωροι

Νοτιοανατολικά τοῦ Ἀπερίου καὶ σὲ ἀπόσταση 1.5 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτό, στὶς ὑπώρειες ὑψώματος, κεῖται τὸ ἀπὸ μακροῦ χρόνου ἐρειπωμένο ναῦδριο τῶν Ἀγίων Θεοδώρων²⁴⁵.

Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 4.70 x 2.32 μ.) καὶ καλυπτόταν μὲ κτιστὴ, ἡμικυλινδρική ὀροφή.

Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 1.10 καὶ βέλους 0.50 μ.), στὸ μέσο τῆς ὁποίας ἀνοίγεται ἓνα μονόλοβο, πολεμιστροειδὲς παράθυρο (πλάτους 0.10/0.20 μ.). Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 0.82 μ.).

Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τοῦ ναοῦ εἶναι προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας (ἔσωτ. διαστ. 3.61 x 2.20 μ.). Στὸ μέσο τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ νάρθηκα ἀνοίγεται ἓνα παράθυρο (πλάτους 0.66 μ.), ἐνῶ στὸ νότιο τμῆμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς αὐτοῦ ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 0.65 μ.).

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ διατηροῦνται λείψανα παλαιῶν τοιχογραφιῶν σὲ δύο στρώματα. Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα ἔχει ὡς ἑξῆς:

I. Τερὸ Βῆμα:

Ἀψίδα Τεταρτοσφαίριο: Τὸ τμῆμα αὐτὸ τοῦ ναοῦ δὲν διατηρεῖται.

Κόγχη: Πιθανῶς εἰκονίζονταν Ἅγιοι Ἱεράρχες συλλειτουργοῦντες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους δὲν διατηροῦνται λείψανα.

Ἀνατολικὸ μέτωπο: Στὴν ἐπιφάνεια αὐτοῦ δὲν διατηροῦνται λείψανα τοιχογραφιῶν.

Καμάρα: Στὴ θέση αὐτὴν εἰκονίζονταν πιθανότατα ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ.

II. Κυρίως ναός:

Καμάρα: Τὸ μεγαλύτερο μέρος αὐτῆς ἔχει καταπέσει. Στὰ τμήματα, τὰ ὁποῖα διατηροῦνται, διακρίνονται λείψανα τοιχογραφιῶν ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ Δωδεκαόρτου.

245. Ἰ. Βολανάκης. «Τοιχογραφημένοι βυζαντινοὶ καὶ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς νήσου Καρπάθου» περ. *Καρπαθιακά*, 1 (2003), σ. 113-118.

Νότιος τοῖχος: Ἄνω ζώνη: Εἰκονίζεται ἓνας Ἅγιος ἀδιάγνωστος. Κάτω ζώνη: Παρίστανται διάφοροι Ἅγιοι ὁλόσωμοι, μετωπικοί, ἀδιάγνωστοι.

Βόρειος τοῖχος: Ἄνω ζώνη: Εἰκονίζονται ἑπτὰ Ἅγιοι ἀπὸ τὴν ὁσφὺ καὶ ἄνω, μετωπικοί, ἀδιάγνωστοι. Κάτω ζώνη (ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά): 1) Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, 2) Γεώργιος Τροπαιοφόρος, ὄχι ἔφιππος, 3) Δημήτριος ὁ Μυροβλύτης καὶ 4) Ἅγιος ἀδιάγνωστος.

Δυτικός τοῖχος: Ἄνω ζώνη: Εἰκονίζονταν πιθανῶς ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου. Κάτω ζώνη (ἀπὸ νότια πρὸς βόρεια): 1) Μέγας Ἀντώνιος, 2) Ἅγιος ἀδιάγνωστος.

Νάρθηκας: Καμάρα: Δυτικὸ μισό: Εἰκονίζονται σκηνές ἀπὸ μαρτύρια διαφόρων Ἀγίων.

Νότιος τοῖχος: Ἄνω ζώνη: Ἡ Προδοσία. Κάτω ζώνη: Εἰκονίζονται δύο Ἅγιοι ἀδιάγνωστοι.

Βόρειος τοῖχος: Ἄνω ζώνη: Παρίσταται ὁ Μυστικός Δεῖπνος. Κάτω ζώνη: Εἰκονίζονται τέσσερις Ἅγιοι ἀδιάγνωστοι.

Δυτικός τοῖχος: Διατηροῦνται πέντε μορφές ὁλόσωμων, μετωπικῶν, ἀδιάγνωστων Ἀγίων.

Ἀνατολικὸς τοῖχος: Διατηροῦνται λείψανα τοιχογραφιῶν σὲ δύο στρώματα. Ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Θεοδώρων ἰδρύθηκε καὶ ἀγιογράφηθηκε τὸ ἔτος 1399 μ.Χ., σύμφωνα μὲ τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή²⁴⁶. Τὰ λείψανα τοῦ πρώτου στρώματος (παλαιότερου), προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 13ον αἰ. μ.Χ.

Πρόκειται γιὰ τοιχογραφίες μέτριας ποιότητος καὶ ὄχι καλῆς διατηρήσεως.

289. Ἀπέρι, Ἅγιος Γεώργιος ὁ Ἀράπης

Ἀνατολικά τοῦ Ἀπερίου καὶ σὲ ἀπόσταση 600 μ. περίπου ἀπὸ αὐτό, κεῖται ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Ἀράπη. Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 6.10 x 2.40 μ.) καὶ καλύπτεται μὲ κτιστὴ, ἡμικυλινδρική ὀροφή, ἡ ὁποία ἐξωτερικὰ φέρει ἐπίστρωση ἀπὸ ὕδραυλικὸ κονίαμα.

Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ δύο ἰσοδύναμες, ἡμικυκλικές κόγχες (χορδῆς 1.00 καὶ βέλους 0.50 μ.). Ἄρα ὁ ναὸς αὐτὸς ἀνή-

246. Ν. Μουτσόπουλος, *Κάρπαθος*, σ. 414, εἰκ. 100.

κει στὸν τύπο τῶν δίκोगχων χριστιανικῶν ναῶν²⁴⁷. Στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 0.88 μ.).

Οἱ ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ καλύπτονταν μὲ τοιχογραφίες, λείψανα τῶν ὁποίων διατηροῦνται, ἦτοι:

I. Τερὸ Βῆμα:

Στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καὶ ἐντὸς τοῦ πάχους τοῦ τοίχου σχηματίζεται ὀρθογωνίου σχήματος κόγχη (πλάτους 0.42, βάθους 0.36 καὶ ὕψους 0.58 μ.), στὸ τύμπανο τῆς ὁποίας εἰκονίζεται ἀνισοσκελὴς σταυρός, φερόμενος σὲ βαθμιδωτὴ βάση καὶ περιβαλλόμενος ἀπὸ ἰσχυρῶς σχηματοποιημένους ἐλικοειδεῖς βλαστούς. Ἐκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή:
«I(HCOY)C X(PICTO)C / N(I) K(A)».

II. Κυρίως ναός:

Δὲν διατηροῦνται λείψανα τοιχογραφιῶν.

Ὁ ναὸς καὶ οἱ τοιχογραφίες του προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 14ον αἰ. μ.Χ.²⁴⁸

290. Ἀπέρι, Ἵνια, Παναγία ἢ Σπηλιανή

Βορειοδυτικὰ τοῦ Ἀπερίου καὶ σὲ ἀπόσταση δύο χλμ. περίπου ἀπὸ τὸν οἰκισμό, στὴ θέση «Ἵνια, τά», κεῖται ὁ ναὸς τῆς Παναγίας τῆς Σπηλιανῆς, ὁ ὁποῖος τιμᾶται στὴ μνήμη τοῦ Γενεσίου τῆς Θεοτόκου (8 Σεπτεμβρίου).

Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἐσωτ. διαστ. 5.55 x 2.51 μ.) καὶ καλύπτεται μὲ κτιστὴ, ἡμικυλινδρική ὀροφή. Ἐξωτερικὰ ἡ ὀροφή φέρει ἐπίστρωση ἀπὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 1.32 καὶ βέλους 0.59 μ.), στὸ μέσο τῆς ὁποίας ἀνοίγεται ἓνα παράθυρο (πλάτους 0.16 μ.). Στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 0.97 μ.). Τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ καλύπτεται μὲ χοχλάκι.

Οἱ ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ καλύπτονται μὲ τοιχογραφίες, ἦτοι:

247. Γ. Δημητροκάλλης, *Οἱ δίκογχοι χριστιανικοὶ ναοί*, Ἀθῆναι 1976, σ. 72-74, εἰκ. 89-93 (κάτοψη-τομή).

248. Ἱ. Βολανάκης, *Ναοὶ Καρπάθου*, 2003, σ. 118-120.

I. Τερὸ Βῆμα:

Ψίδα: Τεταρτοσφαίριο: Στὴ θέση αὐτὴν εἰκονίζονταν πιθανῶς ἡ Δέηση.

Κόγχη: Στὴν ἐπιφάνεια αὐτῆς εἰκονίζονταν τέσσερις Ἅγιοι Τεράρχες συλλειτουργοῦντες, οἱ ὅποιοι καλύπτονται μὲ μεταγενέστερα ἐπιχρίσματα.

Ἀνατολικὸ μέτωπο: Διατηροῦνται ἐλάχιστα λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες.

Καμάρα: Εἰκονίζεται ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ.

II. Κυρίως ναός:

Καμάρα: Στὸ κλειδὶ τῆς καμάρας παρίστανται στηθαῖοι, μετωπικοί, Προφῆτες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.

Νότιο μισό (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, 2) Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, 3) Ὑπαπαντή.

Βόρειο μισό (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 3) Βάπτισμα τοῦ Χριστοῦ, 4) Ἑγερση τοῦ Λαζάρου, 6) Βαΐοφόρος.

Νότιος τοῖχος: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ καλύπτεται μὲ μεταγενέστερα ἐπιχρίσματα.

Βόρειος τοῖχος: Στὴν ἐπιφάνεια τοῦ βορείου τοίχου διατηροῦνται δύο γραπτὲς ἐπιγραφές, ἦτοι:

Ἐπιγραφή Α:

«+, ΑΦΛΑΤ' ΜΗΝΙ [ΦΕΒΡΟΥΑ]ΡΗ[Ω,] ΧΑΡ/ΤΟΦΥΛΑΚΑ ΤΟΥ ΧΡ[ΗCΤΟΥ;] ΘΡ[ΑCΥΒΟΥΛΟΥ;] ΘΗΓΑΤΕΡΑ / [Α]ΚΡΙΒΗ Κ(ΑΙ) Ε[ΠΙCΗC] Η ΑΥ[ΤΟΥ ΘΥΓΑΤΕΡΑ Ε]ΥΔΟΚΙΑ».

Ἀναγράφεται τὸ ἔτος 1536 μ.Χ.

Ἐπιγραφή Β:

«+ ΤΟΥΤΟΝ ΤΟΝ ΠΑΝΘΑΥΜΑ[C]/ ΤΟΝ ΝΑΟΝ, ΟΝ ΘΕΩΡΕΙΤΕ, / ΙΑΚΩΒΟC ΗCΤΟΡΗCΕΝ ΠΕΡ/ΚΟΥΔΑC, Θ(ΕΩ) ΔΩΡΗC(ΑC), ΖΟ/ΤΡΑΦΟC, ΑΦΚΗ, ΜΗ / ΝΗ, ΑΥΓΟΥCΤΩ, ΙΘ'».

Πρόκειται γιὰ ἑμμετρὴ ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἀναφέρει τὸ ἔτος 1528, ὡς ἔτος ἀγιογραφήσεως τοῦ ναοῦ καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀγιογράφου: «Ἰάκωβος Περκούδας».

291. Ἀπέρι, Κατώδι, Ἀνώνυμος ναὸς Α΄

Στὴν περιοχὴ «Κατώδι, τὸ» τῆς τέως Κοινότητος τῆς Καρπάθου «Ἀπέρι, τό», κεῖται παλαιὸ καὶ ἀπὸ μακροῦ χρόνου ἐρειπωμένο

ναῦδριο²⁴⁹. Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 3.19 x 2.10 μ.) καὶ καλυπτόταν μὲ κτιστὴ, ἡμικυλινδρική ὀροφή. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα. Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 1.10 μ.).

Δυτικὰ τοῦ κυρίως ναοῦ εἶναι προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας (ἔσωτ. διαστ. 3.00 x 2.60 μ.), ὁ ὁποῖος καλυπτόταν μὲ κτιστὴ καμάρα. Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ διατηροῦνται λείψανα παλαιῶν τοιχογραφιῶν, ἥτοι:

I. Ἱερὸ Βῆμα:

Ἀψίδα: Τεταρτοσφαίριο: Θὰ εἰκονίζονταν πιθανῶς ἡ Δέηση ἢ ἡ Θεοτόκος Πλατυτέρα.

Κόγχη: Εἰκονίζονταν πιθανότατα Ἅγιοι Ἱεράρχες συλλειτουργοῦντες.

Καμάρα: Παρίστατο, ὡς συνήθως, ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ.

II. Κυρίως ναός:

Καμάρα: Στὴν ἐπιφάνεια αὐτῆς θὰ εἰκονίζονταν συνθέσεις ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ Δωδεκαόρτου.

Νότιος τοῖχος: Ἄνω ζώνη: Παρίστανται διάφοροι Ἅγιοι στηθαῖοι, μετωπικοί. Κάτω ζώνη: Εἰκονίζονται Ἅγιοι ὁλόσωμοι, ὄρθιοι, μετωπικοί, ἥτοι (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Ἅγιος Ἱεράρχης, ἀδιάγνωστος, 2) Ὁμοίως, 3) Παντελεήμων ὁ Ἰαματικός, 4) Ἅγιος ἀδιάγνωστος, 5) Ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ.

Βόρειος τοῖχος: Διατηροῦνται λείψανα τοιχογραφιῶν.

Δυτικὸς τοῖχος: Εἰκονίζεται ὁ Ἀββᾶς Ζωσιμᾶς, ὁ ὁποῖος κοινωνεῖ τὴν Ὁσία Μαρία τὴν Αἰγυπτία.

Πρόκειται γιὰ μέτριας ποιότητος καὶ ὄχι καλῆς διατηρήσεως τοιχογραφίες τοῦ 16ου-17ου αἰ. μ.Χ.

292. Ἀπέρι, Κατώδι, Ἀνώνυμος ναός Β'

Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν προηγούμενο ναὸ κεῖται καὶ δεύτερος, ἐπίσης ἀνώνυμος ναός (ΝΑΟΣ Β')²⁵⁰, ἐρειπωμένος ἀπὸ μακροῦ

249. Ἱ. Βολανάκης, *Ναοὶ Καρπάθου*, 2003, σ. 123-124.

250. Ἱ. Βολανάκης, *Ναοὶ Καρπάθου*, 2003, σ. 124-125.

χρόνου, στis έσωτερικές έπιφάνειες τών τοίχων του όποιου διατηρούνται λείψανα τοιχογραφιών.

Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο οικόδομημα, τó όποιο έμφανίζει όρθογωνίου σχήματος κάτοψη (έσωτ. διαστ. 6.45 x 3.30 μ.) και καλυπτόταν με κτιστή καμάρα. Η άνατολική αυτού πλευρά περατούται σέ μία ήμικυκλική άψίδα.

Στò μέσο τής δυτικής πλευράς του ναού άνοίγεται ή είσοδος (πλάτους 1.05 μ.)

Δυτικά του κυρίως ναού είναι προσκεκολλημένος όρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας (έσωτ. διαστ. 3.65 x 2.84 μ.), ó όποιος καλυπτόταν με καμάρα. Στò μέσο τής βόρειας αυτού πλευράς άνοίγεται ένα παράθυρο.

Στις έσωτερικές έπιφάνειες τών τοίχων του ναού και του νάρθηκα διατηρούνται λείψανα παλαιών τοιχογραφιών, ήτοι:

I. Τερò Βήμα:

Διακρίνονται λίγα λείψανα από τοιχογραφίες.

II. Κυρίως ναός:

Καμάρα: Στή θέση αυτή θα εικονίζονταν προφανώς συνθέσεις από τόν κύκλο του Δωδεκαόρτου.

Νότιος τοίχος: Άνω ζώνη: Εικονίζονται διάφοροι Άγιοι στηθαίοι, μετωπικοί, άδιάγνωστοι. Κάτω ζώνη: Παρίστανται διάφοροι Άγιοι, όλόσωμοι, όρθιοι, μετωπικοί, άδιάγνωστοι.

Βόρειος τοίχος: Δέν διατηρούνται λείψανα από τοιχογραφίες.

Δυτικός τοίχος: Όμοίως.

Νάρθηκας: Στις έσωτερικές έπιφάνειες τών τοίχων αυτού διατηρούνται λείψανα διαφόρων Αγίων. Πρόκειται για τοιχογραφίες μέτριας ποιότητας και όχι καλής διατηρήσεως, του 14ου-15ου αί. μ.Χ.

293. Άπéρι, Μερτώνας Παναγία ή Μερτωνιάτισσα

Βορειοανατολικά του Άπερίου Καρπάθου και σέ άπόσταση 5 χλμ. περίπου από αυτό, δεξιά τής άμαξιτής όδοϋ Πηγαδίων-Όλύμπου και σέ κατάφυτη περιοχή από πεύκα, στή θέση «Μερτώνας», ύψώνεται ó ναός τής Παναγίας τής Μερτωνιάτισσας²⁵¹, ó όποιος τιμάται στή μνήμη τής Κοιμήσεως τής Θεοτόκου (15 Αύγουστου) και έορτάζει

251. I. Βολανάκης, *Ναοί Καρπάθου*, 2003, σ. 125-128.

-σύμφωνα με τοπική παράδοση- στα «Ἐννιάμερα τῆς Παναγίας», ἤτοι τὴν 23ην Αὐγούστου.

Πρόκειται γιὰ μετρίων διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 7.01 x 3.06 μ.) καὶ καλύπτεται με κτιστὴ καμάρα. Ἡ ὀροφή ἐξωτερικὰ φέρει ἐπίστρωση ἀπὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα.

Ὁ ναὸς περατοῦται πρὸς Ἀνατολὰς σὲ δύο ἰσοδύναμες ἡμικυκλικὲς ἀψίδες, ἤτοι πρόκειται γιὰ δίκογχο ναό²⁵². Ἡ νότια ἀψίδα ἔχει χορδὴ 1.06 καὶ βέλος 0.54 μ., ἡ δὲ βόρεια ἀψίδα ἔχει χορδὴ 1.05 καὶ βέλος 0.56 μ. Στὸ μέσο ἐκάστης ἀψίδας ἀνοίγεται ἀνὰ ἓνα μονόλοβο, πολεμιστροειδὲς παράθυρο (πλάτους 0.20 μ.).

Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται ἓνα παράθυρο (πλάτους 0.74 μ.), ἐνῶ στὸ μέσο τῆς βόρειας πλευρᾶς αὐτοῦ ἀνοίγεται δεύτερο παράθυρο (πλάτους 0.78 μ.). Στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 1.00/1.13 μ.).

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ διατηροῦνται λίγα λείψανα τοιχογραφιῶν, ἤτοι:

I. Τερὸ Βῆμα:

Ἀψίδα: Τεταρτοσφαίριο: Εἰκονίζοταν πιθανῶς ἡ Δέηση ἢ ἡ Θεοτόκος Πλατυτέρα.

Κόγχη: Παρίσταντο πιθανῶς Ἅγιοι Ἱεράρχες συλλειτουργοῦντες.

Καμάρα: Εἰκονίζοταν πιθανῶς ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ.

II. Κυρίως ναός:

Καμάρα: Παρίσταντο πιθανῶς σκηνὲς ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ Δωδεκαόρτου.

Νότιος τοῖχος: Εἰκονίζονται διάφοροι Ἅγιοι ὁλόσωμοι, ὄρθιοι, μετωπικοί, ἤτοι (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Ἅγιος νέος, με ὠραῖα χαρακτηριστικά, πιθανῶς ὁ Γεώργιος ὁ Τροπαιοφόρος, 2) Ἀπόστολος Πέτρος καὶ 3) Ἀπόστολος Παῦλος.

Βόρειος τοῖχος: Δὲν διατηροῦνται λείψανα τοιχογραφιῶν.

Δυτικὸς τοῖχος: Ὁμοίως.

Πρόκειται γιὰ πολὺ παλαιὴ καὶ καλῆς ποιότητος τοιχογραφίαι, οἱ ὁποῖες προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 12ον αἰ. μ.Χ.

252. Γ. Δημητροκάλλης, *Οἱ δίκογχοι χριστιανικοὶ ναοί*, Ἀθήναι 1976, σ. 77, 79, εἰκ. 104-107 (κάτοψη-τομή).

294. Άπέρι, Μερτώνας, Κομπιές, Άγιος Γεώργιος

Στήν περιοχή του Μερτώνα και στη θέση «Κομπιές, οί», σὲ καταπράσινη περιοχή, ἡ ὁποία ἀρδεύεται ἀπὸ φυσικὴ πηγὴ νεροῦ, κεῖται τὸ ναῦδριο τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Τροπαιοφόρου (23 Ἀπριλίου)²⁵³.

Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 4.00 x 2.23 μ.) καὶ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 1.10 καὶ βέλους 0.50 μ.), στὸ μέσο τῆς ὁποίας ἀνοίγεται ἓνα μονόλοβο, πολεμιστροειδὲς παράθυρο (πλάτους 0.17 μ.). Στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 1.04 μ.).

Δυτικὰ τοῦ ναοῦ αὐτοῦ εἶναι προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κάτοψεως νάρθηκας (ἔσωτ. διαστ. 3.50 x 2.90 μ.), ὁ ὁποῖος καλυπτόταν μὲ κτιστὴ καμάρα, ἡ ὁποία ἔχει καταπέσει ἀπὸ μακροῦ χρόνου.

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ νάρθηκα διατηροῦνται λείψανα τοιχογραφιῶν. Μεταξὺ ἄλλων εἰκονίζεται μνημειώδης παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας καὶ τῆς Μελλούσης Κρίσεως. Στὸ κέντρο τῆς συνθέσεως παρίστατο ἡ «Ἐτοιμασία τοῦ Θρόνου», ἐκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ οἱ δίκαιοι καὶ οἱ ἁμαρτωλοί, καθὼς καὶ οἱ τιμωρίες τῶν ἁμαρτωλῶν. Διακρίνεται «Ὁ πύρινος ποταμός», μὲ τὴν ἐπιγραφή: «Ο ΠΥΡΙΝΟΣ ΠΟΤΑΜΟΣ». Σὲ αὐτὸν πρόκειται νὰ ριφθοῦν οἱ ψυχὲς τῶν κολαζομένων, κατὰ τὴ Μελλούσα Κρίση, σύμφωνα μὲ τὴ Διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως διαμορφώθηκε αὕτὴ κατὰ τοὺς μέσους χρόνους.

Εἶναι ἀξιοσημείωτο, ὅτι ἡ παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας καὶ τῆς Μελλούσης Κρίσεως ἐμφανίζεται τὸ πρῶτον κατὰ τὶς ἀρχὲς τῆς δευτέρας χιλιετίας μ.Χ. καὶ μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου πλουτίζεται καὶ ἐξελίσσεται σὲ μνημειώδη σύνθεση, ἡ ὁποία συνήθως ἀπλώνεται σὲ ὁλόκληρὴ τὴν ἐπιφάνεια τῆς δυτικῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ, ὥστε νὰ εἶναι ὁρατὴ ἀπὸ τοὺς πιστοὺς καὶ νὰ ἀποτελεῖ τὴν τελευταία ἐντύπωση αὐτῶν, κατὰ τὴν ἔξοδό τους ἀπὸ τὸ ναό.

Πρόκειται γιὰ τοιχογραφίες τοῦ 16ου-17ου αἰ. μ.Χ.

253. Ἰ. Βολανάκης, *Ναοὶ Καρπάθου*, 2003, σ. 128.

295. Βολάδα, Άπελλα, Άγιος Λουκάς

Μεταξύ τῶν οἰκισμῶν Βολάδας καὶ Σπῶων, στὴ θέση «Άπελλα, τὰ» καὶ σὲ ἀπόσταση 200 μ. περίπου ἀπὸ τῆς παραλίας, κεῖται τὸ ὑπόγειο ναῦδριο τοῦ Ἁγίου καὶ Εὐαγγελιστοῦ Λουκά²⁵⁴.

Πρόκειται γιὰ μία στενόμεακρη φυσικὴ σχισμὴ στὸ βραχῶδες πέ-
τρωμα, ποὺ ἔχει διαμορφωθεῖ σὲ εἶδος μικροῦ παρεκκλησίου. Βόρεια
τῆς σπηλαιώδους αὐτῆς κοιλότητος ὑπάρχει ὀρθογωνίου σχήματος
μονόχωρο κτίσμα, καλούμενο «Χῶρος Α» (ἔσωτ. διαστ. 4.20 x 2.10 μ.),
ποὺ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα, τὸ βόρειο ἄκρο τῆς ὁποίας ἔχει
καταρρεύσει ἀπὸ μακροῦ χρόνου. Στὸ βόρειο τμήμα τῆς ἀνατολικῆς
αὐτοῦ πλευρᾶς ὑπάρχει μικρὴ ἀψίδα, μὲ δύο κιονίσκους στὰ ἄκρα τῆς
χορδῆς της, ἐνῶ στὸ νότιο τμήμα αὐτοῦ εὐρίσκεται ἡ εἴσοδος.

Ἀνατολικά τοῦ Χώρου Α εὐρίσκεται δεύτερο μονόχωρο οἰκοδό-
μημα, καλούμενο «Χῶρος Β» (ἔσωτ. διαστ. 2.32 x 2.30 μ.). Τοῦτο
καλυπτόταν μὲ κτιστὴ καμάρα, ἡ ὁποία ἔχει καταρρεύσει ἐξ ὁλο-
κλήρου.

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τῶν Χώρων Α καὶ Β δια-
τηροῦνται παλαιᾶς τοιχογραφίης, ἥτοι:

Χῶρος Α:

Διατηροῦνται τοιχογραφίης σὲ δύο ἐπάλληλα στρώματα, ἀπὸ τὰ
ὁποῖα τὸ παλαιότερο εἶναι κατὰ τὸ μεγαλύτερο αὐτοῦ μέρος κατε-
στραμμένο.

Ἀνατολικὸς τοῖχος: Ἄνω ζώνη (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 1) Ἐπι-
τάφιος Θρήνος, 2) Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου, 3) Τὸ ἐν Κανᾶ τῆς Γαλι-
λαίας θαῦμα (μετατροπὴ ὕδατος σὲ οἶνο). Κάτω ζώνη: Διατηροῦνται
λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίης τοῦ πρώτου (ἀρχαιότερου) στρώματος.

Δυτικὸς τοῖχος: Ἄνω ζώνη (ἀπὸ νότια πρὸς βόρεια): 4) Βαῖο-
φόρος, 5) Θεραπεία τοῦ Παραλυτικοῦ, 6) Σύνθεση ἀδιάγνωστος.
Κάτω ζώνη: 1) Ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος ἐν τῷ δεσμοτηρίῳ, 2) Ὁ
Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, ὁ ὁποῖος φέρει ἀνεπτυγμένο εἰλήταριο μὲ
τὸ κείμενο: «+ ΥΔΕ / Ο ΑΜΝΟ[С] ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ / Ο ΕΡΟ/Ν ΤΗ/Ν
ΑΜ/ΑΡΤΙ/ΑΝ ΤΟΥ / ΚΟСΜΟΥ»²⁵⁵, 3) Ἀπόστολος Πέτρος, 4) Μά-
μας, 5) Ἀπόστολος Παῦλος, 6) Ἡ Βάπτισις τοῦ Χριστοῦ, 7) Γεώργιος
Τροπαιοφόρος ὁ Καππαδῶξ, 8) Μερκούριος, 9) Θεόδωρος ὁ Τήρων.

254. Ἰ. Βολανάκης, *Ναοὶ Καρπάθου*, 2003, σ. 129-132.

255. Ἰω. σ. 1,29.

Βόρειος τοίχος: Τὸ ἐν Χώναις θαῦμα τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ.

Νότιος τοίχος: Διατηροῦνται λείψανα τοῦ πρώτου στρώματος (ἀρχαιότερου) μὲ ἀνεικονικὸ διάκοσμο καὶ γραπτὲς ἐπιγραφές. Νεότερο στρῶμα: Εἰκονίζονται οἱ Ἅγιοι: 1) Ἐλευθέριος, 2) Ἀμφιλόχιος.

Χῶρος Β:

Διατηροῦνται λίγα λείψανα τοιχογραφιῶν.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ πρώτου στρώματος εἶναι δυνατόν νὰ χρονολογηθοῦν στὸν 11ον-12ον αἰ. μ.Χ., ἐνῶ ἐκεῖνες τοῦ δευτέρου στρώματος στὸν 13ον-14ον αἰ. μ.Χ. Εἰδικότερα, σχετικὰ μὲ τὶς τοιχογραφίες τοῦ πρώτου στρώματος, εἶναι δυνατόν νὰ λεχθεῖ, ὅτι πρόκειται γιὰ τὶς παλαιότερες διατηρούμενες τοιχογραφίες στὴν Κάρπαθο καὶ ἀπὸ τὶς παλαιότερες τῆς Δωδεκανήσου γενικότερα.

296. Μενετές, Ἅγιος Ἀντώνιος

Ἐντὸς τοῦ οἰκισμοῦ τῶν Μενετῶν καὶ στὸ χῶρο τοῦ παλαιοῦ κοιμητηρίου, ὑψώνεται τὸ ναῦδριο τοῦ Μεγάλου Ἀντωνίου (17 Ἰανουαρίου)²⁵⁶.

Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἐσωτ. διαστ. 5.00 x 2.56 μ.) καὶ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα καὶ κοῖλα κεραμίδια. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 1.12 καὶ βέλους 0.50 μ.). Τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ καλύπτεται μὲ χοχλάκι. Στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 0.90 μ.).

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ διατηροῦνται τοιχογραφίες σὲ δύο στρώματα, ἥτοι:

Ι. Τερὸ Βῆμα:

Ἀψίδα: Τεταρτοσφαίριο: Εἰκονίζοταν ἡ Δέηση, ἀπὸ τὴν ὁποία διατηροῦνται λείψανα.

Κόγχη: Ἄνω ζώνη: Διακρίνονται Ἐξαπτέρυγα. Κάτω ζώνη: Εἰκονίζονταν Ἅγιοι Ἱεράρχες συλλειτουργοῦντες.

Ἀνατολικὸ μέτωπο: Ἄνω ζώνη: Εἰκονίζεται ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου. Κάτω ζώνη: Παρίστανται δύο Ἅγιοι Ἱεράρχες ὁλόσωμοι, οἱ ὁποῖοι φέρουν ἀρχιερατικὰ ἄμφια καὶ κρατοῦν ἀνεπτυγμένα, ἐνεπί-

256. Ἱ. Βολανάκης, *Ναοὶ Καρπάθου*, 2003, σ. 132-136.

γραφά λειτουργικά ειλητάρια, ἤτοι (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 1) Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, 2) Μέγας Βασίλειος.

Καμάρα: Κλειδί: Διατηροῦνται Ἅγιοι σὲ στηθάρια.

Νότιο μισό: Σκηνὲς ἀπὸ τὸν βίο τοῦ Μεγάλου Ἀντωνίου.

Βόρειο μισό: Ὁμοίως.

Νότιος τοῖχος (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Διάκονος Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυς, 2) Διάκονος Λαυρέντιος.

Βόρειος τοῖχος: Εἰκονίζεται τὸ Ὅραμα τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας.

II. Κυρίως ναός:

Καμάρα: Κλειδί: Εἰκονίζονται ἐντὸς στηθαρίων Προφῆτες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.

Νότιο μισό: Παρίστανται τέσσερις σκηνὲς ἀπὸ τὸ βίο τοῦ Μεγάλου Ἀντωνίου.

Βόρειο μισό: Ὁμοίως.

Νότιος τοῖχος: Εἰκονίζονται διάφοροι Ἅγιοι, ἤτοι (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, 2) Ἰώασαφ, 3) Θεοδόσιος ὁ Κοινοβιάρχης, 4) Ἅγιος ἀδιάγνωστος, 5) Ὁμοίως, 6) Ὁμοίως.

Βόρειος τοῖχος (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 1) Μέγας Ἀθανάσιος, 2) Ἅγιος ἀδιάγνωστος, 3) Εὐθύμιος.

Δυτικὸς τοῖχος: Δὲν διατηροῦνται λείψανα τοιχογραφιῶν. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ πρώτου στρώματος εἶναι πιθανῶς τοῦ 15ου αἰ. καὶ ἐκεῖνες τοῦ δευτέρου στρώματος τοῦ 17ου αἰ. μ.Χ.

297. Μενετές, Ἅγιος Μάμας

Δυτικὰ τοῦ οἰκισμοῦ τῶν Μενετῶν καὶ σὲ ἀπόσταση 2.5 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτόν, δεξιὰ τῆς ἀμαξιτῆς ὁδοῦ Μενετῶν-Ἀρκάσας καὶ σὲ ἀπόσταση 50 μ. περίπου ἀπὸ αὐτή, στὴ θέση «Αὐλῶνες» ἢ «Ἐξίλες», ὑψώνεται ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Μάμαντος²⁵⁷.

Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει τετραγώνου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 2.68 x 2.66 μ.) καὶ καλύπτεται μὲ κυψελοειδῇ τροῦλλο κτισμένο κατὰ τὸ ἐκφορικὸ σύστημα. Στὴ βάση τοῦ τρούλλου καὶ στὰ τέσσερα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα ἀνοίγονται ἰσάριθμα παράθυρα, τὰ ὁποῖα εἶναι σχήματος ὀρθογωνίου καὶ περατοῦνται πρὸς τὰ ἐπάνω σὲ ἡμικυκλικά τόξα.

257. Ἰ. Βολανάκης, *Ναοὶ Καρπάθου*, 2003, σ. 136-139.

Ἡ ἀνατολική πλευρὰ τοῦ ναοῦ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλική ἀψίδα (χορδῆς 1.45 καὶ βέλους 0.78 μ.), ἐντὸς τῆς ὁποίας κεῖται ἡ κτιστὴ Ἀγία Τράπεζα. Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 0.80 μ.). Τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ κεῖται σὲ βάθος 0.50 μ. ἀπὸ τῆς στάθμης τοῦ δαπέδου τῆς αὐλῆς. Ἡ κάθοδος στὸ ναὸ γίνεται μὲ κλίμακα, ἡ ὁποία περιλαμβάνει τρεῖς κτιστὲς βαθμίδες.

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ διατηροῦνται τοιχογραφίες, ἥτοι:

I. Ἐρὸ Βῆμα:

Ἀψίδα: Τεταρτοσφαίριο: Εἰκονίζεται ὁ Ἰησοῦς Χριστός, στὸν τύπο τοῦ Παντοκράτορος.

Κόγχη: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτῆς καλύπτεται μὲ ἐπιχρίσματα. Πιθανῶς εἰκονίζονταν Ἅγιοι Ἱεράρχες, συλλειτουργοῦντες.

Ἀνατολικὸ μέτωπο: Ἄνω ζώνη (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 1) Εἰκονίζεται Ἅγιος στηθαῖος, μετωπικὸς ἀδιάγνωστος, 2) Παρίσταται Ἅγιος στηθαῖος, ἡμιεξίτηλος. Κάτω ζώνη (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 1) Ἅγιος ἀδιάγνωστος, 2) Ἐλευθέριος.

Νότιος τοῖχος: Ἅγιος Ἱεράρχης, ὁλόσωμος, μετωπικὸς, ἀδιάγνωστος. Βόρειος τοῖχος: Σίλβεστρος, Πάπας Ρώμης.

II. Κυρίως ναός:

Τροῦλλος: Εἰκονίζεται ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ.

Νότιος τοῖχος: Ἄνω ζώνη (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Κυριακή, 2) Ἅγιος ἀδιάγνωστος. Κάτω ζώνη: Καλύπτεται μὲ ἐπιχρίσματα.

Βόρειος τοῖχος: Ἄνω ζώνη (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 1) Παντελεήμων, 2) Κοσμάς, 3) Δαμιανός. Κάτω ζώνη (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 1) Ἅγιος ἀδιάγνωστος, 2) Κτητορικὴ ἐπιγραφή:

«+ [ANI]CTOPIΘEI O ΘEIOC[K(AI) ΠΑΝCΕΠΤOC ΝΑOC OYΤOC] / [TOY AΓIOY KAI ENΔ]ΩΞOY ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΥΡOC [MAMANTOC ΔΙΑ] ΚΟ[ΠΟΥ] K(AI) / ΜΟΧΘΟΥ KAI CYNΔΡΟΜΗC ΤΟΝ ΕΥCΕΒΩΝ K(AI) ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΧΡΙCΤΙΑΝΩΝ ΚΕ...../ [ΕΝ ΕΤΕΙ, CΤΩΝΗ', ΙΝ(ΔΙΚΤΙΩΝOC) ...]».

Ἐὰν ὑποτεθεῖ ὅτι ἀναγραφόταν τὸ ἔτος 6858 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, τοῦτο ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἔτος 1350 μ.Χ.

Δυτικὸς τοῖχος: Ἄνω ζώνη (ἀπὸ νότια πρὸς βόρεια): 1) Ἅγιος ἀδιάγνωστος, 2) Παρασκευὴ ὁσιομάρτυς.

Πρόκειται για καλής ποιότητας τοιχογραφίες τῶν μέσων τοῦ 14ου αἰ. μ.Χ.

298. Μεσοχώρι, Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος

Ἐντὸς τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Μεσοχωρίου ὑψώνεται ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου (Ἀποτομή τοῦ Τιμίου Προδρόμου, 29 Αὐγούστου)²⁵⁸. Πρόκειται γὰρ μετρίων διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 8.10 x 4.00 μ.) καὶ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα καὶ κοῖλα κεραμίδια. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 2.50 καὶ βέλους 1.05 μ.). Τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ καλύπτεται μὲ χοχλάκι.

Τὸ Ἱερὸ Βῆμα χωρίζεται τοῦ κυρίως ναοῦ μὲ παλαιό, ξυλόγλυπτο τέμπλο, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή:

«+ ΧΕΙΡ ΙΕ(ΡΕΜΙΟΥ) Β/ΛΑΚΤΟΥ ΚΡΙΤΗ/ΚΟΥ / ΑΨΠΑ΄».

Ἡτοι ἀνάγραφεται ὡς ἔτος κατασκευῆς τοῦ τέμπλου τὸ 1781 μ.Χ.

Οἱ ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ καλύπτονται μὲ τοιχογραφίες, ἥτοι:

I. Ἱερὸ Βῆμα:

Ἀψίδα: Τεταρτοσφαίριο: Εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος Πλατυτέρα.

Κόγχη: Διατηροῦνται λείψανα συλλειτουργούντων Ἱεραρχῶν.

Καμάρα: Σὲ ὅλο τὸ πλάτος τῆς καμάρας παρίσταται ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ.

Νότιος τοῖχος: Εἰκονίζεται ὁ Εὐγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου.

Βόρειος τοῖχος: Παρίσταται ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ.

Ἑσωρράχιο τόξου: Εἰκονίζονται δώδεκα (12) Ἅγιοι σὲ στηθάρια.

II. Κυρίως ναός:

Καμάρα: Κλειδί: Στὸ κλειδί τῆς καμάρας ἀπλώνεται διακοσμητικὴ ταινία.

Νότιο μισὸ καμάρας: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται σὲ τέσσερις ζῶνες, ἥτοι (ἀπὸ ἐπάνω πρὸς τὰ κάτω):

Α΄ ζώνη: Εἰκονίζονται δεκατρεῖς (13) Προφῆτες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἐντὸς στηθάρων.

Β΄ ζώνη (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεο-

258. Ἱ. Βολανάκης, *Ναοὶ Καρπάθου*, 2003, σ. 139-144.

τόκου, 2) Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, 3) Βάπτιση, 4) Μεταμόρφωση, 5) Ἑγερση τοῦ Λαζάρου, 6) Βαΐοφόρος, 7) Μυστικὸς Δεῖπνος, 8) Ὁ Νιπτήρ, 9) Ἡ προσευχή στὴ Γεθσημανή, 10) Ὁ Προφήτης Δανιήλ.

Γ' ζώνη: Εἰκονίζονται δεκατρεῖς (13) Ἅγιοι σὲ στηθάρια.

Δ' ζώνη (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Ὁ Εὐαγγελισμὸς τοῦ ἱερέως Ζαχαρίου, 2) Ἡ Γέννηση τοῦ Προδρόμου, 3) Ἡ Περιτομή τοῦ Προδρόμου, 4) Ἡ βρεφοκτονία, 5) Ἡ Κάθοδος τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἄδη (Ἀνάσταση), 6) Ἡ Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ (δυτικὸς τύπος), 7) «Μή μου ἅπτου», 8) Κυριακὴ τῶν Μυροφόρων, 9) Ἡ Ψηλάφηση τοῦ Θωμᾶ, 10) Ὁ Προφήτης Ἡσαΐας.

Βόρειο μισὸ καμάρας: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται ἐπίσης σὲ τέσσερις ζώνες, ἥτοι (ἀπὸ ἐπάνω πρὸς τὰ κάτω):

Α' ζώνη: Εἰκονίζονται δεκατρία (13) πρόσωπα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης μέσα σὲ στηθάρια.

Β' ζώνη (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 1) Προφήτης ἀδιάγνωστος, 2) Ἡ Προδοσία, 3) Ἡ Ἀλεκτοροφωνία, 4) Ὁ Ἰησοῦς ἐνώπιον τοῦ Ἀρχιερέως Ἄννα, 5) Ὁ Ἰησοῦς πρὸ τοῦ Ἀρχιερέως Καϊάφα, 6) Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἐνώπιον τοῦ Πιλάτου, 7) Ἡ Κρίση τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ὑπὸ τοῦ Ποντίου Πιλάτου, 8) Ἡ Φραγγέλωση, 9) Ὁ Ἐλκόμενος καὶ 10) Ἡ Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ.

Γ' ζώνη: Παρίστανται δώδεκα (12) Ἅγιοι ἐντὸς στηθαρίων.

Δ' ζώνη (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 1) Σκηνὴ ἀδιάγνωστος, 2) Ὁμοίως, 3) Κυριακὴ τοῦ Παραλύτου, 4) Κυριακὴ τῆς Σαμαρείτιδος, 5) Θεραπεία τοῦ Τυφλοῦ, 6) Τὸ Συμποσίσιον τοῦ βασιλέως Ἡρώδου, 7) Ὁ Ὅρκος τοῦ Ἡρώδου, 8) Ἡ Ἀποτομὴ τοῦ Τιμίου Προδρόμου, 9) Ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἰωάννου «ἐπὶ πίνακι».

Νότιος τοῖχος (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Βλάσιος, 2) Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, 3) Μέγας Ἀντώνιος, 4) Ὁ Κόλπος τοῦ Ἀβραάμ.

Βόρειος τοῖχος (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 1) Σκηνὴ ἀδιάγνωστος, 2) Ὁμοίως, 3) Ὁμοίως, 4) Κτητορικὴ ἐπιγραφή (διατηροῦνται μόνο λείψανα), 5) Ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ.

Δυτικὸς τοῖχος: Στὴν ἐπιφάνεια τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ εἰκονίζεται μνημειώδης παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας καὶ τῆς Μελλούσης Κρίσεως.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ αὐτοῦ εἶναι μέτριας ποιότητος καὶ προέρχονται ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 18ου αἰ. μ.Χ.

299. Μεσοχώρι, Βουνός, Άγιος Γεώργιος

Άνατολικά τοῦ οἰκισμοῦ καὶ σὲ ἀπόσταση 2 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτόν, στὴ θέση «Βουνός, ό», σὲ πετρώδη καὶ ἄγονο περιοχή, ὑψώνεται ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Τροπαιοφόρου (23 Ἀπριλίου)²⁵⁹.

Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 5.63 x 2.55 μ.) καὶ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα. Ἡ ὀροφὴ ἐξωτερικὰ φέρει ἐπίστρωση ἀπὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα.

Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ περατοῦται σὲ δύο ἰσοδύναμες, ἡμικυκλικὲς κόγχες, συνεπῶς ἀνήκει στὸν τύπο τῶν «δίκογχων ναῶν»²⁶⁰.

Ἡ νότια ἀψίδα (χορδῆς 0.89 καὶ βέλους 0.47 μ.) φέρει στὸ μέσο ἓνα μονόλοβο παράθυρο (πλάτους 0.16 μ.). Ἡ βόρεια ἀψίδα (χορδῆς 0.89 καὶ βέλους 0.44 μ.) φέρει ἐπίσης στὸ μέσο ἓνα μονόλοβο παράθυρο (πλάτους 0.16 μ.). Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 1.03 μ.). Οἱ ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ καλύπτονται μὲ τοιχογραφίες, ἥτοι:

I. Τερὸ Βῆμα:

Νότια ἀψίδα: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτῆς καλύπτεται μὲ μεταγενέστερα ἐπιχρίσματα.

Βόρεια ἀψίδα: Ὅμοίως.

Άνατολικὸ μέτωπο: Ὅμοίως.

Καμάρα: Κλειδί: Στὴν ἐπιφάνεια αὐτοῦ ἀπλώνεται διακοσμητικὴ ταινία.

Νότιο μισό: Εἰκονίζοταν πιθανῶς ἡ Πεντηκοστή.

Βόρειο μισό: Ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ (λείψανα).

Νότιος τοῖχος: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ εἶναι ἐπιχρισμένη.

Βόρειος τοῖχος (ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά): 1) Νικόλαος Μύρων τῆς Λυκίας, 2) Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυς (;).

II. Κυρίως ναός:

Καμάρα: Κλειδί: Στὴν ἐπιφάνεια αὐτοῦ ἀπλώνεται διακοσμητικὴ ταινία.

Νότιο μισὸ καμάρας (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Ἡ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, 2) Ἡ Ὑπαπαντή, 3) Ἡ Βάπτισις τοῦ Χριστοῦ.

259. Ἱ. Βολανάκης, *Ναοὶ Καρπάθου*, 2003, σ. 144-147.

260. Γ. Δημητροκάλλης, *Οἱ δίκογχοι χριστιανικοὶ ναοί*, Ἀθῆναι 1976, σ. 2 κ.έ.

Βόρειο μισό καμάρας (ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά): 4) Ἡ Ὑγερση τοῦ Λαζάρου, 5) Ἡ Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ, 6) Ἡ Κάθοδος τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἄδη (Ἀνάσταση).

Νότιος τοῖχος: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ καλύπτεται μὲ μεταγενέστερα ἐπιχρίσματα.

Βόρειος τοῖχος (ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά): 1) Χαράλαμπος ὁ Ἱερομάρτυς, 2) Γεώργιος ὁ Τροπαιοφόρος.

Δυτικὸς τοῖχος: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ καλύπτεται μὲ μεταγενέστερα ἐπιχρίσματα. Πιθανῶς στὴ θέση αὐτὴν εἰκονιζόταν ἡ Δευτέρα Παρουσία τοῦ Κυρίου καὶ ἡ Μέλλουσα Κρίση.

Οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς εἶναι ἔργα καλῆς ποιότητος καὶ προέρχονται ἀπὸ τὸν 14ον αἰ. μ.Χ., ἀποτελοῦν δὲ ἄριστα δείγματα τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς τῶν μέσων χρόνων.

300. Μεσοχώρι, Λευκός, Ἅγιος Γεώργιος

Νοτιοδυτικὰ τοῦ Μεσοχωρίου καὶ σὲ ἀπόσταση 7 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτό, ἀριστερὰ τῆς ἀμαξιτῆς ὁδοῦ Μεσοχωρίου-παραλίας Λευκοῦ καὶ σὲ ἀπόσταση 250 μ. περίπου ἀπὸ αὐτή, σὲ τοποθεσία κατάφυτη ἀπὸ πεῦκα, στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ Λευκοῦ, ὑψώνεται ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Τροπαιοφόρου (23 Ἀπριλίου)²⁶¹.

Πρόκειται γιὰ μετρίων διαστάσεων οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 6.20 x 3.70 μ.). Τοῦτο ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο συνεχόμενα κλίτη καὶ περατοῦται πρὸς Ἀνατολὰς σὲ δύο ἰσοδύναμες ἡμικυκλικὲς κόγχες. Ἦτοι ἀνήκει στὸν τύπο τῶν «δίκωχων χριστιανικῶν ναῶν»²⁶².

Ὁ χώρος τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καλύπτεται μὲ δύο χαμηλοὺς, τυφλοὺς, ἡμισφαιρικοὺς τροῦλλους (φουρνικά). ὁ χώρος τοῦ κυρίως ναοῦ φέρει στὸ κέντρο αὐτοῦ ἓναν τροῦλλο καὶ στὸ νότιο καὶ βόρειο τμῆμα ἀπὸ μία κτιστὴ καμάρα, ἐνῶ ὁ νάρθηκας καλύπτεται ἐπίσης μὲ δύο «φουρνικά».

Ἀρχικὰ ὑπῆρχαν δύο θύρες εἰσόδου, οἱ ὁποῖες ἀνοίγονταν στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ καὶ οἱ ὁποῖες ἔφεραν ἄνω τοξωτὲς ἀπολή-

261. Ἱ. Βολανάκης, *Ναοὶ Καρπάθου*, 2003, σ. 147-152.

262. Γ. Δημητροκάλλης, *Οἱ δίκωχοι χριστιανικοὶ ναοί*, Ἀθῆναι 1976, σ. 74-77, εἰκ. 97.

ξεις. Από αὐτὲς ἡ νότια ἐντοιχίσθηκε σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ καὶ παρέμεινε μόνο μία, ἡ βόρεια.

Οἱ ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ καλύπτονταν μὲ παλαιῆς τοιχογραφίες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες διατηροῦνται λείψανα ἥτοι:

Α') Βόρειο κλίτος:

I. Τερὸ Βῆμα:

Ἀψίδα: Τεταρτοσφαίριο: Εἰκονίζοταν πιθανῶς ὁ Ἰησοῦς Χριστός, Παντοκράτωρ.

Κόγχη: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτῆς καλύπτεται μὲ μεταγενέστερα ἐπιχρίσματα. Πιθανῶς στὴ θέση αὐτὴ νὰ εἰκονίζονταν Ἅγιοι Τεράρχες.

Ἀνατολικὸ μέτωπο: Παρίσταται ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου.

Νότιος τοῖχος: Εἰκονίζεται ἡ Προσευχὴ τῶν Θεοπατόρων Ἰωακείμ καὶ Ἄννης.

Δυτικὸς τοῖχος: Ἐπάνω ἀπὸ ἓνα τόξο εἰκονίζεται σύνθεση ἡμιεξίτηλος, στὸ βάθος τῆς ὁποίας παρίστανται τελείως συμβατικὰ διάφορα ἀρχιτεκτονήματα.

Βόρεις τοῖχος: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται σὲ δύο ζώνες, ἥτοι: Ἄνω ζώνη: Τὸ Γενέσιον τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου. Κάτω ζώνη: Τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου.

Φουρνικό: Στὴν ἐπιφάνεια αὐτοῦ εἰκονίζοταν πιθανῶς «Ὁ Παλαιὸς τῶν ἡμερῶν».

Νότιο τόξο: Στὴν ἄντυγα τοῦ τόξου παρίστανται δύο Ἅγιοι Τεράρχες, ἀδιάγνωστοι.

Δυτικὸ τόξο: Στὴν ἄντυγα αὐτοῦ εἰκονίζονται ἐπίσης δύο Ἅγιοι Τεράρχες, ἀδιάγνωστοι.

II. Κυρίως ναός:

Τρούλλος: Στὴν ἐπιφάνεια αὐτοῦ εἰκονίζοταν πιθανότατα ὁ Ἰησοῦς Χριστός, Παντοκράτωρ.

Τύμπανο τρούλλου: Παρίστανται Προφῆτες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.

Σφαιρικὰ τρίγωνα: Στὶς ἐπιφάνειες τῶν τεσσάρων σφαιρικῶν τριγώνων ἢ λοφίων εἰκονίζονταν οἱ τέσσερις Εὐαγγελιστές, ἥτοι: 1) Ματθαῖος, 2) Μᾶρκος, 3) Λουκᾶς καὶ 4) Ἰωάννης.

Βόρεια κεραία: Στὴν ἄντυγα τοῦ τόξου αὐτῆς παρίστανται: Ἀνατολικὸ μισό: Ἄνω ζώνη: Ἡ Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ. Κάτω ζώνη: Δύο Ἅγιοι στηθαῖοι, μετωπικοί, ἀδιάγνωστοι. Δυτικὸ μισό: Ἄνω ζώνη: Ἡ

Βάπτιση τοῦ Χριστοῦ. Κάτω ζώνη: Δύο Ἅγιοι στηθαῖοι, μετωπικοί, ἀδιάγνωστοι.

Στὸ τύμπανο τῆς βόρειας κεραίας τοῦ ναοῦ διακρίνονται λείψανα ἀπὸ δύο ἡμιεξίτηλες συνθέσεις. Πρόκειται πιθανῶς γιὰ σκηνὲς ἀπὸ τὸν βίο καὶ τὸ Μαρτύριο τοῦ πάτρωνα τοῦ ναοῦ Ἁγίου Γεωργίου, τοῦ Τροπαιοφόρου.

Δυτικὸ τόξο: Στὸ ἐσωρράχιο αὐτοῦ διακρίνονται λείψανα ἀπὸ δύο ἡμιεξίτηλες μορφές Ἀγίων, ἀδιάγνωστων.

III. Νάρθηκας

Φουρνικό: Στὴν ἐπιφάνεια αὐτοῦ εἰκονίζεται ὁ Θεὸς Πατὴρ, ὡς γέρων, ἐντὸς ρομβοειδοῦς πλαισίου, φέρων ἐπὶ τοῦ στήθους καὶ ἐντὸς ἐνὸς μεταλλίου τὸν Ἰησοῦν Χριστόν.

Ἀνατολικὸς τοῖχος: Εἰκονίζοταν πιθανῶς ἡ Μεταμόρφωση τοῦ Χριστοῦ (λείψανα).

Βόρειος τοῖχος: Παρίσταται ἡ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ.

Β') Νότιο κλίτος:

I. Τερὸ Βῆμα:

Φουρνικό: Εἰκονίζεται σύνθεση ἡμιεξίτηλος, ἀδιάγνωστος.

Ἀψίδα: Τεταρτοσφαίριο: Παρίσταται ἡ Θεοτόκος Πλατυτέρα καὶ ἐκατέρωθεν αὐτῆς οἱ Ἀρχάγγελοι Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ.

Κόγχη: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτῆς καλύπτεται μὲ μεταγενέστερα ἐπιχρίσματα.

Ἀνατολικὸ μέτωπο: Διατηροῦνται λείψανα τοιχογραφιῶν.

Νότιος τοῖχος: Ἄνω ζώνη: Εἰκονίζεται ἡ Οὐράνιος Θεία Λειτουργία. Κάτω ζώνη: Συνεχίζεται ἡ ἀπεικόνιση τῆς Οὐρανίου Θείας Λειτουργίας.

II. Κυρίως ναός:

Νότια κεραία: Ἀνατολικὸ μισό: Ἄνω ζώνη: Παρίσταται ἡ Κάθοδος τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἄδη (Ἀνάσταση). Κάτω ζώνη: Εἰκονίζονται οἱ Ἅγιοι: 1) Τρύφων καὶ 2) Θαλαλαῖος.

Τύμπανο τόξου: Ἄνω ζώνη: Ἡ Ψηλάφηση τοῦ Θωμᾶ. Κάτω ζώνη: 1) Ὁ Ἄρχων Μιχαὴλ, 2) Ὁ Ἰησοῦς ἐνώπιον τοῦ Πιλάτου.

Δυτικὸ τόξο: Βόρειο μισό: Παρίσταται ὁ Ἅγιος Ἀκίνδυνος.

III. Νάρθηκας:

Στὸ φουρνικὸ τοῦ νάρθηκα εἰκονίζεται ἕνας Ἅγιος στηθαῖος, μετωπικός, ἀδιάγνωστος. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Λευκὸ Καρπάθου εἶναι πολὺ σημαντικές, διότι εἶναι ἀρίστης ποιότητος ἔργα καὶ ἐμφανίζουν ἀσυνήθιστο εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα. Ἐπίσης χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἀρχαῖκα στοιχεῖα καὶ διέπονται ἀπὸ συντηρικὸ πνεῦμα. Πιθανῶς ἀνήκουν στὸν 12ον-13ον αἰ. μ.Χ.

301. Μεσοχώρι, Λευκός, Παναγία ἢ Γιαλοχωραφίτισσα

Στὸ Λευκὸ καὶ σὲ ἀπόσταση 200 μ. περίπου ἀπὸ τῆς ἀμμόδους ἀκτῆς, ἐντὸς ἀμπελώνων, στὴ «θέση Γιαλοῦ Χωράφι», ὑψώνεται ὁ ναὸς τῆς Παναγίας τῆς Γιαλοχωραφίτισσας²⁶³, κτισμένος στὴ θέση τοῦ Ἱεροῦ Βήματος μίας τρίκλιτης, ξυλόστεγης βασιλικῆς, τοῦ ἀπλοῦ ἑλληνιστικοῦ τύπου.

Ὁ ναὸς τῆς Παναγίας τιμᾶται στὴ μνήμη τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (15 Αὐγούστου). Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 7.51 x 3.38 μ.) καὶ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα. Ἡ ὀροφή φέρει ἐξωτερικὰ ἐπίστρωση ἀπὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα.

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ διατηροῦνται λίγα λείψανα τοιχογραφιῶν, ἥτοι:

I. Ἱερὸ Βῆμα:

Νότιος τοῖχος: Στὴν ἐπιφάνεια αὐτοῦ διακρίνεται διακοσμητικὸ, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ μαῦρες γραμμές, εὐθεῖες ἢ κυματοειδεῖς, ἐπάνω σὲ φαιόχρωμο βάθος.

II. Κυρίως ναός:

Νότιος τοῖχος: Στὴν ἐπιφάνεια αὐτοῦ διατηροῦνται τμήματα ἀπὸ ἐρυθρόχρωμες, διακοσμητικὲς ταινίες. Ὁ διάκοσμος τοῦ ναοῦ αὐτοῦ ἦτο πιθανότατα ἀνεικονικὸς καὶ προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 14ον αἰ. μ.Χ.

302. Μεσοχώρι, Παρδαλάκι, Ἅγιοι Ἀνάργυροι

Ἀνατολικά τοῦ οἰκισμοῦ καὶ σὲ ἀπόσταση τεσσάρων χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτόν, στὴ θέση «Παρδαλάκι, τό», κεῖνται τὰ ἐρείπια πα-

263. Ἱ. Βολανάκης, *Ναοὶ Καρπάθου*, 2003, σ. 152-153.

λαιοῦ ναυδρίου, τιμωμένου, σύμφωνα με τὴν ὑπάρχουσα παράδοση, στὴ μνήμη τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων²⁶⁴.

Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ καλυπτόταν με κτιστὴ ἡμικυλινδρική ὀροφή, ἡ ὁποία ἔχει καταπέσει ἀπὸ μακροῦ χρόνου. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα.

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ διατηροῦνται λείψανα παλαιῶν τοιχογραφιῶν, πιθανῶς τοῦ 14ου-15ου αἰ. μ.Χ.²⁶⁵

303. Ὁθως, Ἄρχων Μιχαήλ

Στὴν περιοχὴ τοῦ οἰκισμοῦ «Ὁθως, τὸ» Καρπάθου, κεῖται ὁ ἐρειπωμένος ναὸς τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ²⁶⁶. Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ καλυπτόταν με κτιστὴ καμάρα, ἐνῶ στὸ κέντρο αὐτοῦ ὑψωνόταν ἡμισφαιρικὸς τροῦλλος.

Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, ἡ ὁποία φέρει ἐξωτερικὰ ὀριζόντια διακοσμητικὴ ταινία ἀπὸ ὀπτοπλίνθους, σὲ σχῆμα Zick-Zack²⁶⁷. Ἡ νότια ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ φέρει τρία τυφλὰ ἀψιδώματα²⁶⁸. Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος.

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ διατηροῦνται λείψανα παλαιῶν τοιχογραφιῶν. Εἰδικότερα στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ Βήματος εἰκονίζεται ἡ Παναγία, στὸν τύπο τῆς Πλατυτέρας Νικοποιοῦ ἢ Βλαχερνιωτίσσης.

Πρόκειται γιὰ καλῆς ποιότητος τοιχογραφίες, πιθανῶς τῶν μέσων τοῦ 14ου αἰ. μ.Χ.

304. Ὀλυμπος, Ἀγία Ἄννα ἢ Καθολικὴ

Νοτιοανατολικά τοῦ οἰκισμοῦ καὶ σὲ ἀπόσταση 300 μ. περίπου ἀπὸ αὐτόν, βόρεια διερχόμενου χειμάρρου, ἀριστερὰ τῆς ἀμαξιτῆς

264. Ἰ. Βολανάκης, *Ναοὶ Καρπάθου*, 2003, σ. 153-154.

265. Οἱ πληροφορίες αὐτὲς ὀφείλονται σὲ κατοίκους τοῦ Μεσοχωρίου, τοὺς ὁποίους καὶ θερμὰ εὐχαριστεῖ ὁ γράφων καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτῇ.

266. Ἰ. Βολανάκης, *Ναοὶ Καρπάθου*, 2003, σ. 154.

267. Παρόμοια διακοσμητικὴ ταινία ἀπαντᾷ καὶ στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς ἀψίδας τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στὰ Πλατάνια Ἀμαρίου, τοῦ Νομοῦ Ρεθύμνης-Κρήτης, τοῦ 14ου αἰ. μ.Χ.

268. Ἰ. Βολανάκης, *Ἅγιος Γεώργιος Ἀποδούλου*, σ. 24-25, πίν. 15-17.

όδοῦ Ὀλύμπου-Διαφανίου καὶ στὴ θέσῃ «Ποταμός, ὁ», κεῖται τὸ παλαιὸ ναῦδριο τῆς Ἀγίας Ἄννας (τῆς μητέρας τῆς Παναγίας), τῆς Καθολικῆς²⁶⁹.

Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἔσωτ. διαστ. 6.48 x 2.63 μ.) καὶ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα. Ἡ ὀροφὴ ἐξωτερικὰ φέρει ἐπίστρωση ἀπὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα.

Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 1.23 καὶ βέλους 0.72 μ.), στὸ μέσο τῆς ὁποίας ἀνοίγεται ἓνα μονόλοβο, πολεμιστροειδὲς παράθυρο (πλάτους 0.18 μ.). Στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 0.70/0.90 μ.). Ἐξωτερικὰ καὶ πάνω ἀπὸ τὴ θύρα σχηματίζεται τυφλὸ ἀψίδωμα, τὸ ὁποῖο φέρει ὀξυκόρυφο τόξο. Στὸ μέσο περίπου τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται ἓνα παράθυρο (πλάτους 0.34/0.50 μ.).

Τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ καλύπτεται μὲ χοχλάκι. Τὸ Ἱερὸ Βῆμα χωρίζεται τοῦ κυρίως ναοῦ μὲ παλαιό, ξυλόγλυπτο τέμπλο, πιθανῶς τοῦ 17ου αἰ. μ.Χ.

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ διατηροῦνται λείψανα ἀνεικονικοῦ γραπτοῦ διακόσμου, ἥτοι:

I. Ἱερὸ Βῆμα:

Ἀνατολικὸ μέτωπο: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ φέρει διάκοσμο, ἀποτελούμενο ἀπὸ διάφορα γεωμετρικὰ σχήματα, ὅπως: τρίγωνα, τετράγωνα, ὀρθογώνια, ρόμβους κ.λπ.

Καμάρα: Στὴν ἐπιφάνεια αὐτῆς ἀπεικονίζονται τρίγωνα (λευκοῦ καὶ ἐρυθροῦ χρώματος), τὸ δὲ βάθος καλύπτεται μὲ στιγμές. Στὸ ἐσωρράχιο τοῦ ἐνισχυτικοῦ σφενδονίου (ἄντυγα τόξου) παρίστανται φυτικά, σχηματοποιημένα κοσμήματα, βλαστὸς καὶ διάφορα πτηνά²⁷⁰.

II. Κυρίως ναός:

Στὶς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων αὐτοῦ διατηροῦνται λείψανα ἀνεικονικοῦ διακόσμου, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖται ἀπὸ τρίγωνα, ρόμβους,

269. Ἱ. Βολανάκης, *Ναοὶ Καρπάθου*, 2003, σ. 154-157.

270. Παρόμοιος ἀνεικονικὸς διάκοσμος ἀπαντᾷ στὰ παλαιότερα στρώματα (τέσσερα συνολικά) τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Χωστοῦ στὴ Λίνδο τῆς Ρόδου. Ἀνεικονικὸς γραπτὸς διάκοσμος ἀπαντᾷ καὶ στὸ ναὸ τοῦ Ἀγίου Νικολάου, στὴν πόλιν τοῦ Ἀγίου Νικολάου, τοῦ Νομοῦ Λασιθίου Κρήτης.

ισχυρῶς σχηματοποιημένο έλικοειδῆ βλαστὸ καὶ ἄλλα. Ὁ ἀνεικονικὸς διάκοσμος τῆς Ἀγίας Ἄννας τῆς Καθολικῆς χρονολογεῖται στὸν 13ον-14ον αἰ. μ.Χ.

305. Ὁλυμπος, Ἅγιοι Τεσσαράκοντα

Βόρεια τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Ἄννας τῆς Καθολικῆς καὶ σὲ ἀπόσταση μόλις δύο μέτρα ἀπὸ αὐτόν, κεῖται τὸ ναῦδριο τῶν Ἀγίων Τεσσαράκοντα²⁷¹, τῶν ἐν Σεβαστείᾳ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας μαρτυρησάντων.

Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἐσωτ. διαστ. 2.72 x 2.30 μ.) καὶ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 1.40 καὶ βέλους 0.65 μ.), στὸ μέσο τῆς ὁποίας ἀνοίγεται ἓνα μονόλοβο, πολεμιστροειδὲς παράθυρο (πλάτους 0.12 μ.). Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (πλάτους 0.75 μ.)

Τὸ δάπεδο τοῦ ναυδρίου καλύπτεται μὲ συμπιλητὸ χῶμα. Τὸ Ἱερὸ Βῆμα χωρίζεται τοῦ κυρίως ναοῦ μὲ ἀπλό, ξύλινο, νεότερο τέμπλο.

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες, ἥτοι:

I. Ἱερὸ Βῆμα:

Ἀψίδα: Τεταρτοσφαίριο: Εἰκονίζεται ὁ Ἰησοῦς Χριστός, Παντοκράτωρ.

Κόγχη: Παρίστανται δύο Ἅγιοι Ἱεράρχες, μετωπικοί²⁷².

II. Κυρίως ναός:

Δὲν διατηροῦνται λείψανα τοιχογραφιῶν, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται ἡ ὑπαρξὴ αὐτῶν, κάτω ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα ἐπιχρίσματα. Πρόκειται γιὰ τοιχογραφίες καλῆς ποιότητος, πιθανῶς τοῦ τέλους τοῦ 12ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰ. μ.Χ.

306. Ὁλυμπος, Ἅγιος Ὀνούφριος

Νοτιοανατολικά τοῦ Ὀλύμπου Καρπάθου καὶ σὲ ἀπόσταση 300 μ. περίπου ἀπὸ τὸ κέντρο αὐτοῦ, στὴ θέση «Τρίτσουλας, ὁ» καὶ στὶς βορειοανατολικὲς παρυφὲς ὑψώματος, κεῖται τὸ ναῦδριο τοῦ Ἁγίου

271. Ἱ. Βολανάκης, *Ναοὶ Καρπάθου*, 2003, σ. 157-158.

272. Ἀ. Ξυγγόπουλος, *Σχεδιάσμα*, 1957, σ. 47.

Ώνουφρίου²⁷³. Πρόκειται για μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οικό-
δόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἐσωτ.
διαστ. 5.63 x 2.35 μ.) καὶ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα. Ἡ ὀροφὴ
ἐξωτερικὰ φέρει ἐπίστρωση ἀπὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα.

Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ περατοῦται σὲ μία ἡμικυκλικὴ
ἀψίδα (χορδῆς 1.40 καὶ βέλους 0.55 μ.), στὸ μέσο τῆς ὁποίας ἀνοί-
γεται ἓνα μονόλοβο, πολειμιστροειδὲς παράθυρο (πλάτους 0.08 μ.).

Στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται μία
εἴσοδος (πλάτους 0.83 μ.). Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ
ἀνοίγεται δευτέρη εἴσοδος (πλάτους 1.00 μ.), ἡ ὁποία ἐντοιχίσθη-
κε μεταγενέστερα. Δυτικὰ τοῦ κυρίως ναοῦ ἦτο προσκεκολλημένος
νάρθηκας, ὁ ὁποῖος ἔχει ἐρειπωθεῖ ἀπὸ μακροῦ χρόνου. Αὐτὸς ἔφε-
ρε ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἐσωτ. διαστ. 4.60 x 3.03 μ.) καὶ
καλυπτόταν μὲ κτιστὴ καμάρα. Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς βόρειας
αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνοιγόταν μία εἴσοδος (πλάτους 1.10 μ.).

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ διατηροῦνται λεί-
ψανα, τόσο ἀνεικονικοῦ, ὅσο καὶ εἰκονικοῦ γραπτοῦ διακόσμου, ἥτοι:

I. Τερὸ Βῆμα:

Καμάρα: Νότιο μισό: Διατηροῦνται λείψανα γραπτοῦ, ἀνεικο-
νικοῦ διακόσμου, ὅπως: τρίγωνα, τετράγωνα, ρόμβοι (ἐρυθροῦ καὶ
λευκοῦ χρώματος) κ.λπ. Βόρειο μισό: Διατηροῦνται λείψανα γρα-
πτοῦ, εἰκονικοῦ διακόσμου.

II. Κυρίως ναός:

Νότιος τοῖχος: Διακρίνονται λείψανα γραπτοῦ, ἀνεικονικοῦ δια-
κόσμου.

Βόρειος τοῖχος: Διατηροῦνται λείψανα γραπτοῦ, εἰκονικοῦ δια-
κόσμου. Ὁ ἀνεικονικὸς διάκοσμος προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ τὸν
12ον-13ον αἰ., ἐνῶ ὁ εἰκονικὸς ἀπὸ τὸν 15ον αἰ. μ.Χ.

307. Ὀλυμπος, Παναγία, Κοίμησις τῆς Θεοτόκου

Στὸ κέντρο τοῦ Ὀλύμπου Καρπάθου καὶ σὲ ἐπικαίρο σημεῖο, τὸ
ὁποῖο ἔχει σκόπιμα ἐπιλεγεῖ καὶ δεσπόζει σὲ ὁλόκληρο τὸν οἰκισμό,
ὑψώνεται ὁ ναὸς τῆς Παναγίας ὁ ὁποῖος τιμᾶται στὴ μνήμη τῆς

273. Ἰ. Βολανάκης, *Ναοὶ Καρπάθου*, 2003, σ. 158-159.

Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (15 Αύγουςτου)²⁷⁴ καὶ ἀποτελεῖ τὸν καθεδρικό ναὸ τοῦ Ὁλύμπου.

Πρόκειται γιὰ μεγάλων διαστάσεων οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο εἶναι κτισμένο σὲ σχῆμα ἐλεύθερου σταυροῦ. Οἱ κεραῖες τοῦ σταυροῦ καλύπτονται μὲ ἡμικυλινδρικές ὀροφές, ἐνῶ στὸ κέντρο τοῦ ναοῦ ὑψώνεται, φερόμενος ἐφ' ὑψηλοῦ τυμπάνου, ἡμισφαιρικός τροῦλλος. Ἡ ὀροφή καλύπτεται ἐξωτερικὰ μὲ κοῖλα κεραμίδια.

Στὸ μέσο τῆς νότιας πλευρᾶς τῆς νότιας κεραίας τοῦ σταυροῦ ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος. Τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ καλύπτεται μὲ λίθινες πλάκες.

Κατὰ τὸ ἔτος 1935 προστέθηκε στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ ναοῦ διώροφο κτίσμα (γυναικωνίτης), μὲ σκοπὸ τὴν ἐπέκταση τοῦ οἰκοδομήματος, ἐπεὶ εἶχε αὐξηθεῖ ὁ ἀριθμὸς τῶν κατοίκων τοῦ οἰκισμοῦ. Τὸ Ἱερὸ Βῆμα χωρίζεται τοῦ κυρίως ναοῦ μὲ ξυλόγλυπτο τέμπλο, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἀναγράφεται ἡ χρονολογία κατασκευῆς: «1742».

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ διατηροῦνται τοιχογραφίες μεταβυζαντινῶν χρόνων, κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες διακρίνονται λείψανα παλαιότερων τοιχογραφιῶν (πρῶτο στρώμα).

Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφάνειας τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ ναοῦ διατηρεῖται ἔκτυπος διάκοσμος, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖται ἀπὸ σταυρούς, ρόμβους, κανθάρους, σχηματοποιημένους βλαστοὺς καὶ βλαστὸ κληματίδας. Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας ἔχει ὡς ἐξῆς:

I. Ἱερὸ Βῆμα:

Ἀψίδα: Τεταρτοσφαίριο: Εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος στὸν τύπο τῆς Πλατυτέρας.

Κόγχη: Στὴ θέση αὐτὴν εἰκονίζονταν ἀρχικὰ ὀκτῶ Ἅγιοι Ἱεράρχες ὁλόσωμοι, στραμμένοι πρὸς τὸ κέντρο τῆς ἀψίδας, συλλειτουργοῦντες. Ἀπὸ αὐτοὺς διατηρεῖται μόνον ἓνας, ὁ πρῶτος ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια. Οἱ ὑπόλοιποι Ἱεράρχες ἔχουν καλυφθεῖ ἀπὸ μεταγενέστερα ἐπιχρίσματα.

Ἀνατολικὸ μέτωπο: Παρίσταται ἡ Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων.

Νότιος τοίχος: Εἰκονίζονται οἱ ἐξῆς παραστάσεις: 1) Ἡ Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ καὶ 2) Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυς.

274. Ἱ. Βολανάκης, *Ναοὶ Καρπάθου*, 2003, σ. 159-166.

Βόρειος τοίχος: Παρίστανται οί ἐξῆς συνθέσεις: 1) Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, 2) Τὸ Ὅραμα τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας καὶ 3) Ἡ Ἄκρα Ταπείνωση.

II. Κυρίως ναός:

Τρούλλος: Εἰκονίζεται ὁ Ἰησοῦς Χριστός, Παντοκράτωρ.

Γύρω ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα διατηρεῖται γραπτὴ, μεγαλογράμματη ἐπιγραφή, μὲ τὴ χρονολογία: 1806 μ.Χ.

Τύμπανο τρούλλου: Ἄνω ζώνη: Παρίστανται ὁλόσωμοι Ἄγγελοι. Κάτω ζώνη: Εἰκονίζονται ὁλόσωμοι, ὄρθιοι, μετωπικοὶ Προφῆτες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.

Σφαιρικὰ τρίγωνα: Παρίστανται οἱ τέσσερις Εὐαγγελιστές, ἦτοι: 1) Ματθαῖος, 2) Μᾶρκος, 3) Λουκᾶς καὶ 4) Ἰωάννης.

Νότια κεραία: Καμάρα: Κλειδί: Στὴν ἐπιφάνεια αὐτοῦ ἀπλώνεται διακοσμητικὴ τανία.

Ἀνατολικὸ μισὸ καμάρας: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται σὲ τέσσερις ὀριζόντιες ζώνες, ἦτοι (ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω):

Α΄ ζώνη: Εἰκονίζονται ὀκτὼ Ἅγιοι σὲ στηθάρια. Πρόκειται γιὰ τοὺς κατὰ σάρκα προπάτορες τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Β΄ ζώνη: Εἰκονογραφοῦνται οἱ Οἴκοι τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου: Α-Δ.

Γ΄ ζώνη: Παρίστανται συνθέσεις ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ Δωδεκαόρτου, ἦτοι (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 1) Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, 2) Βάπτισμα, 3) Μεταμόρφωση, 4) Ἑγερση τοῦ Λαζάρου.

Δ΄ ζώνη (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 5) Οἱ Μυροφόρες, 6) Ὁ Λίθος, 7) Παράσταση ἡμιεξίτηλος. Πρόκειται γιὰ ἀπεικόνιση τῆς θεραπείας τοῦ παραλυτικοῦ στὴ Βηθεςδά.

Δυτικὸ μισὸ καμάρας: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται σὲ τέσσερις ὀριζόντιες ζώνες, ἦτοι (ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω):

Α΄ ζώνη: Εἰκονίζονται ὀκτὼ μορφές σὲ στηθάρια. Πρόκειται γιὰ τοὺς κατὰ σάρκα προπάτορες τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Β΄ ζώνη: Παρίστανται οἱ Οἴκοι τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου: Ε-Θ.

Γ΄ ζώνη: Πιθανῶς εἰκονίζονταν συνθέσεις ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ Δωδεκαόρτου, οἱ ὁποῖες ὅμως δὲν διατηροῦνται.

Δ΄ ζώνη: Εἰκονίζονται σκηνές ἀπὸ τὴν ἐπίγεια ζωὴ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἦτοι (ἀπὸ νότια πρὸς βόρεια): 1) Ὁ Ἰησοῦς συνομιλῶν μετὰ τῆς Σαμαρείτιδος, 2) Ἡ θεραπεία τοῦ τυφλοῦ, 3) Ἡ θεραπεία τῶν δέκα λεπρῶν καὶ 4) Ἡ θεραπεία τῆς αἰμορροούσης.

Δυτική κεραία: Καμάρα: Κλειδί: Στήν ἐπιφάνεια αὐτοῦ ἀπλώνεται διακοσμητική ταινία.

Νότιο μισὸ καμάρας: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται σὲ τέσσερις ὀριζόντιες ζώνες, ἥτοι (ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω):

Α΄ ζώνη: Εἰκονίζονται δέκα Ἅγιοι σὲ στηθάρια.

Β΄ ζώνη: Παρίστανται οἱ Οἴκοι τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου: I-N.

Γ΄ ζώνη (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Σύνθεση κατεστραμμένη, 2) Ὁ Ἰησοῦς στὴ Γεθσημανή, 3) Ἡ Προδοσία, 4) Ἡ ἄρνηση τοῦ Πέτρου, 5) Παράσταση κατεστραμμένη καὶ 6) Ὁμοίως.

Δ΄ ζώνη (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Σύνθεση ἐξίτηλος, 2) Σύνθεση ἀδιάνγνωστος, 3) Ὁμοίως, 4) Ὁ Ἰησοῦς ἐπιτιμᾷ τὸν ἄνεμο, 5) Σκηνὴ ἐξίτηλος καὶ 6) Ὁμοίως.

Βόρειο μισὸ καμάρας: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται ἐπίσης σὲ τέσσερις ὀριζόντιες ζώνες, ἥτοι (ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω):

Α΄ ζώνη: Εἰκονίζονται δέκα Ἅγιοι μέσα σὲ στηθάρια.

Β΄ ζώνη: Παρίστανται οἱ Οἴκοι τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου: Ξ-Σ.

Γ΄ ζώνη (ἀπὸ δυτικά πρὸς ἀνατολικά): 1) Παράσταση ἐξίτηλος, 2) Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἐνώπιον τοῦ Ἀρχιερέως, 3) Ὁ Ἰησοῦς πρὸ τοῦ Συνεδρίου, 4) «Ἴδε ὁ ἄνθρωπος», 5) Ὁ Ἰησοῦς ἐνώπιον τοῦ Πιλάτου καὶ 6) Ἡ Φραγγέλωση.

Δ΄ ζώνη (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά): 1) Σύνθεση ἡμιεξίτηλος, 2) Ὁ Χριστὸς ἐμφανίζεται μετὰ τὴν Ἀνάστασή Του στοὺς μαθητές, παρὰ τὴ θάλασσα, 3) Ἐμφάνιση τοῦ Χριστοῦ στοὺς Ἑμμαούς, 4) Σύνθεση ἀδιάνγνωστος καὶ 5) Ἡ Παραβολὴ τοῦ Ἀσώτου.

Δυτικὸς τοῖχος: Εἰκονίζεται ἡ Δευτέρα Παρουσία καὶ ἡ Μέλλουσα Κρίση.

Βόρεια κεραία: Καμάρα: Κλειδί: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ καλύπτεται μὲ διακοσμητικὴ ταινία.

Δυτικὸ μισὸ καμάρας: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται σὲ τέσσερις ὀριζόντιες ζώνες, ἥτοι (ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω):

Α΄ ζώνη: Εἰκονίζονται ἑπτὰ Ἅγιοι σὲ στηθάρια.

Β΄ ζώνη: Παρίστανται οἱ Οἴκοι τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου: T-X.

Γ΄ ζώνη (ἀπὸ νότια πρὸς βόρεια): 1) Ὁ Ἐμπαγμὸς τοῦ Χριστοῦ, 2) Ἡ Μαστίγωση, 3) Ὁ Ἐλκόμενος καὶ 4) Ἡ Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ.

Δ΄ ζώνη: Εἰκονίζονται σκηνές ἀπὸ τὴν παιδικὴ ἡλικία τῆς Παναγίας, ἥτοι (ἀπὸ νότια πρὸς βόρεια): 1) Ἡ Ἀποστροφή τοῦ Ἰωακείμ, 2) Ἡ Προσευχὴ τοῦ Ἰωακείμ, 3) Ἡ συνάντηση τῶν Θεοπατόρων

Ἰωακείμ καὶ Ἄννης καὶ 4) Προφήτης τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἀδιάγνωστος.

Ἀνατολικὸ μισὸ καμάρας: Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ χωρίζεται σὲ τέσσερις ζῶνες, ἥτοι (ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω):

Α΄ ζώνη: Εἰκονίζονται ἑπτὰ Ἅγιοι σὲ στηθάρια.

Β΄ ζώνη: Παρίστανται οἱ Οἴκοι τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου: Ψ-Ω, καθὼς καὶ δύο σκηνές ἀδιάγνωστες.

Γ΄ ζώνη (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 1) Ἡ Ἀποκαθήλωση, 2) Ὁ Ἐπίταφιος Θρῆνος, 3) Ἡ Κάθοδος τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἄδη καὶ 4) Ἡ Ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ (δυτικὸς τύπος).

Δ΄ ζώνη: Εἰκονίζονται σκηνές ἀπὸ τὴν παιδικὴ ἡλικία τῆς Παναγίας, ἥτοι (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 1) Τὸ Γενέσιον τῆς Θεοτόκου, 2) Οἱ Θεοπάτορες Ἰωακείμ καὶ Ἄννα ὁδηγοῦν τὴν Παναγία στὸ Ἱερὸ καὶ παραδίδουν αὐτὴ στὸν Ἀρχιερέα Ζαχαρία.

Ἀνατολικὸς τοῖχος: Εἰκονίζονται πέντε Ἅγιοι ὁλόσωμοι μέσα σὲ διάχωρα, τὰ ὅποια περατοῦνται πρὸς τὰ ἄνω σὲ ἡμικυκλικὰ τόξα, ἥτοι (ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια): 1) Ἅγιος ἀδιάγνωστος, 2) Ὁμοίως, 3) Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων, 4) Ἅγιος ἀδιάγνωστος καὶ 5) Ὁμοίως.

Παρίστανται ἀκόμη πέντε Ἅγιοι σὲ διάχωρα, τὰ ὅποια περατοῦνται πρὸς τὰ πάνω σὲ ἡμικυκλικὰ τόξα, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ πρῶτος (ἀπὸ νότια πρὸς βόρεια) εἶναι ὁ Ἅγιος Χριστόφορος ὁ Κυνοκέφαλος²⁷⁵.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ πρώτου στρώματος προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 15ον αἰ. μ.Χ., ἐνῶ ἐκεῖνες τοῦ δευτέρου στρώματος εἶναι τοῦ ἔτους 1806 μ.Χ., σύμφωνα μὲ τὴ γραπτὴ ἐπιγραφή, ἡ ὁποία διατηρεῖται στὸν τροῦλλο τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας.

275. Σχετικὰ μὲ τὴν παράσταση τοῦ Ἁγίου Χριστοφόρου ὡς Κυνοκεφάλου, ἥτοι μὲ σῶμα ἀνθρώπου καὶ κεφαλὴ κυνός (σκύλου), ὑπάρχουν διάφορες ἐκδοχές, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται καὶ οἱ ἑξῆς: 1) Ὁ Ἅγιος Χριστόφορος καταγόταν ἀπὸ τὴ χώρα τῶν κυνοκεφάλων, 2) Ὁ Ἅγιος ὑπηρέτησε ὡς στρατιώτης σὲ ρωμαϊκὴ στρατιωτικὴ ὁμάδα, ἡ ὁποία εἶχε ὡς σύμβολό της κεφαλὴ κυνός, 3) Ἦτο πολὺ ὠραῖος ἄνδρας καὶ προκειμένου νὰ μὴ σκανδαλίζει τὰ ἄτομα τοῦ ἀσθενοῦς φύλου, παρεκάλεσε τὸν Θεὸ νὰ γίνῃ τόσο ἄσχημος, ὅσον ἓνας σκύλος καὶ 4) ἡ εἰκονογραφία τοῦ Ἁγίου Χριστοφόρου ἔχει ἐπηρεασθεῖ ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχὴ εἰκονογραφία τοῦ θεοῦ τοῦ Κάτω Κόσμου τῆς ἀρχαίας Αἰγύπτου Ἄνουβη, ὁ ὁποῖος εἰκονιζόταν μὲ σῶμα ἀνθρώπου καὶ κεφαλὴ κυνός (σκύλου).

ΧΙ. ΝΗΣΟΣ ΜΕΓΙΣΤΗ (ΚΑΣΤΕΛΛΟΡΙΖΟ)

308. Καστελλόριζο, Άγιος Νικόλαος

Μέσα στὸν οἰκισμὸ καὶ ἀνατολικά τοῦ μεσαιωνικοῦ φρουρίου (Κονάκι)²⁷⁶, εὐρίσκεται ὁ ἡμιερείπωμένος ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα, κτισμένο ἀπὸ ἀργολιθοδομή. Παρουσιάζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ μία ἀψίδα.

Στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ Ἁγίου Νικολάου εἶναι προσκεκολλημένος ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Πρόκειται ἐπίσης γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα, ποὺ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα καὶ αὐτὸ εἶναι ἐπίσης ἐρειπωμένο.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου ὑπῆρχαν τοιχογραφίες. Ἐγινε ἀποκόλληση τῶν τοιχογραφιῶν καὶ μεταφέρθηκαν σὲ πλαίσια στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ τῆς νήσου (Καστελλορίζου).

Οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς²⁷⁷ εἶναι καλῆς τέχνης. Μεταξὺ ἄλλων εἰκονίζονται: Ἅγιοι ὁλόσωμοι, Ἅγιοι μετωπικοί, ὁ Προφητὰνᾶξ Δαβίδ, Ἅγιες ἀδιάγνωστες, καὶ ἄλλα. Οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς προέρχονται ἀπὸ τὸν 13ον-14ον αἰ. Ἐπίσης παρίστανται διάφορες συνθέσεις ἀπὸ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου, σκηνὲς ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ Δωδεκαόρτου καὶ ἄλλα. Οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς προέρχονται ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰ. καὶ φέρουν δυτικὲς ἐπιδράσεις.

309. Παλαιόκαστρο, Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ Πανερμιώτης

Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ καὶ στὴν κορυφὴ φύσει ὄχυροῦ ὑψώματος εὐρίσκεται ἡ Παλαιόχωρα τοῦ Καστελλορίζου, γνωστὴ ὡς «Παλαιόκαστρο». Διατηρεῖται τὸ μεσαιωνικὸ φρούριο μὲ τοὺς πύργους του. Στὸ ἐσωτερικὸ του διατηροῦνται ὀρισμένα ναῦδρια τῆς μεσαιωνικῆς ἐποχῆς, ἄλλα ἀκέραια καὶ ἄλλα ἐρειπωμένα.

Μεταξὺ αὐτῶν εὐρίσκονται τὰ λείψανα ἐρειπωμένου ναυδρίου τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ Πανερμιώτη²⁷⁸.

276. Γενικὰ γιὰ τὸ Καστελλόριζο καὶ τὰ μνημεῖα του βλ. Wolfgang W. Wurster, *Bauten auf Kastellorizo und Rhos*, Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts, Athenische Abteilung, τ. 96 (1981), σ. 209-235.

277. Φέρουν κτυπήματα, γιὰ τὴν καλλίτερη πρόσφυση τοῦ κονιάματος.

278. Ἡ ὀνομασία «Πανερμιώτης, ὁ» ἀποτελεῖ προφανῶς παραφθορὰ τοῦ

Πρόκειται για μονόχωρο οικόδομημα, κτισμένο από ἀργολιθοδομή καὶ ἀσβεστοκονίαμα, τὸ ὁποῖο καλυπτόταν μὲ κτιστὴ καμάρα. Καταστράφηκε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου ἀπὸ βόμβες.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὑπῆρχαν τοιχογραφίες, λείψανα τῶν ὁποίων διακρίνονται μέχρι σήμερα.



ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΑΑ: Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι.

ΑΒΜΕ: Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, ἐκδοση Ἀν. Κ. Ὀρλάνδου, Ἀθῆναι.

ΑΔ: Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον, Ἀθῆναι.

ΑΕ: Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς.

ΑSΑ: Annuario della Scuola Archeologica di Atene e della Missioni Italiane in Oriente.

ΔΧΑΕ: Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Ἀθῆναι.

ΘΗΕ: Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεΐα, Ἐκδότης Ἀθ. Μαρτίνος, τ. 1-12 (Ἀθῆναι 1962-1968).

ΙΜΙΑΧ: Ἴδρυμα Μελετῶν Ἰονίου καὶ Ἀδριατικοῦ χώρου.

ΠΑΑ: Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

ΠΧΑΕ: Πρακτικὰ τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Ἀθῆναι.

RBK: Reallexikon zur Byzantinischen Kunst, Muenchen.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἀσκητῆς Γ., *Ἡ ἐν Σύμῃ Σταυροπηγιακὴ καὶ Πατριαρχικὴ Μονὴ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ τοῦ Ρουκουनिώτου*, Ρόδος 1961.

Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου Μυρτάλη, «Ἡ Ἐκκλησία τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου τῆς Ρόδου», ΑΔ, τ. 23 (Ἀθῆναι 1968), Μέρος Α΄ – Μελέται, σ. 221-283.

«Πανορμίτης, ὁ», ὅπως συνηθίζεται νὰ ὀνομάζεται ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ στὴ νῆσο Σύμη καὶ στὰ Δωδεκάνησα γενικότερα. Τὸ ἐπίθετο «Πανορμίτης» προέρχεται προφανῶς ἀπὸ τὸ «Παντομάτριον, τό», ἀρχαία ἐλληνικὴ ὀνομασία, μὲ τὴν ὁποία χαρακτηρίζονται φυσικοὶ ὅρμοι καὶ λιμένες, ἀσφαλεῖς σὲ ὄλους τοὺς ἀνέμους. Ἀπὸ τὸ «Παντομάτριον» προέρχεται καὶ τὸ «Πάνορμον».

- Ἡ αὐτή, *Ἡ Μονὴ τῶν Φιλανθρωπηνῶν καὶ ἡ πρώτη φάση τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς*, Ἀθῆναι 1983.
- Balducci H., *Basiliche protocristiane e bizantine a Coò*, Pavia 1936.
- Βολανάκης Ἰ., *Τὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθῆναι 1976.
- Ὁ αὐτός, «Παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ Μεσαναγροῦ Ρόδου», *ΑΑΑ*, τ. 13 (Ἀθῆναι 1980), σ. 210-232.
- Ὁ αὐτός, «Νεώτεροι ἐρευνᾶν ἐπὶ τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων τῆς Δωδεκανήσου», *ΑΕ*, 1980, σ. 1-17.
- Ὁ αὐτός, *Ὁ εἰς Ἀποδοῦλου Ἀμαρίου βυζαντινὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Εἰρηφόρου*. Ἀνάτυπον ἀπὸ τὰ Πεπραγμένα τοῦ Δ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Ἡράκλειον Κρήτης, Σεπτέμβριος 1976, τ. Β' (Ἀθῆναι 1981), σ. 23-66, πίν. 12-48.
- Ὁ αὐτός, *Παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα Δωδεκανήσου: Ρόδος - Κάλυμνος - Τέλενδος*. Τιμητικὸς Τόμος Καθηγητοῦ Γερασίμου Ἰω. Κονιδάρη (Ἀθήνα 1981), σ. 1-25.
- Ὁ αὐτός, *Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων Ἀρχαγγέλου Ρόδου*, Ρόδος 1982.
- Ὁ αὐτός, «Ἀνέκδοτα ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας ἀπὸ τῆ Σύμης», *περιοδικὸν Τὰ Συμαϊκά*, τ. 4 (Ἀθῆναι 1984), σ. 147-163.
- Ὁ αὐτός, «Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα Δωδεκανήσου», *ΑΔ*, τ. 33 (1978), Ἀθῆναι 1985, σ. 415-416.
- Ὁ αὐτός, *Ὁ βυζαντινὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βαθειακὸ Ἀμαρίου Ρεθύμνης*. Πεπραγμένα τοῦ Ε' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Ἅγιος Νικόλαος Κρήτης, Σεπτέμβριος 1981. Ἀνάτυπον ἀπὸ τὸ Β' τόμον (Ἡράκλειον Κρήτης 1986), σ. 75-85.
- Ὁ αὐτός, «Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βαθειακὸ Ρεθύμνης». Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ *Θεολογία*, τ. 57 (Ἀθήνα 1986), σ. 608-675. Αὐτοτελὴς ἀρίθμηση σ. 1-68.
- Ὁ αὐτός, «Τὰ παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Κρήτης», *περιοδικὸν Κρητικὰ Χρονικά*, τ. 27 (Ἡράκλειον 1987), σ. 235-261.
- Ὁ αὐτός, «Χριστιανικὰ μνημεῖα τῆς νήσου Κῶ. Τοιχογραφημένοι ναοὶ τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς», *περιοδικὸν Τὰ Κωακά*, τ. 3 (Ἀθήνα 1989), σ. 57-118.
- Ὁ αὐτός, «Βυζαντινὲς καὶ μεταβυζαντινὲς τοιχογραφίαι τῆς Νισύρου», *περιοδικὸν Νισυριακά*, τ. 11 (Ἀθήνα 1990), σ. 91-110.
- Ὁ αὐτός, «Χριστιανικὰ μνημεῖα τῆς νήσου Κῶ - II. Τοιχογραφημένοι ναοὶ βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς. Συμπλήρωμα Α'». *Περιοδικὸν Τὰ Κωακά*, τ. 4 (Ἀθήνα 1993), σ. 31-88.

- Ὁ αὐτός, «Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ ναῦδρια τοῦ Κάστρου Χώρας Καλύμνου». Τόμος *Κάλυμνος - Ἑλληνορθόδοξος Ὅρισμός τοῦ Αἰγαίου*, Ἔκδοσις Ἱερᾶς Μητροπόλεως Λέρου, Καλύμνου καὶ Ἀστυπαλαίας, (Ἀθήνα 1994), σ. 187-211.
- Ὁ αὐτός, *Ἱστορία καὶ Μνημεῖα τοῦ Δήμου Ἀρχαγγέλου τῆς νήσου Ρόδου*, Ρόδος 1994.
- Ὁ αὐτός, Ὁ Βυζαντινὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Βάρδα στὴν Ἀρνίθα Ρόδου: Ἀρχιτεκτονικὴ-Τοιχογραφίες, Ρόδος 1998.
- Ὁ αὐτός, Ὁ Ἱερὸς ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Λίνδου Ρόδου, Ρόδος 1998.
- Ὁ αὐτός, *Ἱστορία, Ἀρχαιότητες καὶ Μνημεῖα τοῦ χωριοῦ Απόλλωνα τῆς νήσου Ρόδου*, Ρόδος 2001.
- Ὁ αὐτός, «Τοιχογραφημένοι βυζαντινοὶ καὶ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς νήσου Καρπάθου», περιοδικὸν *Καρπαθιακά*, 1 (2003).
- Ὁ αὐτός, Ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ Ἀσκληπιεῖο Ρόδου (Ἑλληνικὰ-Ἀγγλικά), Ρόδος 2006.
- Ὁ αὐτός, Ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ Ἀσκληπιεῖο Ρόδου (Γερμανικὰ-Ἰταλικά), Ρόδος 2007.
- Bogay Thomas von, «Deesis», *RBK*, Stuttgart 1966.
- Bolzano von, K.-Y., *Das andere Rhodos*, Salzburg 1977.
- Brandi C., «La cappella rupestre del Monte Paradiso», περ. *Memorie*, τ. III (Bergamo 1938), σ. 7-18.
- Βρανούση Ἑρασμία, *Τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα τοῦ Ὁσίου Χριστοδούλου, ιδρυτοῦ τῆς ἐν Πάτμῳ Μονῆς*, Ἀθῆναι 1966.
- Buondelmonti Chr., *Description des îles de l'Archipel* (ἔκδοσις Em. Legrand), Paris 1897.
- Γεδεὼν Μ., *Ἑγγραφοὶ λίθοι καὶ κεράμια*, Κωνσταντινούπολις 1892.
- Ὁ αὐτός, «Μνημεῖα τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν ταῖς Καλύνδαις νήσοις», περιοδικὸν *Καλυμνιακά Χρονικά*, τ. 2 (Ἀθῆναι 1981), σ. 44-48.
- Γιαπιτσόγλου Κ., *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Παναγίας στὸν Ἅγιο Ἰωάννη Μυλοποτάμου*. Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου: «Ο ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΟΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΩΣ ΣΗΜΕΡΑ»: Περιβάλλον - Ἀρχαιολογία - Ἱστορία - Λαογραφία - Κοινωνιολογία, τ. V: Βυζαντινοὶ Χρόνοι (Ρέθυμνον 2006), σ. 121-157.
- Γκιολὲς Ν., *Ἡ Ἀνάληψις τοῦ Χριστοῦ βάσει τῶν μνημείων τῆς ἀ' χιλιετηρίδος*, Ἀθῆναι 1981.
- Γριτσόπουλος Τ., «Ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ἀντώνιος Δ΄», *ΘΗΕ*, τ. 2 (Ἀθῆναι 1963), στ. 980.

- Δημητροκάλλης Γ., *Οί δίκογχοι χριστιανικοί ναοί*, Ἀθῆναι 1976.
- Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης*, ἔκδοση Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Πετρούπολις 1909.
- Δροσογιάννης Φ., *Σχόλια στίς τοιχογραφίες τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου στή Μεγάλη Καστάνια Μάνης*, Ἀθῆναι 1982.
- Ζίας Ν., «Εἰκόνες τοῦ Βίου καί τῆς Κοιμήσεως τοῦ Ἁγίου Νικολάου», ΔΧΑΕ, περίοδος Δ', τ. Ε' (Ἀθῆναι 1969), σ. 275-298.
- Gallas K. - Wessel K. - Borboudakis M., *Byzantinisches Kreta, Du Mont Verlag*, Muenchen 1983.
- Gerola G., «Monumenti Medievali delle Tredici Sporadi», *ASA Atene*, τ. Ι (1914), σ. 343-354.
- Grabar Andre, *La Sainte Face de Laon: le Mandy lion dans l'art orthodoxe*, Prague 1931.
- Ἱερατικόν: Αἱ θεῖαι Λειτουργίαι: Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου - Βασιλείου τοῦ Μεγάλου - τῶν Προηγιασμένων. Ἑκδοσις τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1981.
- Καλοκύρης Κ., *Ἡ Γέννησις τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Τέχνην τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθῆναι 1956.
- Ὁ αὐτός, *Αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Κρήτης*, Ἀθῆναι 1957.
- Ὁ αὐτός, *Εἰσαγωγή εἰς τὴ Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, Θεσσαλονίκη 1970.
- Καρμίρης Ἰ., *Ἡ εἰς Ἄδου Κάθοδος τοῦ Χριστοῦ, ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου*, Ἀθῆναι 1939.
- Καροῦζος Χρ., *Ρόδος, Ἱστορία - Μνημεῖα - Τέχνη*, Ἀθῆναι 1973.
- Καρπάθιος Ἑμμ., «Ἡ ἐν Κῶ πάλαι ποτὲ διαλάμψασα Μονὴ τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου, τῆς ἐπιλεγομένης τῶν Καστριανῶν», *Δωδεκανησιακὸν Ἀρχεῖον*, τ. 4 (Ἀθῆναι 1962), σ. 107 κ.έ.
- Κατσιώτη Ἀγγελική, *Οἱ σκηνές τῆς ζωῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου ἀπὸ τὸ παλαιοχριστιανικὸ βαπτιστήριον τῆς Κῶ, Ζ' Συμπόσιον Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, Ἀθῆναι 1987.
- Κέντρης Στ., «Ἐκκλησίαι καὶ ξωκκλήσια τῆς Νισύρου», *περιοδικὸν Νισυριακά*, τ. 8 (Ἀθῆναι 1982), σ. 55-120.
- Κόλλιας Ἡλ., «Τοιχογραφίαι Ἱπποτοκρατίας τῆς Ρόδου (1309-1522)», *ΑΑΑ*, τ. 6 (Ἀθῆναι 1973), σ. 265-276.
- Ὁ αὐτός, «Ἱχνογράφημα τῆς Τήλου». Ἀνάτυπον ἀπὸ τὸ περιοδικὸν *Δωδεκανησιακὰ Χρονικά*, τ. Γ' 1974 (Ἀθῆναι 1977), σ. 1-34.
- Ὁ αὐτός, *Δύο ροδιακὰ ζωγραφικὰ σύνολα τῆς ἐποχῆς τῆς Ἱπποτοκρατίας: Ὁ Ἅγιος Νικόλαος στὰ Τριάντα καὶ ἡ Ἁγία Τριάδα* (Ντολαπλὶ

- Μετζίντ) στη μεσαιωνική πόλη (τῆς Ρόδου), Διδακτορική διατριβή πολυγραφημένη, Ἀθήναι 1986.
- Κουτελάκης Χ., *Ευλόγλυπτα τέμπλα τῆς Δωδεκανήσου μέχρι τὸ 1700*, Ἀθήνα-Γιάννινα 1986.
- Λαζαρίδης Π., *Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν παλαιοχριστιανικῶν Μνημείων τῆς Δωδεκανήσου*, Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1953, τ. Α' (Ἀθήναι 1955), σ. 227-248.
- Λίβα-Ξανθάκη Θεοπίστη, «Οἱ τοιχογραφίες τῆς Μονῆς Ντίλιου», ἐκδόσεις IMIAX, Ἰωάννινα 1980.
- Μαραβὰ-Χατζηνικολάου Ἄννα, *Ὁ Ἅγιος Μάμας*, Ἀθήναι 1953.
- Ἡ αὐτή, *Πάτμος*, Ἀθήνα 1957. Collection de l'Institut Français d'Athènes.
- Maiuri Amedeo, *Clara Rhodos*, τ. I (1928), σ. 74 κ.έ.
- Μουτσόπουλος Ν., *Κάρπαθος*, Θεσσαλονίκη 1978.
- Ευγγόπουλος Α., *Σχεδιάσμα τῆς Ἱστορίας τῆς Θρησκευτικῆς Ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἀλωσιν*, Ἀθήναι 1957.
- Ὁρλάνδος Α., «Τὸ βαπτιστήριον τῆς Κῶ», *ΠΑΑ*, 1928, σ. 441-444.
- Ὁ αὐτός, «Τὰ παλαιοχριστιανικὰ καὶ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ρόδου», *ΑΒΜΕ*, τ. 6 (Ἀθήναι 1948).
- Ὁ αὐτός, «Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μονῆς τοῦ Θεολόγου Πάτμου», Ἀθήναι 1970. *ΠΑΑ*, ἀρ. 28.
- Ὁ αὐτός, *Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ*, Ἀθήναι 1985, σ. 13 κ.έ.
- Παλατινὴ Ἀνθολογία, XV, 17.
- Παναγόπουλος Ἱ., *Ὁ Θεὸς καὶ ἡ Ἐκκλησία. Ἡ Θεολογικὴ μαρτυρία τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων*, Ἀθήναι 1969.
- Παπαχριστοδούλου Χρ., *Ἱστορία τῆς Ρόδου*, Ρόδος 1994.
- Ὁ αὐτός, *Τοπωνυμικὸ τῆς Ρόδου*, Ρόδος 1996.
- Πελεκανίδης Στ., *Καλλιέργης ὅλης Θετταλίας ἄριστος ζωγράφος*, Ἀθήναι 1973.
- Πελεκανίδης Στ. - Ἀτζακὰς Π., *Σύνταγμα τῶν παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος*, τ. I: Νησιώτικη Ἑλλάς, Θεσσαλονίκη 1974.
- Στεφανίδης Β., *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον*, Ἀθήναι 1959.
- Σωτηρίου Γ., «Λουτρῶνες καὶ Ἀγιάσματα ἐν Ἀττικῇ», *ΠΧΑΕ*, τ. Γ' (Ἀθήναι 1938), σ. 85-92.
- Ὁ αὐτός, *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, τ. Α' (Ἀθήναι 1942).
- Ταρσούλη Ἀθηνᾶ, *Δωδεκάνησα*, τ. 3 (Ἀθήναι 1950).
- Tischendorf C., *Evangelia Apocrypha*, Lipsiae 1853.

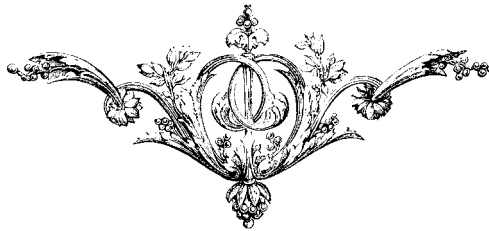
Φατούρος Κ., «Πατμιακή Αρχιτεκτονική. Η Εκκλησία τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, ὡς δείγμα χαρακτηριστικῆς πατμιακῆς τεχνοτροπίας», Ἀθήναι 1962, Δημοσιεύματα τοῦ ΑΔ, ἀρ. 2.

Χατζηδάκης Μ., *Εἰκόνες τῆς Πάτμου. Ζητήματα βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς*, Ἀθήνα 1977.

Χατζηφώτης Ἰ., *Τερά Μονῆ Πανορμίτου Σύμης*, Ἀθήνα 1978.

Westerink L. G., *Michaelis Pselli Poemata*, Teubner, Stuttgart 1992.

Wurster Wolfgang W., *Bauten auf Kastellorizo und Rhos*, Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts, Athenische Abteilung, τ. 96 (1981), σ. 209-235.





ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Ν. ΣΚΛΙΒΑΚΗΣ

Πρωτοπρεσβύτερος

ΠΡΟΤΕΙΝΟΝΤΑΣ ΤΗΝ «ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΕΠΙΜΟΡΦΩΣΗ» ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΚΛΗΡΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΣΤΕΛΕΧΩΝ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΣΕ ΘΕΜΑΤΑ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

Γενικά στοιχεία για την Διά Βίου Μάθηση και Έπιμόρφωση

Ο όρος Διά Βίου Μάθηση (στή συνέχεια ΔΒΜ) αναφέρεται σέ μία φιλοσοφική αντίληψη, σύμφωνα μέ τήν όποία ή έκπαίδευση θεωρεΐται ως μία μακροχρόνια διαδικασία πού ξεκινάει από τήν γέννηση του ανθρώπου καί συνεχΐζει σέ όλη τήν διάρκεια τής ζωής του. Ο όρος αυτός καλύπτει όλα τά είδη, τύπους καί επίπεδα τής τυπικής, μή τυπικής καί άτυπης έκπαίδευσης. Συνεπώς, ή έπιμόρφωση καί ή συμπληρωματική έκπαίδευση αποτελούν μία διαρκή προτεραιότητα για τό σύγχρονο άνθρωπο. Ως έπιμόρφωση όρίζεται κάθε διαδικασία παροχής έκπαίδευσης ή κατάρτισης σέ επαγγελματίες μέ σκοπό τόν έμπλουτισμό, τήν αναβάθμιση, τήν ανανέωση καί τήν επικαιροποίηση τών γνώσεων τους. Η έπιμόρφωση μπορεί νά αποβλέπει όχι μόνο στήν ακαδημαϊκή πρόοδο, αλλά καί στήν ανάπτυξη καί βελτίωση τής διανοητικής καί ήθικης συμπεριφοράς. Ο θεσμός τής έπιμόρφωσης εΐναι έπιβοηθητικός καί έχει ως στόχο, τήν σύνδεση τής έπιστημονικής έρευνας μέ τήν εκπαιδευτική πράξη, καθώς έπίσης τήν συμπλήρωση, βελτίωση καί ανανέωση τής αρχικής κατάρτισης τών έπιμορφούμενων (Ευαγγελίου & Δημητρακοπούλου, 2011).

Ο έπίσημος όρισμός τής Ευρωπαϊκής Ένωσης για τήν ΔΒΜ αναφέρεται σέ: Κάθε μαθησιακή δραστηριότητα ή όποία αναλαμβάνεται καθ' όλη τήν διάρκεια τής ζωής μέ σκοπό τήν βελτίωση τών

γνώσεων, τῶν δεξιοτήτων καί τῶν ἐφοδίων, στό πλαίσιο μίας προσωπικῆς, κοινωνικῆς ὀπτικῆς καί/ῆ μίας ὀπτικῆς πού σχετίζεται μέ τήν ἀπασχόληση (European Commission, Com (2001) 678).

Ἡ ΔΒΜ περιλαμβάνει τήν Δία βίου Ἐκπαίδευση καί τήν Δία βίου Κατάρτιση. Ἡ Δία βίου Ἐκπαίδευση ἀφορᾷ τήν διαδικασία ἀπόκτησης γνώσης, γενικῆς καί ἐπιστημονικῆς, τόσο στό πλαίσιο διαμόρφωσης μίας ὁλοκληρωμένης προσωπικότητας, ὅσο καί στό πλαίσιο εἰσόδου στήν ἀπασχόληση, ἐνῶ ἡ Δία βίου Κατάρτιση ἀφορᾷ τήν διαδικασία ἐξειδικευμένης μόρφωσης, μέ σκοπό τήν ἀνάπτυξη ἐξειδικευμένων δεξιοτήτων, στά πλαίσια συγκεκριμένης ἐπαγγελματικῆς δραστηριότητας. Ὑπηρεσίες Δία βίου Κατάρτισης σέ ἀποφοίτους ὑποχρεωτικῆς καί δευτεροβάθμιας ἐκπαίδευσης παρέχουν τά Ἰνστιτοῦτα Ἐπαγγελματικῆς Κατάρτισης (IEK), ἐνῶ τά Κέντρα Ἐπαγγελματικῆς Κατάρτισης (ΚΕΚ) παρέχουν ὑπηρεσίες τόσο σέ ἀποφοίτους ὑποχρεωτικῆς καί δευτεροβάθμιας ἐκπαίδευσης, ὅσο καί σέ ἀποφοίτους ἀνώτατης πανεπιστημιακῆς καί τεχνολογικῆς ἐκπαίδευσης (Ἑλληνική Νομοθεσία).

Ἡ θεσμοθετημένη Ἐκκλησιαστική Ἐκπαίδευση

Ἡ ἐκκλησιαστική ἐκπαίδευση (Ἀνδρεόπουλος, 2009) ἀποτελεῖ μία ἀπό τίς βασικές δομές τῆς ἐλληνικῆς ἐκπαίδευσης. Ἡ διαφοροποίηση πού ἐπέρχεται ἀρχίζει ἀπό τήν ὕπαρξη τῆς ξεχωριστῆς Διεύθυνσης πού ἐδρεύει στό Ὑπουργεῖο Παιδείας καί Θρησκευμάτων. Σ' αὐτήν, καί μέ βάση τό νέο θεσμικό πλαίσιο, ἀνήκουν διοικητικά σέ ὅλη τήν ἐλληνική ἐπικράτεια 17 Ἐκκλησιαστικά Λύκεια, 13 Ἐκκλησιαστικά Ἰνστιτοῦτα Ἐπαγγελματικῆς Κατάρτισης (ΕΙΕΚ), 10 Ἐκκλησιαστικά Γυμνάσια, 3 Ἱερατικά Σχολεῖα Δεύτερης Εὐκαιρίας (ΙΣΔΕ) ἀλλά καί 4 Ἀνώτατες Ἐκκλησιαστικές Ἀκαδημίες (ΑΕΑ), πού λειτουργοῦν ὡς ἀποκεντρωμένες Δημόσιες Ὑπηρεσίες ὑπαγόμενες στό Ὑπουργεῖο Παιδείας.

Στίς βασικές καινοτομίες τοῦ νόμου 3432/2006 συγκαταλέγονται: ἡ ἀναβάθμιση τῶν Ἀνωτέρων Ἐκκλησιαστικῶν Σχολῶν σέ παραγωγικές Ἀνώτατες Ἐκκλησιαστικές Ἀκαδημίες πού θά παράγουν στελέχη γιά τήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία στήν Ἑλλάδα κατὰ τά πρότυπα τῶν Ἀνωτάτων Στρατιωτικῶν Ἐκπαιδευτικῶν Ἰδρυμάτων, ἡ οὐσιαστική μετεξέλιξη τῶν Μέσων Ἐκκλησιαστικῶν Φροντιστηρίων σέ Ἱερατικές Σχολές Δεύτερης Εὐκαιρίας, ἡ κατάργηση τῆς Δ'

τάξης τῶν Ἑνιαίων Ἐκκλησιαστικῶν Λυκείων καί ἡ ἵδρυση Ἐκκλησιαστικῶν Ἰνστιτούτων Ἑπαγγελματικῆς Κατάρτισης, ἡ ἵδρυση Σχολῆς Ἐκκλησιαστικῆς Διακονίας καί ἡ λειτουργία τῶν οἰκοτροφείων ὅλων τῶν σχολικῶν μονάδων μέ τήν εὐθύνη τῆς Ἐκκλησίας. Συνεχίζουν βέβαια νά λειτουργοῦν τά Ἐκκλησιαστικά Γυμνάσια καί Λύκεια.

Ἐπιπλέον:

α) Ἰδρύονται τά –μονοετοῦς φοίτησης– Ἐκκλησιαστικά Ἰνστιτούτα Ἑπαγγελματικῆς Κατάρτισης (ΕΙΕΚ), ὅπου οἱ μαθητές διδάσκονταν ἀμιγῶς ἐκκλησιαστικά καί θεολογικά μαθήματα.

β) Θεσμοθετοῦνται τά «Ἱερατικά Σχολεῖα Δεύτερης Εὐκαιρίας» (Ι.Σ.Δ.Ε.), σχολεῖα γυμνασιακοῦ ἐπιπέδου - στή θέση τῶν καταργουμένων «μέσων ἐκκλησιαστικῶν φροντιστηρίων» - καί τά ὅποια ἔχουν ὡς εἰδικότερο σκοπό νά καταρτίζουν Κληρικούς ἢ ὑποψήφιους Κληρικούς. Στά Ι.Σ.Δ.Ε. ἐφαρμόζονται προγράμματα ἀμιγοῦς ἐκκλησιαστικῆς ἐκπαίδευσης καί οἱ παρεχόμενες σπουδές χωρίζονται σέ Α' καί Β' Κύκλο, διάρκειας 18 μηνῶν ὁ καθένας.

Ἡ ἀναγκαιότητα γιά ΔΒΜ τοῦ Κλήρου καί τῶν Στελεχῶν τῆς Ἐκκλησίας

Ἐξειδικεύοντας τήν ἔννοια τῆς ἀνάγκης στό πεδίο τῆς ἐπιμόρφωσης τῶν Κληρικῶν, μπορούμε νά διακρίνουμε διάφορα εἶδη ἀναγκῶν πού συναντᾶ ὡς λειτουργός-ἐπαγγελματίας. Ὁ Κληρικός ἔχει γνωστικές ἀνάγκες, δηλαδή ἀνάγκες πού σχετίζονται μέ τό καθημερινό ποιμαντικό του ἔργο, οἱ ὅποιες μπορεῖ νά ἀφοροῦν ἅμεσα τό λειτούργημά του ἢ ἀπλῶς νά σχετίζονται μέ αὐτό, καθώς καί ἐπαγγελματικές ἀνάγκες, οἱ ὅποιες σχετίζονται μέ τήν ἐπαγγελματική ἀνάπτυξή του ἢ ἄλλιῶς μέ τήν καριέρα του. Οἱ ἐπαγγελματικές ἀνάγκες ἀναφέρονται στήν ἀπόκτηση κάποιας δεξιότητος, τή βελτίωση μίας ικανότητος, τήν προετοιμασία γιά τήν ἀνάληψη ἐνός νέου ρόλου ἢ τήν ἱεραρχική ἀναβάθμισή του.

Μία ἄλλη μορφή ἀναγκῶν τῶν Κληρικῶν εἶναι οἱ προσωπικές, οἱ ὅποιες ἀφοροῦν τήν προσωπική ἀνάπτυξή του μέσω τῆς ἱκανοποίησης ἀτομικῶν ἐνδιαφερόντων σχετικῶν μέ τό λειτούργημά του ἢ ὄχι. Εἰδικότερα, ἡ διερεύνηση ἀναγκῶν τῶν Κληρικῶν στοχεύει νά ἀναγνωρίσει ἀδυναμίες καί ἐλλείψεις στήν ἀπόδοσή τους, προ-

βλήματα που αντιμετωπίζουν καθημερινά, καθώς και τομείς στους οποίους επιθυμούν να βελτιωθούν.

Οι ανάγκες αποτελούν την κινητήρια δύναμη κάθε επιμορφωτικής δραστηριότητας και πρέπει να διερευνώνται σε τρία επίπεδα: α) τό οργανωτικό επίπεδο, που περιλαμβάνει τις ανάγκες της Έκκλησίας ως οργανισμού γενικά, τους δέ ένοριακούς ναούς ως φορείς άσκήσεως του ποιμαντικού έργου της Έκκλησίας ειδικότερα, β) τό επαγγελματικό επίπεδο, τό όποιο αναφέρεται στις ανάγκες των Κληρικών ως μελών μίας επαγγελματικής ομάδας, και γ) τό προσωπικό επίπεδο, δηλαδή τις ανάγκες κάθε Κληρικού χωριστά. Οι ανάγκες αυτών των τριών επιπέδων δέν είναι δυνατόν πάντα να διαχωρίζονται απόλυτα, όρισμένες φορές αλληλεπικαλύπτονται.

Η αποτελεσματικότητα της διερεύνησης αναγκών στον έφημεριακό Κλήρο έξαρτάται από κάποιους παράγοντες, όπως ή ένεργητική συμμετοχή όλων των Κληρικών μίας ευρύτερης εκκλησιαστικής κοινότητας (π.χ μίας Μητροπόλεως), καθώς και ή διάθεσή τους γιά μάθηση και αλλαγή. Συνεπώς ή διαδικασία διερεύνησης αναγκών δέν είναι μία παθητική διαδικασία που έχει την αναφορά της σε μία ομάδα ατόμων (έν προκειμένω τον έφημεριακό κλήρο), αλλά μία συμμετοχική διαδικασία, της όποιας ή έπιτυχής έκβαση έγκειται κυρίως στην συμμετοχή των ίδιων των ατόμων (Μόσχος, 2010).

Προκειμένου λοιπόν ό κάθε Κληρικός, αλλά και κατ' έπέκταση κάθε στέλεχος της Έκκλησίας, να ανταποκριθεί αποτελεσματικά στα καθήκοντά του είναι απαραίτητο να διαθέτει έπιστημονικές γνώσεις και έμπειρία, επικοινωνιακές ικανότητες και να έπιδιώκει την επαγγελματική του ανάπτυξη μέ διαρκή και πολύπλευρη έπιμόρφωση.

Τήν ανάγκη έπιμόρφωσης του έφημεριακού Κλήρου, είχε έπισημάνει άρκετά χρόνια πρίν, ό μακαριστός Άρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος (1998 και 2001): «Στηριζόμενοι στή δύναμη του λαού πρέπει να άνοιχθοΰμε σε νέους όρίζοντες, να μεθοδεΰσουμε τή συνεχή έπιμόρφωση του Κλήρου» και «... ή διαρκής έπιμόρφωση κληρικών και λαϊκών στελεχών της Έκκλησίας, πρέπει να σχεδιαστεί μέ βάση τις σύγχρονες ανάγκες της Έκκλησίας και στόχο την έπιτυχή αντιμετώπιση των προκλήσεων των καιρών».

Στό ίδιο κλίμα συνεχίζει και ό σημερινός Άρχιεπίσκοπος Άθηνών κ. Ιερώνυμος (2010), ό όποιος χαρακτήρισε ύποχρεωτική και άνα-

γκαία τήν ἐπιμόρφωση τῶν Κληρικῶν, ἐπισημαίνοντας πὺς στήν Ἱερά Ἀρχιεπισκοπή Ἀθηνῶν κανένας δέν θά χειροτονεῖται ἐάν προηγουμένως δέν ἔχει παρακολουθήσει τὰ ἀπαραίτητα σεμινάρια τοῦ Ἰδρύματος Ποιμαντικῆς Ἐπιμόρφωσης. Ἀναφέρθηκε στή σπουδαιότητα τῆς ἐπιμόρφωσης, ὑπογραμμίζοντας ὅτι γιά νά διατηρηθεῖ ἡ πολιτιστική μας κληρονομιά, ἕνας ἀπό τοὺς βασικούς πυλῶνες πού στηρίζεται τό ἔθνος μας, χρειαζόμαστε καί τοὺς κατάλληλους Κληρικούς.

Περιβάλλον καί Περιβαλλοντική Ἐκπαίδευση

Ἡ Περιβαλλοντική Ἐκπαίδευση (ΠΕ) μετὰ τήν θεσμοθετημένη ἐφαρμογή της στή χώρα μας, ἀπαιτεῖται νά ἐπαναπροσδιορίσει τό περιεχόμενό της πρὸς μία Ἐκπαίδευση γιά τήν Ἀειφόρο-Ὀλοκληρωμένη Ἀνάπτυξη (ΕΑΑ). Θά πρέπει νά ἐνσωματώσει στίς δράσεις τῆς στοιχεῖα τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τό φιλοσοφικό ὑπόβαθρο τῆς ὀλοκληρωμένης προσέγγισης τῆς ἀνάπτυξης, στοιχεῖα τῆς κοινωνικῆς καί ἀναπτυξιακῆς ἐκπαίδευσης, καθὼς ἐπίσης καί στοιχεῖα τῶν δυνατοτήτων πού προσφέρουν οἱ νέες τεχνολογίες στήν προσέγγιση τῶν περιβαλλοντικῶν θεμάτων. Ἐπιπλέον, ἡ προσπάθεια αὐτή πρέπει νά ὀδηγεῖ στή δημιουργία, ὑποστήριξη καί ἐπέκταση θεσμῶν πού ἀναφέρονται στήν ἐκπαίδευση καί τήν ὀλοκληρωμένη ἀνάπτυξη, τήν δημιουργία εἰδικευμένων στελεχῶν σέ περιβαλλοντικά ζητήματα (Κουτσόπουλος, 2006).

Στό πλαίσιο τῆς πολυπλοκότητας καί τῆς συνθετότητάς τους, τὰ περιβαλλοντικά ζητήματα καί τὰ ζητήματα ἀειφορίας γενικότερα ἀπαιτοῦν ὀλιστικές καί συστημικές ὀπτικές πού δίνουν ἔμφαση σέ σχέσεις καί ἀλληλεπιδράσεις καί ἐπιβάλλουν τήν ἄσκηση μίας εὐρείας διεπιστημονικότητας πού συγκροτεῖται ἀπὸ τήν σύμπραξη θετικῶν καί ἀνθρωπιστικῶν ἐπιστημῶν (Φλογαῖτη & Λιαράκου, 2003).

Ὅμως καί ἡ διεπιστημονικὴ αὐτὴ γνώση δέν ἀρκεῖ. Γιατί στήν ΠΕ/ΕΑΑ ἐνδιαφέρει ἡ οἰκοδόμηση ἑνὸς εὐρύτερου ἐννοιολογικοῦ οἰκοδομήματος πού ἐμπεριέχει πέρα ἀπὸ τὴ γνώση, ἀξίες, στάσεις καί συμπεριφορές, σκέψεις καί αἰσθήματα. Πρόκειται οὐσιαστικά γιά τήν συγκρότηση ἑνὸς πολιτισμικοῦ ἐξοπλισμοῦ ὁ ὁποῖος καθορίζει τίς ἀντιλήψεις τῶν ἀνθρώπων γιά τὰ φαινόμενα καί κατὰ συνέπεια τήν δράση τοὺς (Παπαδημητρίου, 2005).

Ἐκκλησία καί Περιβάλλον

Ἡ Δημιουργία ἀποτελεῖ ἓνα μυστήριο γιά τόν ἄνθρωπο. Μυστήριο, πού κλείνει μέσα του τήν δημιουργική παρουσία τοῦ Θεοῦ στόν κόσμο, ἐνῶ ταυτόχρονα φανερώνει τό θεῖο μεγαλεῖο Του. (Γιούλτσος, 1994).

Ἡ Ἐκκλησία, μέ πρωτοστάτη τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο καί τόν ἀκούραστο «Πράσινο» Πατριάρχη Βαρθολομαῖο, δέν ἀφήνει περιθώρια γιά νά ἀμφισβητηθεῖ ἡ στάση της ὅσον ἀφορᾷ τό σεβασμό καί τό ἐνδιαφέρον γιά τό περιβάλλον, ἔχοντας ἀναπτύξει μία ἀξιόλογη καί πρωτοποριακή οἰκολογική δραστηριότητα πού ἔφερε τήν σφραγίδα τῆς ὀρθόδοξης θεώρησης τοῦ προβλήματος ἀναδεικνύοντας τό θεολογικό του ὑπόβαθρο.

Ἡ πλούσια οἰκολογική δραστηριότητα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου μέ τόν προγραμματισμό καί τήν διεξαγωγή περιβαλλοντικῶν συνεδρίων καί τήν προσπάθεια συστράτευσης φορέων, κρατῶν ἀλλά καί ἄλλων θρησκευτικῶν ὁμολογιῶν, καθιστᾷ δυνατή τήν στροφή σέ μία ὁδὸ βιώσιμης οἰκολογικῆς ἀνάπτυξης.

Τά μηνύματα γιά τήν προστασία τοῦ περιβάλλοντος κάθε 1η Σεπτεμβρίου, ἡ διοργάνωση πέντε Οἰκολογικῶν Θερινῶν Σεμιναρίων, τά ὁποῖα ἐξέτασαν τό περιβάλλον σέ σχέση μέ τήν παιδεία, ἠθική, τήν ἐπικοινωνία, τή δικαιοσύνη καί τή φτώχεια καί τά Οἰκολογικά Συμπόσια, τά ὁποῖα πραγματοποιήθηκαν τά προβλήματα τῆς μόλυνσης τῶν ὑδάτινων ὄγκων τοῦ πλανήτη μαρτυροῦν τήν δράση αὐτή. Ἦταν ἡ πρώτη φορᾷ πού Ἐκκλησία προώθησε μέσω τῶν οἰκολογικῶν τῆς δραστηριοτήτων τήν συνεργασία μέ τήν ἐπιστήμη σέ τόσο μεγάλο βαθμό ὥστε νά γίνει σέ ὅλους συνείδηση ὅτι χωρίς τήν ἐπιστημονική πρακτική συνεισφορά τό οἰκολογικό πρόβλημα θά ἀντιμετωπιζόταν μόνο σέ θεωρητικό ἐπίπεδο (Δουραμάνη, 2009).

Διά Βίου Ἐπιμόρφωση, Περιβαλλοντική Ἐκπαίδευση καί Ἀειφορία

Σέ μία ἐποχή πού οἱ ραγδαῖες κοινωνικές, οικονομικές καί τεχνολογικές ἀλλαγές ἐπηρεάζουν τήν ἐκπαιδευτική διαδικασία, ἡ ἐπιμόρφωση παίζει καθοριστικό ρόλο γιά τήν συνεχῆ ἐπαγγελματική ἀνάπτυξη καί ἐξέλιξη. Εἰδικότερα, ἡ ἐπιμόρφωση στήν ΠΕ/ΕΑΑ ἀποτελεῖ μία σύγχρονη ἀναγκαιότητα, καθὼς ἡ ΠΕ/ΕΑΑ, ὡς θεματικό πεδίο, ἔχει ἐξ ὀρισμοῦ σύνθετους στόχους καί διεπιστημονι-

κό χαρακτήρα, εισάγει νέες έννοιες, υιοθετεί καινοτόμες διδακτικές προσεγγίσεις και χρησιμοποιεί πρωτοποριακά εργαλεία αξιολόγησης (Κατσακιώρη et al. 2008).

Η διά βίου περιβαλλοντική εκπαίδευση/μάθηση περιλαμβάνει κάθε μορφής μαθησιακή δραστηριότητα, πού συντελείται κατά τη διάρκεια της ζωής του ανθρώπου και αποσκοπεί στην απόκτηση ή στη βελτίωση γνώσεων και δεξιοτήτων σχετικών με το περιβάλλον και την άειφόρο ανάπτυξη.

Η αναγκαιότητα περιβαλλοντικής αγωγής και επιμόρφωσης για όλες τις ομάδες του πληθυσμού, κυρίως όμως για τους νέους, οδήγησε στη γέννηση της Περιβαλλοντικής Έκπαίδευσης ως μίας νέας ολοκληρωμένης εκπαιδευτικής πρακτικής (UNESCO - UNEP, 1985):

- μέσα στο περιβάλλον: ως πεδίου έρευνας & μάθησης,
- για το περιβάλλον: ως πηγή ενημέρωσης & γνώσης για περιβαλλοντικά προβλήματα,
- για χάρη του περιβάλλοντος: ως διαδικασία διαμόρφωσης αξιών, στάσεων και δράσης υπέρ του περιβάλλοντος.

Βασικός σκοπός της επιμορφωτικής διαδικασίας θα πρέπει να είναι η παροχή περιβαλλοντικών γνώσεων και η δυνατότητα κατανόησης των διαστάσεων της αειφορίας, ώστε οι επιμορφούμενοι όχι μόνο να γνωρίσουν, αλλά και να υιοθετήσουν τις αρχές της αειφορίας στις καθημερινές τους πρακτικές (Κατσακιώρη et al., 2008).

Ο στόχος της διαδικασίας αυτής θα είναι η επιμόρφωση μέσα από μία ουσιαστική και ολοκληρωμένη θεώρηση των θεμάτων του περιβάλλοντος και της αειφόρου ανάπτυξης, έτσι ώστε να αποκτηθούν γνώσεις, να αναπτυχθούν στάσεις, αξίες και ικανότητες για την ενεργό συμμετοχή στο περιβαλλοντικό γίγνεσθαι και τη συνεισφορά στην αντιμετώπιση περιβαλλοντικών προβλημάτων, καθώς και να μυήσει μέσω επιλεγμένων περιβαλλοντικών θεμάτων και καταλλήλων μεθοδολογιών στην ενεργό περιβαλλοντική συμμετοχή. (Κουτσόπουλος, 2006).

Θεωρείται ίσως σημαντικό να τονιστεί ο αντισταθμιστικός χαρακτήρας της επιμόρφωσης, δηλαδή η επιμόρφωση ως συμπλήρωση της έλλιπούς αρχικής ή βασικής εκπαίδευσης-κατάρτισης, πού αποβλέπει στον έκσυγχρονισμό των γνωστικών αποσκευών (Ξωχέλλης, 2002).

Η επιμόρφωση είναι μία ουσιαστική προϋπόθεση για τη διάδο-

ση της Περιβαλλοντικής Έκπαίδευσης και Άγωγής. Τό περιβάλλον αλλάζει συνεχώς και ή επίμóρφωση δέν μπορεί παρά νά άποτελεί μία αναγκαιότητα χωρίς τέλος. Έστιάζει στόν κοινωνικά κριτικό χαρακτήρα της Π.Ε. στην κατεύθυνση της βιωσιμότητας, πού συνδυάζει δηλαδή την οικονομική ανάπτυξη μέ την προστασία της φύσης και την κοινωνική δικαιοσύνη και άλληλεγγύη.

Μορφές Έπιμόρφωσης Κλήρου και στελεχών της Έκκλησίας σέ θέματα περιβάλλοντος

Ό σχεδιασμός και ή όργάνωση προγραμμάτων επίμóρφωσης σέ μία συγκεκριμένη περιοχή, γιά νά φέρει ίκανοποιητικά άποτελέσματα πρέπει νά λαμβάνει ύπόψη τις γενικότερες εκπαιδευτικές συνθήκες της περιοχής, αλλά και τά δεδομένα των επίμορφούμενων, στους όποιους άπευθύνονται τά επίμορφωτικά προγράμματα, καθώς και τις άντιλήψεις τους.

Οί Κληρικοί και τά στελέχη της Έκκλησίας ως ένήλικες (ή και μεσήλικες) επίμορφούμενοι, μαθαίνουν, δηλαδή κατακτούν νέες γνώσεις, αναπτύσσουν νέες δεξιότητες και υίοθετούν νέες στάσεις και συμπεριφορές, κάτω άπό όρισμένες προϋποθέσεις (Εύθυμίου, 2010):

- Η μάθηση δέν μπορεί νά στηρίζεται στή μνήμη, αλλά στην κατανόηση
- Οί στόχοι των προγραμμάτων νά είναι άντιληπτοί και νά γίνονται άποδεκτοί άπό τους συμμετέχοντες
- Οί εκπαιδευόμενοι νά συμμετέχουν κατά τό δυνατόν σέ όλες τις φάσεις όργάνωσης του προγράμματος
- Οί εκπαιδευτικές μέθοδοι και τεχνικές πού χρησιμοποιούνται, πρέπει νά προάγουν την συμμετοχή, την άλληλεπίδραση, την άνταλλαγή έμπειριών, την συλλογικότητα και την συνεργασία
- Ό ρόλος του εκπαιδευτή νά είναι κυρίως ρόλος καθοδηγητή και συντονιστή των δράσεων των εκπαιδευομένων
- Τό μαθησιακό κλίμα πρέπει νά χαρακτηρίζεται άπό τόν άλλοηλοσεβασμό και την άλλοηλοαποδοχή των μετεχόντων, άπό την άνοιχτότητα, άπό την έλευθερία έκφρασης και την άπουσία κριτικής.

Ἡ ἀρχή τῆς ἐνεργητικῆς συμμετοχῆς στή διεργασία τῆς μάθησης τῶν ἐνηλίκων

Ἡ χρήση ἐνεργητικῶν-συμμετοχικῶν ἐκπαιδευτικῶν τεχνικῶν στή σύγχρονη ἐκπαίδευση ἐνηλίκων ἀποτελεῖ κατὰ τοὺς μελετητές κομβικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν ἀποτελεσματικὴ μάθηση, ἐφόσον σχετίζεται ἄμεσα μέ τὴν βασικὴ ἀρχὴ μάθησης ἐνηλίκων σύμφωνα μέ τὴν ὁποία οἱ ἐνήλικοι ἐκπαιδευόμενοι μαθαίνουν συμμετέχοντας ἐνεργὰ στή μαθησιακὴ διεργασία.

Οἱ βασικὲς ἀρχές πού διέπουν τὴν ἐνεργητικὴ συμμετοχὴ ἐκπαίδευση ἐνηλίκων συνδέονται ἄμεσα μέ τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ προϋποθέσεις μάθησης τῶν ἐνηλίκων, ὅπως ἔχουμε ἀναφερθεῖ στήν προηγούμενη ἐνότητα.

Ἐνα σύγχρονο θεωρητικὸ μοντέλο πού ἐπαληθεύει τὴν ἀρχὴ τῆς ἐνεργητικῆς συμμετοχῆς τῶν ἐνηλίκων ἐκπαιδευομένων εἶναι ὁ «κύκλος τῆς μάθησης» τοῦ Colb, σύμφωνα μέ τὸν ὁποῖο ἡ πορεία πρὸς τὴν μάθηση περνᾷ ἀπὸ διαδοχικὰ στάδια, πού ἀλληλεπιδροῦν καὶ ἀλληλοεπηρεάζονται. Ὁ κύκλος μάθησης ἀρχίζει μέ τὴν ἐμπειρία, προχωρεῖ ἐπάνω στήν ἐμπειρία καὶ καταλήγει στήν πράξη. Ἀπὸ τὸν κύκλο τῆς μάθησης προκύπτει ὅτι τὸ μοντέλο κάθετης μεταφορᾶς τῆς γνώσης, εἶναι μὴ ἀποτελεσματικὸ, σέ ἀντίθεση μέ τὸ μοντέλο σύμφωνα μέ τὸ ὁποῖο οἱ διδασκόμενοι συμμετέχουν ἐνεργητικὰ στήν πορεία τῆς μάθησης, ἰδιαίτερα στὰ στάδια τῆς προετοιμασίας γιὰ δράση, τῆς δράσης καὶ τῆς ἀξιολόγησης. Σύμφωνα μέ ἔρευνες διαπιστώθηκε ὅτι, ὅσον ἀφορᾷ τίς μεθόδους διδασκαλίας οἱ ἐκπαιδευόμενοι ἔδιναν ἰδιαίτερη ἔμφαση σέ ἐκεῖνες πού ἐνίσχυαν τὸ ὁμαδοσυνεργατικὸ κλίμα μέσα στήν τάξη, καθὼς συνέβαλαν στήν ἐνίσχυση τῆς ἐνεργητικῆς συμμετοχῆς τους καὶ στήν ἀπόκτηση γνώσεων καὶ δεξιοτήτων ἀπαραίτητων γιὰ τοὺς ἐκπαιδευόμενους, παρά στίς μεθόδους πού προωθοῦσαν τὴν συσσώρευση ἀκαδημαϊκῶν γνώσεων (Ἰωάννου & Ἀθανασοῦλα-Ρεππα, 2008).

Ἐξ ἀποστάσεως ἐπιμόρφωση

Ἡ ἐξ ἀποστάσεως ἐκπαίδευση (ΕΞΑΕ), ἡ ὁποία ἐξ ὀρισμοῦ παρέχει τὴν δυνατότητα στὸν ἐκπαιδευόμενο νὰ χρησιμοποιεῖ τὴν κατοικία τοῦ ὡς τόπο μάθησης καὶ νὰ μελετᾷ μέ τὸ δικό του ρυθμὸ ὑποστηριζόμενος ἀπὸ εἰδικὰ σχεδιασμένο ἐκπαιδευτικὸ ὑλικὸ θά

μπορούσε νά αποτελέσει μία éναλλακτική πρόταση στην éπιμόρφωση των Κληρικῶν στην ΠΕ, συμβάλλοντας στην ἄρση των éμποδίων (μακριά από τόν τόπο κατοικίας, πολλαπλές ύποχρεώσεις, μέ κύριες τίς οίκογενειακές καί τίς éπαγγελματικές, οίκονομική éπιβάρυνση).

Οί περιορισμοί πού θέτει ή συμβατική éπιμόρφωση, πού απαιτεῖ τή φυσική παρουσία καί θέτει προϋποθέσεις συμμετοχῆς φαίνεται νά αἴρονται μέ τήν ἙΞΑΕ, ἀφοῦ μπορεῖ νά αποτελέσει μία éναλλακτική πρόταση γιά τήν éπιμόρφωση στην ΠΕ (Βασάλα & Γεωργιάδου, 2010).

Ἡ ἙΞΑΕ παρέχει τή δυνατότητα στόν éκπαιδευόμενο νά χρησιμοποιεῖ τήν κατοικία του ὡς χῶρο μάθησης, ιδιαίτερα ἐκεῖνοι τῶν νησιωτικῶν καί ἄλλων ἀπομονωμένων περιοχῶν, καί νά μελετᾷ μέ τό δικό του ρυθμό, ὑποστηριζόμενος ἀπό εἰδικά σχεδιασμένο éκπαιδευτικό ὑλικό καί ἀπό Καθηγητές-Συμβούλους. Πέραν τούτου, ὑπάρχει καί δυσκολία éξέυρεσης κατάλληλων éπιμορφωτῶν σέ ὅλη τήν éπικράτεια.

Ἐκτός ἀπό τά παραπάνω προφανῆ ὀφέλη, μέ τήν ἙΞΑΕ δίνεται ή εὐκαιρία éπιμόρφωσης στην Π.Ε. μέσα ἀπό μία διαδικασία πού πρεσβεύει ποιοτικές σπουδές καί σέβεται τίς ἀνάγκες τῶν ἐνηλίκων. Αὐτό σημαίνει ὅτι λαμβάνονται ὑπόψη οἱ προϋπάρχουσες γνώσεις καί éμπειρίες τῶν Κληρικῶν καί τῶν συνεργατῶν τους.

Ἐξαιρετικά σημαντικό εἶναι ἀκόμη ὅτι, χάρις στην εὐελιξία πού παρέχει ή ἙΞΑΕ, οἱ ἐν λόγω éκπαιδευόμενοι κατά τή διάρκεια τῶν éπιμορφωτικῶν προγραμμάτων ἔχουν τήν εὐκαιρία νά éπιμορφωθοῦν σέ ζητήματα ἐνός ἀειφόρου μέλλοντος απαιτεῖ διαφορετικές προσεγγίσεις ἀπό περιοχή σέ περιοχή «ἀνάλογα μέ τά περιβαλλοντικά καί κοινωνικά ζητήματα ἀλλά καί τίς πολιτικές δυναμικές πού ὑπάρχουν σέ κάθε τόπο».

Ἡ ἙΞΑΕ κατὰ κανόνα ἀνταποκρίνεται στίς ἀπαιτήσεις διεπιστημονικότητας, χρησιμοποιώντας ἕνα εὐέλικτο καί πολυμορφικό ὑλικό τό ὁποῖο προσεγγίζει διεπιστημονικά καί διαθεματικά τά γνωστικά ἀντικείμενα, éξετάζοντας ἕνα εὐρύ φάσμα δεδομένων καί ἀπόψεων (Βασάλα & Γεωργιάδου, 2006).

Μέ συμβατικά μέσα

Ἡ πιό ἀπλή μορφή éπιμόρφωσης πραγματώνεται μέ τή χρήση ἔντυπου ὑλικοῦ (έγκύκλιοι, ὁμιλίες, φυλλάδια). Πέρα ἀπό τά βασικά

χαρακτηριστικά της μορφής, δομής, ύφους και γλώσσας του έντυπου πού κάθε φορά χρησιμοποιείται, για να υπάρχουν τά προσδοκώμενα αποτελέσματα, τό υλικό θά πρέπει σαφώς να έχει όρισμένα χαρακτηριστικά και φυσικά προσανατολισμένο σε περιβαλλοντικά θέματα.

Τέτοιας μορφής υλικό πού από τό 1989 και έξης προσφέρεται για περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση και δράση, αποτελούν τά μηνύματα πού εξαπολύει τό Οικουμενικό Πατριαρχείο τήν 1η Σεπτεμβρίου έκάστου έτους, ήμέρα προσευχής για τήν προστασία του φυσικού περιβάλλοντος. Από τά μηνύματα τής τελευταίας 20ετίας έχει άντληθει ή παρακάτω θεματολογία:

- Ό ρόλος και ή στάση του άνθρώπου έναντι τής κτίσεως
- Περιβαλλοντικό ήθος (ευχαριστιακό, ασκητικό, λειτουργικό)
- Ό άνθρωπος ως τοποτηρητής τής Δημιουργίας
- Η περιβαλλοντική καταλλαγή ως αποτέλεσμα τής αγαπητικής σχέσης μέ τό Θεό
- Η έγκράτεια και ή άσκηση ως οδηγοί άρμονικής ίσορροπίας
- Έργάζεσθαι και φυλάττειν: διατήρηση και προστασία
- Οί Άγιοι ως πρότυπα περιβαλλοντικής ευαισθησίας
- Υπόλογοι χρήστες ή αυθαίρετοι καταχραστές;
- Η έγγενής αξία του φυσικού περιβάλλοντος
- Κατακυριεύσατε τήν γήν: Η σωστή έρμηνεία
- Η προσευχή ως μέτρο διάκρισης ωφέλιμης χρήσεως και έπιβλαβοῦς καταχρήσεως
- Ένορία και περιβαλλοντική δράση
- Στά διάφορα έντυπα τό περιβάλλον μπορεί να έμφανίζεται με-
ταξύ των άλλων και ως:
- πρόβλημα, προς επίλυση
- φυσικός πόρος, προς διαχείριση
- φύση, για άγάπη, σεβασμό, εκτίμηση, διατήρηση
- βιόσφαιρα, όπου επιβιώνουμε
- χώρος διαβίωσης, για να γνωρίσουμε και να τόν οργανώσουμε
- κοινότητα, στην οποία ανήκουμε, έμπλεκόμαστε και συμβάλουμε στην εξέλιξή της.

Σαφεείς αναφορές θα πρέπει να υπάρχουν και για τήν αιφόρο ή βιώσιμη ανάπτυξη και τους βασικούς άξονες όπου αυτή στηρίζεται,

δηλαδή τό περιβάλλον τήν κοινωνία, τήν οίκονομία καί τόν πολιτισμό.

Τά παραπάνω συμβάλλουν κυρίως σέ μία γενική ἐνημέρωση καί γνώση γιά τά περιβαλλοντικά θέματα. Ἐξάλλου, ἡ συγκεκριμένη μορφή δέν προσφέρεται γιά ἐνδελεχῇ ἐπιμόρφωση.

Μέ χρήση νέων τεχνολογιῶν

Εἶναι γεγονός ὅτι τά τελευταῖα χρόνια ἄρχισε νά ἀμφισβητεῖται ἔντονα ἡ παραδοσιακοῦ τύπου ἐπιμόρφωση, λόγω κυρίως τῆς διαφορετικῆς ἀντιμετώπισης τοῦ ρόλου καί τῆς συνεισφορᾶς τῶν συμμετεχόντων στήν ὅλη διαδικασία, γεγονός μέ σημαντικές συνέπειες στή λογική τῶν ἐπιμορφώσεων. Μία κοινωνία πού ἐπιθυμεῖ τή ΔΒΜ καί ἀνάπτυξη τῶν μελῶν της, θά πρέπει νά ἐπενδύει σέ μοντέλα ἐπιμόρφωσης πού διευκολύνουν τό συνδυασμό τῆς καθημερινῆς ἐργασίας μέ τήν μάθηση καί νά ἐνθαρρύνουν τήν ὁλόπλευρη συμμετοχή τῶν ἐργαζομένων στίς διαδικασίες ἐπιμόρφωσης.

Ἡ ἐπιμόρφωση ἀπό ἀπόσταση, λαμβάνοντας ὑπόψη καί τίς ἀρχές μάθησης ἐνηλίκων, ἄν σχεδιαστεῖ σωστά καί εἶναι συνεχῆς, μπορεῖ νά ἐπιλύσει πολλά ἀπό τά προβλήματα πού ἔχουν διαπιστωθεῖ μέχρι τώρα στά ἐπιμορφωτικά προγράμματα. Ὁ ὅρος ἐπιμόρφωση ἀπό ἀπόσταση ἀναφέρεται «σέ ἕνα ὀργανικά δομημένο σύνολο μέσων καί διαδικασιῶν, μέ βάση τά ὁποῖα ὁ ἐκπαιδευόμενος, ἄν καί βρίσκεται σέ ἀπόσταση ἀπό τόν ἐκπαιδευτικό ἢ τόν ἐπιμορφωτικό φορέα, μαθαίνει πώς νά μαθαίνει μόνος του καί πώς νά λειτουργεῖ αὐτόνομα μέσα ἀπό μία εὐρετική πορεία αὐτομάθησης, χρησιμοποιώντας εἰδικά διαμορφωμένο ἐκπαιδευτικό ὕλικό» (Ἀντωνίου & Σίσκος, 2007).

Ἡ μεθοδολογία πού ἀκολουθεῖται γιά τήν ὑλοποίηση τῆς συγκεκριμένης μορφῆς ἐπιμόρφωσης ἀποτελεῖ τό λειτουργικό συνδυασμό ἐκπαιδευτικῶν τεχνολογιῶν σύγχρονης τηλεκπαίδευσης (τηλεδιασκέψεις) καί τῶν τεχνολογιῶν ἀσύγχρονης τηλεκπαίδευσης (ἐκπαιδευτικῆς πλατφόρμας στό διαδίκτυο).

Ἡμερίδες ἐπιμόρφωσης

Σέ αὐτή τήν κατηγορία ἐντάσσονται τά σεμινάρια, τά ταχύρρυθμα σεμινάρια, οἱ συνάξεις/διαλέξεις, τά συνέδρια, οἱ ἡμερίδες, οἱ ἐπισκέψεις/περίπατοι καί ἡ πάσης φύσεως ἐργασία σέ ὁμάδες.

Σεμινάριο: σύντομος κύκλος φροντιστηριακῶν μαθημάτων γιὰ ἐνημέρωση ἢ ἐμπλουτισμό γνώσεων σέ περιβαλλοντικά θέματα, ὅπου καλλιεργεῖται τό πνεῦμα τῆς συνεργασίας καί τῆς συναδελφικότητας.

Ταχύρρυθμα σεμινάρια: ἡ ἐντατικοποίηση τῶν φροντιστηριακῶν μαθημάτων μέ σκοπό τήν ἐξοικονόμηση χρόνου.

Σύναξη/Διάλεξη: συνάθροιση γιὰ τήν παρακολούθηση ὁμιλίας σχετικῆς μέ ἐπιστημονικό θέμα.

Συνέδριο/Ἡμερίδα: ὁποιαδήποτε συγκέντρωση, εἰδικῶν ἢ ἐντεταλμένων σέ σύσκεψη, γιὰ λήψη ἀποφάσεων, ἢ συζήτησης θεμάτων, ἢ ἐξέτασης κάποιων ζητημάτων εἴτε γιὰ ἐνημέρωση.

Περιβαλλοντικός περίπατος/ἐπισκέψεις: βιωματική προσέγγιση τῶν περιβαλλοντικῶν θεμάτων σέ μονοπάτια μελέτης τοῦ φυσικοῦ ἀλλά καί ἀνθρωπογενοῦς περιβάλλοντος.

Βασική διαφοροποίηση τῶν παραπάνω, πέρα ἀπό τήν δομική, ἀποτελεῖ κυρίως ὁ χρόνος καί ἡ διάρκεια διεξαγωγῆς, γεγονός ἰδιαιτέρως σημαντικό, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ ἐπιμόρφωση ἐνηλίκων, ὅπου συνήθως ἐντοπίζεται ἔλλειψη διαθέσιμου χρόνου σέ τέτοιου εἴδους δραστηριότητες.

Μερικοί ἀπό τούς ἐπιδιωκόμενους σκοπούς καί στόχους τῶν παραπάνω μορφῶν περιβαλλοντικῆς ἐπιμόρφωσης:

- Ἡ ἐπιμόρφωση τῶν Κληρικῶν ἀλλά καί τῶν στελεχῶν τῆς Ἐκκλησίας ὡς πρός τόν σχεδιασμό καί τήν ὑλοποίηση περιβαλλοντικῶν προγραμμάτων
- Ἡ εὐαισθητοποίηση τους ἀπέναντι στό περιβάλλον
- Ἡ ἐνεργή συμβολή τους στήν διατήρηση τῆς οἰκολογικῆς ἰσορροπίας
- Σύγχρονες ποιμαντικές δράσεις προσέγγισης περιβαλλοντικῶν θεμάτων

Τά πορίσματα τῶν παραπάνω ἐπιμορφωτικῶν δομῶν μέ τή δημιουργία καί ἔκδοσή τους διασφαλίζουν τήν γνώση πού κατακτήθηκε καί ἀκόμη δε, γίνονται κτῆμα κάθε ἐνδιαφερομένου.

Κλείνοντας τήν παρουσίαση τῶν μορφῶν ἐπιμόρφωσης, κρίνεται σκόπιμο νά ἀναφερθεῖ ὅτι ἀρκετά λειτουργικός καί ἀποδεκτός εἶναι ὁ συνδυασμός τῶν παραπάνω, καταλήγοντας ἔτσι σέ ἓνα μεικτό σύστημα ἐπιμόρφωσης (π.χ. ταχύρρυθμα σεμινάρια καί ἐξ ἀποστάσεως

έπιμόρφωση με συμβατικά μέσα και προαιρετική χρήση νέων τεχνολογιών), τό όποιο εΐναι άποτελεσματικό καΐ γόνιμο.

Γνωστικό περιεχόμενο/Θεματικές ένότητες τής ΔΒΜ

Μία προτεινόμενη (Μανδρίκας & Σκορδούλης, 2008) γενική θεματική ταξινόμηση του έπιμορφωτικού ύλικού εΐναι καΐ ή παρακάτω:

- Ύδρόσφαιρα (θάλασσα, άκτές, άμμοθίνες, λίμνες, ποτάμια, ρέματα, έλη, βάλτοι, ύγρότοποι, βιομηχανικά άπόβλητα, άστικά λύματα, πετρελαιοκηλίδες, γεωργικές άπορροές)
- Άτμόσφαιρα (άτμοσφαιρική ρύπανση, νέφος αΐθαλομίχλης, φωτοχημικό νέφος, όξινη βροχή, διαταραχή στό φαινόμενο του θερμοκηπίου, μείωση τής στιβάδας του όζοντος, ρύπανση έσωτερικών χώρων)
- Χερσαΐα οΐκοςυστήματα (δάση, περιαστικό πράσινο, πυρκαγιές, σχολικός κήπος, έδαφος, χρήση λιπασμάτων & φυτοφαρμάκων, διάβρωση & έρημοποίηση)
- Άστικό περιβάλλον (διαχείριση άπορριμμάτων, άνακύκλωση, ήχορύπανση, σχολική αύλή, πολεοδομία-χωροταξία-άρχιτεκτονική, βιομηχανία, συγκοινωνίες, τουρισμός, παραδοσιακά έπαγγέλματα, τοπική ίστορία)
- Βιοποικιλότητα (χλωρίδα, πανίδα, προστατευόμενα είδη, άπειλούμενα είδη, κυνήγι, ύπεραλίευση, καταστροφή βιοτόπων, άεροψεκασμοΐ)
- Οΐκοςυστήματα (άναφορές καΐ δραστηριότητες γιά πολλά οΐκοςυστήματα)
- Ένέργεια (έξοικονόμηση ένέργειας, μορφές ένέργειας, ήπιες & έναλλακτικές μορφές ένέργειας, έφαρμογές, γενικότερα ένεργειακά ζητήματα)
- Γενικά στοιχεΐα (ίστορία καΐ στόχοι τής ΠΕ, μεθοδολογικές προσεγγΐσεις καΐ διδακτικές στρατηγικές, έργαστηριακές άσκήσεις, όδηγοΐ έκπόνησης προγραμμάτων).

Οΐ άξονες του γνωστικού περιεχομένου των προγραμμάτων ΔΒΜ καθώς καΐ οΐ γενικοί στόχοι, εΐναι προσανατολισμένοι στίς άποφάσεις των διεθνών συνδιασκέψεων καΐ συνόδων κορυφής.

Φορείς Έπιμόρφωσης-Έπιμορφωτές

Άρκετές από τις Ίερές Μητροπόλεις στόν έλλαδικό εΐτε μέσω κάποιου Έπικοινωνιακού καί Μορφωτικού Ίδρύματος, εΐτε αυτόνομα, έχουν προχωρήσει στήν λειτουργία προγραμμάτων έπιμόρφωσης του ιεροϋ Κλήρου αλλά καί λαϊκών στελεχών κυρίως σέ θέματα ποιμαντικής διακονίας. Αύτές οι δομές μέ τήν κατάλληλη στελέχωση ή τήν χρήση τής έξ αποστάσεως έπιμόρφωσης, μπορούν νά αξιοποιηθοϋν καί ως Κέντρα Διά Βίου Έπιμόρφωσης γιά περιβαλλοντικά θέματα.

Όστόσο, προτείνεται καί ή συνεργασία μέ θεσμοθετημένους φορείς εκπαίδευσης, κυβερνητικούς καί μή, όπως:

- Διευθύνσεις Α/θμιας καί Β/θμιας Έκπαίδευσης-Τμήματα Περιβαλλοντικής Έκπαίδευσης γιά σχεδιασμό κοινών δράσεων καί έπιμορφωτικών δραστηριοτήτων.
- Σχολικοί Σύμβουλοι: Έπιμορφωτικές ήμερίδες : Σχέδια έργας: σχεδιασμός καί ανάπτυξη.
- ΠΕΚ: Εισαγωγική έπιμόρφωση στήν Περιβαλλοντική Έκπαίδευση.
- ΑΕΙ/ΑΤΕΙ γιά τή στήριξη προγραμμάτων Π.Ε. στά σχολεία.
- Κέντρα Περιβαλλοντικής Έκπαίδευσης (Κ.Π.Ε.) γιά τήν έπιμόρφωση στελεχών στά προγράμμά τους.
- Άλλά καί:
- Φιλοδασικοί Όμιλοι, γιά τή στήριξη προγραμμάτων καί δράσεων
- Περιβαλλοντικοί Σύλλογοι
- Περιβαλλοντικές Όργανώσεις Προστασίας Χλωρίδας καί Πανίδας
- Μή Κυβερνητικές Όργανώσεις

Οί έπιμορφωτές (Καθηγητές ΠΕ, Άπόφοιτοι ΠΕ, Περιβαλλοντολόγοι, Στελέχη ΚΠΕ, Βιολόγοι/Χημικοί, Μηχανικοί Περιβάλλοντος) καλοϋνται νά υίοθετήσουν τίς βασικές προϋποθέσεις αποτελεσματικής μάθησης των ένηλίκων. Κατά τόν Rogers (Ίωάννου & Άθανασούλα-Ρέππα, 2008), οί ένήλικες ως εκπαιδευόμενοι:

- έχουν συγκεκριμένες ανάγκες, πού συχνά εΐναι έπιτακτικές, καί έχουν περιορισμένο χρόνο, κατά συνέπεια γιά νά έμπλακοϋν σέ ένα πρόγραμμα μάθησης θέλουν νά εΐναι σαφής ή πρακτική

του χρησιμότητα, ή διασύνδεσή του με όσα τούς απασχολούν στην επαγγελματική, κοινωνική ή προσωπική ζωή

- διαθέτουν μεγάλο απόθεμα εμπειριών που προέρχονται από την επαγγελματική και προσωπική τους δραστηριότητα, όποτε τό αντικείμενο τής μάθησης πρέπει νά συνδέεται με αυτές τς εμπειρίες
- έχουν διαμορφωμένη προσωπικότητα και αυτοδυναμία, επιθυμούν νά συμμετέχουν ενεργά στην πορεία τής μάθησης, αλλά και τήν αξιολόγηση.

Κρίνεται αναγκαίο στίς προσεγγίσεις που θά ακολουθήσουν οι όποιοι έπιμορφωτές νά λαμβάνουν κάθε φορά ύπόψιν τους τήν ιδιαιτερότητα τών εκπαιδευόμενων ως Κληρικών, και έπιπλέον:

- νά προσεγγίζουν τόν έπιμορφούμενο ως ολοκληρωμένη προσωπικότητα
- νά αξιοποιούν τς εμπειρίες, τά βιώματα και τή δημιουργικότητά του και
- νά συσχετίζουν τήν θεωρία με τήν πράξη και μάλιστα με τήν προοπτική της εφαρμογής, γεγονός πολύ σημαντικό στόν τομέα τής Περιβαλλοντικής Έκπαίδευσης (ΟΕΠΕΚ, 2011).

Οι έπιμορφωτικές διαδικασίες

Κάθε έπιμορφωτική διαδικασία αναφέρεται σέ συγκεκριμένες διδακτικές δραστηριότητες, βάσει συγκεκριμένων διδακτικών στόχων, οι όποιες θα προσεγγίζονται στό πλαίσιο κάθε έπιμορφωτικής συνάντησης.

Ή στάση του έπιμορφωτή απέναντι στην έπιμορφωτική διαδικασία και ό ρόλος που θά υιοθετήσει καθορίζει τήν έπιλογή τών έπιμορφωτικών του τεχνικών, με τήν έννοια τών δραστηριοτήτων που θά αναπτύξει για νά έπιτύχει τούς στόχους του προγράμματος και τής συγκεκριμένης θεματικής ένότητας που αναλαμβάνει. Ή μεθοδολογία και οι έπιμορφωτικές τεχνικές που θά μπορούσε νά εφαρμόσει, καλό είναι νά στηρίζονται σέ σύγχρονες αρχές εκπαίδευσης ένηλίκων.

Περίληπτικά, οι έπιμορφωτικές τεχνικές που αξιοποιούνται συνήθως, με βάση τόν Όδηγό του Έπιμορφωτή του Όργανισμού Έπιμόρφωσης Έκπαιδευτικών (ΟΕΠΕΚ, 2011) είναι οι ακόλουθες:

- Εισήγηση

- Συζήτηση
- Όμαδες εργασίας
- Καταιγισμός ιδεών (brainstorming)
- Έκτέλεση προσχεδιασμένης εργασίας
- Προσομοίωση / Παιχνίδι ρόλων
- Μελέτη περίπτωσης / επίλυση προβλήματος

Στά θετικά της σημεία ανήκουν ή εξέταση συνήθως αληθινών σεναρίων και προβλημάτων για τα οποία προκύπτουν λύσεις πού έχουν άμεση εφαρμογή. Επίσης, προκαλείται ευαισθητοποίηση των επιμορφουμένων, προκειμένου να αναζητήσουν διαφορετικές λύσεις για την αντιμετώπιση κάθε προβλήματος.

Είναι ρεαλιστική ή πρόταση;

Τά προβλήματα του Έφημεριού στο καθημερινό έργο του είναι πολλά και πολύπλευρα σήμερα, πού οποιαδήποτε ανθρώπινη προετοιμασία για την κατάλληλη αντιμετώπισή τους είναι ανεπαρκής. Βέβαια ή πρώτη πηγή, από την οποία άντλεί τόν φωτισμό του ό Ιερέας, είναι πάντοτε ή χάρη του Θεού πού επικαλείται μέ την προσευχή του και αναπληρώνει τίς ελλείψεις του. Ταυτόχρονα όμως ή σωστή προσέγγιση και ή κατάλληλη αντιμετώπιση των προβλημάτων απαιτούν σοβαρή και υπεύθυνη μελέτη και ενημέρωση.

Ίδιαίτερα στην εποχή μας, πού τά πάντα μεταβάλλονται μέ φοβερούς ρυθμούς, ό Έφημέριος, ό πνευματικός πατέρας μίας ολόκληρης κοινωνίας, τής Ένορίας του, δέν μπορεί νά επαναπαύεται σέ όσα διδάχθηκε κατά την διάρκεια των σπουδών του ή έτυχε νά ακούσει ή νά διαβάσει σχετικά μέ τό έργο του. Η φροντίδα για την Ένορία του, τό ενδιαφέρον για τούς ανθρώπους πού του έμπιστεύθηκε ό Θεός, πρέπει νά τόν παρακινούν διαρκώς για πληρέστερη ενημέρωση και άρτιότερη κατάρτισή του.

Αυτά ισχύουν περισσότερο για τούς νέους Έφημέριους, όχι μόνο γιατί είναι φυσικό νά μή διαθέτουν μία μακροχρόνια πείρα στο έργο τους, πού άποτελεί πάντοτε σπουδαίο πνευματικό κεφάλαιο, αλλά και γιατί είναι σέ θέση νά παρακολουθούν εύκολότερα και νά κατανοούν πληρέστερα τίς νεώτερες εξελίξεις. Γί αυτό ή άδιαφορία άποτελεί σοβαρότατη παράλειψη.

Πέρα από τίς προσωπικές πρωτοβουλίες και προσπάθειες, πού είναι άπαραίτητο νά αναλαμβάνει ό κάθε Έφημέριος πρός την κα-

τεύθυνση αυτή, ή Ἐκκλησία μέ τά ἀρμόδια ὄργανά της προετοιμάζει τή σύσταση Ἐπιμορφωτικῶν Σεμιναρίων γιά τήν ἐξυπηρέτηση ὅλων τῶν Ἐφημερίων, καί περισσότερο τῶν νέων, στήν προσπάθεια αὐτήν. Ὡςτοι προετοιμάζεται ή ποιμαίνουσα Ἐκκλησία γιά τήν «διά βίου ἐπιμόρφωση» τοῦ Κλήρου, ὅπου θά παρέχεται ή εὐκαιρία στούς ἐκάστοτε σπουδαστές νά καταρτίζονται πληρέστερα στό ἔργο τους, νά ἐπιλύουν τίς ἀπορίες τους καί νά ἐνημερώνονται στά σύγχρονα προβλήματα πού συνδέονται μέ τήν ἀποστολή τους (Μαντζαρίδης, 2011).

Ἀναφέρθηκε παραπάνω, τόσο τό ξεχωριστό ἐνδιαφέρον τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Βαρθολομαίου γιά τό περιβάλλον, ὅσο καί τῶν προκαθημένων τῆς Ἑλλαδικῆς Ἐκκλησίας γιά τήν ἐπιμόρφωση τῶν στελεχῶν της, Κληρικῶν καί λαϊκῶν, μέ ὑψηλό ἐπίπεδο γνώσεων προκειμένου αὐτά νά εἶναι σέ θέση νά ἀνταποκριθοῦν ἀποτελεσματικά στίς ἀνάγκες τοῦ λαοῦ.

Πρός τήν κατεύθυνση αὐτή, ή Ἐκκλησία ἤδη προέβη στήν ἵδρυση Σχολῆς Ἐκκλησιαστικῆς Διακονίας (2011), τριετοῦς φοίτησης γιά νέους, κυρίως, πτυχιούχους Πανεπιστημίου, πού εἴτε ὑπηρετοῦν τήν Ἐκκλησία, εἴτε θά ἤθελαν νά χρησιμοποιηθοῦν ὡς στελέχη ἀπό αὐτήν, ἐνῶ λειτουργεῖ εἰδικά σεμινάρια καί φροντιστήρια κατ' ἔτος μέ ἐναλλασσόμενα γνωστικά ἀντικείμενα καί διοργανώνει Συνέδρια.

Ἐξίσου σημαντική θεωρεῖται ή δράση τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης στό πλαίσιο τῆς Δομῆς Διά Βίου Μάθησης νά ὑλοποιήσει (2013) Πρόγραμμα Ἐπιμόρφωσης μέ τίτλο: «Ἐπιμόρφωση κληρικῶν καί στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων σέ ποιμαντικά θέματα καί ή ἐξοικείωσή τους μέ τήν σύγχρονη θεολογική ἔρευνα». Στό πρόγραμμα διδάσκουν μέλη ΔΕΠ τοῦ Τμήματος Θεολογίας τοῦ ΑΠΘ. Σκοπός τοῦ προγράμματος εἶναι ή μελέτη τῶν σύγχρονων ποιμαντικῶν ἀναγκῶν πού προκύπτουν ἀπό τήν ἐκτεταμένη οἰκονομική κρίση, τήν πολυπολιτισμική σύνθεση τῆς κοινωνίας, τήν πρόοδο τῶν ἐπιστημῶν στή σφαῖρα τῆς Ἱατρικῆς καί τῆς Βιολογίας καί ἀπό τήν ἀνάγκη νά ἐξευρεθοῦν νέοι κώδικες γιά νά μεταδίδεται τό μήνυμα τοῦ Εὐαγγελίου. Τό πρόγραμμα ἀπευθύνεται κατά προτεραιότητα σέ Κληρικούς ἀλλά καί σέ λαϊκά στελέχη Ἱερῶν Μητροπόλεων.

Σέ κάθε Μητρόπολη λειτουργοῦν διάφορες Σχολές Ἐκπαίδευσης Ἐνηλίκων σέ διάφορα ἀντικείμενα, ὅπως (ἐνδεικτικά):

- Στην Αρχιεπισκοπή Ἀθηνῶν ἄ) Σεμινάριο Κληρικῶν, β) Φροντιστήριο κηρύγματος γιά νέους πρεσβύτερους, πτυχιούχους Θεολογικῆς Σχολῆς καί γ) Φροντιστήριο Πνευματικῶν, δ) Σχολή Κατηχητῶν καί Ἐπιμορφώσεως Κατηχητῶν καί ἔ) Σχολή Διδασκαλίας Λειτουργικῆς Γλῶσσας
- Στή Μητρόπολη Δημητριάδος καί Ἀλμυροῦ Ἀκαδημία Θεολογικῶν Σπουδῶν πού διοργανώνει προγράμματα καί συνέδρια γιά πτυχιούχους Α.Ε.Ι./Τ.Ε.Ι. καί Ἰδιωτικό Γυμνάσιο (2004).
- Στή Μητρόπολη Νικαίας, Ἐσπερινό Γυμνάσιο.
- Στή Μητρόπολη Θεσσαλονίκης, Σχολή Κατηχητῶν
- Στή Μητρόπολη Λαγκαδᾶ, Ἀκαδημία Φιλοσοφικῶν καί Θεολογικῶν Σπουδῶν «Ἅγιοι Κύριλλος καί Μεθόδιος»
- Σέ ἄλλες Μητροπόλεις μέ διάφορα ἀντικείμενα πού ἀπευθύνονται σέ διάφορες ομάδες ἐνηλίκων πιστῶν λαϊκῶν ἢ κληρικῶν καί μοναχῶν ὅπως Σχολές γονέων, ἀγιογραφίας, ἐκμάθησης Βυζαντινῆς Μουσικῆς Πληροφορικῆς, Οἰκοκυρικῆς, Ἐκμάθησης Παραδοσιακῶν Ὀργάνων, Συντήρησης Εἰκόνων, Κοπτικῆς-Ραπτικῆς-Κεντήματος, Ξυλογλυπτικῆς, Χειροτεχνίας, Ψηφιδωτοῦ, Στελεχῶν Κοινωνικῆς Προσφορᾶς καί ἐθελοντικῆς διακονίας, Ξένων Γλωσσῶν (Παπακώστας, 2005).

Ἐφόσον λοιπόν ὑπάρχουν οἱ δομές, τόσο οἱ θεσμικές ὅσο καί οἱ λειτουργικές, τό μόνο πού ἀπομένει στίς πλεῖστες ὅσες παραπάνω δραστηριότητες νά ἐνταχθοῦν Τμήματα Ἐπιμόρφωσης Στελεχῶν τῆς Ἐκκλησίας σέ θέματα περιβάλλοντος, ὅπου σέ συνεργασία κυρίως μέ τούς φορεῖς ἐκπαίδευσης, θά συμβάλουν στήν ἐνημέρωση, εὐαισθητοποίηση, ἐκπαίδευση καί ἐνεργοποίηση τῶν Κληρικῶν καί λαϊκῶν:

- ὡς πρὸς τόν σχεδιασμό καί τήν ὑλοποίηση περιβαλλοντικῶν προγραμμάτων
- τήν ἐνεργή συμβολή τους στήν διατήρηση τῆς οἰκολογικῆς ἰσορροπίας
- τήν ἀνάπτυξη ὑπεύθυνων στάσεων καί συμπεριφορῶν μέσα ἀπό τή γνώση καί τή γνωριμία μέ τό περιβάλλον
- τή συμμετοχή στή βελτίωση τῆς ποιότητας ζωῆς
- τή δράση μέ γνώμονα τήν αἰετόφορο ἀνάπτυξη

Βιβλιογραφία

1. Ανδρεόπουλος, Χ. (2009). *Οι νέες δομές και ευκαιρίες στην εκκλησιαστική εκπαίδευση*. Ημερομηνία πρόσβασης 30-5-2013 στον δικτυακό τόπο: <http://www.amen.gr/article400>
2. Αντωνίου, Π. & Σίσκος, Άπ. (2007). *Διά βίου μάθηση, Νέες Τεχνολογίες και Διαδικτυακή Επιμόρφωση από απόσταση: Αντιλήψεις συμμετεχόντων στην Ηλεκτρονική Κοινότητα Μάθησης Καθηγητών Φυσικής Αγωγής*. Ημερομηνία πρόσβασης 30-5-2013 στον δικτυακό τόπο: http://www.ntua.gr/MIRC/5th_conference/ergasies/29%20%CE%91%CE%9D%CE%A4%CE%A9%CE%9D%CE%99%CE%9F%CE%A5%20%CE%A0%CE%91%CE%9D%CE%91%CE%93%CE%99%CE%A9%CE%A4%CE%97%CE%A3%20-%20%CE%A3%CE%99%-CE%A3%CE%9A%CE%9F%CE%A3%20%CE%91%CE%A0%CE%9F%CE%A3%CE%A4%CE%9F%CE%9B%CE%9F%CE%A3.pdf
3. Βασάλα, Π. & Γεωργιάδου, Π. (2006). *Έξ αποστάσεως επιμόρφωση των εκπαιδευτικών στην περιβαλλοντική εκπαίδευση*. Ημερομηνία πρόσβασης 3-6-2013 στον δικτυακό τόπο: http://kpe-kastor.kas.sch.gr/kpe/yliko/sppe2/oral/PDFs/86-95_oral.pdf
4. Βασάλα, Π. & Γεωργιάδου, Π. (2010). *Οι Αντιλήψεις των Σπουδαστών της Θεματικής Ενότητας «Άνοικτη και έξ Αποστάσεως Εκπαίδευση» του Έλληνικού Άνοιχτου Πανεπιστημίου για την Έξ Αποστάσεως Επιμόρφωση στην Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*. Ημερομηνία πρόσβασης 3-6-2013 στον δικτυακό τόπο: http://kpe-kastor.kas.sch.gr/peekpe/proceedings/synedria_10_ereunes/Vassala_Georgiadou.pdf
5. Γιούλτσης, Β. (1994). *Δημιουργία και οικολογικό πρόβλημα στην Όρθοδοξη Θεολογία*. Στο Άνθρωπος και περιβάλλον. Δοκίμια για τη σχέση του ανθρώπου με τον περιβάλλοντα κόσμο. Πάφος: Ίερά και Σταυροπηγιακή Μονή Αγίου Νεοφύτου Πάφου.
6. Δουραμάνη, Γ. (2009). *Τό Οικουμενικό Πατριαρχείο και τό πρόβλημα του περιβάλλοντος*. Μεταπτυχιακή Διατριβή, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.
7. Εύαγγελίου, Μ. & Δημητράκοπούλου, Β. (2011). *Η επιμόρφωση του διδακτικού προσωπικού της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης από τό 1920 μέχρι σήμερα*. Ημερομηνία πρόσβασης 3-6-2013 στον δικτυακό τόπο: <http://www.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/evaggeliou-dimitrak.htm>
8. Εύθυμιού, Σ. (2010). *Έμπόδια/δυσκολίες επιμόρφωσης εκπ/κων Α/θμιας*. Ημερομηνία πρόσβασης 30-5-2013 στον δικτυακό τόπο: <http://www.fa3.gr/arthra/26-empodia-epimorfosi-athmia.htm>

9. European Commission, Com (2001) 678. *Η πραγμάτωση μίας ευρωπαϊκής περιοχής διά βίου μάθησης*. Ημερομηνία πρόσβασης 2-6-2013 στον δικτυακό τόπο: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2001:0678:FIN:EL:PDF>
10. Ίωάννου, Ν., & Άθανασούλα-Ρεππα, Α. (2008). *Οί ένεργητικές εκπαιδευτικές τεχνικές στη διδακτική πράξη της εκπαίδευσης ένηλίκων*. Ημερομηνία πρόσβασης 30-5-2013 στον δικτυακό τόπο: http://www.pek.org.cy/Proceedings_2008/pdf/o2.pdf
11. Κατσακιώρη, Μ., Φλογαΐτη, Ε., Παπαδημητρίου, Β. (2008). *Επιχειρησιακό σχέδιο για την εκπαίδευση για την άειφόρο ανάπτυξη*. Ελληνικό Κέντρο Βιοτόπων-Ύγροτόπων. Θεσσαλονίκη.
12. Κουτσόπουλος, Κ. (2006). *Σεμινάρια Επimόρφωσης Εκπαιδευτικών και Στελεχών Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης*. Ημερομηνία πρόσβασης 28-5-2013 στον δικτυακό τόπο: <http://www.aegean.gr/environment/eepdp/General/%CE%95%CE%99%CE%A3%CE%91%CE%93%CE%A9%CE%93%CE%99%CE%9A%CE%9F%20%CE%A3%CE%97%CE%9C%CE%95%CE%99%CE%A9%CE%9C%CE%91.pdf>
13. Μανδρίκας, Α. & Σκορδούλης, Σ. (2008). *Καταγραφή του εκπαιδευτικού ύλικου Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, που έχει έκδοθει από τό ΥΠΕΠΘ, τά Κέντρα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης και τίς Διευθύνσεις Α/θμιας και Β/θμιας Εκπαίδευσης μεταξύ 1993-2005*. Ημερομηνία πρόσβασης 4-6-2013 στον δικτυακό τόπο: <http://kpe-kastor.kas.sch.gr/peekpe4/proceedings/synedria12/mandrikas.pdf>
14. Μαντζαρίδης, Γ. (2011). *Η ποιμαντική ανάγκη διά την «διά βίου έπιμόρφωσιν» του Ι. Κλήρου και των στελεχών της Έκκλησίας μας*. Ημερομηνία πρόσβασης 25-5-2013 στον δικτυακό τόπο: http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/commitees/education/education_poimantiki_anagi.htm
15. Μόσχος, Δ. (2010). *Οί έπιμορφωτικές ανάγκες των κληρικών της Έκκλησίας της Ελλάδος: Μία έμπειρική διερεύνηση στους κληρικούς της Ιερᾶς Μητροπόλεως Νεαπόλεως και Σταυρουπόλεως Θεσσαλονίκης βασισμένη στις άντιλήψεις των ιδίων*. Μεταπτυχιακή Διατριβή, Παν. Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη.
16. Ξωχέλλης, Π. (2002). *Η έπιμόρφωση των εκπαιδευτικών σήμερα: διεθνής αναγκαιότητα - έλληνικές έξελίξεις και έμπειρίες*. Ημερομηνία πρόσβασης 4-6-2013 στον δικτυακό τόπο: <http://www.elemedu.upatras.gr/eriane/synedria/synedrio2/praktika/ksoxelis.htm>
17. Ο.ΕΠ.ΕΚ. (2011). *Όδηγός Έπιμορφωτή*. Ημερομηνία πρόσβασης

- 4-6-2013 στον δικτυακό τόπο:http://www.oepk.gr/pdfs/Odhgos_Epimorfoti_Eisag_2011_2012.pdf)
18. Παπαδημητρίου, Β. (2005) *Ο Κονστροκτιβισμός στις Φυσικές Επιστήμες και στην Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*. Στο Α. Γεωργόπουλος (έπιμ.) *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση. Ο νέος πολιτισμός που αναδύεται*. Αθήνα: Gutenberg, 393-420)
 19. Παπακώστας, Κ. (2005). *Η γλώσσα της λατρείας και οι εκπαιδευτικές ανάγκες των κληρικών της Ι. Μ. Πατρών*. Μεταπτυχιακή Διατριβή, Πανεπ. Πατρών, Πάτρα.
 20. Rogers, A. (1999). *Η Εκπαίδευση Ένηλίκων*. Αθήνα: Μεταίχμιο. Στο Ίωάννου, Ν., & Αθανασούλα-Ρέππα, Α. (2008). *Οι ένεργητικές εκπαιδευτικές τεχνικές στη διδακτική πράξη της εκπαίδευσης ένηλίκων*. Ημερομηνία πρόσβασης 30-5-2013 στον δικτυακό τόπο: http://www.pek.org.cy/Proceedings_2008/pdf/o2.pdf
 21. Φλογαΐτη, Ε. & Λιαράκου, Γ. (2003). *Η διεπιστημονικότητα στην Περιβαλλοντική Εκπαίδευση: Κατάκτηση ή Ζητούμενο*, Θέματα στην Εκπαίδευση, 4(1), 85-95.

Ίστοτόποι:

- <http://www.ecclesia.gr>
- <http://parembaseis1.blogspot.gr>
- <http://www.kpethess.gr>
- <http://diaviou.auth.gr/node/57>





KYRILLOS PAPANTHIMOU

Archimandrite

How Far does Basil the Great's Approach to Spiritual Direction Differ from Contemporary Christian Orthodox Practice?

Introduction

It is common knowledge that the founder of the holy sacrament of repentance and confession of sins is Jesus Christ Himself. One of the passages of the New Testament which is attested is located in John 20:22-23 "If you forgive the sins of any, they are forgiven; if you retain the sins of any, they are retained". From the very beginning of Christianity, it was the duty of the apostles, and then of bishops and presbyters, to hear confession and give absolution. St Basil the Great's writings, bishop of Caesarea and one of the three Cappadocian Fathers of the 4th century, provide us with great material for this sacrament and important information regarding its development during the first three centuries.

Moreover, this writings attest the specific rhythm of life that existed in the church of Cappadocia with its variety of pastoral problems. From this aspect, the canonical letter of Basil to his student Amphilochius, Bishop of Iconium, as well as his '*Oroi kata Platos* and '*Oroi kat'Epitomen*' (*Ὅροι κατὰ Πλάτος* καὶ *Ὅροι κατ'Ἐπιτομήν*)¹ are of great importance. They provide significant information on the ecclesiastical confrontation of those church members

1. *The Regulæ fusius tractatæ* (*Ὅροι κατὰ πλάτος*), 55 in number, and the *Regulæ brevius tractatæ* (*Ὅροι κατ' ἐπιτομήν*), in number 313, are a series of precepts for the guidance of religious life put in the form of question and answer (see Basil the Great. 1996:90).

who went astray giving a clear picture of Basil's view on repentance and confession.

Also, we will look at spiritual direction in modern Orthodoxy so as to see how it has changed, if so, from the first centuries of Christianity. Hence, this work will, firstly, explore St Basil the Great's references on repentance, confession and the spiritual father which are encountered sporadically in his works, and, secondly, the spiritual direction as it is practised in the contemporary Christian Orthodox Church.

1. Basil the Great's Approach to Spiritual Direction

The teaching of St Basil on repentance, demonstrates the concern of the early Church regarding sin and its kind. As it is known, all Christians have their sins forgiven in the sacrament of Baptism. However, as no man can live on earth without falling into error, the necessity of the 'second Baptism', an expression used by the Church Fathers for repentance, emerged. Also, repentance, (in Greek "μετάνοια", that is, change of mind), is regarded as 'the renewal of Baptism', a new effort which re-establishes the relationship between God and human beings having been interrupted as a consequence of sin (Alfeyev 2002:144-5). Hence, human beings regain through repentance what has been lost through sin, and they, once again, become healthy members of the Church.

Repentance, according to St Basil, derives from the boundless love of God for mankind as He knows the disease of human nature and its inclination towards sin. He, characteristically, states that the purpose of God's love towards those who have sinned is obvious in the Bible (Ezekiel 33:11) which says 'I have no pleasure in the death of the wicked, but that the wicked turn from their ways and live'.² Since sin continues to enter man also after Baptism, he can surpass with repentance, which constitutes a divine act leading to man's salvation, the snares of death and of devil enabling him to pace towards eternal life according to the will of God.³

2. Migne, P. G. 1857. "St Basil the Great: *Oroi kat' Epitomen*". Vol. 31, p. 1284.

3. See 'Saint Basil the Great: Commentary on Isaiah'. Library of the Greek Fathers and Ecclesiastical Writers. Vol. 56, p. 268.

Repentance, St Basil observes, is not exhausted in the realisation of the sin committed and in the simple repentance of the sinner for his sins. It is a reality with much wider dimensions, the only way by which man is granted the possibility to liberate himself from the "dark prison of sin" making him "a beholder and participator of the true light". True repentance, which attracts God's mercy and grants forgiveness of sins, is that which embodies the characteristics of remorse and humility, of tears and contrition.⁴

Moreover, the sacred Father explains that:

Your Judge desires to give you His mercy. If He finds you humble, and repentant, crushed by tears after having committed a sin, and if you confess in public to what you have done secretly and with no shame, and if you have begged for sympathy from your brothers while trying to be cured, if He sees that you have become worthy of His mercy, He will offer it to you.⁵

Conversely, consolidation of sin without a demonstration of contrition and repentance calls for God's judgment. "If God sees that your heart is unrepentant", Basil observes, "you are full of pride, you do not believe in eternal life and do not fear the judgement (of hell), then his judgement shall be upon you".⁶

However, as regards forgiveness of sins, repentance as an internal reorientation and change of mind and life is not alone sufficient. True repentance leads naturally to confession of sins which both are inseparably connected. Confession connected with the authority to forgive sins (*τοῦ ἀφιέναι ἁμαρτίας*) with which our Lord equipped his Apostles,⁷ is evident in many passages in the Scriptures. An example of this is the case of John the Baptist, to whom those seeking to receive baptism confessed their sins,⁸ and in the case of those who confessed to the Apostles after Pentecost in order to receive Christian baptism.⁹

Those responsible for accepting confession of the penitent, St

4. Ibid., p. 175.

5. See 'Saint Basil the Great: Commentary on Isaiah'. Library of the Greek Fathers and Ecclesiastical Writers. Vol. 56, p. 175.

6. Ibid., p. 66.

7. Cf. John 20:22-23.

8. Cf. Matt. 3:6.

9. Cf. Acts 19:18.

Basil declares, are “those who were entrusted with the *oikonomia* of God’s mysteries”,¹⁰ that is, the bishops and the presbyters of the Church. Their authority to accept confession of sins and give their forgiveness is the continuation of the authority that our Lord had given to his Apostles after His Resurrection,¹¹ and they, in their turn, transferred this authority to their successors, the bishops (see Basil the Great, p. 239).

Since sin constitutes a disease of the soul and the sinner is not a healthy member of the church, confessors hold the position of a spiritual doctor.

For this reason:

The confession of sins is made for the same reason as the demonstration of physical diseases. Thus, as the diseases of the body are not revealed to anyone, but to those who have the experience of the treatment, so should the confession of sins be made before those who can heal according to the words of the Bible: ‘You, the strong must sustain the diseases of the weak, to lift the weight and to heal them with care (Migne, P. G. 1857:1236).

The task of the person who accepts confession of the penitent is first to diagnose the specific disease of the soul and then to facilitate its cure by following a suitable curative treatment. The diagnosis is achieved through the confession of sins to the spiritual healer in charge who aims to cure the spiritual patient. Regarding the method of healing, St Basil suggests that the spiritual healer must exercise discipline “after the manner of a doctor treating his patients. He is not angry with the sick, but he fights with the disease... and if need be, he must heal the sickness of the soul by severer treatment” (Migne, P. G. 1857:1040).

An important element in the curative treatment is, according to Basil, the reprimand and the scrutinising of the confessing person by the confessor. This scrutiny, however, must be made without spite for those who have sinned. “Scrutinising your brother with rage and anger does not free you from sin, but surrounds you with

10. “Οἱ πεπιστευμένοι τὴν οἰκονομίαν τοῦ μυστηρίου τοῦ Θεοῦ” (see Migne, P. G. 1857. “St Basil the Great: *Oroi kat’ Epitomen*”. Vol. 31, pp. 1284-5).

11. “Receive the Holy Spirit. If you forgive the sins of any, they are forgiven; if you retain the sins of any, they are retained” (cf. John 20:22-23).

misdemeanours". Also, the confessor while practising this kind of scrutiny must prove that he does not disdain the confessing person, but rather the sin. In addition to scrutiny, admonishment constitutes an element of the more general curative treatment. Scrutiny has a negative character, whereas admonishment a positive one. Scrutiny uproots the specific passion, while admonishment plants in its place its opposing virtue (Migne, P. G. 1857:1040).

Basil includes in his curative means the ecclesiastical penances too, the role of which is the recovery of the spiritual patient. The penances do not intend to punish or torture the one they are imposed on, as is the case with the penal laws of the state. This is clearly attested to by the fact that "the duration and type of penances are decided by the confessor according to the strength of the body, the state of the soul and the gravity of the sin" (Migne, P. G. 1857:1156). Based on this clearly curative character of penances, Basil defines the mood in which he, who sinned, accepts them. He says that "the spiritual patients must not accept the penances as a sign of spite or tyranny because they are given to them by love for the salvation of their souls" (Migne, P. G. 1857:1042).

However, showing his love and his charity, the sacred Father says that when the spiritual fathers-doctors, who possess the power of absolution, observe that a sinner repents warmly and willingly, they have the right to reduce the time of the penance(s). Thus, it is clear from the above that the imposition of ecclesiastical penances does not have a judicial meaning which punishes legally or acquits the guilty person (Vlachos 1990:320-21). This is the reason they are imposed on man, who is not brought forward by force, but who confesses his sins willingly without coercion. What are more important in the imposition of the ecclesiastical penances are the correction and the cure of the sinner in order to receive the Holy Eucharist in a worthy manner as "he who receives it unworthily is condemned".¹²

Moreover, the coexistence of private and public confession during the 4th century is clearly attested to by St Basil.

12. Cf. 1 Cor. 11:27.

For instance, he writes that:

Women who had committed adultery, and confessed their fault through piety, or were in any way convicted, were not allowed by our fathers to be publicly exposed, that we might not cause their death after conviction. But they ordered that they should be excluded from communion till they had fulfilled their term of penance (see St Basil of Caesarea, net).

Although public ceremonies of repentance were already common in the time of Basil, private repentance, appropriate for particular sins, was also in use.¹³ It is worth noting that the practice of private confession dates back to the ancient practice of the Fathers and thus, Basil raises precisely this fact on which he founds his argument. When making a choice between the two forms of confession, a decisive factor was the kind of sin committed, and the impact it could have on the community. Also, the imposition of ecclesiastical penances, even in the case of the person who sinned publically, does not aim at his punishment but at his treatment and protection of the whole ecclesiastical body (see St Basil of Caesarea, net). Although St Basil does not directly oppose the institution of public confession of sins, his personal preference is inclined towards private confession mainly when the sins in question belong to the category of forbidden acts (e.g. prostitution, adultery and theft).

Therefore, comparing sins to physical diseases, St Basil asserts that if we expose physical pains only to expert healers, sins, then, must, in the same way, be reported to the spiritual healer, “τὸν δυνάμενον θεραπεύειν” (who alone is capable of curing them) (Migne, P. G. 1857:1236). In any case, it is not clear from St Basil’s writings whether priests were granted the right by their bishops to hear confessions. However, this can be insinuated if we take into account that sins, as a disease of the soul, must be confessed to those ‘able to cure’, an ability that very few priests possess.

In what we described above, is recapitulating, according to St Basil, the whole curative treatment which expresses fully the teaching of the Gospel as the Church had experienced and interpreted

13. See Psarev, A. 2011. ‘Repentance’, in J. A. McGuckin (ed.) 2011. *The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity*. Oxford & New York: Wiley-Blackwell, vol. 2, pp. 468-9.

it during the first three centuries of its life. Thus, the aim of this treatment is the re-establishment of the relationship between God and man which was interrupted as a consequence of sin. Healing the penitent sinners with the treatment we described earlier, the Church Fathers were striving to bring them back to the body of the Church so as to become again acting members of the one body of Christ.

2. Spiritual Direction in the Modern Christian Orthodoxy

As noted above, both repentance and confession of sins constitute integral acts which reconcile and reintegrate the sinner person into the one Body of Christ, the Church. "If one member suffers", St Paul declares, "all members suffer together" (1 Cor. 12:26). Therefore, "confess your sins to one another...so that you may be healed" (James 5:16). In early Christian times, the exhortation of James, as Chrysostom states, "served as a foundation for the sacrament of repentance" (1990:12). This was the teaching of the first apostolic Church which was handed down through epistles from the apostles to their disciples and from them to the next generations of the Church's Fathers.

However, it is an established fact that the Church Fathers, and in this case St Basil, never intended to produce Canonical Orders for the Church. Instead, whenever they were asked, they were expressed their opinion with the fear of God answering and suggesting solutions to various pastoral problems that were taking place from time to time. In the following centuries, all these responses of the Fathers, which were sent through epistles to Bishops or Presbyters, were adopted by the Church through Ecumenical Councils as general principles of the whole Church. Moreover, it is important to note that through St Basil's epistles, it becomes apparent the fact that the sacred Father was taking into account the teachings and the attitudes of the previous Church Fathers keeping in this way the tradition of the first Apostolic Church,¹⁴ as well as the spiritual direction of the desert Fathers (see Vlachos 1990:311-13).

14. Addressing the Christians of Corinth, St Paul writes: 'I do not write these things to reprimand you, but advise you as beloved children of mine. For even

Nevertheless, with the passing of time, although the main core has remained the same, certain practices began to decline and little by little fell into disuse. An illustrative example is the teaching of St Basil about the public confession which was still in use in his times along with the private one as mentioned earlier. According to Basil's testimony, sins were, in some cases, scrutinised publicly by the priests in charge. However, this happened only in the case where the confessing person was confessing in public or in the case of sins that were committed publicly and caused a scandal, not in cases where the confessing person had resorted to private confession. As Chrysavgis declares, "the communal, sacramental aspect of confession was more apparent in the early Church when penance constituted a public act rather than an individual episode" (1990:13).

The purpose of public scrutiny was to attract the attention of the faithful and not to criticize or exhaust the person who had committed it. Such a public contrition was seen by some early fathers, such as Tertullian, as a second baptism and a single repentance which included prostrations, fasting, prayer, tears, confession and asking forgiveness in public. Presumably, it was applied to serious sins which had separated someone from communion with the church; "restoration was a readmission to the Eucharistic community, a reconciliation with God and with the church" (Moon and Benner 2004:34). In time, however, the confession of sins was made to a priest who represented the whole community.

Another practice, which is attested in the works of St Basil and has fallen in disuse today, is the four classes of penitents (the weepers, the hearers, the kneelers, and the standers) and the type and length of penance one must undergo for committing any form of sexual sin, murder or apostasy. The following is but one example of many that are given in his writings:

The adulterer will be excluded from the sacrament for fifteen years. During four he will be a weeper, and during five a hearer, during four a kneeler, and for two a stander without communion. On the completion of this period he will be admitted to the Eucharist (see St Basil of Caesarea, net).

if you have ten thousand teachers in Christ, you do not have many fathers; for I have begotten you in Jesus Christ, through the Gospel' (1 Cor.4:14).

This becomes clearer from Basil's observation where the voluntary confession and the prohibition of receiving the Holy Communion for an interval of time, reveals the cure of the penitent from sin (see Vlachos 1990:319).

Yet, the traditional way of thinking of sin and forgiveness has never essentially changed during the whole life of the Christian Orthodox Church. The teaching of the Orthodox Church today has remained faithful to the teaching of the early Church Fathers; the spiritual direction of the penitent sinners was preserved by the Fathers of the Byzantine era, especially by the monastic communities of the Byzantine Empire, while from Byzantium it spread to the Slav Orthodox world. For instance, in certain letters of St John Climacus (7th century) and St Symeon the New Theologian (11th century), we notice that both of them use a similar language to St Basil's to refer to the relationship between the spiritual father and his disciple just as the language used between a doctor and his patient (see Ware 1990:8-13; Heppell 1991:26).

Furthermore, an important ecclesiastical figure of the Greek Orthodox Church in the 18th century was St Nikodemos the Hagiorite (or Nikodemos of the Holy Mountain, Athos). His life's work was a revival of traditional Christian practices and patristic literature. He wrote original works, such as the anthology of monastic spiritual writings known as *The Philokalia*, as well as the *Pedalion*, a treatise on canon law, and the *Exomologetarion*, a guide for confessors (Moon and Benner 2004:37). In this Canon Law, St Nikodemos makes mention of the Sixth Ecumenical Council which, not only validated Basil's Canons, but it still adopted more of his canons as general Canons of the whole ecclesiastical body (quoted in Vlachos 1990:313-4). Thus, it is clear that the relationship remains as significant in modern Orthodoxy as ever it was in the past as we will also see below.

It is an established fact that the place in which the institution of spiritual paternity and spiritual direction took root, cultivated and developed was mainly the desert, the place of eremitic monasticism. Many people, who were seeking someone to guide them to the difficult path of life, began to go into the desert to find a spiritual guide so as to establish a personal relationship with him

and to submit their life to his instruction and direction. So, according to the Desert Fathers obedience to a spiritual father keeps us from arrogance and self-will keeping in this way our life in the right path of the Lord. Such a great example is St Anthony the Great who emphasises that spiritual direction is essential for the health and salvation of the soul (Moon and Benner 2004:34-36).

Especially he says that:

If he able to, a monk ought to tell his elders confidently how many steps he takes and how many drops of water he drinks in his cell, in case he is in error about it (Sayings of the Desert Fathers, 8-9).

Then, this institution passed from the desert to cenobitic life and from there it spread and permeated the spiritual life of the entire Church. According to Bishop Kallistos Ware, the *Sayings of the Desert Fathers* “remain up to the present the most important single source for the practice of spiritual direction in the Christian East”. The Abba, or Elder (Geron in Greek) “has retained its full significance up to the present day in Orthodox Christendom” (Ware 1990:9-11). He is, in fact, a charismatic and prophetic figure who has undertaken this ministry with the direct intervention of the Holy Spirit. He is ordained, not by a bishop as is the office of priest-confessor today who needs authorization from his bishop, but by God Himself. For instance, on the one hand, there is the official and hierarchical level; the Metropolitan see and its parishes with the apostolic succession and, on the other hand, the spiritual and ‘charismatic’ level of the elders who live in a certain remote hermitage in which many people are attracted due to their spiritual gifts. We must not forget to say that the ministry of eldership may also be exercised by a nun or by the abbess of a monastery without meaning that she has the authority for remission of sins. This is known from the *Sayings of the Desert Fathers* in which along with the spiritual fathers there are spiritual mothers too (Ware 2000:128-131). Yet, many of those charismatic elders, such as Elder Sophrony of Essex, disciple of St Silouan the Athonite, were also ordained priests living for a length of time in a remote hermitage and then, obeying to God’s will, they returned to the world to help human beings.

Then again, it is noteworthy that the official institution of the Church regarding remission of sins cannot be replaced by the charismatic elders who are only monks although many of them are also priest-monks since this is considered as the single event which only the priest-confessor is able to perform (Moon and Benner 2004:43). This truth is deeply rooted in the New Testament when Jesus gave to his apostles the authority for remission of sins and from them passed down to their successors, the bishops.¹⁵ It needs to be stressed, however, that “although the confessor must be a priest, an elder can be a simple monk” (Koutsas 1995, net).

For instance, Elder Paisios the Athonite, a charismatic figure of the 20th century, was once asked by a visitor to help and advise him over a problem he was facing. When the Elder asked him if he had ever confessed, the visitor answered “no”. Then Elder Paisios said: “even if I understand and tell you what to do, you will not understand my words simply because you have not confessed your sins. Therefore, go first and find a confessor to confess and then come back to me to discuss your problem”. Sin, the Elder states, looks like the fog where you are not able to see well. Confession, however, takes off the fog from the mind and the horizon becomes clear again (Elder Paisios *‘On Confession’* 2011, net).

Other great modern paradigms of charismatic elders in the 20th century was Elder Porfyrios of Kafsokalyvia, Elder Iakovos of Evia, Elder Joseph the Hesychast, Elder Amphilochios of Patmos Island and, as mentioned above, St Siluan the Athonite, originated from Russia, his disciple Sophrony of Essex and many others we are not able to refer to in this work. All these Elders were practising spiritual direction as did the Desert and Palestinian Fathers in the first centuries of Christianity.

An example of such a place with charismatic figures in the Greek Orthodox Church has been the Holy Mountain, the peninsula of Athos. It could be said that this monastic republic represents the Orthodox spirituality as a whole and supplies the kind of charismatic guidance that St Anthony of Egypt, and later the Church Fathers, such as St Basil, provided in the fourth century. In this sacred place, the primary work of the monks is the unceasing prayer. They

15. See footnotes 11 and 12 above; see also Küng 1968:410-13.

must fight “as athletes and martyrs” and the cutting off of self-will through absolute obedience to the abbot, is the only way that leads to Christ and holds the community in unity (Ware 1994:5-14). “The man who walks the difficult path that leads to Jesus under his own direction may easily be lost even if he has all the wisdom of the world”, writes St John Climacus.¹⁶ The cutting off of one’s will was and is still considered in the Orthodox spiritual direction the greatest enemy of spiritual progress. However, this obedience is not blind. It is very important for somebody to have the right kind of spiritual father. The seeker is responsible himself to search out and find the most appropriate spiritual father as is the case of the good doctor for the physical diseases, as stated earlier in St Basil. Once the seeker has chosen his spiritual father, he must submit to him completely as though to Christ Himself (Heppell 1991:25).

According to Bishop Kallistos Ware, the spiritual guide is mainly distinguished by three spiritual gifts. The first is “the gift of insight and discernment” (*diakrisis*), that is, the ability to understand the secrets and the hidden depths of one’s heart and mind, the second is “the ability to love others as himself making others’ problems his own”, and the third is “the power to transform the human environment, both material and non-material, such as the gift of healing” (2000:135-144). As regard the relationship between the spiritual father and spiritual child, what the latter offers is sincere and willing obedience to the former. This relation is not one-sided, but two-sided or even better triangular: “the director, the directee and God”. However, there is considerable difference between monastics who are under a particular vow and lay people who are living in the outside world (Ware 2000:135-144).

As a matter of fact, monastic rituals cannot be transferred wholesale to parish life. A common phenomenon in the modern Orthodox Church is the fact that laypersons go to monasteries to find spiritual direction suitable for their lives. Indeed, the authentic monastic life available there, breathes confidence and genuine spirituality; an environment permeated from the prayers of the ascetic lives of the monastics (Moon and Benner 2004:45). Nevertheless, those who are married and seek spiritual direction in monasteries

16. See John Climacus, *The Ladder of Divine Ascent*, Step 26.

are often advised by many elders and priests to find a spiritual father who is married too because he lives in the world and can easily understand their problems and concerns.

Furthermore, even today the attitude of the spiritual father, the methods and the treatment he uses, such as penances, are not imposed in the same manner upon everyone but, when necessary, he applies *oikonomia* ('economy' or 'condescension') (Gwyn Mcdowell 2011:219), that is to say, "the spiritual director's authority to increase or lessen the weight of the penance, depending on the attitude of the sinner and his ability to withstand it" (Demacopoulos 2007, net). As stated in the first part of this work, the penances do not intend to punish as in the case with the penal laws of the state. "The duration and type of penances are decided by the confessor according to the strength of the body, the state of the soul and the gravity of the sin".¹⁷ Hence, the spiritual father-director, is not a judge or a tyrant, but a spiritual healer, who is capable of curing his children, a fellow-servant and true guide inspired by the Holy Spirit to show them the way that leads to eternal life.

Conclusion

In conclusion, having examined the nature of Christian spiritual direction, both in the fourth-century Cappadocian Father Basil the Great and in modern Orthodoxy, it becomes quite plausible that there is a close connection between them. Although certain practices fell into disuse with the passing of time, such as the public confession and the four levels of penitents, the main core has remained the same, that is, loyal to the teaching of the early Church Fathers. The Orthodox spiritual father guides his spiritual children towards the right path which leads to purification, illumination, and ultimate union with God. His vocation is certainly hard. Yet, he is there for everyone to give his advice and teach, not only by word, but silently by his mode of life too, and as precious instrument of God, to heal the spiritual patients from the heavy load of sin.

As we have already seen, the spiritual father is a 'doctor', a spiritual doctor, and the penance that he imposes is not a pun-

17. See Migne, P. G. 1857:1156.

ishment but a healing remedy. He guides others, not by imposing rules, but 'by sharing his life with them'. On the other hand, the spiritual children learn with the help of their director to gain control of the passions, to live and grow in virtue and, most important, to pray, not only for themselves, but for others too. "The great elders, whether of the past or of the present day, indeed constitute a guiding light, a supreme point of reference" (Ware 2000:142).

What is clear from the above is that the emphasis in the sacrament of confession and in the spiritual direction is not on the legal aspect, the forgiveness of sins alone, but on the healing of the soul through the prayers of the confessor and the grace of the Holy Spirit. It is a process of spiritual transformation which, through this treatment, aims at the reestablishment of the relationship with God which was interrupted as a consequence of sin. This transformation occurs with continuing effort to find its completeness in the sacrament of the Eucharist which nourishes us and makes us living members of the body of Christ. Such was and still is the role of the spiritual father. As the sacred Fathers say, he should care for others more than they care for themselves acting as the good shepherd of the Gospel who "lays down his life for the sheep" (John. 10:11).

Bibliography

- Alfeyev, H. 2002. *The Mystery of Faith. An introduction to the Teaching and Spirituality of the Orthodox Church*. London: Darton, Longman and Todd Ltd.
- Archimandrite Sophrony (Sakharov), 1991. *Saint Silouan the Athonite*. Essex, UK: Stavropegic Monastery of St John the Baptist.
- Basil the Great. 1996. Letters and Select Works: The treatise *De Spiritu Sancto* (On the Holy Spirit), in P. Schaff and H. Wace (eds.) 1996, *The Nicene and Post-Nicene Fathers*. 2nd series, vol. 8, Edinburgh; Michigan: T & T Clark/W. B. Eerdmans, pp.90, 239.
- Christou, P. 1978. Saint Basil the Great. Thessalonica.
- Chrysavgis, J. 1990. *Repentance and confession in the Orthodox Church*. Brookline, Mass: Holy Cross Orthodox Press.
- Demacopoulos, G. 2007. *Five Models of Spiritual Direction in the Early Church* [pdf]. Available at: < <http://www3.undpress.nd.edu/excerpts/P01124-ex.pdf>> (visited 23/5/13).

- Elder Paisios of Mount Athos, 1999. *Athonite Fathers and Athonite Matters*. Souroti, Thessalonica: Holly Convent of the Evangelist John the Theologian.
- Elder Paisios the Athonite, 2011. "On Confession of Sins", *Orthodox Outlet for Dogmatic Enquiries*, <http://www.oodegr.com/oode/pateres1/paisios/eksomologisi_1.htm> (visited 21/05/13).
- Gwyn McDowell, M. 2011. "Elder (Starets)", in J. A. McGuckin (ed.) 2011. *The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity*. Oxford & New York: Wiley-Blackwell, vol. 1, p. 219.
- Heppell, M. 1991. "The Role of the Spiritual Father in Orthodox Monasticism", in J. Loades (ed.) 1991. *Monastic Studies: The Continuity of Traditions*. Bangor, Gwynedd, Wales: Headstart History, vol. 2, p. 23.
- John Climacus, 1988. *The Ladder of Divine Ascent*, trans. Luibheid and Russell, New York: Paulist Press Step 26, p. 259.
- Koutsas, S. 1995. "The Spiritual Father: The Spiritual Paternity in the Light of the Orthodox Tradition", *Myriobiblos*,
< <http://www.myriobiblos.gr/texts/greek/koutsas.html>> (visited 23/05/13).
- Küng, H. 1968. *The Church*. London: Burns & Oates.
- Migne, P. – Accurante, J. *Patrologie Cursus Completus seu bibliotheca universalis, integra, uniformis, commoda, oeconomica, omnium SS. Patrum, Doctorum Scriptorumque Ecclesiasticorum, sive Latinorum, sive Graecorum, Patrologiae Graece*, Parisiis, 1857-1894. "St Basil the Great: *Oroi kat' Epitomen* and *Oroi kata Platos*". Vol. 31, p. 1040-1285.
- Moon, G. W. and Benner, D. G. 2004. *Spiritual Direction and the Care of the Soul: A Guide to Christian Approaches and Practices*. USA: Inter Varsity Press.
- Psarev, A. 2011. 'Repentance', in J. A. McGuckin (ed.) 2011. *The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity*. Oxford & New York: Wiley-Blackwell, vol. 2, pp. 468-9.
- Sayings of the Desert Fathers, 1984. Trans. Benedicta Ward. Kalamazoo, MI: Cistercian Publications.
- St Basil of Caesarea. Canonica Secunda. *To Amphilochius, concerning the Canons*. Letters 199, 217, Canons 34, 58. *The Catholic Encyclopedia*, <<http://www.newadvent.org/fathers/3202199.htm>> (visited 21/04/13).
- Saint Basil the Great. Library of the Greek Fathers and Ecclesiastical Writers. 1975-1978, vols. 52, 56. Athens: Publications of the Apostolic Deakonia of the Church of Greece. (Βασίλειος ο Μέγας.

- Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων. Τόμοι. 52, 56. Εκδόσεις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα, 1975-1978).
- Timiadis Aimilianos, Metropolitan of Calabria, 1967. *The Principles of Repentance*. Athens.
- Vlachos, I. 1990. *Kairos tou Poiesai (It is time to Act)*. Livadia, Greece: Birth of the Theotokos Monastery Press.
- Ware, K. 1990. 'The Spiritual Father in Saint John Climacus and Saint Symeon the New Theologian', in I. Hausherr 1990. *Spiritual Direction in the Early Christian East*. Kalamazoo, MI: Cistercian Publications, Vol. 116, pp. 8-13.
- Ware, K. 1994. "St Athanasios the Athonite: traditionalist or innovator?", in A. Bryer and M. Cunningham (eds.) 1996. *Mount Athos and Byzantine Monasticism. Papers from the Twenty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies*. Birmingham: Variorum, Ashgate Publishing, pp. 3-16.
- Ware, K. 2000. *The Inner Kingdom: Collected Works*. Vol. 1. Crestwood, New York: St Vladimir's Seminary Press.





ΑΡΧΙΜ. ΣΥΜΕΩΝ ΑΥΓΟΥΣΤΑΚΗ



Η ΤΡΙΠΛΗ ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ

Ο σύγχρονος και έκκοσμικευμένος άνθρωπος της εποχής μας, μόνο με τη σκέψη του θανάτου έρχεται σε σύγκρουση και κρίση. Χάνει τόν οικείο του και δεν είναι εις θέση ούτε να παρευρεθεί στην εξόδιο ακολουθία και στην ταφή του, ενώ δεν είναι λίγες οι φορές που χρειάζεται τη βοήθεια κάποιου ψυχολόγου ή ψυχιάτρου. Ο άνθρωπος του σήμερα έχει μυθοποιήσει τόν θάνατο, και μόνο στη σκέψη πώς μπορεί να έρθει, και μάλιστα άπροειδοποίητα, τόν κυριεύει ο τρόμος¹. Άσχέτως του ότι ο άνθρωπος από τό 1970 και έντεϋθεν είναι παρατηρητής του θανάτου, αφού καθημερινά βλέπει από την τηλεόραση και από τό διαδίκτυο έγκλήματα, δυστυχήματα και σφαγές, εξακολουθεί πάντοτε νά βγάξει τό πρόσωπό του έκτός του μυστηρίου του θανάτου². Καί βέβαια, αυτό τό φαινόμενο δεν τό παρατηρούμε μόνο στη Δύση που διακατέχεται από μία θρησκευτική και πολιτισμική σύγκρουση, αλλά και στόν Έλλαδικό χώρο, σε ανθρώπους που έκκλησιάζονται σχετικά συχνά.

Είναι τραγικό νά φοβάται ο άνθρωπος τόν θάνατο, τήν αναχώρηση από τό μάταιο τούτο κόσμο, ενώ τήν ίδια στιγμή δεν φοβάται τόν πνευματικό θάνατο και, φυσικά, ούτε τόν αιώνιο θάνατο.

Στίς παρακάτω σελίδες θά ασχοληθούμε, μέ βάση τή διδασκαλία της Όρθοδόξου Πίστewς, μέ τόν πνευματικό θάνατο, μέ τόν σωματικό ή φυσικό θάνατο και μέ τόν αιώνιο θάνατο.

1. Dr. Sandra Maxeiner, «Leben mit dem Tod - Woher unsere Angst vor dem Tod kommt und wie wir mit ihr umgehen können. Eine persönliche Erfahrung», http://www.huffingtonpost.de/sandra-maxeiner/leben-mit-dem-tod---woher-unsere-angst-vor-dem-tod-kommt-und-wie-wir-mit-ihr-umgehen-können-eine-personliche-erfahrung_b_5643647.html τελευταία επίσκεψη 10/3/2015.

2. B. Baacker, N. Hannon, N. Russel, *Death and Dying. Individuals and Institutions*, New York 1982, σελ. 14-15.

Πνευματικός θάνατος

Ὁ ἄνθρωπος εἶναι μία ψυχοσωματική ὄντοτητα ἀποτελούμενη ἀπό τήν ψυχή καί ἀπό τό σῶμα, ἀφοῦ ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἡ Γένεση «ἔπλασεν ὁ Θεός τόν ἄνθρωπον, χοῦν ἀπό τῆς γῆς καί ἐνεφύσησεν εἰς τό πρόσωπον αὐτοῦ πνοήν ζωῆς καί ἐγένετο ἄνθρωπος εἰς ψυχὴν ζῶσαν» (Γέν. 2,7). Ὁ ἄνθρωπος δέν ὑφίσταται ὡς μία ἀπλή βιολογική μονάδα, ἀλλά ὡς πρόσωπο πού διαθέτει λογική, ἐλεύθερη βούληση καί κυριαρχική ἐξουσία στήν κτίσις³.

Ἔτσι πλάσθηκε ἀπό τόν Θεό καί τοποθετήθηκε στόν Παράδεισο δίνοντάς του τήν ἐντολή, ὅπως τελειοποιηθεῖ καί νά φθάσει μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου στήν ἀθανασία καί στή θέωση. Ἄν καί ἐπλάσθηκε ἐν δυνάμει: «κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καί καθ' ὁμοίωσιν» (Γέν. 1,26), ἔπρεπε μέ τήν πνευματική ἄσκηση νά βιώσει τό κατ' εἰκόνα καί καθ' ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ. Προϋπόθεση τῆς τελειώσεως αὐτῆς εἶναι ἡ ἀνιδιοτελής ἀγάπη ὅχι μόνο πρὸς τόν Θεό ἀλλά καί πρὸς τόν πλησίον⁴. Ὁ προπρωτικός ἄνθρωπος εἶχε τά ἑξῆς προνόμια: α) τή δυνατότητα τῆς ἀθανασίας, β) τή δυνατότητα τῆς ἀναμαρτησίας, γ) τήν ἀθωότητα, ἀκακία καί ἀγαθότητα, δ) τήν ἀπάθεια καί ἔλλειψη ἀπό κόπο, μόχθο καί φθορά, ε) τήν κατοχή πολλῶν γνώσεων, καί αὐτῆς ἀκόμα τῆς διακρίσεως τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ⁵.

Γευόμενοι οἱ πρωτόπλαστοι τόν καρπό τῆς γνώσεως τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ, στήν οὐσία παραβίασαν τό θέλημα τοῦ Θεοῦ⁶. Οἱ συνέπειες πού προέκυψαν ἀπό τήν πράξη τους αὐτή ἔχουν ὡς ἀποτελέσματα: α) τήν ἐκδίωξη ἀπό τόν Παράδεισο, β) ὁ ἄνθρωπος παύει νά εἶναι πλέον ἀθάνατος, καί ἔρχεται ὁ θάνατος στή ζωή του, ὅπως ἐπίσης ἡ φθορά, ὁ πόνος, οἱ θλίψεις, γ) χάνει τήν προπρωτική ἀθωότητα καί ἀκακία του, ὅπως καί τήν ἀληθῆ θεογνωσία, ἀφοῦ οἱ γνώσεις του κατέστησαν γνώσεις τοῦ κακοῦ, δ) ἡ ἀμαύρωση τοῦ «κατ' εἰκόνα», ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος πρὶν τήν πτώση εἶχε τή σκέψη του

3. Γεωργίου Μαντζαρίδη, *Χριστιανική Ἠθική*, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 498-499.

4. Ἰωάννου Ρωμανίδου Πρωτοπρεσβυτέρου, *Τό Προπατορικό ἁμάρτημα*, Ἀθήνα 1989, σελ. 156.

5. Νικολάου Μητσόπουλου, *Θέματα Ὁρθοδόξου Δογματικῆς Θεολογίας, Πανεπιστημιακαί Παραδόσεις Δογματικῆς*, Ἀθήνα 2001, σελ. 194-195.

6. Νικολάου Μπρατσίου, *Ἀνθρωπολογία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, Ι. Ὁ ἄνθρωπος ὡς θεῖον δημιούργημα*, Ἀθήνα 1967, σελ. 295.

μόνο στον Θεό, στο άγνό και στο δίκαιο, ενώ ύστερα έκλινε στο κακό και στο πονηρό⁷.

Έτσι λοιπόν παύει από τον ψυχοσωματικό άνθρωπο ή άθανασία και έρχεται ο θάνατος. Ο Θεός επέτρεψε τον θάνατο και την διάλυση του ανθρώπου για τους εξής λόγους: α) για να μην υπάρξει άθανασία στο κακό και β) με την θέα του θανάτου να δώσει ο Θεός ευκαιρία μετανοίας στον άνθρωπο και να τον δοκιμάσει με τους πειρασμούς⁸. Με τον έρχομό, όμως, του Ίησου Χριστού και με την Ανάστασή Του έχουμε την ανάσταση του πνεύματος, ενώ στη Δευτέρα Παρουσία του Κυρίου μας θά συντελεστεί και η ανάσταση του σώματος⁹.

Βέβαια, όπως έχουμε αναφέρει παραπάνω, ο άνθρωπος φέρει την ελεύθερη βούληση και επιλέγει με τα βιώματά του τη ζωή ή τον θάνατο, το καλό ή το κακό, τον Θεό ή τον Διάβολο, τον Παράδεισο ή την Κόλαση. Ο Χριστός καλεί τον άνθρωπο, δέν του επιβάλλει την θέωση, αλλά προβάλλεται στον άνθρωπο, δέν καταλύεται ή ελευθερία του ανθρώπου στο όνομα της σωτηρίας του, γιατί αυτό θά σήμαινε αναθεώρηση του σκοπού της δημιουργίας. Ο άνθρωπος πλάσθηκε ελεύθερος και απομακρύνθηκε από τον Θεό ελεύθερος, με αποτέλεσμα ο ίδιος ελεύθερος πρέπει να επιστρέψει¹⁰. Ο άνθρωπος ζώντας επί της γης, έχει ως σκοπό να αγωνίζεται να βιώσει το «καθ' όμοίωσιν», δηλαδή τη Θέωση, να γίνει ένα με τον Θεό, κατά το «Άγιοι γίσεσθε, ότι εγώ Άγιός είμι» (Α΄ Πέτρ. 1,16)¹¹. Τα πραγματικά πρότυπα για τον άνθρωπο πρέπει να είναι οι Άγιοι, ο βίος και τό έργο τους, γιατί αυτή ή ζωή και ή δράση θά παρέχει στον άνθρωπο την άθανασία του πνεύματος¹².

Όταν ο άνθρωπος δέν ζει κατά Θεόν, και ο σκοπός του έγκειται στο να άμαρτάνει και να ζει τό πονηρό, τότε έρχεται σε αυτόν ο

7. Νικολάου Μητσόπουλου, *ό.π.*, σελ. 198-200.

8. Ιωάννου Ρωμανίδου Πρωτοπρεσβυτέρου, *ό.π.*, σελ. 157.

9. Νικολάου Μητσόπουλου, *ό.π.*, σελ. 373-378.

10. Γεωργίου Μαντζαρίδη, *Η περί θεώσεως του ανθρώπου διδασκαλία Γρηγορίου του Παλαμά*, Θεσσαλονίκη 1963, σελ. 45.

11. Νίκου Ματσούκα, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία. Έκθεση της όρθόδοξης πίστης σε άντιπαράθεση με την δυτική χριστιανοσύνη*, Τόμος Β΄, Θεσσαλονίκη 2003, σελ. 196.

12. Δημητρίου Τσάμη, *Άγιολογία της Όρθόδοξης Έκκλησίας*, Θεσσαλονίκη 1999, σελ. 150-151.

πνευματικός θάνατος¹³. Ὁ πνευματικός θάνατος εἶναι στήν οὐσία ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τόν Θεό, διότι δέν ἀφήνει νά ἐνεργήσει ἡ χάρις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ὁ θάνατος αὐτός δέν εἶναι τελειωτικός, ὅπως ὁ αἰώνιος θάνατος πού θά ἐξετάσουμε παρακάτω. Δέν εἶναι τελειωτικός, γιατί ὁ ἄνθρωπος διαισθανόμενος τόν πνευματικό του θάνατο, δηλαδή τήν ἀπομάκρυνσή του ἀπό τόν Θεό, πού αὐτό εἶναι οὐσιαστικά ἡ ἁμαρτία, δύναται νά ἀναστηθεῖ ζώντας τά Μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας¹⁴.

Ὁ πνευματικός θάνατος εἶναι ἐμφανής στή σημερινή κοινωνία. Ἡ ἀκοινωνησία ἐπικρατεῖ μεταξύ ἀνθρώπου καί Θεοῦ, ἀλλά καί μεταξύ τῶν ἀνθρώπων, κάτι πού παρατηρεῖ κανεῖς ὄχι μόνο στά ἄστικά κέντρα, ἀλλά καί στήν ἐπαρχία. Τό φαινόμενο τοῦ ἀτομικισμοῦ, σέ συνδυασμό μέ τήν ἠθική κρίση, τίς τόσες φοβίες, τίς αὐτοκτονίες, τήν αὐξηση τῆς ἀθεΐας, τήν ἔξαρση τοῦ θρησκευτικοῦ φονταμενταλισμοῦ, καί τήν οἰκονομική κρίση, ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος δέν ἐφαρμόζει οὔτε κἂν τό νόμο τῶν ἀνθρώπων, εἶναι ἐμφανές καί διαδεδομένο στήν κοινωνία μας. Αὐτό ὁδηγεῖ στόν πνευματικό θάνατο. Φυσικά, ὁ Χριστός μᾶς καλεῖ νά μετανοήσουμε, καί ὁ θάνατος νά μεταστραφεῖ καί νά γίνει Ἀνάσταση.

Γιά τόν πνευματικό θάνατο γίνεται ἐκτενέστερη μνεῖα στό κεφάλαιο τῆς Θεολογίας πού ὀνομάζεται «Χριστιανική Ἠθική»¹⁵. Ἡ Χριστιανική Ἠθική κατευθύνει τόν ἄνθρωπο πέρα ἀπό τά ὅρια ὅποιασδήποτε ἀνθρώπινης ἠθικῆς. Ὁ σκοπός της δέν εἶναι νά βελτιώσει ἢ ἀκόμα καί νά τελειοποιήσει τόν ἄνθρωπο σέ ψυχολογικό ἢ κοινωνικό ἐπίπεδο, ἀλλά ἡ καταξίωσή του ὡς προσώπου πού εἰκονίζει τόν Δημιουργό του. Ὁ σκοπός αὐτός πραγματοποιεῖται μέ τό ἄνοιγμα τῆς ἠθικῆς στήν πνευματική ζωή, στήν ὄντολογία τῆς καινῆς κτίσεως¹⁶.

Ὁ πνευματικός θάνατος δέν προκαλεῖ προβληματισμό, φόβο καί τρόπον στόν ἄνθρωπο τοῦ σήμερα, ἀλλά ἀντιθέτως ἐκεῖνος ἐπιδιώκει νά ζεῖ μέσα σέ αὐτό τό πνευματικό σκότος, μιᾶς καί συνεπάγεται ἀρκετές φορές μάταιες καί προσωρινές ἀπολαύσεις τοῦ χοϊκοῦ τούτου κόσμου.

13. Γεωργίου Μαντζαρίδη, *Χριστιανική Ἠθική*, σελ. 504-507.

14. Γεωργίου Μαντζαρίδη, *Ἡ περί θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου...*, ὁ.π., σελ. 44-47.

15. Νικολάου Μητσόπουλου, ὁ.π., σελ. 336.

16. Γεωργίου Μαντζαρίδη, *Χριστιανική Ἠθική*, σελ. 34.

Σωματικός ή φυσικός θάνατος

Στόν σωματικό θάνατο, καί μέ τήν όρολογία τής Ίατρικῆς, «βιολογικό θάνατο», ἔχουμε τόν χωρισμό τῆς ψυχῆς ἀπό τό σῶμα, ὅπου τό σῶμα παύει νά ὑπάρχει καί νά ὑφίσταται βιολογικῶς ὡς ζωντανός ὀργανισμός. Διακόπτεται ἡ φυσική ζωή τοῦ ἀνθρώπου, καί τό σῶμα νεκρώνεται βιολογικῶς, καί μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου ἀποσυντίθεται.

Κατά τή διδασκαλία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, θάνατος εἶναι ὁ χωρισμός τῆς ψυχῆς ἀπό τό σῶμα. Ἡ ψυχή μεταβαίνει σέ μία νέα κατάσταση, μία μέση κατάσταση τῶν ψυχῶν, ἐνῶ τό σῶμα ἀποσυντίθεται¹⁷. Οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας μας τό διατυπώνουν αὐτό ξεκάθαρα. Ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρείας γράφει: «ὁ θάνατος χωρισμός τῆς ψυχῆς ἀπό τοῦ σώματος ἐστί»¹⁸, ὁ Νύσσης Γρηγόριος: «οὐδέν ἕτερον ἐστί θάνατος, εἰ μή διάλυσις ψυχῆς τε καί σώματος»¹⁹, ἀλλά καί πάρα πολύ μέγάλος ἀριθμός Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας μας, οἱ ὁποῖοι μᾶς λέγουν γιά τήν ψυχή καί γιά τό σῶμα.

Γιά τήν ὑπαρξη ψυχῆς καί σώματος μιλοῦσαν ἤδη οἱ Ἀρχαῖοι Ἕλληνες. Ὁ Ἀριστοτέλης διαπιστώνει: «ἐτι δ' ἐπεὶ φαίνεται κινουσα τό σῶμα, ταύτας εὐλογον κινεῖν τὰς κινήσεις ἅς καί αὐτή κινεῖται. Εἰ δέ τοῦτο, καί ἀντιστρέψασιν εἰπεῖν ἀληθές ὅτι ἦν τό σῶμα κινεῖται, ταύτην καί αὐτή»²⁰. Διδάσκουν καί γιά τόν χωρισμό τῆς ψυχῆς ἀπό τό σῶμα κατά τόν θάνατο. Ὁ Ἀριστοτέλης γράφει σχετικά: «χωρισθεῖς δ' ἐστί μόνον τοῦθ' ὅπερ ἐστί, καί τοῦτο μόνον ἀθάνατον καί αἰδῖον. Οὐ μνημονεύομεν δέ, ὅτι τοῦτο μὲν ἀπαθές, ὁ δέ παθητικός νοῦς φθαρτός...»²¹. Οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἔχοντας μελετήσει προσεκτικά τήν ἀρχαία ἑλληνική γραμματεία, χρησιμοποίησαν τίς ἐκφράσεις καί τίς ἔννοιες τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ὡς συνεχιστές τους ἀρκετές φορές²².

Στήν ἐπιστήμη τῆς Ίατρικῆς ὑπάρχει ἡ διάκριση μεταξύ ἐγκεφαλικοῦ θανάτου καί βιολογικοῦ θανάτου. Στόν ἐγκεφαλικό θάνατο διαγιγνώσκουμε τή μή ἀναστρέψιμη βλάβη τοῦ ἐγκεφάλου, μέ μόνιμη ἀπώλεια ὅλων τῶν λειτουργιῶν τοῦ ἐγκεφαλικοῦ στελέχους

17. Νικολάου Μητσόπουλου, ὁ.π., σελ. 337.

18. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, *Στρωματεῖς* 7, 12. BEΠΕΣ 8, 279.

19. Γρηγορίου Νύσσης, *Ἀντιρρητικός πρὸς τὰ Ἀπολλιναρίου* 17, PG 45, 1153.

20. Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς* I, 406a 30-406 1.

21. Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς* III, 430a 22-25.

22. Karl Rahner, *Zur Theologie des Todes*, Freiburg-Basel-Wien 1963, σελ. 17.

(brainstemdeath). Έχει γίνει αποδεκτό ότι θάνατος του έγκεφάλου κατά την Ίατρική σημαίνει τόν θάνατο του ατόμου, δηλαδή τό βιολογικό τέλος του ατόμου. Ό έγκεφαλικός θάνατος θεωρείται ως ή διαχωριστική γραμμή μεταξύ ζωής και θανάτου του ατόμου. Ό έγκεφαλικός θάνατος εκφράζει τόν θάνατο του ατόμου, καί όχι τήν παρούσα ενός νεκρού έγκεφάλου μέσα σέ ένα ζωντανό ακόμη σώμα. Η ζωή εξασφαλίζεται μέ τόν κεντρικό ρυθμιστικό ρόλο συστημάτων, όπως του κεντρικού νευρικού, ένδοκρινικού καί ανοσιακού συστήματος, επί όλων των ζωντανών κυττάρων του οργανισμού. Ό βιολογικός θάνατος είναι για τήν Ίατρική ή παύση λειτουργίας της καρδιάς, μέ αποτέλεσμα τή νέκρωση όλου του σώματος. Κατά τήν Ίατρική ό έγκεφαλικός θάνατος ταυτίζεται μέ τόν βιολογικό θάνατο, αφού σηκώνει στόν πρώτο τά χέρια ψηλά καί σταματάει τήν ιατρική περίθαλψη, ενώ ταυτόχρονα παροτρύνει τήν οικογένεια για δωρεά οργάνων καί για τήν αφαίρεση των καλωδίων από τόν ασθενή, μέ συνέπεια καί τόν βιολογικό θάνατο²³.

Άσφαλώς, ό έγκεφαλικός θάνατος φέρνει αντιμέτωπη τήν Ίατρική μέ τήν Έκκλησία. Διότι για τήν Έκκλησία ό έγκεφαλικός θάνατος δέν είναι θάνατος, όπως τόν έννοει ή Ίατρική, λόγω της διαφορετικής ανθρωπολογικής θέσης που εκφράζουν οι δύο χώροι. Καί εδώ υπεισέρχεται ή Βιοηθική για νά δώσει λύσεις, προκειμένου νά αντιμετωπίσει τά αδιέξοδα, τά όποια δημιούργησαν οι Έπιστήμες πέραν της Ίατρικής, της Βιοτεχνολογίας καί της Βιογενετικής. Είναι αυτοί οι έπιστημονικοί χώροι που υπόσχονταν αλλά καί συνεχίζουν νά υπόσχονται λύσεις για όλα σχεδόν τά προβλήματα της εποχής μας, από τά προβλήματα της Ίατρικής, της Κτηνοτροφίας, της Γεωργίας, του Περιβάλλοντος καί της Οικονομίας. Τά αποτελέσματα από τήν πορεία των εφαρμογών τούς έφεραν αρκετές διαψεύσεις καί άπειρα αδιέξοδα. Έτσι, ή Βιοηθική παρουσιάστηκε ως ή Έπιστήμη που διακατέχεται από μία κοινή γλώσσα, μέ τήν όποία μπορούν νά επικοινωνήσουν οι άνθρωποι διαφορετικών πολιτισμικών καταβολών, καί που διαθέτει αισθητήρια για νά άφουγκράζεται τούς παλμούς καί νά διατυπώνει τόν προβληματισμό των σύγχρονων κοινωνιών. Μέ αυτόν τόν τρόπο προσπαθεί νά αντιμετωπίσει τούς

23. Άλκιβιάδου Κωστάκη, «Μεταμοσχεύσεις Ίστων καί Όργάνων», http://www.transplantation.gr/article_patients.asp?patient_id=&medicine_id=6&category_id=&article_id=267 τελευταία επίσκεψη 10/3/2015.

κινδύνους και να διώξει τις απειλές που κάνουν έφιαλτική την παρουσία τους²⁴. Έτσι λοιπόν, η Έκκλησία εισήλθε δυναμικά στον χώρο της Βιοηθικής θέλοντας να εξετάσει και να δώσει λύσεις από εκκλησιαστικής και θεολογικής σκοπιάς. Πρώτο τό Οικουμενικό Πατριαρχείο μπαίνει στον τομέα αυτό, με τη διοργάνωση συνεδρίων και με τη συγκρότηση ειδικών συνοδικών επιτροπών. Στη συνέχεια, τό 1998, η Έκκλησία της Ελλάδος ιδρύει Συνοδική Επιτροπή Βιοηθικής, οργανώνοντας και εκείνη χρήσιμα συνέδρια. Τέλος, και οι Θεολογικές Σχολές της Ελλάδος και της αλλοδαπής εντάσσουν στο πρόγραμμα των σπουδών τους μαθήματα Βιοηθικής²⁵.

Με την ιδέα του σωματικού θανάτου, τό μεγαλύτερο μέρος των ανθρώπων κυριεύεται από φόβο και τρόμο. Υπάρχει, ωστόσο, και μία μερίδα ανθρώπων που όχι μόνο δεν φοβάται τον θάνατο, αλλά στην ιδέα του θανάτου χαίρεται, όχι γιατί οι άνθρωποι αυτοί θέλουν να πεθάνουν, αλλά επειδή ζούν στην Έκκλησία και γνωρίζουν ότι είναι ένα τίποτα στά μάτια του Θεού. Επομένως, για εκείνους ό χωρισμός της ψυχής από τό σώμα είναι ή δυνατότητά τους να ζήσουν στη Βασιλεία των Ουρανών. Αυτοί δεν είναι άλλοι από τους Αγίους της Έκκλησίας μας, οι όποιοι προτού γίνουν Άγιοι ήταν θνητοί άνθρωποι. Στους Αγίους δεν υπάρχει ό φόβος του θανάτου, όπως και ή γνώση του πότε θά πεθάνουν. Αυτό που προκαλούσε και προκαλεί φόβο και τρόμο στους Αγίους ανθρώπους δεν είναι ό σωματικός θάνατος, αλλά κυρίως ό αιώνιος θάνατος που γνώριζαν πολύ καλά τί σημαίνει και τί δεινά προξενεί στον άνθρωπο.

Αιώνιος θάνατος

Ό αιώνιος θάνατος είναι ό θάνατος που πρέπει να προκαλεί στό ανθρώπινο γένος δέος και φόβο. Ό αιώνιος θάνατος σημαίνει την πνευματικώς άτελεύτητη κατάσταση μακριά από τον Θεό και τη Βασιλεία Του, από ψυχές ανθρώπων που δεν είχαν ζήσει επί της

24. Ανέστη Κεσελόπουλου, «Θεολογική αποτίμηση και ποιμαντική προσέγγιση στις προκλήσεις της βιοηθικής», *Πνευματική Διακονία*, Περιοδική έκδοση Τερᾶς Μητροπόλεως Κωνσταντίας και Άμμοχώστου, ἔτος 4ο (2011), τεύχος 10ο, σελ. 5-12.

25. Άλέξανδρου Σταυρόπουλου, «Βιοηθική και Όρθόδοξος Έκκλησία - Bioetica e Chiesa Ortodossa», *Επιστημονική Επετηρίδα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών (Ε.Ε.Θ.Σ.Π.Α.)*, τόμος ΜΒ', Αθήνα 2007, σελ. 213-231.

γῆς ἐν Χριστῷ καί κατά Χριστόν «ἐάν τις τόν ἐμόν λόγον τηρήσῃ, θάνατον οὐ μὴ θεωρήσῃ εἰς τόν αἰῶνα» (Ἰωάν. 8,51), «ὁ πιστεύων εἰς τόν υἱόν ἔχει ζωὴν αἰώνιον· ὁ δέ ἀπειθῶν τῷ υἱῷ οὐκ ὄψεται ζωὴν, ἀλλ' ἡ ὀργὴ τοῦ Θεοῦ μένει ἐπ' αὐτόν» (Ἰωάν. 3,36). Ὑπάρχει μία μέση κατάσταση τῶν ψυχῶν στὸν αἰώνιο αὐτὸ θάνατο ἀπὸ τὴν στιγμή τοῦ σωματικοῦ θανάτου μέχρι τὴ Δευτέρα Παρουσία καὶ τὴν τελικὴ κρίση, ὅπου θά συμμετέχει ὁ ἄνθρωπος πλέον ὡς ψυχοσωματικὴ ὄντοτητα «Προσδοκῶ Ἀνάστασιν νεκρῶν» ἀπὸ τὸ σύμβολο τῆς πίστεως, στὴ μακαριότητα τοῦ Παραδείσου ἢ «στὸν βάσανον τῆς κολάσεως»²⁶. Ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς γράφει: «Καὶ τοῦτο δὲ εἰδέναι δεῖ, ὅτι ὁ Θεὸς οὐ κολάζει τινὰ ἐν τῷ μέλλοντι, ἀλλ' ἕκαστος ἑαυτὸν δεκτικὸν ποιεῖ τῆς μετοχῆς τοῦ Θεοῦ. Ἔστι μὲν ἡ μὲν μετοχὴ τοῦ Θεοῦ τρυφή, ἡ δὲ ἀμεθεξία αὐτοῦ κόλασις»²⁷.

Στὴ μέση κατάσταση, οἱ ψυχές τῶν ἀμετανόητων ἀνθρώπων προγεύονται τὰ βάσανα τῆς μελλούσης κολάσεως. Στὴν εὐαγγελικὴ περικοπὴ τοῦ Λουκᾶ γιὰ τὸν πλούσιο καὶ γιὰ τὸν φτωχὸ Λάζαρο μᾶς γίνεται σαφές ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει οὐδεμία μεταβολὴ τῆς καταστάσεως αὐτῆς, ἀφοῦ προκύψει ὁ αἰώνιος θάνατος. Ὁ Ἀβραάμ ἐξηγεῖ στὸν πλούσιο τῆς παραβολῆς: «καὶ ἐπὶ πᾶσι τούτοις μεταξὺ ἡμῶν καὶ ὑμῶν χάσμα μέγα ἐστήρικται, ὅπως οἱ θέλοντες διαβῆναι ἔνθεν πρὸς ὑμᾶς μὴ δύνωνται, μηδὲ οἱ ἐκείθεν πρὸς ἡμᾶς διαπερῶσιν» (Λουκ. 16,26). Φυσικά, ὁ τέλειος καὶ δίκαιος κριτὴς εἶναι ὁ Θεός, ὁ ὁποῖος «κρινεῖ τὴν οἰκουμένην ἐν δικαιοσύνῃ καὶ λαοὺς ἐν τῇ ἀληθείᾳ αὐτοῦ» (Ψαλμ. 95,13).

Ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία γιὰ νὰ κερδοσκοπήσῃ τὸν 15ο αἰώνα, ἐφεῦρε τὰ «συγχωροχάρτια», στὰ λατινικά *indulgentia*. Ὅποιος ἀγόραζε τὰ λεγόμενα «συγχωροχάρτια», κατὰ τὴν καθολικὴ πίστη ἄλλαζε τὴν πνευματικὴν κατάστασιν τῶν κεκοιμημένων προγόνων του, ὥστε ἀπὸ τὴν κατάστασιν τῆς κολάσεως νὰ μεταβοῦν στὴν ἐπουράνιον Βασιλείαν. Ὁ μεγάλος Θεολόγος Μαρτίνος Λούθηρος δὲν μποροῦσε νὰ τὸ δεχτεῖ, καὶ ξέσπασε μία μεγάλη ἐπανάστασις. Μὲ τὸ ἔναυσμα αὐτῆς, τὸ 1517, μὲ τίς 95 θέσεις τοῦ Λουθήρου πού ὁ ἴδιος τοιχοκόλλησε στὴν πόρτα τοῦ Ναοῦ τοῦ Ἀνακτόρου τῆς Βυρτεμβέργης ἐναντίον τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, γεννήθηκε ὁ Προτε-

26. Νικολάου Μητσόπουλου, ὁ.π., σελ. 353.

27. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Κατὰ Μανιχαίων* PG 94, 1545D-1548A.

σταντισμός²⁸. Εύτυχως, η Καθολική Έκκλησία έχει αφαιρέσει από τη Διδασκαλία της τα «συγχωροχάρτια». Ανάλογες μορφές υπήρξαν περιστασιακά και στην καθ' ημάς Ανατολή, όπως για παράδειγμα τα «συγχωροχάρτια» που εξέδιδε το 1790 ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Αβράμιος²⁹, και δυστυχώς δεν ήταν ο μόνος³⁰. Φυσικά, σήμερα ούτε στην Όρθοδοξη Έκκλησία έχουμε τα φαινόμενα αυτά, πέραν από όρισμένους κερδοσκόπους κληρικούς που έκμεταλλεύονται την αγάπη και την έλεημοσύνη των πιστών, δίνοντάς τους να πιστέψουν ότι με την έλεημοσύνη και μόνο θα αλλάξουν την πνευματική κατάσταση των οικείων κεκοιμημένων τους.

Ο θάνατος είναι υπαρκτός από τη στιγμή που θα γεννηθεί ο άνθρωπος. Το μόνο σίγουρο στη ζωή είναι ο θάνατος, και τίποτα άλλο. Ο άνθρωπος είναι ανάγκη να συνειδητοποιήσει ότι ο φόβος του δεν θα πρέπει να είναι ο φυσικός θάνατος, αλλά ο πνευματικός

28. Νίκου Ματσούκα, *Ο Προτεσταντισμός*, Θεσσαλονίκη 2005, σελ. 39-40.

29. Βλέπε Συγχωροχάρτι Πατριάρχου Ιεροσολύμων Αβράμιου, Αρχείο Φίλιππου Ήλιου: «Αβράμιος έλέω Θεού Πατριάρχης της Αγίας Πόλεως Ιερουσαλήμ και Πάσης Παλαιστίνης. Η μετριότης ήμῶν από της χάριτος, δωρεᾶς τε καί ἐξουσίας τοῦ Παναγίου καί Ζωαρχικοῦ Πνεύματος της δοθείσης παρά τοῦ Σωτῆρος ήμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῖς Θείοις καί Ἱεροῖς αὐτοῦ Μαθηταῖς καί Ἀποστόλοις, εἰς τό δεσμᾶν τε καί λύειν τάς τῶν ἀνθρώπων ἀμαρτίας εἰρηκότος αὐτοῖς, λάβετε Πνεῦμα Ἅγιον, ἄν τινων ἀφῆτε τάς ἀμαρτίας, ἀφίενται αὐτοῖς, ἄν τινων κρατήτε, κεκράτῳνται καί ὅσα ἄν δήσητε καί λύσητε ἐπὶ τῆς γῆς, ἔσται δεδεμένα καί λελυμένα ἐν τοῖς Οὐρανοῖς. Ἐξ ἐκείνων δέ καί εἰς ἡμᾶς ἀλληλοδιαδόχως ταύτης διαβάσης της Θείας Χάριτος, ἔχει συγκεχωρημένον καί τό κατὰ Πνεῦμα αὐτῆς τέκνον (κενός χώρος γιά τό ὄνομα). Εἰ ὅσα καί αὐτός ὡς ἄνθρωπος ἡμαρτε καί εἰς Θεόν ἐπλημμέλησεν, ἐν λόγῳ ἢ ἔργῳ ἢ διανοίᾳ. Ἐκουσίως ἢ ἀκουσίως καί ἐν πάσαις αὐτοῦ ταῖς αἰσθήσεσι. Καί ἡ ὑπό κατάραν, ἡ ἀφορισμόν Ἀρχιερέως, ἡ Ἱερέως ἐγένετο, ἡ πατρός ἢ μητρός αὐτοῦ, ἡ τῷ ἰδίῳ ἀναθέμα τι ὑπέπεσεν, ἡ ὄρκον παρέβη, ἡ ἄλλως τισίν ἀμαρτήμασιν ὡς ἄνθρωπος ὢν, κατὰ διαφόρους καιρούς περιεπάρη, καί ταῦτα πνευματικές πατράσιν ἐξομολογήσατο, καί τόν παρ' αὐτῶν Κανόνα ἐκ καρδίας ἐδέξατο, καί πληρώσαι προεθυμήθη. Ἐκ πάντων τούτων της ἐνοχῆς τε καί τοῦ δεσμοῦ λύομεν αὐτόν, καί ἐλεύθερον ἔχομεν καί συγκεχωρημένον τῇ παντοδυνάμῳ ἐξουσίᾳ καί χάριτι τοῦ Θεοῦ καί προσκυνητοῦ Πνεύματος. Ὅσα δέ διά λήθην ἀνεξομολόγητα εἶασε, κάκεῖνα πάντα συγχωρήσοι ἐν αὐτῷ ὁ Ἐλεήμων Θεός δ' ἰδίαν φιλανθρωπίαν, καί ἀγαθότητα. Πρεσβεΐαις της Ὑπερευλογημένης Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καί ἀεί Παρθένου Μαρίας. Τοῦ Ἁγίου ἐνδόξου πανευφήμου Ἀποστόλου Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου καί πρώτου Τεράρχου τῶν Ἱεροσολύμων, καί πάντων τῶν Ἁγίων ἀμήν. 1780».

30. Φίλιππου Ήλιου, «Συγχωροχάρτια», *Τά Ιστορικά*, τεύχη 1 καί 3, Ἀθήνα 1983.

θάνατος. Ἐάν ὁ ἄνθρωπος δέν ἀναστηθεῖ μέσα στήν Ἐκκλησία καί στά μυστήριά της, θά ἔχει ὡς συνέχεια καί συνέπεια τόν αἰώνιο καί παντοτινό θάνατο.

Χριστός ἀνέστη ἐκ νεκρῶν
θανάτῳ θάνατον πατήσας
καί τοῖς ἐν τοῖς μνήμασι
ζωήν χαρισάμενος.



ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1) Ἀρθρα-Μονογραφίες

Ἡλιοῦ Φίλιππος, «Συγχωροχάρτια», *Τά Ἱστορικά*, τεύχη 1 καί 3, Ἀθήνα 1983.

Κεσελόπουλος Ἀνέστης, «Θεολογική ἀποτίμηση καί ποιμαντική προσέγγιση στίς προκλήσεις τῆς βιοηθικῆς», *Πνευματική Διακονία*, Περιοδική ἔκδοση Ἱερᾶς Μητροπόλεως Κωνσταντίας καί Ἀμμοχώστου, ἔτος 4ο (2011), τεῦχος 10ο.

Κωστάκης Ἀλκιβιάδης, «Μεταμοσχεύσεις Ἰστών καί Ὀργάνων», http://www.transplantation.gr/article_patients.asp?patient_id=&medicine_id=6&category_id=&article_id=267 τελευταία ἐπίσκεψη: 10/3/2015.

Μαντζαρίδης Γεώργιος, *Ἡ περί θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ*, Θεσσαλονίκη 1963.

Ὁ αὐτός, *Χριστιανική Ἠθική*, Θεσσαλονίκη 2000.

Ματσούκας Νίκος, *Δογματική καί Συμβολική Θεολογία. Ἐκθεση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως σέ ἀντιπαράθεση μέ τήν δυτική χριστιανοσύνη*, Τόμος Β', Θεσσαλονίκη 2003.

Ὁ αὐτός, *Ὁ Προτεσταντισμός*, Θεσσαλονίκη 2005.

Μητσόπουλος Νικόλαος, *Θέματα Ὀρθοδόξου Δογματικῆς Θεολογίας*, Πανεπιστημιακαί Παραδόσεις Δογματικῆς, Ἀθήνα 2001.

Μπρατσιώτης Νικόλαος, *Ἀνθρωπολογία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, I. Ὁ ἄνθρωπος ὡς θεῖον δημιούργημα*, Ἀθήνα 1967.

Ρωμανίδης Ἰωάννης, Πρωτοπρεσβύτερος, *Τό Προπατορικό ἀμάρτημα*, Ἀθήνα 1989.

Σταυρόπουλος Άλέξανδρος, «Βιοηθική καί Όρθόδοξος Έκκλησία - Bioetica e Chiesa Ortodossa», Έπιστημονική Έπετηρίδα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Άθηνών (Ε.Ε.Θ.Σ.Π.Α.), τόμος ΜΒ΄, Άθήνα 2007.

Τσάμης Δημήτριος, Άγιολογία της Όρθόδοξης Έκκλησίας, Θεσσαλονίκη 1999.

Baacker B., Hannon N., Russel N., *Death and Dying. Individuals and Institutions*, New York 1982.

Maxeiner Sandra, «Leben mit dem Tod - Woher unsere Angst vor dem Tod kommt und wie wir mit ihr umgehen können. Eine persönliche Erfahrung», http://www.huffingtonpost.de/sandra-maxeiner/leben-mit-dem-tod---woher-unsere-angst-vor-dem-tod-kommt-und-wie-wir-mit-ihr-umgehen-können-eine-personliche-erfahrung_b_5643647.html τελευταία επίσκεψη: 10/3/2015.

Rahner Karl, *Zur Theologie des Todes*, Freiburg-Basel-Wien 1963.

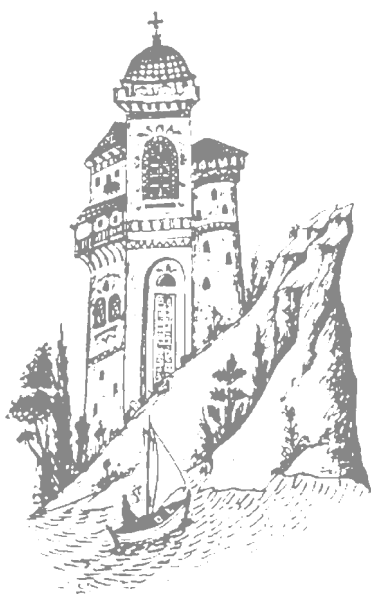
2) Πηγές

Άριστοτέλης, *Περί Ψυχής*, τόμ. 1,3.

ΒΕΠΕΣ, έκδ. Άποστολικής Διακονίας, Άθήνα, τόμ. 8.

Patrologiae Graecae PG, έκδ. J.P. Migne, Paris, τόμ. 45, 94.







ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΠΑΧΥΓΙΑΝΝΑΚΗΣ

Πρωτοπρεσβύτερος

ΕΙΣΟΔΕΥΟΝΤΑΣ ΣΤΗ ΒΑΣΙΛΕΙΑ

(ή τυπική και θεολογική έρμηνεία του Καιρού)

*Εισήγηση στο συνέδριο τῶν ιεροψαλτῶν Ν. Ηρακλείου Κρήτης
Διημερίδα: ἡ ψαλτική τέχνη στήν ὀρθόδοξη λατρεία
(24-25 Ὀκτωβρίου 2014)*

«Ένας από τούς φημισμένους Πατέρες τῆς Ἑρήμου στήν Αἴγυπτο τοῦ 4ου αἰῶνα, ὁ ἅγιος Σεραπίων ὁ Σινδωνίτης, ταξίδευε μιά φορά γιά προσκύνημα στή Ρώμη. Ἐκεῖ τοῦ εἶπαν γιά μιά περίφημη ἔγκλειστη γυναίκα, πού ζοῦσε σ' ἕνα μικρό δωμάτιο, χωρίς ποτέ νά βγαίνει ἔξω. Διαπιστώνοντας γιά τόν τρόπο τῆς ζωῆς της –γιατί ὁ ἴδιος ἦταν ἕνας μέγας περιπλανώμενος–, τήν ἐπισκέφτηκε καί τή ρώτησε: “Γιατί κάθεσαι ἐδῶ;” κι ἐκείνη τοῦ ἀπάντησε: “Δέν κάθομαι. Ταξιδεύω”.

Ὁ κάθε χριστιανός θά μπορούσε νά χρησιμοποιήσει αὐτά τά λόγια γιά τόν ἑαυτόν του. Τό νά εἶσαι χριστιανός σημαίνει νά εἶσαι ταξιδιώτης. Ταξιδεύουμε μέσω τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τῆς καρδιάς σ' ἕνα ταξίδι, πού δέν μετρίεται μέ τίς ὥρες τοῦ ρολογιοῦ ἢ μέ τίς ἡμέρες τοῦ ἡμερολογίου, γιατί εἶναι ἕνα ταξίδι ἔξω ἀπό τόν χρόνο καί μέσα στήν αἰωνιότητα»¹.

Ἀπλῶς πρέπει νά συνειδητοποιήσουμε ὅτι σ' αὐτό τό ταξίδι χρειάζεται ν' ἀνακαλύψουμε τήν πραγματική φύση τοῦ ταξιδιοῦ καί τόν προορισμό του, πού δέν εἶναι μιά ἀτομική ἀνακάλυψη ἀλλά μιά συλλογική ἐμπειρία, μέ τήν ὁποία ἐπαληθεύει ὁ καθένας ὅ,τι ἔχει διδαχθεῖ ὡς Παράδοση καί τήν ὁποία καλεῖται νά ξαναζήσει προσωπικά, ὡς δωρεά τῆς θείας ἀποκαλύψεως.

1. Ὁ Ὁρθόδοξος Δρόμος, Καλλίστου Γουέαρ, σελ. 9.

Σκοπός του ταξιδιού μας είναι η επανεύρεση της Βασιλείας του Θεού και η είσοδός μας σ' αυτήν. Καί σ' αυτή την επανεύρεση χρειαζόμαστε την καθοδήγηση, νά δοῦμε πέρα από την «ἐντὸς ἡμῶν βασιλεία»², ποιούς δείχτες πρέπει ν' ακολουθήσουμε και ποιούς θά πρέπει νά ἔχουμε συντρόφους και συνοδίτες. Σέ ποιούς σταθμούς θά σταματήσουμε γιά ἀνεφοδιασμό και ποιά μονοπάτια θ' ἀκολουθήσουμε γιά νά τελειώσουμε ἄσφαλτα τήν ὁδό, εἰσοδεύοντας στή Βασιλεία. Σ' αὐτά τὰ ἐρωτήματα ἡ ἀπάντηση ἀπό μέρους τῆς ἱερᾶς Παραδόσεως τῆς ὀρθοδόξου θεολογίας εἶναι σαφής. Ἡ θεμελιακή πράξη πού συγκροτεῖ, ζωογονεῖ, και ὁλοκληρώνει τή Βασιλεία εἶναι ἡ Ἐκκλησία, πού συνάγει τόν λαό τοῦ Θεοῦ στήν Εὐχαριστία, στόν ἴδιο τόπο, «ἐπὶ τὸ αὐτό»³ - «εἰς τὸ δεῖπνον τοῦ γάμου τοῦ ἀρνίου»⁴, ὅπου ὅλα τὰ τέκνα τοῦ Θεοῦ «τὰ διεσκορπισμένα»⁵, ἐνώνονται εἰς «ἐν σῶμα και ἐν πνεῦμα...ἐν μιᾷ ἐλπίδι τῆς κλήσεως...»⁶. Ψηλαφοῦν τή μεταμορφωτική διάσταση τῆς ἀνθρώπινης φύσεως ἐν Χριστῷ και σταθεροποιοῦν τόν βηματισμό τους στά μονοπάτια τῆς αἰωνιότητος, καθὼς τρέφονται μέ τήν ἄσπιλη Σάρκα και τό ζωοποιόν Αἷμα Του, μετέχοντας στή χαρά τοῦ αἰωνίου Πάσχα.

Ἡ προετοιμασία γιά τόν ἀκριβῆ και ἄσφαλο βηματισμό μας γίνεται μέ τήν εἰσοδό μας στόν Ναό. Ἐκεῖ ἀντιλαμβανόμεθα ὅτι εἶναι ἓνας ξεχωριστός χώρος «κατειλημμένος» ἀπό τή ζωντανή παρουσία τοῦ Θεοῦ, ὅπου ὁ Ἰδιος ὁ Θεός «ἐνοικεῖ και ἐμπεριπατεῖ»⁷. Εἰσερχόμενοι στόν Ναό, ὅλοι οἱ πιστοί, κληρικοί και λαϊκοί «παίρνουμε καιρό», δηλαδή συνειδητοποιοῦμε ὅτι μπαίνουμε σέ μιᾷ ἄλλῃ διάσταση τόπου και χρόνου, γινόμαστε ὀργανικά μέλη ἑνός θεανθρώπινου μυστηρίου, πού συντελεῖται στόν καθένα πιστό χωριστά και σέ ὅλη τή λειτουργική κοινότητα.

Στό ἐπίπεδο αὐτό τοῦ πνευματικοῦ βάθους πού εἰσερχόμεθα, «καλούμαστε νά ξεπεράσουμε κάθε στοιχεῖο καθαρὰ αἰσθητικό, πού εἶναι πάντα ἀπλῶς ἓνα ἐκφραστικό μέσο, γιά νά συλλάβουμε τήν Ὁραϊότητα τοῦ οὐρανίου (κάλλους), στό ὁποῖο εἶναι προορισμένος νά προσφέρει

2. Λουκ. 17.21.

3. Πράξ. 2.44.

4. Ἀποκάλ. 19.9.

5. Ἰωάν. 4.52.

6. Ἐφεσ. 4.4.

7. Ρ.Γ. 98,384.

θυσία ὁ λειτουργικός ἄνθρωπος, ὡς “ἡ καινή κτίσις”⁸. Γι’ αὐτό κι ἡ κάθε μας πράξη καί στάση ἀπό τότε πού θά εἰσέλθουμε στὸν Ναό, ὅπως εἶναι τό ἄναμμα τοῦ κεριοῦ, ἡ προσκύνηση τῶν εἰκόνων, ἡ εὐλογία τοῦ ἱερέως μέ τὸν ἀσπασμὸ τῆς χειρὸς του ἀπὸ τοὺς ἔχοντας κάποια διακονία στὸ ἱερό Βῆμα, ἢ στὸ ἱερό Ἀναλόγιο καί ὅλους ὅσοι ἐπιμελοῦνται τῆς εὐταξίας τοῦ Ναοῦ, ἡ στάση μας, γενικῶς, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀκολουθιῶν τῆς Συνάξεως καί ὅ,τι ἄλλο συμβάλλει σ’ αὐτὴ τὴ λειτουργικὴ μας συνοδοιπορία, ἔχει τό βάρος καί τὴν ἀξία τοῦ Καιροῦ.

Ὅλα αὐτὰ ἀποτελοῦν τοὺς σημαντικούς καί ἀποφασιστικούς δεῖχτες πού μᾶς εἰσοδεύουν στὴ Βασιλεία, ἀλλ’ εἰδικότερα γιὰ τοὺς ἀποτελοῦντες τὴν τάξη τῆς εἰδικῆς ἱερωσύνης: Ἐπισκόπους, Ἱερεῖς, Διακόνους, πού εἶναι ἐπιφορτισμένοι, κατὰ κύριον λόγο, μέ τὴν τέλεση τῆς ἀναιμάκτου ἱεουργίας, ὑπάρχει μιὰ καθορισμένη ἀκολουθία, «ἡ Τάξη τοῦ Καιροῦ», πού ἀπαραιτήτως πρέπει νά γίνῃ ἀπὸ τοὺς μέλλοντας νά τελέσουν τό Μυστήριον τῆς Θ. Εὐχαριστίας. Σ’ αὐτὴ τὴν Τάξη θά ἀναφερθεῖ ἡ δικὴ μας εἰσήγησις, τὴν ὁποία χωρίσαμε σέ δύο μέρη: α) Στὴν καθ’ αὐτό τυπικὴ διάταξη τῆς Ἀκολουθίας τοῦ Καιροῦ καί β) Στὴ θεολογικὴ ἐρμηνεία τοῦ Καιροῦ, ὡς τὴν κατ’ ἐξοχὴν συνειδητοποίηση τῆς εἰσόδου συνόλου τοῦ πληρώματος τῶν πιστῶν στὴ Βασιλεία.

Ἡ τυπικὴ διάταξη τοῦ Καιροῦ

α) Ὁ Καιρὸς τῶν Ἱερέων μὴ ὄντος Ἐπισκόπου. Κατὰ κανόνα λαμβάνεται στὸν Σολέα, μετὰ τὴν α’ ἐκφώνηση τῶν Καθισμάτων τοῦ Ὁρθρου. Ἐξερχόμενοι τοῦ ἱεροῦ Βήματος, μεταβαίνουν ἐκ τῆς δεξιᾶς καί ἀριστερᾶς θύρας, φέροντες ρᾶσο, καμηλαύκι⁹, μόνο του ἢ μέ ἐπιρριπτάριο ἀναλόγως ὁ καθεὶς μέ τὰ διάσημα τοῦ ὁφφικίου του. Προσέρχονται ἐνώπιον τοῦ ἐπισκοπικοῦ Θρόνου, καί ποιοῦν πρό

8. Εὐδοκίμοφ, *Ἡ προσευχὴ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, σελ. 15, 16.

9. Οἱ κληρικοί μέχρι τὸ 1669 εἶχαν ὡς κάλυμμα τῆς κεφαλῆς τους τὸ ἀρχαῖον σκεᾶδιον, τὸ ὁποῖον ἀπερρίφθη ἀπὸ τὸν Τουρκοκρατούμενον Κλήρον, ἐπειδὴ καί οἱ Φράγκοι καί οἱ Ἑνετοί, «οἱ ἐχθροὶ τοῦ Σουλτάνου» τὸ φοροῦσαν. Τό διεδέχθη τὸ κ α μ η λ α υ κ ι ο ν τῶν ἐρημιτῶν, διαφορετικὸ ὅμως τοῦ σημερινοῦ «ὑπερψήλου, ἀκάμπτου βαρέως, ἀνθυγιεινοῦ καί γενιτσαρικήν εὐαίσθησίαν ἀποπνέοντος». Γι’ αὐτό, ὅπως σημειώνει ὁ Πρωτ. Κων. Καλλίνικος «πρέπει νά ἐπανέλθῃ εἰς τὴν ἀρχικὴν μορφήν τοῦ χαμηλοῦ, μαλακοῦ καί ἀφελοῦς καλογηρικοῦ σκούφου» (*Ὁ Χριστιαν. Ναός...*, σελ. 530).

αὐτοῦ μετάνοιαν καί, ἐν συνεχείᾳ, ἔρχονται πρό τῆς κλειστῆς Ὁραίας Πύλης, καί ἄρχονται τῆς ἀκολουθίας τοῦ Καιροῦ, ποιοῦντες προσκυνήματα τρία, λέγοντες ἕκαστος καθ' ἑαυτόν: «Ὁ Θεὸς ἰλάσθητί μοι τῷ ἁμαρτωλῷ...». Κατόπιν λέγουν τὰ τρία κατανυκτικά τροπάρια «Ἐλέησον ἡμᾶς...» καί εἰς τό «Καὶ νῦν...» ἀνοίγονται τὰ βημόθυρα καί ἄρχεται ἡ κατά σειρά προσκύνηση τῶν εἰκόνων τοῦ τέμπλου, ἀπὸ ὅλους πού λαμβάνουν Καιρόν. Ἔρχονται πάλι μπροστά στήν Ὁραία Πύλη καί ὁ πρῶτος τῇ τάξει λέει τήν εὐχή: «Κύριε, ἑξαπόστειλον τὴν χειρὰν σου... καὶ ἐνίσχυσόν με... ἵνα παραστάς...». Σέ μερικές φυλλάδες ἡ εὐχή ἀναφέρεται στὸν πληθυντικό «ἐνίσχυσον ἡμᾶς», δοκιμότερον ὅμως εἶναι νὰ λέγεται στὸν ἐνικό, ἀφοῦ ἕνας πάντοτε εἶναι ὁ Θύτης, ὁ τελῶν τὴν ἀναίμακτη ἱερουργία, οἱ δέ λοιποὶ εἶναι ἀπλῶς οἱ συλλειτουργοὶ καί συμπαραδρεύουν. Μετὰ τὴν Ἀπόλυση στρέφονται πρὸς τὸν λαὸ καί δι' ἐλαφρᾶς ὑποκλίσεως ζητοῦν συγχώρεση μέ τὰ χέρια σταυρωμένα ἐπὶ τοῦ στήθους.

Ἀκολουθῶς, εἰσέρχονται στό ἱερό Βῆμα κατ' ἀντίθετη πορεία τῆς ἐξόδου τους, λέγοντας καθ' ἑαυτούς: «Εἰσελεύσομαι εἰς τὸν οἶκόν σου...», ἀσπάζονται τὴν ἁγία Τράπεζα καί τό ἱερόν Εὐαγγέλιο ὁ ἱερεὺς καί μόνο τὴν ἁγία Τράπεζα ὁ διάκονος καί ἀπέρχονται ἀπεκδυόμενοι τὰ κοσμικά τους ἐνδύματα καί ἐνδυόμενοι τὰ ἁμφιά τους, κατὰ τὴν τάξη τοῦ ἰσχύοντος Ἱερατικοῦ.

Ὁ Καιρὸς κατὰ τὴν Θ. Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων Δώρων, λαμβάνεται «κατὰ ἓνα ἀπέριττο καὶ ἀρχαιοπρεπῆ τρόπο, τόσο ταιριαστό μέ τὸν “συνεσκιασμένον καὶ πενθηρό”, κατὰ τὸν Θεόδωρο Στουδίτη, χαρακτηῖρα τῶν Προηγιασμένων», μόνο μέ μετάνοια στὸν Ἐπισκοπικό θρόνο καί προσκυνήματα τρία πρό τῆς Ὁραίας Πύλης ἐν σιγῇ ἢ μέ τό «Ὁ Θεὸς ἰλάσθητί μοι τῷ ἁμαρτωλῷ ...» ἢ τό «Δι' εὐχῶν τῶν ἁγίων πατέρων ἡμῶν...» ψιθυριστά καί ἀσπασμόν τῶν Ἀγίων εἰκόνων¹⁰.

Καταλληλότερος χρόνος εἶναι ἀμέσως μετὰ τὴν ἑναρξή τῆς Θ' Ὁρας, οὕτως ὥστε νὰ εἶναι ἐνδεδυμένος (ὁ ἱερεὺς) γιὰ νὰ θυμιάσει κατὰ τὴν ψαλμωδία τῶν Μακαρισμῶν ἢ μετὰ τό «Ὁ Θεὸς οἰκτειρῆσαι ἡμᾶς». «Ἄν ὁ ἱερεὺς κρίνει ἀνεπαρκῆ τὸν χρόνον αὐτόν γιὰ νὰ λάβει Καιρόν, νὰ ἐνδυθεῖ καί νὰ θυμιάσει, μπορεῖ βεβαίως νὰ λάβει Καιρόν ἐνωρίτερον», σημειώνει ὁ ἀείμνηστος καθηγητῆς Ἰωάννης Φουντούλης¹¹.

10. Βλ. καί Ἰωάν. Φουντούλη, *Ἀπαντήσεις*, τόμ. Α', σελ. 158, 159.

11. *Ἀπαντήσεις*, ὅ.π., τόμ. Α', σελ. 160.

Ἐκτός ἀπό τήν Προηγιασμένη Λειτουργία, ὁ «Καιρός» συνδέεται μέ τόν Ἑσπερινό καί τή Λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου (Μ. Πέμπτη, Μ. Σάββατο), πού οἱ λειτουργοί λαμβάνουν «Καιρό» στόν Ὅρθρο, ψαλλομένου τοῦ Κανόνος «Κύματι θαλάσσης», ὁ ὁποῖος ἐπέχει θέση Μεσονυκτικοῦ. Ἐπίσης καί στήν περίπτωση τῆς παραμονῆς τῶν Χριστουγέννων καί τῶν Θεοφανείων.

Σχετικά μέ τά Μυστήρια τοῦ ἱεροῦ Βαπτίσματος, τοῦ Χρίσματος καί τοῦ Γάμου δέν ὑπάρχει θέμα, ἀφοῦ στήν ἀρχική πράξη τῆς Ἐκκλησίας ἦταν ἐνταγμένα στό Μυστήριο τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Καί ἂν δέν ἐπανέλθουμε σ' αὐτή τήν παλαιά τάξη θά βρισκόμαστε πάντα σέ ἀταξία. Τό μόνο πού ἀπομένει ἀκόμη συνδεδεμένο μέ τή Θεία Λειτουργία εἶναι τό Μυστήριο τῆς Ἱερωσύνης.

Τό πότε διεμορφώθη καί εἰσήχθη ἡ Ἀκολουθία τοῦ «Καιροῦ» στή σημερινή της μορφή δέν τό γνωρίζομε, εἶναι προφανῶς ἀντικείμενον πληρεστέρας ἐρεύνης. Πάντως, ἀπό τοὺς πρώτους χρόνους ὑπῆρχε σέ ἀπλές μορφές ἡ προετοιμασία τῶν κληρικῶν πού ἐπρόκειτο νά τελέσουν τό μυστήριο τῆς Θείας Εὐχαριστίας καί «ἡ ἔναρξη τῆς θείας λειτουργίας ἐσημειοῦτο δι' Ἀγιογραφικῶν ἀναγνωσμάτων, ἐνδεδυμένων τῶν λειτουργῶν, εἰς τά παστοφῶρια καί εἰσερχομένων κατά τήν μικράν Εἴσοδον εἰς τό Ἱερόν Βῆμα». Ἡ διάταξη αὕτη εἶναι μεταγενεστέρα (πιθανῶς ἀπό τοῦ Η' ἕως τοῦ ΙΒ' αἰῶνος), διότι «ἡ ἀπό τοῦ *Εὐλόγημένη* καί τῶν Ἀντιφώνων μετά τῶν *Συναπτῶν* ἔναρξις τῆς Θ. Λειτουργίας δέν ἀποτελεῖ στοιχεῖον πρωταρχικόν αὐτῆς, ἀλλά διαμόρφωσιν συντελεσθεῖσαν βραδύτερον»¹².

Στήν ἀρχαιότερη Λειτουργία τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου σημειώνει γιά τόν «Καιρό», ὁ Ἀριστ. Πανώτης, στήν ἔκδοσή του¹³: «Ἐπιστάντος τοῦ καιροῦ τῆς ἱεουργίας ὁ Προεστώς καί οἱ τυχόν συλλειτουργοί αὐτοῦ προσέρχονται εἰς τό Σκευοφυλάκιον (Διακονικόν) τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, ἐνθα τοποθετεῖται τό Εὐαγγέλιον ἐν μέσῳ δύο κηρίων. Ποιοῦσιν εὐλαβῶς τρία προσκυνήματα. Ὁ Διάκονος· Εὐλόγησον. Ὁ Ἱερεύς· Δόξα τῷ Πατρί..... Ὁ Διάκονος· Ἀμήν. Ὁ Ἱερεύς τήν εὐχήν· Ἐν πλήθει ἁμαρτιῶν....». «Ἄπαντες ἀσπάζονται τὸ Εὐαγγέλιον καί ἐάν προεξέρχῃ Ἐπίσκοπος, τό Πρεσβυτέριον ἀσπάζεται καί τήν δεξιάν αὐτοῦ καί ἄρχονται ἅπαντες τῆς ἐνδύσεως τῶν Ἱερῶν Ἀμφίων, εἴτε

12. Βλ. ἩΘ. καί Θρ. Ἐγκυκλ., τόμ. 7ος, σελ. 82.

13. Ἀθῆναι 1901, σελ. 19.

λέγοντες τόν Ν' Ψαλμόν, εἴτε τούς συνήθεις στίχους ἢ τήν ἀκόλουθον εὐχήν μυστικῶς (χαμηλοφώνως): Δέσποτα Κύριε ὁ Θεός....».

Ὅλες οἱ ἁγιαστικές καί μυστηριακές πράξεις τῆς Ἐκκλησίας μας ἔχουν ἀνάγκη «Καιροῦ», ἐπειδὴ ὅλες γίνονται ἐν χρόνῳ καί σκοπός ὅλων αὐτῶν τῶν λατρευτικῶν πράξεων εἶναι νά μεταβάλλουν τόν χρόνον εἰς «Καιρόν», ἀφοῦ τά πάντα στή ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἀποφασιστικές στιγμές σωτηρίας καί ἐντάσσονται στή μεταμορφωτική ὑπόσταση τοῦ λειτουργικοῦ χρόνου, πού, ὡς χρόνος σωτηρίας, βιώνεται ὡς ἓνα διαρκές παρόν.

Ἕνας Ἀγιασμός, ἓνα Τρισάγιο, μιά Παράκληση, μιά Δέηση, δέν εἶναι ἀπλὰ χρονικά γεγονότα ἀλλὰ ἐσχατολογικά, πού γεύονται τοῦ μυστηρίου τῆς μεταμορφώσεως τοῦ χρόνου εἰς καιρόν σωτηρίας, ὁ ὁποῖος ἀποτυπώνεται καί βιώνεται σ' αὐτές τίς ἀπλές καθημερινές, λατρευτικές, ἁγιαστικές καί μυστηριακές πράξεις τῆς Ἐκκλησίας. Ἐπομένως, ὅλες αὐτές καί πολλές ἄλλες ἐντάσσονται καί πρέπει νά ἐντάσσονται **στήν εὐρύτερη ἔννοια τοῦ «Καιροῦ»**. Τέτοιες εἰσοδευτικές «εὐχές» μπορεῖ κανεὶς νά ἀρδεύσει ἀάπολλες ἀπὸ τήν πράξη εὐλαβῶν Ἱερέων, οἱ ὁποῖες στήν ποικιλότητα τῶν μορφῶν τους συνάδουν πρὸς τή συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας, ὡς ἔκφρασης τῆς λειτουργικῆς δυνάμεως τῆς παραδόσεώς της.

Ὁ «Καιρός» τί εἶναι; Εἶναι προετοιμασία. Ἡ προετοιμασία τῶν λειτουργῶν γιά τήν τέλεση τῶν ἁγιαστικῶν ἢ μυστηριακῶν πράξεων τῆς Ἐκκλησίας. Μποροῦμε, συνεπῶς, νά τελέσουμε κάποια ἀπὸ αὐτές, χωρίς προετοιμασία; Ἀσφαλῶς ὄχι. Εἰδικά, ἡ Ἀκολουθία τοῦ «Καιροῦ» εἶναι μιά «κωδικοποιημένη» εὐχετική προετοιμασία. Ὑπὸ τήν ἔννοια αὕτη προσγειωνόμαστε στήν ἀπόλυτη πραγματικότητα τῆς διακονίας μας, ἀξιολογώντας τήν κάθε στιγμή τῆς ζωῆς μας Χριστοκεντρικά, ἀφοῦ Κέντρον καί ἐντελέχεια τοῦ γραμμικοῦ χρόνου εἶναι ὁ Χριστός, πού μεταβάλλει τόν κοσμικό χρόνο σέ λειτουργικό, δίνοντάς του καί κατακόρυφη διάσταση. Δέν εἴμαστε ἐμεῖς πού ὀδηγοῦμεθα στό μέλλον, ἀλλὰ ὁ Χριστός καί ἡ Βασιλεία Του πού ἤλθαν σ' ἐμᾶς καί ἔτσι ἡ αἰωνιότητα εἰσῆλθε στήν Ἱστορία, ὁ Χριστός εἶναι τό τέλος, τό «πλήρωμα τοῦ χρόνου» καί ἡ εἴσοδος τοῦ κόσμου καί τοῦ ἀνθρώπου εἰσέρχεται στόν καιρό καί τό πλήρωμα τῶν ἐσχάτων.

β) Ὅταν πρόκειται νά ἱεουργήσῃ Ἐπίσκοπος. Οἱ ἱερεῖς δέν λαμβάνουν Καιρόν οὔτε ἐνδύονται τά ἅμφιά τους. Ἕνας μόνον ἱερεὺς,

φέρων ἐπιτραχήλιο ἐκτελεῖ τὰ εἰς τόν Ὅρθρο διατεταγμένα. Ὅλοι οἱ ἄλλοι ἀναμένουν τήν ἄφιξη τοῦ Ἐπισκόπου στήν εἴσοδο τοῦ Ναοῦ. Ἐρχομένου τοῦ Ἐπισκόπου, φέροντος ἐπανωκαλύμμαυκο καί ἐγκόλπιο, λαμβάνει ἐκ τῆς χειρός τοῦ πρώτου τῇ τάξει ιερέως τήν ποιμαντική ράβδον καί, ἐνδυσάμενος εἰς τόν Νάρθηκα τόν ἀρχιερατικό μανδύα, εἰσέρχεται στόν Ναό, προπορευομένων τῶν ιερέων καί διακόνων κατὰ τάξη. Σταθείς δέ εἰς τό μέσον τοῦ Ναοῦ πρό τοῦ θρόνου, ἀκροᾶται τοῦ Κοντακίου, τοῦ Οἴκου καί τοῦ Συναξαρίου τῆς ἡμέρας καί ψαλλομένου ἀργῶς τοῦ «*Εἰς πολλὰ ἔτη, δέσποτα*» ὑπό τῶν χορῶν, κατερχομένων ἐκ τῶν στασιδίων τους, ὁ Ἐπίσκοπος εὐλογεῖ τόν λαόν. Κατόπιν, προσκυνήσας τρίς, ἀνέρχεται εἰς τόν θρόνον του καί ἀσπάζεται τήν ἐν αὐτῷ δεσποτικήν εἰκόνα. Τότε ἀμέσως κινοῦνται πρὸς αὐτόν οἱ Ἱερεῖς καί οἱ Διάκονοι γιά νά λάβουν Καιρόν κατὰ ζεύγη: εἷς ἱερεύς καί εἷς διάκονος κατὰ τήν τάξη τῶν πρεσβείων τους. Ποιοῦν μετάνοια, ἀσπάζονται τή δεξιὰ τοῦ Ἐπισκόπου καί κάνοντας σχῆμα ἀπέρχονται εἰς τό Ἱερόν. Ἀσπάζονται τό εὐαγγέλιον καί τήν ἀγία Τράπεζαν, ποιοῦν σχῆμα ἀναμεταξύ τους καί ἐνδύονται τὰ ἄμφιά τους. Ὁ Ἐπίσκοπος ψάλλει ἀντί τοῦ ἀ' χοροῦ τίς Καταβασίες, τήν θ' Ὠδή καί τὰ Ἐξαποστειλάρια.

Μετά τὰ Ἐξαποστειλάρια ὁ κανονάρχης ἔρχεται στή μέση τοῦ Ναοῦ ἔναντι τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου καί ἐκφωνεῖ, τό «*Κέλευσον, δέσποτα ἄγιε, ἦχος (τάδε)*», πάντοτε μέ ἀπλή ἐκφορά στό ἀπαλό ἠχόχρωμα τοῦ κλιτοῦ καί οἱ χοροὶ ἄρχονται τῶν Αἰνων. Μετά τό «*Αἰνεῖτε...*» ὁ δεξιός χορός ψάλλει ἀργῶς «*Τὸν δεσπότην καὶ ἀρχιερέα ἡμῶν...*» καί ὁ Ἐπίσκοπος κατέρχεται ἐκ τοῦ θρόνου του καί λαμβάνει καιρόν, κατὰ τήν τάξη, πού περιγράψαμε παραπάνω τῶν ιερέων, πλήν ἐδῶ, μετά τήν Ἀπόλυση ὁ Ἐπίσκοπος εὐλογεῖ τόν λαό διά τοῦ τρικῆρου, τοῦ β' χοροῦ ψάλλοντος τό «*Εἰς πολλὰ ἔτη, δέσποτα*», εἰσέρχεται στό Ἱερό, προσκυνεῖ καί ἀσπάζεται τό εὐαγγέλιο καί τήν ἀγία Τράπεζα. Ἐν τῷ μεταξύ ἕνας τῶν ιερέων τελεῖ τήν Προσκομιδὴ (συνήθως ὁ β' τῇ τάξει), χωρίς νά εὐλογήσει τήν ἔνωση.

Μετά τοὺς ἱερεῖς καί διακόνους λαμβάνουν Καιρόν πρῶτα ὁ Πρωτοψάλτης καί ὁ Λαμπαδάριος, φορῶντας τὰ ράσα τους καί κατόπιν οἱ βοηθοὶ τους, οἱ Ἐπίτροποι καί οἱ λοιποὶ διακονοῦντες στό Ἱερόν. Ὅλοι προσέρχονται, βάζουν μετάνοια στόν Ἐπίσκοπο, κάνουν σχῆμα καί ἀπέρχονται ὁ καθείς στή διακονία του.

Σέ περίπτωση πού ὁ Ἐπίσκοπος χοροστατήσῃ, ὁ Ἱερεὺς, κατὰ τὴν κρατοῦσαν τάξιν, ὀφείλῃ νά τελέσῃ τὴν σχετικὴ ἀκολουθία τοῦ Καιροῦ¹⁴.

Σημειώνομε, ἐπ' εὐκαιρίᾳ, ὅτι χοροστασία Ἐπισκόπου στή Θ. Λειτουργία ἡ ἀρχαία πράξῃ τῆς Ἐκκλησίας δέν γνωρίζει. «Πρέπει νά εἶναι», σημειώνει ὁ ἀείμνηστος καθηγητής Ἰ. Φουντούλης, «ἐφεύρημα τῶν τελευταίων χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας... γι' αὐτό καί ἡ σημερινή πρᾶξις εὐρίσκεται ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τῆς παλαιᾶς, ἡ ὁποία μᾶς δίδει καί τό κριτήριον γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς νέας»¹⁵.

Ἡ θεολογικὴ ἐρμηνεία τοῦ Καιροῦ

Εἶναι προφανές ὅτι ὅλη αὐτὴ ἡ ἀκολουθία τοῦ Καιροῦ καί ἡ τυπικὴ διάταξίς της δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά τό περίβλημα τοῦ καρποῦ. Τό ἐξωτερικὸ προστατευτικὸ περίβλημα, πού προφυλάσσει καί διασφαλίζει τό τιμαλφές περιεχόμενον τοῦ καρποῦ, πού εἶναι ἡ ἐν χρόνῳ βίωσις τῆς ἀχρονῆς Βασιλείας καί ἡ ἐπικαιροποίηση καί βίωσις τῶν ἐσχάτων στό τώρα τῆς Ἱστορίας.

Ἡ εἰσόδευσις μέ τὴν ἀκολουθία τοῦ Καιροῦ στό αἰώνιον ἢ ἡ εἰσβολή τοῦ αἰωνίου στό «νῦν» τῆς Ἱστορίας εἶναι μιά ὄντως πορεία πρὸς τὰ ἔσχατα, μέ σταθερὴ τὴν πίστη ὅτι ὁ χρόνος δέν χάνει τὴ γραμμικότητά του διότι ἔχει ἀρχή, ἀλλὰ καί τό «πλήρωμά του»¹⁶, τό τέλος του. Ὁ χρόνος ἔλαβε ἀρχή ἀπὸ τὴν Δημιουργία καί ἔχει «τέλος» μέ τὴ σάρκωσις τοῦ Χριστοῦ, πού δίνει σέ κάθε χρονικὴ στιγμή σωτηριολογικὴ σημασία, – «ἰδοὺ νῦν καιρὸς εὐπρόσδεκτος, ἰδοὺ νῦν ἡμέρα σωτηρίας»¹⁷, ἀλλὰ συγχρόνως ἔχουμε καί τὴν εἵσοδο στὰ ἔσχατα–, καί ζοῦμε «... τὸν ἀρραβῶνα τῆς μελλούσης κληρονομίας, τὴν ἀπαρχὴν τῶν αἰωνίων ἀγαθῶν, τὴν ζωοποιὸ δύναμη, τὴν πηγὴν τοῦ ἀγιασμοῦ...»¹⁸ καί τὴν χαρὰ ὅτι «ἤγγικεν ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ»¹⁹.

Περὶ τῶν ἐσχάτων, βεβαίως, ὅταν ὁμιλοῦμε, δέν ἐννοοῦμε τίποτα ἄλλο παρά «τὴν ἀκατάπαυστη πορεία τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὴν τελείωσις. Μὲ ἄλλα λόγια, ἐσχατολογία δέν εἶναι μόνο τό

14. Ἀπαντήσεις, ὁ.π., τόμ. Β', σελ. 248, 249.

15. Ἀπαντήσεις, ὁ.π., σελ. 250.

16. Γαλ. 6.4.

17. Β' Κοριν. 6.2.

18. Θ. Λειτουργία Μ. Βασιλείου.

19. Μάρκ. 1.15.

τέλος, αλλά και ἡ ἀρχή... Ἀπό τὰ πρῶτα ἀρχίζει τό ξεκίνημα γιά τὰ ἔσχατα καί ἀπό τὰ ἔσχατα κατανοοῦμε τὰ πρῶτα»²⁰.

Τό ὀριστικό, βεβαίως, καί τέλειο τέλος θά ἔλθει μέ τή Β' Παρουσία τοῦ Χριστοῦ²¹. Παρά ταῦτα, στή Λειτουργία τῆς Θ. Εὐχαριστίας ἔχουμε τήν πρόγευση τοῦ μεταμορφωμένου κόσμου, τῆς «καινῆς γῆς καί τοῦ καινοῦ οὐρανοῦ»²², ἐν μέσῳ τῆς θριαμβευούσης καί στρατευομένης Ἐκκλησίας, ὅπου ὁ πιστός γεύεται ὄχι μόνο τήν ωραιότητα τῆς ἀγιότητος ἀλλά καί τήν ἀγιότητα τῆς ωραιότητος, τή δύναμη, τή χαρά καί τή δόξα τῆς Ἀναστάσεως.

Ἡ Ἐκκλησία, καθὼς πορεύεται μέσα στήν Ἱστορία, βρίσκεται στήν πορεία τῆς ἔβδομης ἡμέρας, ἀπό τή δημιουργία ὡς τήν ἔσχατη ἀνάσταση τῶν πάντων, ἐνῶ προσδοκοῦμε καί προγευόμεθα τήν «ἀνέσπερον καί ἀδιάδοχον» ὀγδόην ἡμέραν, κατά τόν Μ. Βασίλειο, ὅπου βρίσκεται ἡ τελική συμμετοχή καί τό φῶς τῆς θείας Βασιλείας καί ἡ ἐπ' ἀπειρον ἀκόρεστη θέα καί κίνηση τῶν ὄντων στά ἀπειρα βάθη τῆς θεότητος.

Στή λατρευτική ζωή τῆς Ἐκκλησίας «ὁ χρόνος νοηματίζεται ἀπό τόν Καιρό, καί ὁ Καιρός δέν εἶναι παρά μία στάση, ἕνας σταθμός, γιά νά μπορέσουμε νά ἐποπτεύσουμε τό παρελθόν καί νά ἀτενίσουμε τό μέλλον. Χωρίς τόν Καιρό ὁ χρόνος ρέει ἀνοημάτιστος, καταποντίζεται στόν θάνατο, τίποτε ἀπό ὅσα συμβαίνουν σ' αὐτόν δέν ἐπιβιώνει. Μέσα σέ ὅλη τήν κτίση μόνον ὁ ἄνθρωπος μετατρέπει τόν χρόνο σέ Καιρό. Εἶναι τό προνόμιο καί ἡ εὐθύνη τῆς ἐλευθερίας πού τοῦ δόθηκε ἀπό τόν Δημιουργό, νά εἰσάγει μέσα στόν χρόνο, ἔστω καί γιά λίγο (ὅπως συμβαίνει κατ' ἐξοχήν στή Θ. Λειτουργία) τήν παρουσία καί τή γεύση τῶν ἐσχάτων, αὐτῶν πού δέν θά χαθοῦν μαζί μέ τόσα καί τόσα ἄχρηστα πού κουβαλάμε στή ζωή αὐτή»²³.

Εἰδικότερα στή Θ. Λειτουργία ὁ χρόνος ἀνανοηματοδοτεῖται. Ἐκκλησιοποιεῖται, κινούμενος στά ὅρια τῆς χριστιανικῆς σωτηριολογίας, μέ τήν ὑπέρβαση τῆς «κυκλικῆς» ἐννοίας του (στόν Ἑλληνισμό) καί τῆς «εὐθύγραμμης» (στόν Ἰουδαϊσμό)²⁴. Τό παρελθόν

20. Ν. Ματσούκα, *Ἐκκλησία καί Βασιλεία τοῦ Θεοῦ...*, *Ἐκκλησία καί Ἑσχατολογία*, σελ. 69.

21. Ρωμανίδου, *Τό Προπατορικό*, σ. 66.

22. Πρβ. Β' Πέτρ. 3.13.

23. Μητροπ. Περγᾶμου Ἰωάννη Ζηζιούλα, *Ἡ Ὁρθόδοξη Θεολογία, καί οἱ προκλήσεις τοῦ 21ου αἰῶνα*.

24. Γεωρ. Μεταλληνοῦ, *Ἐκκλ. Λατρεία, Ὁ λειτουργικός χρόνος*, σελ. 112 κ.ἐ.

καί τό μέλλον συναιροῦνται σ' ἓνα διαρκές καί αἰώνιο «παρόν», πού βιώνεται στή λειτουργική ζωή τῆς Ἐκκλησίας. Γι' αὐτό καί ὁ χρόνος αὐτός, ὁ λεγόμενος λειτουργικός, ἐκφράζεται ποιητικά μέ τό «σήμερον», πού ἐπικαιροποιεῖ-συγχρονίζει τά σωτηριολογικά γεγονότα τῆς ζωῆς τοῦ Κυρίου. Γι' αὐτό καί σέ κάθε λειτουργική Σύναξη δεόμεθα: *«Μεμνημένοι τοίνυν... τοῦ Σταυροῦ τοῦ Τάφου, τῆς τριημέρου Ἀναστάσεως, τῆς εἰς οὐρανούς ἀναβάσεως, τῆς ἐκ δεξιῶν καθέδρας, τῆς δευτέρας καί ἐνδόξου πάλιν παρουσίας... τὰ Σὰ ἐκ τῶν Σῶν Σοὶ προσφέροντες κατὰ πάντα καί διὰ πάντα, Σὲ ὑμνοῦμεν...»*²⁵.

Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων ἀντιλαμβανόμαστε τήν μεγαλειώδη ἔννοια τοῦ Καιροῦ, πού λειτουργεῖ ὡς τό προζύμι πού ζυμοῖ ὅλο τό πλήρωμα τῆς λατρευτικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας καί ὡς ἐντολή ξεκαθαρίσματος μέ τήν παλαιά ζύμη τοῦ φθαρτοῦ χρόνου, σύμφωνα μέ τήν Παύλειον προσταγή: *«ἐκκαθάρατε οὖν τὴν παλαιὰν ζύμην, ἵνα ἦτε νέον φύραμα, καθὼς ἐστε ἄζυμοι. Καὶ γὰρ τὸ πάσχα ἡμῶν ὑπὲρ ἡμῶν ἐτύθη Χριστός...»*²⁶. Παρά ταῦτα ἡ ἱστορική ἐφημερότητα ἔχει εἰσβάλει καί ριζώσει τόσο πολὺ στή ζωή τῆς Ἐκκλησίας, ὥστε νά ὑπάρχουν ἀκόμη ἐμβόλιμοι συνήθειες, πού πληγώνουν τή μεταμορφωτική πληρότητα τοῦ λειτουργικοῦ χρόνου.

Στὴν εὐρύτερη ἔννοια τοῦ Καιροῦ ἐντάσσονται ὅλες οἱ ἀπλές κινήσεις καί συμπεριφορές τῶν πιστῶν, ἅμα τῆς εἰσόδου των στὸν Ναό, πού ἀναφέραμε στὴν ἀρχή. Εἶναι, ὅμως καί ἄλλες κοσμικές συνήθειες πού κουβαλάμε, πού πληγώνουν ἢ καί ἀναιροῦν τήν ποιοτική ὁμορφιά τοῦ λειτουργικοῦ χρόνου. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα ἀναφέρουμε: Καλά-καλά δέν προφθάνουμε νά πατήσουμε στό κατώφλι τοῦ Ναοῦ καί τρέχουν νά μᾶς καλημερίσουν καί νά μᾶς εὐχηθοῦν, ιδίως τίς μεγάλες ἐορτές μ' αὐτή τήν κοσμική εὐχή «Χρόνια Πολλά», ἐνῶ οἱ εὐχές τῆς ἡμέρας δίνονται πρῶτα ἀπὸ τὸν λειτουργό Ἱερέα μετὰ τό «Δι' εὐχῶν» καί ἔχουν ὄχι κοσμική, ἀλλὰ λειτουργική ἔννοια. Λέγοντας «καί τοῦ χρόνου» ἐννοοῦμε, λειτουργικά, νά ἀξιοθοῦμε κατὰ τὸν παρεμβαλλόμενο χρόνο, νά ἐμπεδώσουμε πληρέστερα τό νόημα τῆς ἐορτῆς, ὥστε νά βιώσουμε βαθύτερα καί οὐσιαστικότερα τό μήνυμά της. *«Δέν πρόκειται ἀπλῶς γιὰ εὐχή γιὰ τὴν παράταση τῆς ἐπιθυμητῆς ὁπωσδήποτε ἐπίγειας*

25. Θ. Λειτουργία Χρυσοστόμου.

26. Α' Κοριν. 5.7.

ζωῆς, ἀλλὰ παροχῆς νέων εὐκαιριῶν στό σχολεῖο τῆς Ἐκκλησίας καί οἰκειώσεως τῶν σωτηριωδῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως», ἐρμηνεύει ὁ ἀείμνηστος καθηγητής Ἱ. Φουντούλης²⁷.

Τό ἴδιο καί οἱ συνεφημέριοι καί οἱ Ἐπίτροποι, μᾶς φορτώνουν ἀξημέρωτα μέ ἔγνοιες πού μποροῦν μέν ὀρισμένες ἀπό αὐτές νά εἶναι πολύτιμες γιά τήν Ἑνορία, ἀλλά τελείως ἔξω ἀπό τό κλίμα τῆς λειτουργικῆς περισυλλογῆς, πού πρέπει νά πρυτανεύει στήν προκειμένη διακονία μας.

Εἶναι φανερό πώς, ὅταν κανεῖς κατανοήσῃ τό θεολογικό βάθος τῶν τελουμένων κατὰ τή διάταξη τῆς ἀκολουθίας τοῦ Καιροῦ, σύμφωνα μέ τό ὅποιο οἱ μέλλοντες νά ἱεουργήσουν, καλοῦνται νά ἐσοδεύσουν στή Βασιλεία τοῦ Θεοῦ ὄχι μέ τόν παρόντα κοσμικό χρόνο, ἀλλά μέ τόν λειτουργικό χρόνο, δέν μπορεῖ παρά νά νοιώθῃ τό ρίγος τῆς συντελούμενης ἀνακολουθίας.

Ἡ ἴδια ἀνακολουθία ἐξακολουθεῖ νά συνοδεύει ὅλη τήν πορεία τῆς Θ. Λειτουργίας, ὅταν ἱεουργεῖ Ἐπίσκοπος, ὅπου, πολλές φορές, μόλις ἀκουστεῖ τό ὄνομά του σπεύδει ὁ Ψάλτης καλύπτοντας ἀκόμη καί τήν δεητική προτροπή τοῦ Διακόνου ἢ καί ἐκφωνήσεις τοῦ ἰδίου τοῦ Ἐπισκόπου, μέ τό «Εἰς πολλά ἔτη, δέσποτα!». Ἔτσι, ὁ λειτουργικός διάλογος, πού ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά κυριότερα χαρακτηριστικά στοιχεῖα τῆς Θ. Λειτουργίας καταργεῖται.

Ἐπίσης, ἀντί ἀπαντήσεως στήν δεητική ἐκφώνηση τοῦ Ἐπισκόπου: «Ἐπίβλεπον, Κύριε, ἐπὶ τὴν ἄμπελον ταύτην καὶ κατάρτισε αὐτήν....» μέ τό ἐπιβεβαιωτικό ἢ εὐχετικό «Ἀμήν», ἀκοῦμε «Εἰς πολλά ἔτη, δέσποτα!» Τό ἴδιο στήν προτροπή τοῦ Διακόνου νά δεηθοῦμε ὑπὲρ τοῦ Ἐπισκόπου, μέ τό γνωστό καί ἐπιβεβλημένο «Κύριε, ἐλέησον», ἀντ' αὐτοῦ ἀκοῦμε καί πάλι τή γνωστή ἄκαιρη καί ἄνευ νοήματος ἐπωδὸ: «Εἰς πολλά ἔτη, δέσποτα». Εὐτυχῶς, στό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο δέν συμβαίνει αὐτό, ἀλλὰ ἡ σχετική δέηση τοῦ Πατριάρχου ἐπισφραγίζεται μέ τό εὐχετικό «Ἀμήν» τῶν χορῶν καί στήν προτροπή τοῦ Διακόνου ὅπως «δεηθῶμεν ὑπὲρ τοῦ Ἐπισκόπου ἡμῶν», ἡ ἀπάντηση εἶναι «Κύριε, ἐλέησον». Τό ἴδιο ἔχει καθιερώσει καί στή Μητρόπολή μας ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Πέτρας καί Χερρονήσου κ. Νεκτάριος, ἄριστος λειτουργός καί ἀκριβῆς γνώστης τῶν λειτουργικῶν μας πραγμάτων.

27. Ἰωάν. Φουντούλης, *Τό χριστιανικό ἐορτολόγιο, Λειτουργική Α' Εἰσαγωγή* στή Θ. Λατρεία, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 116.

Αξιολογώντας την έννοια του «Καιρού» στην ευρύτερη έννοιά του θά λέγαμε πώς είναι πάρα πολλές οι περιπτώσεις εκείνες, πού αποτελούν παραφωνία και καταστρατηγούν την έννοια του Καιρού, διακόπτοντας τη λογική πορεία του λειτουργικού διαλόγου και τραυματίζοντας τη μυσταγωγική του ροή. Μέ τις άκαιρες αυτές παρεμβάσεις ή όντολογική σύνθεση των διαστάσεων του χρόνου, πού εντάσσει τό «νύν» της θείας παρουσίας στο «αεί παρών» της θείας αποκαλύψεως και φιλανθρωπίας, καταργείται και ξαναγυρνάμε από την έσχατολογική ωραιότητα στην ιστορική πεζότητα, όπου συνεχίζεται ή αντίθεση ανάμεσα στην όμορφιά και την άσχήμια, την τάξη και την άταξία.

Προσπαθήσαμε νά συνοδοιπορήσουμε, ως «Λαός του Θεού», διάκονοι όντες της Βασιλείας έν χρόνω, μέσα στη ζωντανή άτμόσφαιρα των έσχάτων, όπου τά πάντα βιώνονται και αγαπώνται, αφού πέραν αυτών τίποτα δέν μπορεί νά προσδιοριστεί και ν' αγαπηθεί. Έτσι μόνο «τήν Βασιλεία του Θεού άν την γευθείς, έστω και λίγο, δέν μπορεί παρά νά την αγαπήσεις, και μαζί μ' αυτήν όλόκληρη την Κτίση, πού χτίστηκε για ν' αποκαλύψει και ν' αναγγείλει τη Βασιλεία. Χωρίς αυτή τη μεταμορφωτική έσχατολογική έννοια και προοπτική, πού είναι ταυτόχρονα ή αρχή και τό τέλος, ό κόσμος ξεπέφτει σ' έναν τρομακτικό και φρικτό παραλογισμό»²⁸.

Τελειώνουμε μέ την έλπίδα ότι, αφού γνωρίσαμε, έστω και λίγο, τό περιτύλιγμα του Καρπού, πού είναι ή τυπική διάταξη του Καιρού, θά προσπαθήσουμε νά γνωρίσουμε, μέ τη φωτιστική χάρη του Παρακλήτου και σέ βάθος τη θεολογική έρμηνεία του, πού είναι ή άληθινή βίωση του λειτουργικού χρόνου στη ζωή και τη διακονία μας, γιατί μ' αυτήν καλούμεθα νά είσοδεύσουμε στην επέκεινα του χρόνου και κόσμου τούτου Βασιλεία. Μέ την πεποίθηση, ότι μόνο μ' αυτή τη γνώση και βίωση εξαγοράζονται όλα τά σωτηριολογικά γεγονότα της ζωής μας και δέν χάνονται, αλλά μένουν πάντοτε ως παρακαταθήκη μέσα στη χάρη, την εύλογία και τη μνήμη του Θεού, εις τρόπον ώστε, όταν «ό Κύριος έλθη έν τη δόξη αυτού» νά μή βρεί, ως «έν τη άκάρπω συκῇ, φύλλα μόνον»²⁹, αλλά «καρπόν πολύν» (Ιωάν. 12.24) «εις άγιασμόν, τό δέ τέλος ζωήν αιώνιον»³⁰. Αμήν!

28. Πρβλ. Σμέμαν, *Ημερολόγιο*, σελ. 279.

29. Ματθ. 21.19.

30. Ρωμ. 6.22.

ΟΜΙΛΙΑ
ΤΟΥ ΣΕΒΑΣΜΙΩΤΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΡΟΔΟΥ
κ. ΚΥΡΙΛΛΟΥ ΕΠΙ ΤΗΣ ΠΑΝΗΓΥΡΕΙ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΜΗΝΑ
ΠΟΛΙΟΥΧΟΥ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ¹
(11 Νοεμβρίου 2014)

«Εὐφραίνου ἐν Κυρίῳ, ἡ πόλις Ἡρακλείου, ἀγάλλου καὶ χόρευε, πίστει λαμπροφοροῦσα, Μηνᾶ τὸν πανένδοξον ἀθλητὴν καὶ μάρτυρα τῆς ἀληθείας ἐν κόλποις κατέχουσα ὡς θησαυρόν.....».

*Σεβασμιώτατε Ἀρχιεπίσκοπε Κρήτης κ. Εἰρηναῖε,
Σεβασμιώτατοι ἅγιοι Ἀρχιερεῖς,
Ἐντιμώτατοι ἐκπρόσωποι τῶν τοπικῶν Ἀρχῶν,
Ἀγαπητοὶ Ἀδελφοί,*

«Σήμερον ἡ χάρις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἡμᾶς συνήγαγε» στὸν περιβλεπτο καὶ περίλαμπρο τοῦτο Ναό, τὴν καθέδρα τῆς ἀποστολικῆς τῶν Κρητῶν Ἐκκλησίας, γιὰ νὰ πανηγυρίσουμε τὴν μνήμη τοῦ προστάτου καὶ φύλακα καὶ πολιοῦχου τῆς πόλεως τοῦ Ἡρακλείου, τοῦ Ἁγίου Μεγαλομάρτυρος Μηνᾶ τοῦ θαυματουργοῦ. Συγκροτοῦντες τὴν ἐόρτια εὐχαριστηριακὴ σύναξη τῆς μνήμης του, στήν ὁποία, ἡ πηγαία καὶ ἀνεπιτήδευτη εὐγένειά σας, ἅγιε Κρήτης, προσκάλεσε τὴν ἐλαχιστότητά μου νὰ συμμετάσχει καὶ νὰ ἀναλάβει τὴν διακονία τοῦ λόγου, ὁμοθυμαδόν, «ἐν ἐνὶ στόματι καὶ μιᾷ καρδίᾳ», κλῆρος καὶ λαός, ἄρχοντες καὶ ἀρχόμενοι, ἐπίσημοι καὶ ἰδιῶτες, ὕμνολογοῦμε καὶ ἐπαινοῦμε τὸν τροπαιοφόρο ἀθλητὴ, τὸν μάρτυρα καὶ κήρυκα τῆς ἐπιφανείας τοῦ Σωτῆρος, τὸν ἀριστεὰ καὶ ἄριστο τῶν Μαρτύρων, «τὸν ὑπὲρ τῆς πίστεως γενναίως ἀγωνισάμενον», σφραγίζοντας τίς εὐφημίες τῶν ὕμνων μας μέ τὴν παράκληση: «Ἀγωνίζου καὶ νῦν Μεγαλομάρτυς Μηνᾶ, ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας τὸν καλὸν ἀγῶνα, διατηρῶν αὐτῆς τὰ δόγματα καὶ τὴν κρηπίδα ἀσάλευτον».

1. Ὁμιλία ἐκφωνηθεῖσα τὴν 11ην Νοεμβρίου 2014 στὸν Μητροπολιτικὸ ἱερό Ναό τοῦ Ἁγίου Μεγαλομάρτυρος Μηνᾶ, Ἡρακλείου Κρήτης, κατὰ τὴν ἀρχιερατικὴ συλλειτουργία, προεξάρχοντος τοῦ Σεβασμιωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Κρήτης κ. ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ.

Ὁ Μεγαλομάρτυς τῆς πίστεως Μηνᾶς ἦταν Αἰγύπτιος στήν καταγωγή. Φέρει, ὡς γνωστόν, τό ὄνομα τοῦ πρώτου βασιλέως-Φαραώ τῆς Αἰγύπτου. Ὁ χρόνος τῆς ἐπιγείου ἀναστροφῆς του τοποθετεῖται στό δεύτερο μισό τοῦ τρίτου καί τήν πρώτη πενταετία τοῦ τετάρτου αἰῶνος. Στρατιώτης τῆς ἐπιγείου στρατείας, τοῦ Ρωμαίου αὐτοκράτορα, ὑπηρετεῖ στά Νούμερα, στά λεγόμενα Ρουπλιακά, στό Κοτύαιον τῆς Φρυγίας Σαλουταρίας, σημερινή Κιουτάχεια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, κάτω ἀπό τίς διαταγές τοῦ ἡγεμόνα Ἀργυρίσκου. Ξεχωρίζει ἀπό τό μεγαλοπρεπές τοῦ παραστήματος, τήν ρωμαλεότητα τοῦ σώματος, τήν ωραιότητα τοῦ προσώπου, τό συνετό τῆς γνώμης καί τήν ἀκεραιότητα τοῦ φρονήματος. Ἄλλ' οἱ καιροί γιά τή Χριστιανική πίστη εἶναι δύσκολοι καί χαλεποί. Ἡ εἰδωλολατρία, ἕνας ὁλόκληρος κόσμος σέ παρακμή, πνέει τά λοίσθια καί στήν ἀπέλπιδα προσπάθειά της νά παρατείνει τή χρεωκοπημένη ὑπαρξή της ἐξεγείρεται κατά τῶν Μαθητῶν τοῦ Χριστοῦ. Στό πρόσωπο τοῦ αὐτοκράτορα Διοκλητιανοῦ βρίσκει τόν γνήσιο ἐκφραστή τῆς θηριώδους γνώμης της. Ἐκεῖνος κηρύσσει γενικό διωγμό, ὁ ὁποῖος γρήγορα ἐξαπλώνεται σέ ὅλα τά μήκη καί τά πλάτη τοῦ ρωμαϊκοῦ imperium. Οἱ Χριστιανοί συλλαμβάνονται, βασανίζονται καί θανατώνονται. Μαρτυροῦν τήν καλή ὁμολογία ὀδηγούμενοι σάν πρόβατα στή σφαγή. Τό αἷμα τους ρέει ἄφθονο, χιλιάδες οἱ ὁμολογητές καί μάρτυρες τῆς πίστεως. Θανατώνονται, κατά τήν ψαλμική ρήση, «ὅλην τὴν ἡμέραν», σφαγιάζονται ἔχοντας στό στόμα τή χριστιανική κλήση τους. Ἐπίσκοποι καί Ἱερεῖς, ἄνδρες καί γυναῖκες, γέροντες, νέοι καί παιδιά, στήν ἔκφραση τοῦ θησαυροῦ τῆς καρδιάς τους, τῆς πατρότητας καί μητρότητας τῆς πίστεως, σφραγίζουν τή ζωή τους μέ τήν ὁμολογία καί τό μαρτύριο. Στό πολίτευμα τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως σημειώνει ὁ ἱστορικός τῆς Ἐκκλησίας Εὐσέβιος στό προοίμιο τοῦ Ε' βιβλίου τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας του, ἀναγράφονται μέ ἀνεξίτηλα γράμματα τά ὀνόματά τους, ἐκείνων πού ἔπесαν «ἀνδρείως ὑπὲρ τῆς ἀληθείας μᾶλλον ἢ ὑπὲρ πατρίδος καὶ μᾶλλον ὑπὲρ τῆς εὐσεβείας ἢ ὑπὲρ τῶν φιλάτων».

Ὁ Μηνᾶς, ὅμως, ὡς καλός στρατιώτης τῆς εὐαγγελικῆς στρατείας δέν ἀνέχεται τήν πραγματικότητα πού ἔχει διαμορφωθεῖ. Ἡ συνείδησή του ἐπαναστατεῖ. Ἡ θέα τοῦ βασανισμοῦ καί τῶν μυρίων θανάτων τῶν ἀδελφῶν του Χριστιανῶν τόν καταπονεῖ ἀλλά καί τόν χαλυβδώνει στήν πίστη. Ἀντιδρᾷ μέ σύνεση, ἐγκαταλείπει τό στρά-

τευμα, ἀποστρέφεται τὴν ἐπίγεια δόξα, θεωρεῖ σκύβαλα, ἀνάξια λόγου, τὰ προνόμια πού ἀπορρέουν ἀπὸ τὸ ἀξίωμα του, καὶ προσαναβαίνει στό πλησιέστερο στήν Κιουτάχεια ὄρος. Ἐκεῖ, μακριά ἀπὸ τὴν τύρβη καὶ τὴν ἀκαταστασία τοῦ στρατοπέδου, μόνος μετὰ τοῦ μόνου Θεοῦ, πλατύνει τὸν ἐσωτερικὸ τοῦ κόσμου μέ τὴν προσευχή καὶ τὴν ἄσκησι ἀναμένοντας τὴ θεϊκὴ φωνή. Καὶ ὅταν ἐκείνη ἀντηχεῖ στά αὐτιά του, ὁ γενναῖος Μηνᾶς, ἐγκαταλείπει τὸν τόπο τῆς συνομιλίας μέ τὸν Θεό καὶ παρουσιάζεται αὐτόκλητος στὸν εἰδωλολάτρῃ ἡγεμόνα. Παρρησιάζεται τὴν πίστι του, ὁμολογεῖ τὴν ἀλήθεια καὶ ἐλέγχει τὴν πλάνη. Οἱ ὑποσχέσεις καὶ οἱ κολακεῖες τὸν ἀφήνουν ἀνεπηρέαστο. Οἱ ἀπειλές τὸν χαλυβδώνουν. Ἀπέναντι στὸν ἐξαγριωμένο ἐκπρόσωπο ἑνὸς παραπαιόντος κόσμου στέκεται γαλήνιος. Ἡ θεὰ τῶν βασιανιστικῶν ὀργάνων συγκροτεῖ γι' αὐτὸν τὴ θεὰ τῆς ροδαυγῆς τῆς Ἀναστάσεως. Οἱ δαρμοὶ τῶν βουνεύρων, οἱ κεντήσεις τῶν τριβόλων, τὸ ξέσιμο τῶν πληγῶν τοῦ σώματος μέ τρίχινα ὑφάσματα περιποιοῦνται τὴν ψυχὴ του. Γεμίζει ἀπὸ τὴ σταυροαναστάσιμη χαρὰ τοῦ μαρτυρίου του. Ἀπεκδύεται τοὺς δερματίνους χιτῶνες τῆς νεκρώσεως. Ἡ ὑπομονὴ καὶ ἡ καρτερία του καταπλήσσουν τοὺς δημίους του ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐξαγριώνουν περισσότερο. Στό ἀποκορύφωμα τῆς μανίας του ὁ Ἀργυρίσκος διατάσσει τὸν ἀποκεφαλισμό του. Τὸ σῶμα του ρίχνεται στήν πυρὰ ἀλλὰ φυλάσσεται ἀλώβητο.

Τὰ τίμια λείψανά του μετακομίστηκαν στήν πατρικὴ του γῆ. Μάλιστα ἀναφέρεται ὅτι ἡ καμήλα, ἡ ὁποία τὰ μετέφερε, σταμάτησε σὲ ἕναν τόπο, νότια τῆς Ἀλεξανδρείας, στήν περιοχὴ τῆς Μαρεώτιδας λίμνης, ὅπου καὶ τάφηκαν. Πάνω ἀπὸ τὸν τάφο του στά χρόνια τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας Ἀγίου Ἀθανασίου οἰκοδομήθηκε ναὸς καὶ γύρω ἀπὸ τὸν Ναὸ συγκροτήθηκε Μονή. Ἀργότερα στά χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ αὐτοκράτορα Ζήνωνα (474-491) οἰκοδομήθηκε ἐκεῖ ὁλόκληρη πόλη, ἡ πόλη τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ. Εἶναι τὸ El Alamein τῆς Αἰγύπτου, ὁ γνωστός τόπος τῆς συντριβῆς τοῦ γερμανοῦ στρατάρχου Romel. Ὁ τάφος καὶ ἡ Μονὴ τοῦ Ἁγίου ἔγινε ἔκτοτε τόπος φημισμένου προσκυνηματος καὶ ἡ τιμὴ του ἀπὸ ἐκεῖ διαδόθηκε στά πέρατα τῆς αὐτοκρατορίας.

Ἀλλὰ ὁ φέρων τὸ ὄνομα τοῦ πρώτου γνωστοῦ Φαραώ, βασιλέως τῆς Αἰγύπτου, Ἅγιος Μηνᾶς ὁ Αἰγύπτιος, ἦλθε ὡς στρατηγὸς οὐρανίου παρατάξεως καὶ ἔστησε τὸν θρόνο του στήν καρδιά τῆς πόλεως τοῦ Μεγάλου Κάστρου, τῆς πόλεως τοῦ Ἡρακλείου. Ἡ θρησκευ-

τική διαίσθηση τῶν κατοίκων τῆς πόλεως τόν θεωρεῖ ἔκτοτε ὡς τόν Ἅγιο Μηνᾶ τόν Ἡρακλειώτη, τόν λεβέντη ψαρομίλλιγγο καπετάνιο τοῦ Μεγάλου Κάστρου, τόν Ἀϊ-Μηνᾶ τόν καβαλάρη. Ἀφήνοντας κατά μέρος τήν ἱστορική προέλευση μένουμε στήν ἠθική συμπαράσταση καί προστασία του. Ὁ Ἅγιος ταυτίζεται μέ τήν πόλη του, γίνεται ἡ ψυχή της. Ὁ Ναός του ὁρατό κέντρο τῆς καθημερινότητας καί τῆς καταπαύσεώς της. Τό ὄνομά του γίνεται θρύλος. Ἀφ' ὅτου ὁ Ἅγιος ἐνθρονίστηκε στήν πόλη του, Μεγάλο Κάστρο-Ἡράκλειο καί Ἅγιος Μηνᾶς δέν εἶναι δυνατόν νά χωριστοῦν. Τό Ἡράκλειο πορεύεται τήν ἱστορική του πορεία καί ἀκολουθεῖ τόν «ἐφ' ἵππου λευκοῦ ἐπιβαίνοντα» καπετάνιο του ἀποθέτοντας κατά τούς δυσχειμέρους καιρούς στήν προστασία του τήν ἐπιβίωση καί σωτηρία του καί κατά τούς καιρούς τῆς εἰρήνης στήν ἀντίληψη καί σκέπη τῆς πρεσβείας του τήν εὐημερία καί προαγωγή του.

«*Ἐπιλείπει με ὁ χρόνος διηγούμενον*» ὅσα ἀγαθά, μεγάλα καί θαυμαστά καί παράδοξα ἐργάστηκε ἡ χάρις τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ γιά τήν πόλη καί τόν λαό του. Θά σταθοῦμε σέ τρία ἱστορικά γεγονότα, ἐνδεικτικά τῆς διαχρονικῆς ἀοράτου παρουσίας του, μέ τήν πεποίθηση ὅτι διερμηνεύουμε τό φρόνημα τῆς πίστεως καί τό μέγεθος τῆς τιμῆς καί τῆς εὐλαβείας πρὸς τόν Πολιοῦχο Μεγαλομάρτυρα ὅλων τῶν εὐσεβῶν κατοίκων τῆς πόλεως.

α. 10 Νοεμβρίου τοῦ ἔτους 1735. Ἡ πρόνοια τοῦ Θεοῦ γιά τήν κατά Κρήτην ἀγιωτάτην Ἐκκλησίαν ἐκδηλώνεται διά τῆς χάριτος τοῦ Ἁγίου Μεγαλομάρτυρος Μηνᾶ. Εἶναι ἡ ἡμέρα τῶν Ἐγκαινίων τοῦ πρώτου μετά τήν ἄλωση τοῦ Χάνδακα ἀπό τούς Ὀθωμανούς Μητροπολιτικοῦ Ναοῦ τῆς νήσου, τοῦ γνωστοῦ ὡς μικροῦ Ἁγίου Μηνᾶ, ἀπό τόν ἀοίδιμο Μητροπολίτη Κρήτης Γεράσιμο Λετίτζη. Ἡ τοπική Ἐκκλησία ἀνασυγκροτεῖται καί πολιτεύεται κάτω ἀπό τήν σκέπη τῆς προστασίας του, ὁ Ναός του γίνεται ἡ καθέδρα της καί ἡ δύναμη τῆς χάριτός του ἀποβαίνει ὁ ἐπιστηριγμός καί ἡ παράκλησή της. Ὁ λαός της θά γνωρίσει στό πρόσωπο τοῦ Ἁγίου του τήν μοναδική μετά Θεόν καταφυγή καί δύναμή του καί στήν κοινή συνειδήσή του ὁ Ναός αὐτός θά ἀποτελέσει τό κέντρο, τήν καρδιά καί τήν ψυχή τῆς πόλεως τοῦ Μεγάλου Κάστρου καί θά συνδεθεῖ ἄρρηκτα μέ τίς δοκιμασίες καί τίς περιπέτειές του. Ὁ Ἅγιος σταματᾷ τήν ἑβδομηντάρχρονη περιπλάνηση τῶν Μητροπολιτῶν Κρήτης, οἱ καμάρες τοῦ Ναοῦ του γίνονται ἡ στέγη τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας

καί ἐκεῖ, κάτω ἀπό τό ἄγρυπνο βλέμμα τῆς προστασίας του θά διατηρηθεῖ ἄσβεστο τό καντήλι τῆς πίστεως καί τῶν παραδόσεων τοῦ γένους, γιά νά μεταλαμπαδεύεται τό φῶς του καθ' ὅλη τή διάρκεια τῆς εἰδεχθοῦς καί βαρυαλοῦς δουλείας σέ ἀνατολή καί δύση, βορρᾶ καί νότο τῆς Μεγαλονήσου.

β. 24 Ἰουνίου 1821. Ἡμέρα τοῦ μεγάλου ἀρμπεντέ. Στόν Ναό τοῦ Μεγαλομάρτυρος Μηνᾶ καί γύρω ἀπό αὐτόν σφαγιάζονται ἀπό τόν μαινόμενο ὀθωμανικό ὄχλο ὁ Μητροπολίτης Κρήτης Γεράσιμος, πέντε ἀπό τοὺς Ἀρχιερεῖς τῆς νήσου καί ὁ Ἱερέας πού ἐκείνη τήν ὥρα τελοῦσε τή Θεία Εὐχαριστία. Ἀκολούθησε ἡ σφαγή τῶν ιερέων καί τῶν προκρίτων τῆς πόλεως καί πολλῶν ἄλλων. Νέοι Μάρτυρες, ἀγία καί ἔντιμος προσθήκη στή χορεία τῶν παλαιῶν Μαρτύρων, τοὺς ὁποίους κατά τό ἱωβηλαῖον ἔτος 2000 τοῦ Χριστιανισμοῦ ἡ Μήτηρ Ἐκκλησία, τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο, κατέταξε στό Ἀγιολόγιο τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Οἱ Νεομάρτυρες αὐτοί τῆς πίστεως, Ἐπίσκοποι, κληρικοί καί λαϊκοί ἐμψυχώθηκαν ἀπό τοὺς ἄθλους τοῦ μαρτυρίου τοῦ Μεγαλομάρτυρος Μηνᾶ καί ἀτενίζοντας τήν θαυματουργό Εἰκόνα του καί τόν Ναό του παρέδωσαν τήν ψυχή τους σφαγιαζόμενοι ἀπό τά ξίφη τῶν δημίων. Ἐβαψαν τίς πλάκες τοῦ Ναοῦ καί τῆς αὐλῆς του μέ τό αἷμα τους, ποτίζοντας τό δένδρο τῆς πίστεως καί τῆς ἐλευθερίας τοῦ γένους. Ὁ Ἅγιος Μηνᾶς τοὺς ἐδωροφόρησε στήν τοπική Ἐκκλησία, τοὺς ἀνέδειξε συμμάρτυρές του καί στοὺς αἰῶνες συμπρεσβευτές του στόν θρόνο τῆς θείας Μεγαλωσύνης. Ἡ θυσία τους, συνέχεια τῆς ὑπέρ πίστεως θυσίας τοῦ Μεγαλομάρτυρος, θυσία ὑπέρ λαοῦ, μίμηση τῆς θυσίας τοῦ ἀρχηγοῦ καί τελειωτοῦ τῆς πίστεως Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ, γίνεται ἡ μήτρα, μέσα στήν ὁποία καρπογονεῖ τό ἀγαθό τῆς ἐλευθερίας τοῦ λαοῦ τῆς Κρήτης. Μέ σεβασμό ὑποκλινόμεθα στή μαρτυρική δόξα τους καί ὁμολογοῦμε ὅτι οἱ Ἅγιοι αὐτοί Νεομάρτυρες ἀποτελοῦν δῶρο Θεοῦ πρὸς τήν τοπική Ἐκκλησία διὰ τῆς χάριτος τοῦ προστάτου καί πολιούχου τῆς πόλεως Ἀγίου Μηνᾶ.

γ. 18 Ἀπριλίου 1826. Κυριακή τοῦ Πάσχα. Οἱ Χριστιανοί τῆς πόλεως βρίσκονται σέ εὐχαριστηριακή σύναξη στόν Ναό τοῦ Ἁγίου γιά νά ἐορτάσουν τήν Ἀνάσταση τοῦ Κυρίου. Οἱ ἐξαγριωμένοι Ὀθωμανοί συντάχθηκαν γιά νά προχωρήσουν σέ μιά ἀκόμη σφαγή. Τή στιγμή πού ὁ Μητροπολίτης Κρήτης Καλλίνικος ὁ ἐξ Ἀγχιάλου διάβαζε τό Εὐαγγέλιο τῆς Ἀναστάσεως ἀκούστηκε ἡ πρώτη κλαγγή

τῶν ὄπλων. Ἡ κρίσιμη ὥρα ἀρχίζει. Ἄλλ' ἐκείνη τή στιγμή ξεπροβάλλει ὁ Ἅγιος Μηνᾶς, ἀγριεμένος καί ἐπιθετικός, ἔφιππος πάνω στό λευκό ἄλογό του μέ ξεγυμνωμένο τό σπαθί του καί ἔρχεται νά περισώσει τόν λαό του. Τό βλέμμα του εἶναι ἐλεγκτικό στούς Ἀγαρηνοὺς πού τόλμησαν νά καταφρονήσουν τό Πάσχα τῆς χριστιανοσύνης καί τήν ἱερότητα τῆς ἡμέρας. Ἐκεῖνοι τόν ἐκλαμβάνουν ὡς τόν Ἁγίαν Ἀγᾶ, ἀπεσταλμένο τοῦ Πασᾶ γιά νά ματαιώσει τό αἱμοβόρο σχέδιό τους. Τρομαγμένοι καί φοβισμένοι, διωκόμενοι ἀπό τόν καβαλάρη στρατηγό, φεύγουν. Διαμαρτύρονται στόν Πασᾶ γιά τή θεωρούμενη πρωτοβουλία του. Ἐκεῖνος βεβαιώνει τήν ἄγνοιά του γιά τό περιστατικό. Τήν ἐπομένη ὁ Μητροπολίτης Καλλίνικος θά ἐπισημοποιήσει τό θαῦμα μέ τρόπο πανηγυρικό. Θά ἐπισκεφτεῖ τόν Πασᾶ, γιά νά τόν εὐχαριστήσῃ δῆθεν γιά τή μέριμνά του νά ματαιώσει τή σφαγή. Ἀλλά ἐκεῖνος γιά μιά ἀκόμη φορά θά ἐπαναλάβῃ καί θά βεβαιώσει ὅτι δέν ἔστειλε κανέναν Ἀγᾶ. Οἱ ἴδιοι οἱ Ὁθωμανοί μέ τό στόμα τοῦ πρώτου τους γίνονται κήρυκες τῆς ἐπεμβάσεως καί τοῦ θαύματος τοῦ Ἁγίου. Ὁ Μεγαλομάρτυς ἔσωσε ἀπό τή σφαγή τόν λαό του. Ἐκτοτε ἡ ἀνάμνηση τοῦ θαύματος γίνεται πανήγυρις, φόρος χρέους καί εὐγνωμοσύνης στόν φρουρό τοῦ Ἡρακλείου καί ἀντιλήπτορα τῶν Ὁρθοδόξων, ὁ ὁποῖος «κατήσχυνε λαμπρῶς, τὰς ὁρδὰς τῶν ἀσεβῶν, συντρίψας τούτων τὰ τόξα».

*Σεβασμιώτατε ἅγιε Κρήτης,
Ἀγαπητοί ἀδελφοί,*

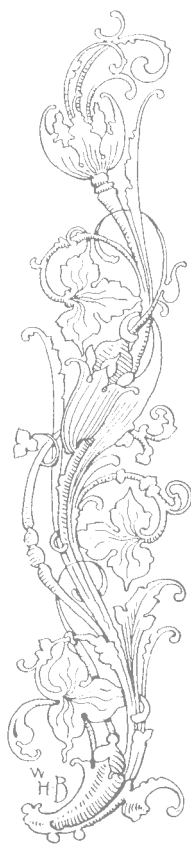
Ἡ πόλη τοῦ Ἡρακλείου ἐορτάζουσα σήμερα, στόν ἐνεστῶτα λειτουργικό χρόνο, τή μνήμη τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ ἐκφράζει γιά μιά ἀκόμη φορά τή διαχρονική ἐμπειρία της, ἐμπειρία πίστεως καί ζωῆς, καί εὐφραίνεται «ἐν κόλποις κατέχουσα ὡς θησαυρόν» τόν θαυματουργό Πολιοῦχο της. Γεγονός τό ὁποῖο διακηρύσσει ὅτι ἡ ἐπιφάνεια τῆς χάριτός του δέν ἐξαντλεῖται στά γεγονότα τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος της, ἀλλά ἔχει τήν δύναμη νά ἐπηρεάσῃ πλουσιόδωρα τό γίγνεσθαι τοῦ παρόντος της. Ὁ θησαυρός ἀποβαίνει θησαυρός ἐάν ἔχει ἀντίκρουσμα στό παρόν, ἐάν ἀποτελεῖ ἀληθινή περιουσία, ἡ ὁποία ἔχει τή δυνατότητα νά ἐξασφαλίζει καί νά διασφαλίζει τή ζωή. Ἀναλογιζόμεθα τό μαρτύριο καί τή μαρτυρία τοῦ Μεγαλομάρτυρος, θαυμάζουμε τίς ποικιλότητες ἐπιφάνειες τῆς χάριτός του, καί ὀριοθετοῦμε τήν εὐθύνη μας ὡς Χριστιανῶν. Εὐθύνης ὡς ἐνεργῶν μελῶν μιᾶς κοινωνίας, ἡ ὁποία ἔχει πρωτόγνωρα χαρακτηριστικά

καί ἐκπέμπει ποικίλα μηνύματα. Ἡ ἀφετηρία αὐτῆς τῆς εὐθύνης προσδιορίζεται στό γεγονός τῆς προσεγγίσεως μέ θάρρος καί δυνατή παρρησία τῆς ἀδιάκοπης βιώσεως τοῦ εὐαγγελικοῦ μηνύματος καί τῆς παραδόσεως τῆς πίστεως. Γεγονός τό ὅποιο θά μᾶς παράσχει τή δυναμική τῆς κρυστάλλινης εὐθυκρισίας γιά νά ἐρμηνεύσουμε τά ποικιλόμορφα προβλήματα μας, νά δώσουμε καίριες ἀπαντήσεις στά ἐρωτήματά μας, νά κατανοήσουμε τά ὅσα συνέχουν τήν ὑπαρξή μας καί νά βηματίσουμε μέ τήν πεποίθηση τῶν μελῶν τοῦ ἐνός σώματος, πεποίθηση ἡ ὁποία θά δώσει οὐσιαστικό περιεχόμενο σέ λέξεις καί ἔννοιες κοινότητες σήμερα, ὅπως ἀγάπη, σεβασμός, ἀλληλεγγύη, ἀποδοχή καί πολλές ἄλλες, οἱ ὁποῖες κατεξοχήν μᾶς ἀφοροῦν καί συναισθηματικά μᾶς ἐπηρεάζουν.

Σεβασμιώτατε ἅγιε Κρήτης,

Εὐχαριστοῦμε μέ εὐγνωμοσύνη γιά τήν φιλόφρονα πρόσκλησή σας νά ἔλθουμε ἀπό τή Ρόδο καί νά καταστοῦμε σήμερα συγκοινωνοί σας στό μυστήριο τῆς πίστεως πού τελεσιουργεῖται, προεξαρχούσης τῆς Σεβασμιότητός σας, στόν περίβλεπτο Μητροπολιτικό σας Ναό, τήν ἀποστολική σας καθέδρα. Ἀπό τοῦ συνθρόνου του ἐξακτινώνεται ἡ προσωπική πρωθιεραρχική σας μαρτυρία, μαρτυρία εὐθύνης ὡς προέδρου τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας, μαρτυρίας ἐμπράκτου διδαχῆς γιά τόν λαό πού σᾶς ἐμπιστεύθηκε ὁ Θεός, μαρτυρία ἀγάπης καί διακονίας πρὸς ὅλους ἀνεξαιρέτως, ἰδιαιτέρως πρὸς τή νεότητα, μαρτυρία ἀγαθῆ εὐαγγελικοῦ καλοῦ ποιμένος Ἐμεῖς ταπεινά εὐχόμεστε ὁ Θεός νά εἶναι παρών στήν θυσιαστική πορεία σας διὰ τῶν πρεσβειῶν τοῦ Ἁγίου Μεγαλομάρτυρος Μηνᾶ.

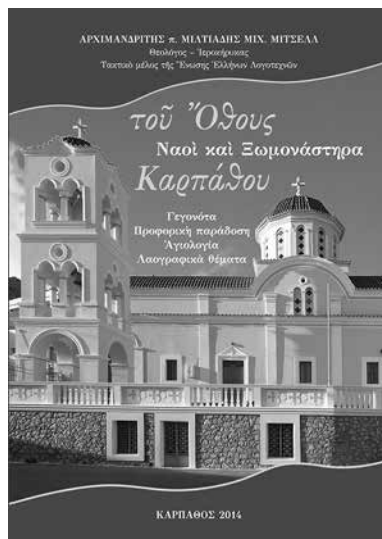




ΧΡΟΝΙΚΟ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗΣ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ ΤΟΥ ΑΡΧΙΜ.
ΜΙΛΤΙΑΔΗ ΜΙΤΣΕΛΛ «Ναοί καί Ξωμονάστια»

Κυκλοφόρησε τό νέο βιβλίο τοῦ Ἀρχιμανδρίτη π. Μιλτιάδη Μίτσελλ, μέ τίτλο: «Ναοί καί Ξωμονάστια τοῦ Ὁθοῦς Καρπάθου - Γεγονότα, προφορική παράδοση, ἀγιολογία, λαογραφικά θέματα». Πρόκειται γιά μία ἐμπεριστατωμένη μελέτη τῆς ἱστορίας τῶν δύο κεντρικῶν Ναῶν, καί τῶν 17 ἐξωκκλησιῶν, πού ὑπάγονται στήν ἐνορία τῆς ἀκριτικῆς κοινότητος Ὁθοῦς Καρπάθου.

Ἀποτελεῖ μιά συγκεντρωτική καταγραφή τῶν στοιχείων ἀνέγερσης, τῆς ἀρχαιολογικῆς ἀξίας καί τῶν λαογραφικῶν (ἐθιμικῶν) ἰδιαιτεροτήτων, πού σχετίζονται μέ τήν ἐτήσια ἐορτή τους. Ἐπίσης περιέχονται ἀπομαγνητοφωνημένες μαρτυρίες ὑπερηλίκων κατοίκων τοῦ Ὁθοῦς, οἱ ὁποῖοι μέ μία αὐθεντικότητα πού σπάνια συναντᾶς, ἀνέσυραν ἀπό τήν μνήμη τους, πολύτιμες πληροφορίες πού ἀφοροῦν τήν ἱστορική διαδρομή τῶν καθαγιασμένων αὐτῶν τόπων λατρείας. Ἐπίσης περιλαμβάνονται τά βιογραφικά σημειώματα ὅλων τῶν διατελεσάντων ἐφημερίων Ὁθοῦς, ἀπό τόν 17ο αἰῶνα κ.έ., καθῶς καί ὁ Κατάλογος τῶν Ἐπισκόπων (καί ἀπό τό 1865, Μητροπολιτῶν) Καρπάθου, ἀπό τό 1562 καί ἐξῆς. Στό παράρτημα τοῦ βιβλίου, ἐπιχειρεῖται μιά προσέγγιση θεμάτων σχετικῶν μέ τήν λειτουργική καί θρησκευτική ἰδιοπροσωπία τοῦ Ὁθοῦς, ὅπως εἶναι τό μακροσκελές ὁμοιοκατάληκτο στιχοῦργημα «Μοιρολόι τῆς Παναγίας» πού ψάλλεται κάθε Μεγάλη Πέμπτη, στήν Κεντρική Ἐκκλησία τῆς ἐνορίας, ἀπό τίς κυρίες πού «ξωμένουν» τόν θεῖο Ἐσταυρωμένο, τά παραδοσιακά Κάλαντα τῶν Θεοφανίων, πολύ παλαιές τοπικές προσευχές, καί μιά ἀναφορά στήν ἰδιαιτέρως λαοφιλή «Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων Δώρων».



Τό ἐν λόγῳ βιβλίῳ, εἶναι ἀποτέλεσμα πολυετοῦς ἔρευνας, τοῦ Ἱεροκλήρυκα, ὑπευθύνου τοῦ Γενικοῦ Φιλοπτώχου Ταμείου, καί ὑπευθύνου Χριστιανικῆς Ἀγωγῆς Νεολαίας τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Καρπάθου καί Κάσου, Ἀρχιμανδρίτη, π. Μιλτιάδῃ Μίτσελλ, ὁ ὁποῖος ὑπηρετεῖ ὡς ἱερατικῶς προϊστάμενος τῆς ἐνορίας Ὁθους. Εἶναι μία ἐπιμελημένη, πολυτελὲς τετράχρωμη ἔκδοση 164 σελίδων, διανθισμένη μὲ πολλές εἰκόνες.



Ἡ παρουσίαση τοῦ πονήματος ἔγινε στήν κατάμεστη αἴθουσα τοῦ Κοινοτικοῦ Μεγάρου Ὁθους, τήν Κυριακή, 10 Αὐγούστου 2014, στίς 8 τό βράδυ, παρουσία τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Καρπάθου καί Κάσου κ.κ. ΑΜΒΡΟΣΙΟΥ καί Ἱερέων τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Καρπάθου καί Κάσου. Ἡ παρουσίαση πραγματοποιήθηκε ὑπό τήν αἰγίδα τῆς Περιφερειακῆς Ἐνότητος Καρπάθου-Κάσου (Ἐπαρχεῖο) τῆς Περιφέρειας Ν. Αἰγαίου, τοῦ Δήμου Καρπάθου, καί τοῦ Μορφωτικοῦ καί Πολιτιστικοῦ Συλλόγου Ὁθους «Ἔργασία καί Χαρά». Παρευρέθησαν ὁ Ἐπαρχος Καρπάθου-Κάσου κ. Μιχάλης Ἐρωτόκριτος, ὁ Ἀντιδήμαρχος Καρπάθου κ. Γεώργιος Δήμαρχος, ἐκπρόσωποι τοῦ Τάγματος Ἐθνοφυλακῆς Καρπάθου (Στρατοῦ Ξηρᾶς), τοῦ Λιμενάρχῃ Καρπάθου κ. Νικολάου Σουρούνη, καθώς καί ἐκπρόσωποι τῶν ἱατρικῶν, ἐκπαιδευτικῶν, πολιτιστικῶν καί παραγωγικῶν φορέων τοῦ νησιοῦ.

Τήν εὐθύνη τοῦ συντονισμοῦ τῆς ἐκδήλωσης εἶχε ὁ τ. Καθηγητής τῆς Πλαστικῆς Χειρουργικῆς, τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Ἱατρός κ. **Κωνσταντῖνος Φρ. Μαντινάος**, ὁ ὁποῖος

ἐπαίνεσε τὴν «ἑλληνοπρέπεια» τοῦ συγγραμματος, ἀφοῦ ὅπως εἶπε εἶναι γραμμένο στό πρότινος, καί ἄνευ αἰτίας καταργηθέν πολυτο- νικό σύστημα (ὁ συγγραφέας στό βιβλίο, χρησιμοποιεῖ ἀκόμα καί τὴν «βαρεία»).

Τό βιβλίο παρουσίασαν στό κοινό:

α) Ὁ Καθηγητής Λαογραφίας, τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, κ. **Μηνᾶς Ἀλ. Ἀλεξιάδης**, ὁ ὁποῖος ἀνέλυ- σε κυρίως τὴν λαογραφικὴ διάσταση τῆς μελέτης. Ἐπεσήμανε τὴν πρωτοτυπία καί τὴν λαογραφικὴ ἀξία, ὅπως καί τὴν ἐπιστημονικὴ ἀρτιότητα τοῦ ἔργου, καί ἀνέλυσε ἐμπεριστατωμένα ἐπὶ μακρόν, τὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα τῆς μελέτης.

β) Ὁ Ἡγούμενος τῆς Πατριαρχικῆς καί Σταυροπηγιακῆς Μονῆς Ἀγ. Γεωργίου Βασσῶν Καρπάθου καί ἐφημέριος τῆς ὁμορφῆς ἐνορίας τῶν Πυλῶν, Ἀρχιμ. **Καλλίνικος Μαυρολέων**, ὁ ὁποῖος ἀναφέρθη- κε στίς κοινές μέ τόν συγγραφέα καταβολές, μιᾶς καί οἱ δύο, πρὶν τὴν ἀπόφασί τους νὰ διακονήσουν τόν τόπο καταγωγῆς τους, τὴν Κάρπαθο, διετέλεσαν στελέχη τοῦ Νεανικοῦ ἔργου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Πειραιῶς, καί στενοὶ συνεργάτες τοῦ τότε Μητρο- πολίτου, καί σήμερα ἐφησυχάζοντος Μητροπολίτου, πρώην Πει- ραιῶς, κ. Καλλινίκου Καρούσου, καθὼς ἐπίσης καί στὴ σπουδαιότη- τα τῶν Ναῶν καί τῶν ἐξωκκλησίων γιὰ τὴν πνευματικὴ μας ζωὴ καί κληρονομιά.

γ) Ἡ Ὑποδιευθύντρια τοῦ 33οῦ Δημοτικοῦ Σχολείου Πειραιῶς Ἀττικῆς κ. **Εἰρήνη Βασιλειώτη-Χατζηαντωνίου**, μέ γλαφυρό καί ποιητικό τρόπο, ἐξῆρε τὴν 14ετῆ προσφορά τοῦ π. Μιλτιάδη στὴν Κάρπαθο. Παρέθεσε ἐνδιαφέροντα παραλληλισμὸ ἐνός ἀπὸ τὰ ποιήματα τοῦ συγγραφέως, μέ τίτλο «Ἡ Ἐκκλησιά» πού δημο- σιεύεται στό βιβλίο, ἐντοπίζοντας ὁμοιότητες στὴν ἔκφραση καί τὴν ἐκφορά καί τὴν ροὴ τοῦ ποιητικοῦ λόγου τοῦ συγγραφέα, μέ αὐτές τοῦ ποιητῆ Γιάννη Ρίτσου, μέσα ἀπὸ τό ποιήμα του «Τό ἐρη- μοκκλήσι».

δ) Ὁ Πρόεδρος τοῦ Τοπικοῦ Συμβουλίου Ὁθους, καί συνταξ. Δι- ευθυντῆς τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου Ὁθους κ. **Κωστής Μιλτ. Μαν- τινάος** τόνισε τὴν σπουδαιότητα καταγραφῆς τῶν στοιχείων καί τῶν πολύτιμων πληροφοριῶν, σχετικὰ μέ τὴν ἀνεκτίμητης ἀξίας, θρησκευτικὴ κληρονομιά τοῦ Ὁθους, καί ἀφιέρωσε τὴν ὁμιλία τοῦ στὴν ἱερὴ μνήμη τοῦ ἀδελφοῦ του, καί θείου τοῦ συγγραφέα, ἀείμνη-

στου πολύτεκνου Ίερέα π. Βασιλείου Μ. Μαντινάου, ὁ ὁποῖος γιὰ μιὰ 30ετία, ὑπηρετήσε θεοφιλῶς καί ὑποδειγματικά, τίς ἐνορίες Φρυδιοῦ Κάσου καί Βωλάδας Καρπάθου.



Προβλήθηκε πολύ ἐνδιαφέρουσα 12λεπτη ταινία (slideshow), μέ σπάνιες, ἀνέκδοτες εἰκόνες, Ναῶν, εἰκόνων, ἱερέων κ.τ.λ., σχετικές μέ τήν ἐκκλησιαστική καί ἐνοριακή ζωή, τῆς ἐν λόγῳ ἐνορίας, Ὁθους Καρπάθου.

Χαιρετισμούς ἀπηύθυναν: Ὁ Σεβ. Μητροπολίτης Καρπάθου καί Κάσου κ.κ. Ἀμβρόσιος, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ ἐπευλόγησε καί ἐπαίνεσε μέ θερμά λόγια τόν συγγραφέα, ἐξέφρασε τήν χαρά, καί τήν μεγάλη ἱκανοποίησή του, γιὰ τήν ἐν λόγῳ ἔκδοση. Μάλιστα πρότεινε νά ἐκδοθεῖ ἕνας τόμος, ὁ ὁποῖος νά περιέχει, τό εἰκονογραφικό ἔργο τοῦ Ἱμβρίου στήν καταγωγή, ἀγιογράφου Τσιβγᾶ, ὁ ὁποῖος τό πρῶτο μισό τοῦ 19ου αἰῶνα, φιλοτέχνησε πλειάδα εἰκόνων, πού μέχρι σήμερα στολίζουν πολλούς Ναούς τῆς Καρπάθου. Μεταξύ ἄλλων ὁ Σεβασμιώτατος, ἐπί λέξει ἀνέφερε: «... Περιγράφει ὁ πατήρ Μιλτιάδης τήν ἔκφρασιν τοῦ χρωστήρος τοῦ Τσιβγᾶ τοῦ Ἱμβρίου, τέχνη τήν ὁποίαν διδάχθηκε στοιχειωδῶς στό Ἅγιον Ὅρος. Τό τάλαντο πού τοῦ ἔδωσε ὁ Θεός, δέν τό ἔκρυψε, ἀλλά τό πολλαπλασίασε, ὥστε νά τό ἀπολαμβάνουμε ἐντός τῶν Ναῶν μας σήμερα ... Σέ συχαίρω πάτερ Μιλτιάδη, διότι προέβης σέ ἕνα πραγματικό συγγραφικό ἄθλο. Τά βιβλιογραφικά σου στοιχεῖα πλούσια καί ἡ γλώσσα σου «ρέουσα». Εὐχομαι καί οἱ ἄλλοι Ἱερεῖς μας, νά προβοῦν, σέ ἕνα τέτοιο διάβημα, γιὰ νά διασώσουν ὅσο τό δυνατόν περισσότερο, τά ἱστορικά στοιχεῖα τῶν Ναῶν μας. Διεπίστωσα πέρα

ἀπό τὰ ἱστορικά καί λαογραφικά στοιχεῖα πού παραθέτεις καί τήν θεολογικήν τοποθέτησιν γιά κάθε τί πού ἀναφέρεται στούς Ναούς καί τὰ Ξωμονάστηρα τοῦ Ὁθους. Διεπίστωσα μέ πόσῃ λεπτότη-
τα καί γνώσιν, ἀναλύεις τόν ἀγιογραφικόν καί λειτουργικόν κύκλον τοῦ Ναοῦ, καί ὅσα εἶναι ἀπαραίτητα γιά νά εἰσέλθουμε εἰς τό πνεῦμα τοῦ ὑλικοῦ πού ἀκολουθεῖ. ... Πρέπει νά δηλώσω εὐθύς ἐξ ἀρχῆς, ὅτι τό βιβλίον εἶναι καλλιπέστατον...».



Ὁ Ἐπαρχος Καρπάθου-Κάσου κ. Μιχάλης Ἐρωτόκριτος, ἀφοῦ συνεχάρη τόν Συγγραφέα, μεταξύ ἄλλων ἀνέφερε πώς τό Ἐπαρ-
χεῖο μέ ἱκανοποίηση ἔθεσε τήν παρουσίαση τοῦ βιβλίου, τοῦ λόγιου Ἀρχιμανδρίτη π. Μιλτιάδη, ὑπό τήν αἰγίδα τῆς Περιφέρειας Νοτίου Αἰγαίου.

Ἐκ μέρους τοῦ Δημάρχου Καρπάθου, ὁ Ἀντιδήμαρχος κ. Γεώργιος Δήμαρχος, ἐξῆρε τήν σπουδαιότητα τοῦ συγγράμματος, καί εὐχήθη-
κε χαρακτηριστικά στόν συγγραφέα «νά ὑψωθεῖ ὡς τάς κέδρους τοῦ Λιβάνου» (ὅπως ἐξήγησε ὁ κ. Δήμαρχος, ὁ Κέδρος εἶναι δένδρο τό ὁποῖο ἀναφέρεται ἀρκετές δεκάδες φορές στήν Βίβλο, καί εἶναι περίφημο γιά τό ὕψος καί τήν μακροζωΐα του). Στό τέλος μετέφερε καί τίς θερμές εὐχές τοῦ Δημάρχου Καρπάθου, κ. Μιχάλη Χανιώτη, ὁ ὁποῖος ἐκτάκτως ἔσπευσε νά ἐπιθεωρήσει καί νά συντονίσει, τήν κατάσβεση πυρκαγιᾶς, ἡ ὁποία βρισκόταν σέ ἐξέλιξη.

Ἀκολούθησε δεξίωση μέ παραδοσιακά γλυκίσματα, κεράσματα καί ἀναψυκτικά.



Σύντομο ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ συγγραφέως



Ο Αρχιμανδρίτης Μιλτιάδης Μίτσελλ, γεννήθηκε τό 1974, στήν πόλη Gwelo τῆς Ροδεσίας (σημερινή Ζιμπάμπουε). Όλοκλήρωσε τίς ἐγκύκλιες σπουδές του στόν Πειραιᾶ. Συγκεκριμένα φοίτησε στό 48ο Δημοτικό Σχολεῖο Πειραιᾶ (Παντέλου), στό 1ο Γυμνάσιο Καλλιπόλης Πειραιᾶ, καθώς καί τό 1ο Λύκειο Καλλιπόλης Πειραιᾶ. Ἔλαβε ὑποτροφία ἀπό τό Ἰδρυμα Κρατικῶν Ὑποτροφιῶν (ΙΚΥ), γιά σπουδές στό ἔξωτερικό, τήν ὁποία δέν ἀποδέχθηκε. Εἶναι πτυχιούχος τῆς Ἀνωτέρας Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς

Ἀθηνῶν, πού ἐδρεύει στήν Νέα Κηφισιά. Τό 2005, λαμβάνει τό πτυχίο τῆς Θεολογίας, ἀπό τό Τμῆμα Κοινωνικῆς Θεολογίας, τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς, τοῦ Ἐθνικοῦ καί Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

Διετέλεσε συνεργάτης τοῦ Νεανικοῦ Ἔργου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Πειραιῶς, γιά περισσότερο ἀπό 15 συνεχῆ χρόνια. Εἶναι πτυχιούχος τοῦ Φροντιστηρίου Στελεχῶν τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Πειραιῶς. Διορίζεται ἀπό τόν τότε Μητροπολίτη Πειραιῶς κ.κ. Καλλινίκο Καροῦσο, Κατηχητής σέ ὅλες τίς βαθμίδες Κατήχησης καί Γραμματέας Νεότητος τῆς ἐνορίας του, Παναγίας «Ρόδον τό Ἀμάραντον» Πειραιῆς. Τό 1991 ὁ Μητροπολίτης Πειραιῶς κ.κ. Καλλίνικος, τόν χειροθετεῖ «Ἀναγνώστη», καί τόν ἐντάσει στήν συνοδεία του. Ταλαντούχος ἀγιογράφος ὁ π. Μιλτιάδης διδάσκει τήν ἱερή τέχνη τῆς Ἀγιογραφίας ὡς ὑπεύθυνος ἀντίστοιχων τμημάτων, τῶν ἐνοριῶν Ἀγίου Νείλου Καλλιπόλεως καί Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Ρέντη. Ἐπί σειράν ἐτῶν διακονεῖ ὡς Ὁμαδάρχης στίς Κατασκηνώσεις τῆς Μητροπόλεως Πειραιῶς «Χριστιανούπολη» στό Καπανδρίτι.

Διάκονος χειροτονεῖται στίς 21 Ἰανουαρίου 2001 στόν Ἱ.Ν. Ἀγ. Εἰρήνης ὁδοῦ Αἰόλου Ἀθηνῶν. Παράλληλα μέ τίς σπουδές του στό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, ἐξυπηρετεῖ τίς λειτουργικές ἀνάγκες τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἀσωμάτων Πετράκη στό Κολωνάκι, πλησίον τοῦ τότε Ἡγουμένου της, καί νῦν πρώτου Μητροπολίτου Γλυφάδας κ.κ. Παύλου Τσαούσογλου. Στίς 8 Σεπτεμβρίου 2002 χειροτονεῖται

πρεσβύτερος, στὸν ἐορτάζοντα Ναὸ Παναγίας Βρυσιανῆς Μεσοχωρίου, ἀπὸ τὸν Σεβ. Μητροπολίτη Καρπάθου-Κάσου κ.κ. Ἀμβρόσιο Παναγιωτίδη, καὶ διορίζεται ἐφημέριος, Ἱερατικῶς Προϊστάμενος καὶ Πρόεδρος τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Συμβουλίου, τοῦ Μητροπολιτικοῦ Ναοῦ Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Ἀπερίου Καρπάθου, θέση τὴν ὁποία ὑπηρετεῖ γιὰ περίπου μιά δεκαετία.

Σήμερα (δυνάμει τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν πρωτοκόλλου 71/ 15.3.2011, διοριστηρίου ἐγγράφου) ὑπηρετεῖ ὡς τακτικὸς ἐφημέριος, Ἱερατικῶς Προϊστάμενος καὶ Πρόεδρος τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Συμβουλίου τοῦ κεντρικοῦ Ἱ.Ν. Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος Ὁθους Καρπάθου. Ἐπίσης εἶναι Ἱεροκῆρυξ καὶ ὑπεύθυνος τοῦ Γεν. Φιλοπτώχου Ταμείου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Καρπάθου, ὑπεύθυνος Χριστιανικῆς Ἀγωγῆς Νεολαίας, καθὼς καὶ ὑπεύθυνος Ἱερέας στό 5ο Τάγμα Ἑθνοφυλακῆς τοῦ Στρατοῦ Ξηρᾶς. Ὀμιλεῖ ἀπταιστώσ τὴν Ἀγγλικὴ γλῶσσα. Ἀρθρογραφεῖ τακτικῶς σέ διάφορα Ἐκκλησιαστικά ἐντυπα καὶ στὸν τοπικὸ Καρπαθιακὸ τύπο. Εἶναι τακτικὸ μέλος τῆς Ἑνώσεως Ἑλλήνων Λογοτεχνῶν, ἀπὸ τὴν ὁποία καὶ βραβεύθηκε, τό 2014 «γιὰ τὴν πνευματικὴ καὶ θρησκευτικὴ προσφορά του, στοὺς νέους καὶ τὴν κοινωνία», ἐνῶ πολλὰ λογοτεχνικά καὶ ποιητικά του ἔργα ἔχουν βραβευθεῖ.



ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ τοῦ Δημάρχου Καρπάθου, κ. Μιχάλη Χανιώτη

Ἀποτελεῖ ξεχωριστὴ χαρὰ καὶ τιμὴ γιὰ μένα ἡ δυνατότητα νὰ ἀναφερθῶ στὴν ἐξαιρετικὴ ἔρευνα τοῦ Πανοσιολογιώτατου Ἀρχιμανδρίτη καὶ τὴν παρουσίαση τῆς σημερινῆς ἐκδόσεως.

Μιά σοβαρὴ ἔλλειψη τῆς βιβλιογραφίας μας καλύπτεται μέσα ἀπὸ τὴν παροῦσα ἐκδοση: «**Ναοὶ καὶ Ἐωμονάστηρα τοῦ Ὁθους Καρπάθου: Γεγονότα, Προφορικὴ Παράδοση, Ἀγιολογία**».

Δέν εἶναι μόνο ἡ ἀναφορά στὰ ἐκκλησιαστικὰ κτίσματα, παλιά καὶ νέα, ἀλλὰ ἡ ἱστορία, ἡ παράδοση, οἱ διηγήσεις, τό θρησκευτικὸ συναίσθημα καὶ ἡ εὐλάβεια τῶν προγόνων μας πού πρέπει νὰ τιμοῦμε καὶ νὰ μνημονεύουμε.

Εἶναι σημαντικὸ νὰ συνεχιστεῖ καὶ νὰ ἀπλωθεῖ ἡ ἔρευνα καὶ ἡ

έκδοση τέτοιων πολύτιμων στοιχείων για τό χωριό μας καί τήν Κάρπαθο γενικότερα.

Είμαι βέβαιος για τήν τεράστια ώθηση πού μπορούν νά δώσουν σ' αὐτήν τήν προσπάθεια Ἰερωμένοι καλλιεργημένοι καί φιλοπρόοδοι ὅπως ὁ Ἀρχιμανδρίτης μας Μιλτιάδης Μίτσελλ.



ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

ἀπό τόν Πρόεδρο τοῦ Τοπικοῦ Συμβουλίου Ὁθους
κ. ΚΩΣΤΗ ΜΙΑΤ. ΜΑΝΤΙΝΑΟ - Ἐκπαιδευτικό

Ἡ Κάρπαθος διαπερνώντας τόν Ν.Α. χῶρο τοῦ Αἰγαίου, στέκεται ἀντίκρου του, καί δέχεται ὀρθή τήν ὁρμή του.

Οἱ κάτοικοί της, Ἕλληνες πάντα, τηροῦν τήν παράδοση, ὀρθώνοντας Ναούς καί ξωκκλήσια στά ἀνοιχτά ξέφωτα τῶν βουνῶν, στίς μικρές κοιλάδες καί στά ἀφρισμένα ἀκρογιάλια, στούς οἰκισμούς καί τά χωριά, τιμώντας ἀπλά καί λιτά, τούς Ἁγίους τῆς θρησκείας μας.

Τό χωριό Ὁθος, στό κέντρο τῆς Καρπάθου, ἀπλώνει τά μετόχια του, παληές διαδρομές πρὸς τή θάλασσα, περιμετρικά. Ἐκεῖ ζοῦσαν οἱ πολλοί Ὁθεῖτες, ἐκεῖ ἔχτιζαν τά ἐκκλησάκια τους. Τά περισσότερα, μικρές στενόμακρες Βασιλικές δίχως τρούλλο, πετρόχτιστα. Ὑσυχιοί τόποι λατρείας, ὅλο δροσιά τό καλοκαίρι καί ζεστασιά τό χειμῶνα, μέ ἄρωμα μυρσίνης καί δάφνης.

Πρωτοποριακή καί σημαντικότερη ἢ προσπάθεια τοῦ πανοσιολογιώτατου Ἀρχιμανδρίτη Μιλτιάδη Μίτσελλ, νά καταγράψει αὐτούς τούς μικροὺς λατρευτικούς χώρους, στὸν ἀργό ρυθμό τῆς ἐποχῆς τους, καταδείχνοντας τὸν ἥρεμο τρόπο ζωῆς τῶν κατοίκων τοῦ Ὁθους μέσα στό χρόνο, καί τήν ἀξία διατήρησης τῆς ζωντανῆς Παράδοσης.

Ἀξιέπαινο τό ἐγχείρημα, γιατί μέσα ἀπὸ τά ἱερατικά του βιώματα καί τὸν θρησκευτικό του ζῆλο, ὁ πατήρ Μιλτιάδης ξεδιπλώνει ἄγνωστες πτυχές τοῦ βίου καί τῶν λατρευτικῶν ἡθῶν, τοῦ μικροῦ μας χωριοῦ, τοῦ Ὁθους τῆς Καρπάθου.

Ο ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ ΜΙΤΣΕΛΛ ΚΑΙ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΓΙΑ ΤΙΣ ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΚΑΙ ΤΑ ΕΞΩΚΚΛΗΣΙΑ ΤΟΥ ΘΘΟΥΣ ΚΑΡΠΑΘΟΥ

ΜΗΝΑΣ ΑΛ. ΑΛΕΞΙΑΔΗΣ

Καθηγητής Φιλοσοφικής Σχολής
Έθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Θά ἤθελα, καταρχάς, νά εὐχαριστήσω τόν συγγραφέα, Ἀρχιμανδρίτη Μιλτιάδη Μίτσελλ, γιά τήν εὐγενική του πρόσκληση νά εἶμαι ἓνας ἀπό τούς ὁμιλητές τῆς Πνευματικῆς αὐτῆς Ἐκδήλωσης, πού ὀργανώνεται τιμητικά ἀπό τό Ἐπαρχεῖο Καρπάθου, τόν Δῆμο Καρπάθου καί τόν φιλόμουσο Μορφωτικό Σύλλογο Ὅθους «Ἔργασία καί Χαρά» γιά τήν παρουσίαση τοῦ βιβλίου του μέ τίτλο «Ναοί καί ξωμονάστηρα Ὅθους Καρπάθου: Γεγονότα - Προφορική Παράδοση - Ἀγιολογία - Λαογραφικά θέματα» (2014).

Εἶπα πρὶν λίγες μέρες στά Πηγάδια, σέ ἀντίστοιχη Ἐκδήλωση, ὅτι τὰ τελευταῖα ἰδίως χρόνια, ἀλλά καί παλαιότερα, ἀπ' ὅσο ξέρω, ὑπάρχει μιά αὐξητική τάση ἐκδόσεως βιβλίων, πού ἀναφέρονται, προπάντων, στή Γλώσσα, τήν Ἱστορία καί τή Λαογραφία τῆς Καρπάθου, καί αὐτό εἶναι ἐντυπωσιακό καί παρήγορο φαινόμενο.

Ἐπαναλαμβάνω τήν ἴδια διαπίστωση καί ἐδῶ, στό χωριό τοῦ θεμελιωτῆ τῆς Καρπαθιακῆς Ἱστορίας καί Λαογραφίας Μιχαήλ Γ. Μιχαηλίδη-Νουάρου, ἀλλά καί ἄλλων συγγραφέων.

Στό σημεῖο αὐτό, παρακαλῶ νά μοῦ ἐπιτραπεῖ νά κάνω μιά τιμητική παρένθεση ἀναφέροντας ὀνόματα Ὁθειτῶν ἐρευνητῶν καί συγγραφέων, πού ἐξέδωσαν, κατὰ καιρούς αὐτοτελῆ βιβλία γιά τό Ὅθος, τήν Κάρπαθο καί γενικότερου περιεχομένου (ἀλφαβητικά). Πρόκειται γιά τούς: Εὖρη Βαρίκα-Μοσκόβη, Βάσο Βαρίκα, Ἑλένη Βαρίκα, Μαριγούλα Κρητισιώτη, Κωνσταντῖνο Φρ. Μαντινάο, Μιχαήλ Γ. Μιχαηλίδη-Νουάρο, Γεώργιο Μιχαηλίδη-Νουάρο, Ἀνδρέα Μιχαηλίδη-Νουάρο, Μαίρη Μιχαηλίδη, Μαρκέλλα Μοναχή, Ἀλέκα Μπουτζουβή, Ἀχιλλέα Πηλείδη, Φραγκίσκη Σταυράκη, Μηνᾶ Τραμπακουλόπουλο. Καί βέβαια ζητῶ τήν ἐπιείκειά σας, ἂν ξέχασα κανένα. Ἄρθρα καί μελετήματα σέ περιοδικά ἔγραψαν πολλοί

Ὁθεῖτες, μακρὺς ὁ κατάλογος, δὲν τοὺς ἀναφέρω ἐδῶ, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι θὰ κάνω δύο ἐξαιρέσεις, γιὰ νὰ τιμῶσιν τὸν Μανόλη Λαγωνικό, πού εἶναι ἡ κινητὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Ὁθους, καὶ ἀσφαλῶς τὸν Μανόλη Χατζηαντωνίου.

Στόν παραπάνω κατάλογο προστίθεται τώρα καὶ ὁ Ἀρχιμανδρίτης Μιλτιάδης, μέ τό βιβλίον του πού παρουσιάζουμε ἀπόψε, καί σχετίζεται μέ τήν Ἐκκλησιαστική Ἱστορία, τήν Ἀγιολογία, ἐν μέρει τήν Ἐκκλησιολογία, ἀλλά καί τή Λαογραφία τοῦ Ὁθους Καρπάθου. Καί πρόκειται, κατὰ τή γνώμη μου, γιὰ ἓνα desideratum τῆς Καρπαθολογίας, ὅπως μοῦ ἀρέσει νά ὀνομάζω τήν ἐπιστημονική ἔρευνα τοῦ Καρπαθιακοῦ Πολιτισμοῦ, καί, ἐλπίζω, νά καθιερωθεῖ ὁ σχετικὸς ὅρος. Εἶναι, λοιπόν, καιρός πλέον ν' ἀρχίσουν νά γράφονται τοπικές, μικρές ἔστω, μονογραφίες γιὰ κάθε χωριό τῆς Καρπάθου ξεχωριστά, γιὰ νά ἀναδεικνύεται ἔτσι ὁ πολυτιμὸς καί πολυεπίπεδος τοπικὸς πολιτισμός. Θυμίζω μέ τήν εὐκαιρία τὸν κλάδο τῆς Τοπικῆς Ἱστορίας, πού ἀναπτύσσεται συνεχῶς στήν Ἑλληνική καί διεθνή ἐπιστημονική κοινότητα.

Εἶναι συνεπῶς ἄξιος συγχαρητηρίων ὁ Ἀρχιμανδρίτης Μιλτιάδης, πού καταπιάστηκε μέ ἓνα πολὺ ἐνδιαφέρον θέμα ἀπὸ τὸν τόπο του καί βέβαια γνωρίζει πολὺ καλά, ἀφοῦ ἱερούργει σ' αὐτόν.

* * *

Τὸν σεβαστό μου συμπατριώτη, Πανοσιολογιώτατο Ἀρχιμανδρίτη Μιλτιάδη Μίτσελλ, γνώρισα καλύτερα κατὰ τή διάρκεια τῶν φοιτητικῶν του χρόνων στή Θεολογικὴ Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Μέ εἶχε τότε ἐπισκεφθεῖ στό Γραφεῖο μου, καί, στήν πρώτη κιόλας συνάντησή, μοῦ μίλησε γιὰ τὰ ἐκκλησιαστικά καί ἄλλα ἐνδιαφέροντά του, ἀλλά καί πόσο τὸν γοήτευσε ὁ λαϊκὸς πολιτισμός τῆς Καρπάθου.

Ἐκτοτε, συναντηθήκαμε ὀρισμένες φορές καί σέ μιά ἀπὸ τίς πνευματικές συνομιλίες μας, μοῦ ἀνέφερε γιὰ τὸ συγκεκριμένο βιβλίον, πού τό εἶχε σχεδιάσει μέ ζήλο, ἐκκλησιαστικὴ ἐπιμέλεια καί τή γνώση τοῦ εἰδικοῦ. Τώρα, πού τό βλέπω ὀλοκληρωμένο, μέ τήν ἐμπειρία τοῦ πανεπιστημιακοῦ δασκάλου, παρατηρῶ ὅτι τό ἀποτέλεσμα εἶναι ἰδιαίτερα εὐχάριστο καί πολὺ ἀξιόλογο.

Στό βιβλίον δημοσιεύονται, γιὰ πρώτη φορά, ἀνέκδοτα ἱστορικά στοιχεῖα καί ἔγγραφα γιὰ τίς δύο Κεντρικές Ἐκκλησίες καί τὰ ἐξωκκλήσια τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τῆς Δημοτικῆς Κοινότη-

τας Όθους Καρπάθου καί παρατίθεται πλούσιο ἔγχρωμο εἰκαστικό ὑλικό. Παράλληλα ἐπιχειροῦνται ἀγιολογικές προσεγγίσεις, ἐνῶ περὶ λαμβάνονται ἐπίκαιροι ἐκκλησιαστικοὶ ὕμνοι τῶν συγκεκριμένων Ἀγίων (κοντάκια, ἀπολυτίκια, μεγαλυνάρια κ.λπ.). Δίνονται ἀκόμη βιογραφικά στοιχεῖα τῶν ἱερέων πού ὑπηρέτησαν στό Όθος, ἀλλά καί ἄλλων κληρικῶν πού κατάγονται ἀπό τό χωριό αὐτό. Στά συγκεκριμένα θέματα θά ἀναφερθεῖ στή συνέχεια ἀρμοδιότερος ὁμιλητής, ὁ Πανοσιολογιώτατος Ἀρχιμανδρίτης Καλλίνικος.

Τό βιβλίο πλαισιώνεται καί μέ χρήσιμο λαογραφικό ὑλικό, στό ὁποῖο θά ἀναφερθῶ ἀμέσως παρακάτω.

Θ' ἀρχίσω σχολιάζοντας πρῶτα τά φιλολογικά λαογραφικά θέματα καί στή συνέχεια τά ἐθιμικά. Ἔτσι ἐπίκαιρα καί χαρακτηριστικά εἶναι τά αὐτοσχέδια δίστιχα, πού ἀπευθύνονται στήν Παναγία τῆ «Γυνατοῦ» (8 Σεπτεμβρίου, περιοχή Ἑῦροι):

*Ὡ Γυνατοῦ στή χάρη σου, ὅλοι παρακαλοῦσι,
νά τύχει, νά 'ναι στό χωριό καί νά 'ρτου(ν) νά σέ βροῦσι.*

*Δέν ἔχει ἄλλην ἐκκλησιά εἰς τό νησί μας ὅλο,
νά 'χει τρεῖς πέτρινους σταυρούς ἐπάνω εἰς τό θόλο.*

*5 Οὔλοι οἱ Ὁθεῖτες φαίνεται, ἀπό παλιά 'χαν τάμα,
'πό φτωχοκόρη πού 'σουνα, κανακαρά σέ 'κάμα.*

Ἐδῶ ἀσφαλῶς μπορεῖ νά ἐπισημανθεῖ ὁ ἀπόηχος τοῦ κληρονομικοῦ λαϊκοῦ δικαίου τῶν Καρπαθίων, πού προσδιορίζεται ἀποκλειστικά ἀπό τή διάθεση τῶν Ὁθειτῶν γιά τήν Πλατυτέρα τῶν Οὐρανῶν.

Ὁ συγγραφέας ἐκθέτει στό βιβλίο του τίς πιθανές ἐτυμολογίες γιά τό προσωνύμιο «Γυνατοῦ», στίς ὁποῖες δέν θά ἀναφερθῶ ἐδῶ λόγω τῆς κλεψύδρας τοῦ χρόνου. Ἡ δημοσιευόμενη ὁμως λαϊκή παράδοση γιά τήν εὑρεση τῆς Εἰκόνας τῆς Παναγίας καί τή συμβολή τριῶν περιοχῶν (Δημοτικῶν Κοινοτήτων Όθους, Μενετῶν Καρπάθου καί τοῦ Δήμου Κάσου) στήν ἀνέγερση τοῦ πρώτου ναῖσκου, δείχνει τήν ἐμβέλεια τῆς δυνάμεως της καί μέ ὁδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι οἱ ἐρμηνευτικές ἐτυμολογικές προσεγγίσεις τοῦ Μιχαηλίδη-Νουάρου (Γυνατοῦ - Γεννητοῦ - Γενέσιο τῆς Θεοτόκου) καί Γυνατοῦ - Δυνατοῦ - Δυνατή, εἶναι ἐξίσου πειστικές.

Τά σωζόμενα δίστιχα γιά τή Ζωοδόχο Πηγὴ (τήν Ἑλεοῦσα), πού κτίστηκε, σέ πρώτη φάση, μέ πρωτοβουλία Ὁθειτῶν στό New Castle τῶν Η.Π.Α. (1960) καί ὁλοκληρώθηκε μέ τήν οἰκονομική ἀρωγή

ὄλων τῶν Ὁθειτῶν, ἔχουν ἰδιαίτερη λαογραφική σημασία. Κι αὐτό γιατί, μόλις σέ τρία δίστιχα, δίνεται μιά πρισματική ἐθιμική εἰκόνα, πού συνδέει ἄρμονικά τόν λαογραφικό χωροχρόνο. Παρακαλῶ νά τά προσέξουμε:

*Πληθώρα τά κεράσματα, μόλις 'πολιτουργήσει,
ἐκεῖ ὁ εἶς τόν ἄλλονε, θά βρεῖ νά χαιρετήσει.*

*Παλιά τά γλέντια κι οἱ χοροί, ἦτανε στήν αὐλή της.
κι ἔχει πολλά νά θυμηθεῖ, ἀπ' αὐτά κάθε Ὁθείτης.*

*5 Ἐκεῖ μαθαίναμε χορό οὔλοι οἱ πιτσιρικάες,
μαθαίναμε καί πώς γλεντοῦ, καί φτιάχνου μαντινάες.*

Ἐδῶ τό ἀριθμητικό εἶς (ἕνας) ὑπαινίσσεται λόγιο συντάκτη, πού δέν ἐνδιαφέρει τόσο, ὅσο τό λαογραφικό μήνυμα πού ἐκπέμπεται: Σεβασμός πρῶτα στή Θεία Λειτουργία ('πολιτουργήσει), μαζική προσέλευση, ἄρα ἀνθρώπινη ἐπικοινωνία μέ τό συνακόλουθο γλέντι καί τίς ἀναμνήσεις τῶν Ὁθειτῶν καί κατόπιν χῶρος, τρόπος τοῦ λέγειν, χοροδιδασκαλίας καί γλεντιοῦ, μέ ἀποτέλεσμα ὅσοι εἶχαν τό χάρισμα τῆς στιχουργικῆς δεξιότητος καί τῆς μουσικῆς εὐαισθησίας, νά γίνονται ἄριστοι μαντιναδόροι καί τραγουδιστές.

Λαογραφικότατο εἶναι καί τό τμήμα πού ἀναφέρεται στόν Μεγαλομάρτυρα Ἅγιο Γεώργιο τόν Τροπαιοφόρο (23 Ἀπριλίου), πού βρίσκεται στήν περιοχή τοῦ Ἀφιάρτη. Γνωστά τά ἱστορικά, δέν θά ἀναφερθῶ σ' αὐτά, σημαντικές οἱ παραδόσεις γιά τόν Ἅγιο, πού συνδέεται μέ τή δρακοντοκτονία. Ὑπάρχουν πολλά δημοτικά τραγούδια καί παραμύθια γιά τή δρακοντοκτονία τοῦ Ἀγίου Γεωργίου. Τά παραμύθια, πού ἀπασχόλησαν καί ἐμένα στή διδακτορική μου διατριβή, θά ἤθελα νά σᾶς πῶ, ὅτι εἶναι μεταγενέστερα, προέρχονται ἀπό τά τραγούδια, πού προηγοῦνται. Ἀναφέρω ἐδῶ, ὅτι ἄλλο δρακοντοκτονία καί ἄλλο δρακοκτονία. Ὁ δράκοντας εἶναι φιδόμορφος, ὁ δράκος ἀνθρωπόμορφος. Καλό εἶναι νά γίνεται ἡ διάκριση αὐτή, πού δέν ἔχει προσεχθεῖ ἰδιαίτερα ἀπό πολλούς. Ὁ Ἀρχιμανδρίτης Μιλτιάδης παραθέτει στό βιβλίο του καί σύντομη βιογραφία τοῦ Ἀγίου, ἐνῶ συζητεῖ καί τόν τρόπο πού ὁ Ἅγιος Γεώργιος σώζει τή βασιλοπούλα ἀπό τόν δράκοντα, πού σέ ἄλλες παραλλαγές τῆς διήγησης ἢ τῶν στιχουργικῶν κειμένων, βρίσκουμε καί ἄλλες ἐκδοχές. Μεταφέρω ἐδῶ, τά γλαφυρά δίστιχα ἀπό τό βιβλίο:

*Ὁ Ἄι Γιώργης στό παλιό, τό Ὅθος τοῦ Ἀφιάρτη,
πού ὅλοι περιμένουμε, πότε ἡ γιορτή του θά ῥτει,*

*είναι μακριά, μά μιά φορά τόν χρόνο τόν τιμοῦμε,
γιατ' ἔναι ἡ ἱστορία μας, καί πού δέ τή ξεχνοῦμε.*

(Καί πού [μέ μιά διόρθωση θά ἦταν:]

[γιατ' εἶν' ἡ ἱστορία μας, ποτέ δέν τήν ξεχνοῦμε.]

Συγκινητικά καί ἐνδιαφέροντα εἶναι καί ὅσα ἐθιμικά γράφονται στό βιβλίο γιά τόν Ἅγιο Βασίλειο, τό μονόχωρο ἐξωκκλήσι, πού βρίσκεται στήν περιοχή «Ἐλωθας» τοῦ Ὁθους. Δίνονται ὁ βίος τοῦ Ἀγίου καί οἱ περιγραφές πλαισιώνονται μέ σχετικά δίστιχα. Γίνεται ἀκόμη λόγος (σύντομος) γιά τό ἔθιμο τῆς βασιλόπιτας. Ἐπειδή τό ἔθιμο τῆς βασιλόπιτας εἶναι κάπως περίπλοκο καί μέ ἔχει ἀπασχολήσει ἐρευνητικά (ἀποσπάσματα ἀπό τήν ἐρευνά μου, μπορεῖ νά δεῖ κάθε ἐνδιαφερόμενος στόν ιστότοπο τῆς Ἀδελφότητος τῶν Ὀφφικιάλων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου) ἴσως δοθεῖ χρόνος στό μέλλον νά σᾶς μιλήσω γιά τό ἔθιμο αὐτό διεξοδικά.

Τρία ἀκόμη λαογραφικά θέματα περιλαμβάνονται στό παρουσιαζόμενο βιβλίο. Τό πρῶτο εἶναι τό πανελληνίως γνωστό «Μοιρολόι τῆς Παναγίας». Ἐδῶ ἀναδημοσιεύεται παραλλαγή ἀπό τό Ὁθος, πού χαρακτηρίζεται ἀπό πληρότητα, ἡ ὁποία μέ ἀπασχόλησε παλαιότερα. Ἡ πληροφορία ὅμως, πού δίνει ὁ Ἀρχιμανδρίτης Μιλτιάδης, ὅτι τό μοιρολόι τῆς Παναγίας (ἢ καταλόι) ἄδεται ἀπό γυναῖκες τοῦ Ὁθους τό βράδυ τῆς Μεγάλης Πέμπτης, μετά τήν Ἀκολουθία τῶν Παθῶν, ἐνῶ σέ ἄλλα χωριά τῆς Καρπάθου, ὅπως καί στά περισσότερα μέρη τῆς Ἑλλάδας, τό μοιρολόι τῆς Παναγίας ἄδεται τή Μεγάλη Παρασκευή τό μεσημέρι (μετά τήν Ἀκολουθία τῶν Ὡρῶν). Γιά τό μοιρολόι αὐτό ὑπάρχει ἐκτενέστερη μονογραφία, πού συνέγραψε ὁ γνωστός καθηγητής τῆς Ἐθνομουσικολογίας στό Πανεπιστήμιο τῆς Γενεύης Bertrand Bouvier (1974). Χαρακτηριστικά εἶναι τά Κάλαντα τῶν Θεοφανίων στό Ὁθος. Δέν γνωρίζω ἂν λέγονται καί σήμερα στό χωριό, ὅμως, τά δημοσιευμένα στό βιβλίο, ἀπαιτοῦν τή λαογραφική προσοχή. Πρόκειται γιά ἀνομοιοκατάληκτα ἢ ὁμοιοκατάληκτα δεκαπεντασύλλαβα δίστιχα, μέ ἀφηγητή τόν ἀείμνηστο Ὁθείτη Βάσο Λαγωνικό.

* * *

Στή σελίδα 149 ὁ συγγραφέας δημοσιεύει μιά ωραία παραλλαγή, πού τή χαρακτηρίζει «πολύ παλαιά προσευχή Ὁθείτικης προελεύσεως», μέ πληροφορητή ἐπίσης τόν Βάσο Λαγωνικό. Τήν παραθέτω ἐδῶ:

Ἄι Γιώργη κι Ἄι Γιάννη, κι Ἄι Τίμιε Σταυρέ, καί Χριστέ ἀληθινέ, γέσε καί χαλίνωσε 5 τὰ συρμάμενα τῆς γῆς. Τόν ὄφι καί τήν ὄφεντρα, τό σκορπιό καί τήν ἐρόα, τή φαντοῦ καί τή παντοῦ, τήν καπαροκεφαλοῦ, 10 τό μικρό τό βουαλάκι, ἀπό κάτω στό πλακάκι, νά λείψουν ἀπ' τό σπίτι μου	κι ἀπ' τή κρεβατοστρώση μου. Τόν κακό τόν ἄνθρωπο, 15 τό νυκτεριστή, ὅπου γυρίζει τίς αὐγές καί πορπατεῖ τίς νύχτες. Ὡστα νά βγεῖ ὁ ἥλιος τρία κονταρόξυλα. 20 Νά συνάξω τὰ παιδιά μου, νά τά βάλω στά σακιά μου, καί νά πάω στή δουλειά μου. Φτού (3), νά φύγουν ὅλα τὰ κακά ἀπό κοντά μου.
---	---

Τό κείμενο αὐτό λαογραφικῶς ἀνήκει στίς ἐπονομαζόμενες ἐπωδές ἢ ξόρκια. Καί βέβαια λέγεται γιά τήν ἀπομάκρυνση κάθε εἶδους ἐνοχλητικοῦ ζωοφίου, πού θά μπορούσε νά πειράξει τόν ἄνθρωπο. Ὑπάρχουν ὥστόσο καί ἄλλες παραλλαγές ἀπό τήν Κάρπαθο τῆς παραπάνω ἐπωδῆς.

* * *

Ἕνα βιβλίο γιά τό Ὅθος Καρπάθου καί μάλιστα γραμμένο ἀπό τό λόγιο κληρικό, ὅσο καί ἂν τό κεντρικό θέμα του δέν εἶναι λαογραφικό, δέν μπορεῖ, ὅπως εἶναι αὐτονόητο, νά μὴν ἀναφερθεῖ, σύντομα ἔστω, στόν πρωτοπόρο καί σπουδαῖο Ὁθεῖτη ἐπιστήμονα, θεμελιωτή τῆς Καρπαθιακῆς Ἱστορίας καί Λαογραφίας Μιχαήλ Γ. Μιχαηλίδη-Νουάρο. Αὐτό κάνει καί ὁ συγγραφέας τοῦ βιβλίου Μιλτιάδης Μίτσελλ, Ἀρχιμανδρίτης καί συγχωριανός του. Ὅλοι οἱ Καρπάθιοι στρέφουμε εὐλαβικά τή σκέψη μας στή Μνήμη τοῦ Μιχαηλίδη-Νουάρου.

Ὁ συγγραφέας στό βιβλίο του τιτλοφορεῖ «Ἀναγκαῖα παρένθεση» τή σχετική ἀναφορά στόν καθηγητή Νουάρο. Συμπληρωματικά παρατηρῶ μόνο, ὅτι ὁ υἱός του Γεώργιος Μιχαηλίδης-Νουάρος, ἦταν διαπρεπῆς καθηγητής τῶν Πανεπιστημίων Θεσσαλονίκης καί Ἀθηνῶν, μετέπειτα ἀκαδημαϊκός καί Πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Ὁ Μιχαήλ πατήρ, ἦταν ἐπίλεκτος φιλόλογος, Γυμνασιάρχης, ἱστορικός, λαογράφος, παιδαγωγός. Ἡ θητεία του μάλιστα ὡς διευθυντή στό ἱστορικό Παγκύπριο Γυμνάσιο Λευκωσίας ἄφησε ἐποχή. Μέ ἄδεια τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας τῆς Κύπρου, καί τοῦ Διευθυντῆ τοῦ Γυμνασίου, μπόρεσα νά ἐρευνήσω παλαιότερα (2002)

τά χρόνια της υπηρεσίας του εκεί. Τό υλικό πού συνέλεξα, είναι σημαντικό, τό επεξεργάζομαι τώρα, καί, ἐλπίζω, σύν Θεῷ, νά μοῦ δοθεῖ ἡ δυνατότητα νά τό παρουσιάσω πρῶτα στή γενέτειρά του, τό Ὅθος. Γιά τήν ἱστορία θυμίζω ὅτι καί ὁ γιός του Ἀνδρέας ἦταν ἐπίσης καθηγητής τῆς Παιδαγωγικῆς στή Φιλοσοφική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

* * *

Συμπερασματικά θά ἔλεγα ὅτι τό βιβλίο τοῦ Πανοσιολογιωτάτου Ἀρχιμανδρίτη Μιλτιάδη Μίτσελλ, εἶναι μιά πρωτότυπη γιά τά Καρπαθιακά δεδομένα ἔκδοση. Τό κυρίως μέρος τοῦ «Ναοί καί ἐξωκκλήσια τοῦ Ὅθους» μέ τά ἀρχαιολογικά καί ἄλλα ἐρευνητικά στοιχεῖα πού περιέχει, μπορεῖ νά γίνει ὁ ὁδοδείκτης γιά κάθε μελλοντική παρόμοια ἔκδοση. Τό ἰδιαίτερα φροντισμένο καί ἐγχρωμο αὐτό βιβλίο, πού ὁλοκληρώνεται μέ τόν Ἐπισκοπικό Κατάλογο Καρπάθου καί ἀγγλική περίληψη, ἀποτελεῖ εὐπρόσδεκτη καί χρησιμότατη συμβολή στήν εὐάριθμη ἐκκλησιαστική βιβλιογραφία τῆς Καρπάθου. Εἶπα εὐάριθμη ἐκκλησιαστική βιβλιογραφία τῆς Καρπάθου καί ἔτσι εἶναι. Τό προηγούμενο σχετικό βιβλίο, τό ἐπιμελήθηκε ὁ παριστάμενος Σεβασμιώτατος Ποιμενάρχης μας, Μητροπολίτης Ἀμβρόσιος, καί τιτλοφορεῖται «Οἱ πολιοῦχοι Ἅγιοι τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Καρπάθου καί Κάσου». Καί βέβαια ὁ ἐπιβλητικός καί τιμητικός τόμος τοῦ Μητροπολίτου Ἀμβροσίου, πού ἐπιμελήθηκε ὁ Ἀρχιμανδρίτης Καλλίνικος Μαυρολέων.

Ὅλοκληρώνοντας τά ὅσα ἀνέφερα γιά τό βιβλίο τοῦ Ἀρχιμανδρίτη Μιλτιάδη Μίτσελλ, καταλήγω μέ τήν ἀπόφανση: Ὁ συγγραφέας κληρικός, μετά ἀπό πολύχρονη ἔρευνα, βιβλιογραφική ἀναζήτηση, καί στηριγμένος στήν προφορική παράδοση, ἐμπλούτισε τήν Καρπαθιακή βιβλιογραφία μέ ἕνα χρήσιμο ἔργο. Ἀξίζει λοιπόν τόν καθολικό ἔπαινο, πού καί ἀπό τή θέση αὐτή, πρῶτος τοῦ ἀποδίδω.



**«Η ΣΠΟΥΔΑΙΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΝΑΩΝ
ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΞΩΚΚΛΗΣΙΩΝ ΓΙΑ
ΤΗΝ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΜΑΣ ΖΩΗ ΚΑΙ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ»**

Ἀρχιμ. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ ΜΑΥΡΟΛΕΩΝ

*Ἀπό τήν παρουσίαση τοῦ βιβλίου τοῦ Ἀρχιμ. ΜΙΛΤΙΑΔΗ ΜΙΤΣΕΛΛΑ
«Ναοί καί ξωμονάστια τοῦ Ὁθοῦς Καρπάθου», Ὁθος, 10-8-2014*

Μέ τόν π.Μιλτιάδη γνωρίστηκα στόν Πειραιᾶ. Ὁ τόπος τῆς κοινῆς μας καταγωγῆς, ἡ εὐλογημένη Κάρπαθος, τά δυό γειτονικά μας ἀγαπημένα χωριά, τό Ὁθος καί οἱ Πυλές, ἀλλά καί ἡ κοινή συμμετοχή μας στό πολύπλευρο ποιμαντικό ἔργο τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Πειραιῶς, ὑπό τήν πεπνυμένη καθοδήγηση τοῦ πολιοῦ ιεράρχου Σεβασμιωτάτου τότε Μητροπολίτου Πειραιῶς κ.Καλλινίκου, ἔγιναν ἡ ἀφορμή τῆς στενῆς γνωριμίας μας.

Ὑστερα, πρῶτος ἐγώ, ἄφησα τόν Πειραιᾶ καί προστέθηκα στό δυναμικό τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Καρπάθου καί Κάσου, ὑπακούοντας στήν ιδιότυπη ἀλλά μέ βάθος καί σοφία, ρῆση του Σεβ. Καρπάθου κ.Ἀμβροσίου, «μὴν εἶσαι κι ἐσύ Καρπάθιος μέ τά χαιρετίσματα»... Κι ἀφοῦ γεύθηκα καί εἶδα τά πολλά καλὰ τῆς ἱερατικῆς διακονίας στήν Κάρπαθο, κάποια μέρα πρότεινα στόν π.Μιλτιάδη νά ἀφήσει κι ἐκεῖνος τόν Πειραιᾶ καί νά ἔρθει νά ὑπηρετήσῃ στόν τόπο καταγωγῆς του. Ἐκεῖνος προφανῶς τό συζήτησε μέ τόν Γέροντα Μητροπολίτη κ.Καλλίνικο, ὁ ὁποῖος σέ ἐπόμενη συνάντησή μας στόν Ἅγιο Βασίλειο Πειραιῶς, μοῦ τράβηξε κυριολεκτικά τό αὐτί, λέγοντάς μου: «Ἐφυγες ἐσύ, θά πάρεις καί τόν Μιλτιάδη»;

Τελικά, ἐγώ συμμορφώθηκα μέ τίς ὑποδείξεις τοῦ πολιοῦ καί πολυσεβάστου Γέροντος καί δέν εἶπα ξανά τίποτε! Φαίνεται, ὅμως, πὼς κάποιος ἄλλος κάτι παρόμοιο θά τοῦ εἶπε, γιατί μετὰ ἀπό λίγο χρόνο καί ὁ π.Μιλτιάδης ἐγκατέλειψε πράγματι τόν Πειραιᾶ καί διὰ τῶν τιμῶν χειρῶν τοῦ Σεπτοῦ μας Ποιμενάρχου κ.Ἀμβροσίου, προστέθηκε κι ἐκεῖνος στή μικρὴ ὁμάδα τῶν κληρικῶν τῆς εὐλογημένης Μητροπόλεώς μας. Καρπὸς τοῦ μόχθου του γιὰ τό ποίμνιο πού τοῦ ἐμπιστεύθηκε ὁ Μητροπολίτης μας εἶναι καί αὐτό τό ἐξαιρετικῆς σημασίας βιβλίον, πού μᾶς παραδίδει ἀπόψε.

Ἐνα βιβλίον πού δείχνει τόν πολὺ κόπο, τῇ συστηματικῇ ἐργα-

σία, τήν ἐπιμελημένη ἐπεξεργασία τῶν πηγῶν γιά τήν καταγραφή καί τήν ἀνάδειξη τῆς πολυτιμότητος τῶν στοιχείων γιά τοὺς Ναοὺς καί τὰ εὐλογημένα ξωκλήσια καί ξωμονάστηρα τῆς ἐνορίας του. Μιά ἐργασία ἀνεκτίμητη καί γιά τήν ἱστορική της ἀξία, ἀλλὰ καί μία ἐργασία πού γίνεται πλέον ὑπόδειγμα γιά ὅλους ἐμᾶς τοὺς ὑπολοίπους κληρικούς, γιά νά καταγράψουμε μέ τόν ἴδιο τρόπο τήν ἱστορία τῶν δικῶν μας Ναῶν καί ἐξωκλησιῶν.

Ὅλα δείχνουν μέ πόση ἀγάπη καί μεράκι οἱ πρόγονοί μας ἀνήγειραν, περιποιήθηκαν, καλλώπισαν, ἐξωράϊσαν, ἀνακαίνισαν, ἄσπρισαν καί λειτούργησαν τὰ εὐλογημένα ξωκλήσια μας...

Ἄν μποροῦσαν κι αὐτὰ νά μιλήσουν... Πόσα θά εἶχαν νά μᾶς ποῦν; Ποιὸς νά ξέρει πόσες φορές ἀκούστηκε σ'αὐτὰ «τά διαμαντοσκόρπιστα»¹ ἐξωκλήσια τό «Εὐλογημένη ἡ βασιλεία» καί τό «Δι' εὐχῶν»; Πόσοι ἀλάλητοι στεναγμοὶ ν'ἀκούστηκαν ἐκεῖ; Πόσοι ἄραγε νά βρῆκαν παρηγοριά στό εὐλογημένα αὐτὰ καταφύγια; Πόσες φορές διάβηκαν τό κατώφλι τοὺς πονεμένες ψυχές; Πόσες φορές βάσανα, θλίψεις, στενοχώριες, προβλήματα, ὄνειρα, κατατέθηκαν ἐκεῖ, στό ἱλαρό φῶς τοῦ καντηλιοῦ, στίς ταπεινές καλαίσθητες ἢ καί ἀκαλαίσθητες εἰκόνες, στοὺς «βουβούς» ἀγίους; Πόσα γλέντια καί χοροὶ ἄραγε στήθηκαν στίς αὐλές τοὺς; Πόσες μαντινάδες εἰπώθηκαν «εἰς τό βουνό ψηλά ἐκεῖ» ἢ δίπλα στή θάλασσα, στό ἐξωκλήσια μας, πού εὐτυχῶς ἀκόμη ἔχουν ψάλτη καί παπὰ νά τὰ λειτουργήσει... Πόσοι πέτρινοι σταυροί, στολίδια μοναχὰ καί ξεχωριστὰ δέ διαλαλοῦν τήν εὐσέβεια τῶν προγόνων μας; Τήν ἀγάπη τοὺς γιά τοὺς Ἀγίους, τοὺς «φίλους τοῦ Θεοῦ»;

Ἡ μεγαλύτερη ὅμως ἀξία τοῦ βιβλίου, δέν εἶναι ὅτι διασώζει μόνο τήν ἱστορική τους πορεία στό διάβα τῶν αἰώνων. Τό βιβλίο διαλαλεῖ μέ κάθε τρόπο τό πόσο σημαντικοὶ ἦταν, εἶναι καί θά εἶναι αὐτοὶ οἱ τόποι γιά τή ζωή ὅλων μας!

Τὰ μικρά αὐτὰ ἐκκλησάκια, πού περιζώνουν τὰ χωριά μας ἀπὸ ὅλες τοὺς τίς πλευρές! Ἐκεῖ πού συγκεντρωνόμαστε γιά νά μιλήσουμε στό Θεό! Γιά νά γίνουμε συνδαιτυμόνες στό θεϊκό Τραπέζι! Γιά νά γαληνέψει ἡ καρδιά μας!

Μικρά σημάδια, διάσπαρτα, μυρωμένα μέ μυρσίνη, δάφνη καί βασιλικούς, πού διαλαλοῦν τή μεγάλη ἀλήθεια! Ὁ Θεός ζεῖ ἀνάμεσά μας! Παρακολουθεῖ τή ζωή μας! Βλέπει τὰ δάκρυά μας! Συμμερίζεται τίς χα-

1. Ἀρχιμ.π.Μιλτιάδη Μίτσελλ, «Ναοὶ καί ξωμονάστηρα τοῦ Ὁθους», σελ. 15.

ρές και τίς λύπες μας! Τίς αγωνίες μας! Γίνεται στήριγμα στά βάσανά μας! Άκούει τά λόγια πού βγαίνουν από τά χείλη μας! Τίς αλάλητες κραυγές πού χωρίς κᾶν νά φθάσουν στή γλώσσα και νά γίνουν ἡχητικά κύματα, συγκλονίζουν και συνταράζουν τά βάθη τῆς ὑπάρξεώς μας².

Τά ξωκλήσια μας! Τά λιμάνια τῆς ψυχῆς μας! Οἱ φάροι στίς τρικυμίες τῆς ζωῆς! Τά καταφύγια μας! Εὐλογημένοι τόποι!

Εἶναι ἁγιασμένοι αὐτοί οἱ τόποι. «Ἦγίακα τόν οἶκον τοῦτον...καί ἔσονται οἱ ὀφθαλμοί μου ἐκεῖ πάσας τάς ἡμέρας (Γ' βασιλειῶν θ' 3). Ἐκεῖ θά βρίσκονται πάντοτε τά μάτια μου καί ἡ καρδιά μου. Γιά νά βλέπω τά παιδιά μου. Γιά νά συμμερίζομαι κάθε κραδασμό τῆς καρδιάς τούς τή χαρά ἢ τήν ἀγωνία τους, λέγει ὁ Κύριος.³

Ὁ Θεός βρίσκεται πάντα ἀνάμεσά μας. Στούς τόπους πού ζοῦμε καί ἐργαζόμαστε . Ἀλλά καί μέ ἕναν ἰδιαίτερο τρόπο, μυστικό, βρίσκεται στό ναό, στόν τόπο τῆς λατρείας καί τῆς προσφορᾶς τῆς ἀναίμακτης θυσίας.⁴

Οἱ ναοί βρίσκονται στήν καρδιά τῶν πόλεων μας καί περιτριγυρίζουν τά χωριά μας, γιά νά ἀνακόπτουν μέ τήν παρουσία τους τήν ὁρμή τοῦ κακοῦ. Γιά νά ἀποτελοῦν μιά σιωπηλή, ἀλλά ζωντανή παραίνεση.⁵ Γιά νά μᾶς ἐμπνέουν ἕναν ἀνώτερο τρόπο ζωῆς! Γιά νά μᾶς δείχνουν τό δρόμο πρὸς τήν ἀγιότητα!

Μόλις μποῦμε μέσα, κάτι ἀλλάζει στό βάθος τῆς ψυχῆς μας. Νιώθουμε νά καθαρίζομαστε ἀπό τίς μικρότητες καί τίς πονηρίες μας. Περιορίζουμε τά ἄτακτα κινήματα τοῦ νοῦ καί τῆς καρδιάς κι ὁλόκληρης τῆς ὑπάρξεώς μας. Καί, χωρίς πολύ κόπο, συγκρατοῦμε τόν ἑαυτό μας ἀπό τά γλιστρήματα καί τήν ἁμαρτία. Προσπαθοῦμε νά σταθοῦμε καί νά φερθοῦμε μέ τόν τρόπο πού ταιριάζει νά στέκεται καί νά φέρεται κανεὶς στό ἀνάκτορο τοῦ Θεοῦ.⁶

Ἐκεῖ πού ὁ ἀόρατος ὁρᾶται. Ἐκεῖ πού ὁ ἀψηλάφητος ψηλαφεῖται. Ἐκεῖ πού ὁ Θεός παύει νά συστέλλεται, σταματᾷ νά κρύβεται. Ἐκεῖ πού ὁ Θεός προσεγγίζεται.⁷

Ἐκεῖ πού οἱ ἄνθρωποι πού ἀγαποῦν τόν Χριστό καί καταθέτουν

2. Νικοδήμου, Μητροπολίτη Ἀττικῆς, «Ἡ πύλη τοῦ οὐρανοῦ», σ. 11.

3. ὁ.π. σελ. 12.

4. ὁ.π. σελ. 12.

5. ὁ.π. σελ. 19.

6. ὁ.π. σελ. 20.

7. Ἀρχιμ. Νικολάου Χατζηνικολάου, «Στεναγμοὶς ἀλαλήτοις», σελ. 24.

τόν πόνο τους έχουν έμπειρία βαθιάς παρηγοριάς. Μέσα από τούς σταυρούς τους αποκτοῦν τήν αἴσθηση τῆς ἀναστάσεως. Μέσα ἀπό τήν ταπείνωσή τους ἀπολαμβάνουν τή δόξα. Μέσα ἀπό τά δάκρυα τῆς μετανοίας ἀντικρύζουν τήν ἄληκτη χαρά τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Μέσα ἀπό τό θάνατό τους ζοῦν ὡς δῶρο τή ζωή.⁸

Ἐκεῖ πού «ψηλαφοῦν τό σῶμα τοῦ Θεοῦ μέ τά ἄθῳα χέρια τους», κατὰ τόν ἅγιο Ἰωάννη τῆς Κλίμακος.

Ὁ ναός δέν εἶναι ἓνα μουσεῖο τέχνης καί συμβόλων. Μέσα στό ναό σφύζει, ἀνθεῖ ἡ ζωή. Ἡ γήινη καί ἡ οὐράνια. Ἡ γῆ ἀποθέτει ἐκεῖ τίς ἀνησυχίες, τούς φόβους, τίς ἀγωνίες κι αὐτές ἀκόμη τίς μικρότητες. Κι ὁ οὐρανός λούζει, μεταμορφώνει τό γήινο στοιχεῖο, μέ τό φῶς του καί τή Χάρη. Εἶναι οἶκος προσευχῆς. Ἐκεῖ συγκεντρώνονται τά παιδιά Του γιά νά συνομιλήσουν μαζί Του.⁹

Στούς ναούς ζοῦμε τούς πιό μεγάλους σταθμούς τῆς ἱστορίας μας. Μόλις ἀνοίξουμε τά μάτια μας στό φῶς τοῦ κόσμου τούτου, τά στοργικά χέρια τῆς μάνας μας μᾶς φέρνουν στόν ἱερό αὐτό χώρο, γιά νά πάρουμε τήν εὐλογία.

Ἐδῶ θά πάρουμε τό λουτρό τοῦ Βαπτίσματος, τή σφραγίδα τῶν θείων χαρισμάτων. Ἐδῶ θά καταταγοῦμε στήν τιμημένη παράταξη τῶν Ἀγίων καί τῶν Μαρτύρων. Ἐδῶ γινόμαστε συνδαιτυμόνες στήν «ψυχοτρόφο Τράπεζα» τῆς θείας Εὐχαριστίας. Κι ὅλη μας ἡ ζωή, ἐδῶ θεμελιώνεται καί ἀγιάζεται. Ἐδῶ χαλκεύεται ὁ ἱερός δεσμός στίς δυό ὑπάρξεις πού δίνουν τά χέρια σέ μιά κοινή ζωή, μέ τό ἱερό Μυστήριο τοῦ γάμου. Ἐδῶ οἱ ὑποψήφιοι λειτουργοί παίρνουν τό θεῖο χάρισμα τῆς ἱερωσύνης. Ἐδῶ καταφεύγουμε γιά νά βροῦμε τή λύτρωση ὅταν βαραίνει τήν καρδιά μας ἡ ἐνοχή. Ἐδῶ προσευχομαστε γιά τούς ἀρρώστους μας. Ἐδῶ φέρνουμε τούς νεκρούς μας «τή δυσπαράδεκτη ἐκείνη ὥρα»¹⁰ γιά νά πάρουν τήν τελευταία εὐλογία καί γιά νά προσευχηθοῦμε γιά τήν ἀνάπαυση τῆς ψυχῆς τους.

Ἀπ' ἐδῶ ξεκινᾶμε, βρέφη ἀπαλά, γιά τό ταξίδι τῆς ζωῆς, ἀπό τό λιμάνι τοῦ Ναοῦ, γιά νά καταλήξουμε μετὰ ἀπό σκληρή μάχη μέ τά κύματα, πάλι σ'αὐτό. Ὅμως στόν ναό δέ ζοῦμε κόσμο τά μεγάλα γεγονότα. Ζοῦμε καί τά μικρά, τά καθημερινά. Τίς μικρές χαρές καί τίς μικρές λύπες. Ὅλα ὅσα ζοῦμε καθημερινά τά φέρνουμε στό ναό καί

8. ὁ.π. σελ. 25.

9. Νικοδήμου, Μητροπολίτη Ἀττικῆς, «Ἡ πύλη τοῦ οὐρανοῦ», σ. 71.

10. Ἀρχιμ.π.Μιλτιάδη Μίτσελλ, «Ναοί καί ξωμονάστια τοῦ Ὁθους», σελ. 16

τά τοποθετούμε μπροστά στά πόδια τοῦ Κυρίου. Γιά νά ἀγιάζει τίς χαρές, νά ἐξουδετερώνει τίς λύπες, νά εὐλογεῖ τίς καλές προσπάθειες, νά ἀπαλύνει τίς τραχύτητες, νά παραμερίζει τά ἐμπόδια.¹¹

Πόσο σπουδαῖο εἶναι νά κρατᾶμε πάντα ἐνωμένη τή ζωή μας μέ τό ναό! Ἐδῶ, μαζί μέ τοὺς Ἁγίους μας, τά μεγαλύτερα ἀδελφία μας, πού στέκουν πλάι μας καί ἐνώνουν τήν ἀγνή προσευχή τους μέ τή δική μας διστακτική ἱκεσία κι ἀπλώνουν τά ἐξαγνισμένα χέρια τους γιά νά πάρουν τή δέησή μας καί νά τήν παρουσιάσουν ἐνισχυμένη μέ τή μεσιτεία τους στόν οὐράνιο, ἀγαθό Πατέρα.¹²

Καθώς τά μάτια μας εἶναι στηλωμένα στή μορφή τους καί τά χεῖλη μας ψελλίζουν τήν ἱκεσία, ἀποθησαυρίζουμε μέσα μας τό ἡθικό τους μεγαλεῖο, γιά νά τό κάνουμε στοιχεῖο τῆς δικῆς μας ζωῆς... Νά ἀντιγράψουμε τή ζωή τους, ἀφοῦ «τιμή μάρτυρος, μίμησις μάρτυρος». Ἐδῶ θά βροῦμε τήν τροφή πού ζητοῦν οἱ ψυχές μας. Τά ζωοπάροχα μυστήρια, τίς ποικίλες ἱερές ἀκολουθίες καί τελετές, τό λόγο τοῦ Θεοῦ. Ἐδῶ τρέφονται ὅλες μας οἱ αἰσθήσεις. Ἐδῶ ὅλα γίνονται ἄφθαρτα.¹³

Ὁ Ὁρθόδοξος ναός εἶναι τό καταφύγιο ἀπό τίς μάταιες μέριμνες καί τίς βιοτικές ταλαιπωρίες. Εἶναι τό ἥσυχο λιμάνι τῶν ψυχῶν πού ζητοῦν τή σωτηρία. Ἐδῶ ἡ ἄφθαρτη τροφή τῆς ψυχῆς. Ἐδῶ τό φῶς, ἐδῶ ὁ καθαρὸς πνευματικὸς ἀέρας. Ἐδῶ πηγὴ ὕδατος ζωῆς. Ἐδῶ ἡ προσφορά τῶν χαρισμάτων τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἐδῶ ἡ κάθαρσις τῶν ψυχῶν.¹⁴

Ἐδῶ στόν ναό ὁ ἄνθρωπος κατανοεῖ τήν ἀξία τῆς ψυχῆς του καί τόν προορισμό τῆς ζωῆς του. Ἐδῶ ἀφυπνίζεται ἡ συνείδησή του καί βλέπει τή ματαιότητα τῆς γῆς καί τῶν ἐπιγείων. Ἐδῶ ἐννοεῖ τήν πρόσκαιρη καί τήν αἰώνια ἀποστολή του. Ἐδῶ ἀναγνωρίζει τίς πικρές συνέπειες τῆς πτώσεώς του, τή φθορά τῆς ψυχῆς καί τοῦ σώματος. Ἐδῶ ἀνακαλύπτει τόν Λυτρωτὴ καί Σωτῆρα Χριστό. Ἐδῶ γνωρίζει τήν πραγματική του σχέση μέ τόν Θεό καί τοὺς ἀνθρώπους. Ἐδῶ εἶναι τό σχολεῖο τῆς μετάνοιας. Ἐδῶ θυμᾶται πῶς κι ὁ ἴδιος ὁ χριστιανὸς εἶναι ναός καί κατοικητήριον τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Καί

11. Νικοδήμου, Μητροπολίτη Ἀττικῆς, «Ἡ πύλη τοῦ οὐρανοῦ», σ. 73

12. ὁ.π. σελ. 87

13. Ἀγ. Ἰωάννου Κροστάνδης, «Ὁ οὐρανὸς στὴ γῆ», σ. 39

14. ὁ.π. σελ. 60

πώς όλοι έμείς, οί άχειροποίητοι ναοί, πρέπει νά εώδιάζουμε από τήν άρετή καί τή Χάρη του Άγίου Πνεύματος.¹⁵

Όλα αυτά κι άλλα πολλά, θά γίνεται άφορμή αυτό τό βιβλίο νά θυμόμαστε.

Άς έχουν τή μακαρία άνάπαυση οί κτήτορες, οί ανακαινιστές, οί επίτροποι τών εύλογημένων Ναών καί τών ξωκλησίων! Άς εΐναι εύλογημένοι όσοι τά κρατοϋν άνοικτά, καθαρα, ζωντανά! Άς εΐναι εύλογημένος κι ό άγαπητός άδελφός καί συλλειτουργός π.Μιλτιάδης, γιά τήν πρώτη έκδοτική εργασία του. Εΐθε, μέσα στο εύκρατο κλίμα ποιμαντικής προσφοράς πού μās παρέχει πλουσιοπάροχα ό Σεπτός μας Ποιμενάρχης, κι άλλους, πολλούς εύχυμους καί χυμώδεις καρπούς νά μās δώσει μέ τό συγγραφικό του έργο. Πρός δόξαν Θεοϋ καί ώφέλεια πνευματική τών ένοριτών του καί όλης τής τοπικής μας Έκκλησίας.



ΕΧΟΛΙΑΣΜΟΣ τής εκπαιδευτικοϋ κ. Ειρήνης Βασιλειώτη-Χατζηαντωνίου

Θεωρώ πολύ σημαντικό ένας νέος ίερωμένος, μέ έπαρκή έπιστημονική κατάρτιση, νά άσχολεΐται μέ τήν έρευνα καί τήν καταγραφή πολύτιμων άνέκδοτων ιστορικών καί λαογραφικών στοιχείων πού άπεικονίζουν πτυχές του τρόπου ζωής περασμένων έποχών τών κατοίκων τής περιοχής στήν όποία ζει καί τελει τά ιερατικά του καθήκοντα τά τελευταία 14 χρόνια. Τόν συγγραφέα αϋτής τής έξαιρετικής έκδοσης, Πανοσιολογιώτατο Άρχιμανδρίτη Μιλτιάδη Μίτσελλ, θά τόν χαρακτηρίζα λογοτέχνη-έρευνητή.

Διαβάζοντας στήν άρχή τόν πρόλογο του συγγραφέα, ό άναγνώστης ανακαλύπτει τήν ιδιαίτερη άγάπη του γιά τούς δυό «μεγαλοπρεπεΐς» ναούς καί τά 17 έξωκλήσια του χωριοϋ του. «Θαρρεΐς πώς βρίσκεσαι στόν Παράδεισο» μās λέει «καθαγιαζούν τήν καθημερινότητά μας», «γεμίζοντας δύναμη καί παρηγοριά τούς άκρίτες του Όθους». Άπ' τήν άρχή δηλώνει μέ σαφήνεια τόν σκοπό τής παρούσας έκδοσης πού εΐναι ή καταγραφή καί διάσωση πολύτιμων

15. ό.π. σελ. 61-62.

στοιχείων για τους ναούς και τα ξωκκλήσια. Διαφαίνεται καθαρά ή θέλησή του να αναδείξει ένα σπουδαίο στοιχείο της ταυτότητάς μας, πού στο πέρασμα του χρόνου διαφύλαξε άκέραιη και άμόλυντη την ορθόδοξη πίστη μας και παράδοση, την έθνική μας συνείδηση και την πολιτισμική μας κληρονομιά.

Σέ μία εποχή πού οί άξίες αντικαθιστώνται από άπαξίες, ή παράδοση από ξενόφερτες συνήθειες, ό πατέρας Μιλτιάδης αναδεικνύει γνήσια στοιχεία τής θρησκευτικής παράδοσης του τόπου μας, τίς ρίζες μας, στοιχεία ένωτικά. Ό Ναός, για παράδειγμα, μπορεί να αποτελέσει ένα κοινό σημείο αναφοράς για τους νέους μέ συνδετικό κρίκο τόν παπᾶ του χωριού. Όπως διαφαίνεται και στό βιβλίο, ό παπᾶς του χωριού ήταν ό 'άνθρωπος του χωριού', 'ό δικός μας άνθρωπος', ό όποιος πέρα από τά στενά ιερατικά του καθήκοντα, συμμετείχε στίς χαρές και τίς λύπες τών συγχωριανών του, ήταν άπλός, οίκεϊος, ένωτικός αλλά και μπροστάρης στήν αντιμετώπιση ζητημάτων πού άφορούσαν τό χωριό. Πρίν άφοσιωθεί στήν ιεροσύνη, άσκοῦσε συνήθως κάποια τέχνη μέσα στό χωριό και τήν στοιχειώδη έκκλησιαστική μόρφωση τήν άποκτοῦσε παρακολουθώντας μαθήματα σέ Ίερατικές σχολές, όπως αὐτή τής Πάτμου.

Ό συγγραφέας έκφράζει τά πλούσια συναισθήματά του μέ ένα ποίημα άφιερωμένο στήν «Έκκλησιά» όπου καταδεικνύεται μέ θρησκευτική εὐλάβεια ή άνεκτίμητη άξία αὐτῶν τῶν τόπων λατρείας του Θεοῦ. «Άγέρωχη στέκει», «και τῶν Άγίων οί επιβλητικές άσκητικές μορφές, δέος κατανυκτικό έκπέμπουν». «³Ω έκκλησιά, πού τήν χαρά μά και τή λύπη του βίου τούτου, αιώνες τώρα, φιλόστοργα συμπλέκεις και στεγάζεις» άναφωνεῖ. Διαβάζοντας τό ποίημα, συνειρμικά μου έρχονται στό νοῦ εικόνες από τους στίχους ενός μεγάλου μας ποιητή, του Γιάννη Ρίτσου, στό ποίημα «Τ' άσπρο ξωκκλήσι» από τά 18 λιανοτράγουδα τής πικρής πατρίδας

*Τ' άσπρο ξωκκλήσι στήν πλαγιά κατάγναντα στον ήλιο,
πυροβολεῖ μέ τό μικρό στενό παράθυρό του,
Και τήν καμπάνα του άψηλή στον πλάτανο δεμένη
τήνε κουρντίζει όλονυχτίς για του Άϊ- Λαού τή σκόλη*

Εἶναι πράγματι έντυπωσιακό σέ ένα μικρό χωριό να υπάρχουν τόσα πολλά ξωμονάστηρα. Άραγε, ποιά ανάγκη τῶν ανθρώπων τά δημιούργησε; Τί σημαίνει τό ξωμονάστηρο για τόν άπλό κάτοικο του χωριού; Αὐτά εἶναι μερικά από τά έρωτήματα πού γεννιούνται

κατά τήν ανάγνωση τοῦ βιβλίου καί εὐστοχα ἀπαντῶνται ἀπό τόν συγγραφέα. Τά ξωμονάστηρα, μικρά ἀσβεστωμένα στολίδια, γνήσια στοιχεῖα τῆς ἀπαράμιλλης ἑλληνικῆς γῆς, χτίζονταν μετὰ ἀπό τάμα κάποιου πιστοῦ συνήθως, δένουν ἁρμονικά Ὁρθοδοξία καί ἑλληνική φύση μέ τήν ἀπλότητα καί τήν ἀλήθεια πού τά χαρακτηρίζει.

Στό 1ο κεφάλαιο ἀναλύεται ἐτυμολογικά ἀπό τόν συγγραφέα ὁ ὅρος «ἐκκλησία» ὡς «συνάθροιση» πιστῶν καί ὄχι ὡς προσδιορισμός τοῦ κτίσματος, τό ὁποῖο καλεῖται «ναός». Ἐπίσης, γίνεται ἀναφορά μέ σεβασμό στόν ἱερέα ὡς «φορέα τῆς Ἀποστολικῆς Διαδοχῆς» καί τελεουργό τῶν μυστηρίων τῆς ἐκκλησίας. Τονίζεται ἡ ὑποχρέωση τῶν πιστῶν νά ἐκκλησιάζονται κάθε Κυριακή στούς λατρευτικούς χώρους καί εἶναι σαφές ἡ ἀποδοχή τῆς «Ἱερᾶς Παράδοσης» ὡς «ἰσόκυρη καί ἰσάξια τῆς Ἀγίας Γραφῆς». Διαβάζοντας τό 1ο κεφάλαιο, διαπιστώνω ὅτι ὁ συγγραφέας σέ 2 1/2 μόλις σελίδες μέ αὐτή τή συνοπτική εἰσαγωγή, μέ λόγο μεστό, περιεκτικό κι εὐέλικτο, βοηθᾷ τόν ἀναγνώστη νά κατανοήσει τόν λόγο ὑπαρξης τῶν Ναῶν καί τήν ἀναγκαιότητα τοῦ ἐκκλησιασμοῦ τῶν πιστῶν «προεστῶτος τοῦ Ἱερέως».

Τό 2ο κεφάλαιο ξεκινᾷ μέ ἐκτενῆ ἀναφορά στόν κεντρικό ναό τοῦ χωριοῦ μας, τόν Ναό τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος (Χριστός). Ἀκολουθεῖ ὁ Ναός τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, τοῦ Ἀγ. Παντελεήμονα, τοῦ Ἀγ. Βλασίου καί τῶν ὑπολοίπων. Μέ σκέψη ἐρευνητῇ πλέον, ὁ συγγραφέας παραθέτει τό ἱστορικό πλαίσιο τοῦ θέματος. Ἀφήνει γιά λίγο τήν πένα τοῦ λογοτέχνη ποιητῇ καί πιάνει αὐτή τοῦ ἐρευνητῇ. Μέ λόγο λιτό κι ἀπέρिटτο, καταθέτει ἀξιοσημείωτες ἱστορικές πηγές (ιδιόχειρα κι ἐπίσημα ἔγγραφα, βιβλιογραφικές ἀναφορές, προφορικές μαρτυρίες, φωτογραφικό ὕλικό) καί πληροφορεῖ τόν ἀναγνώστη γιά τήν ἱστορία τῶν ναῶν. Βίοι Ἀγίων, στοιχεῖα τῆς ἀνέγερσης καί ἀρχιτεκτονικῆς τῶν ναῶν, λεπτομέρειες γιά τό τέμπλο καί τήν ἀγιογράφηση, θαύματα, ἀπολυτίκια καί ἄλλα καταγράφονται μέ ἀκρίβεια. Ἱστορικές πηγές, ἀληθινές, ἀποτελοῦν οἱ θύμισες πού κουβαλοῦν ἀπό τό παρελθόν ἄνθρωποι τοῦ χωριοῦ καί μεταφέρονται αὐτούσιες στό βιβλίο. Συνεπαίρνουν τόν ἀναγνώστη καί τόν ταξιδεύουν σέ ἄλλες ἐποχές. Τά κείμενα πλαισιώνει πλούσιο φωτογραφικό ὕλικό, ὥστε νά εἶναι πιό κατατοπιστική κι ἐλκυστική ἡ πληροφόρηση τοῦ ἀποδέκτη. Στό τέλος τοῦ κεφαλαίου κάνει μιά «ἀναγκαία παρένθεση» ὡς «φόρο τιμῆς» στήν προσφορά τοῦ συγχωριανοῦ μας λαογράφου, τοῦ ἀείμνηστου καθηγητῇ Μιχαήλ Γ.

Μιχαηλίδη-Νουάρου, τοῦ ὁποίου τὰ ἔργα ἀποτελέσαν πολύτιμες πηγές γιά τόν συγγραφέα.

Στό 3ο κεφάλαιο παρατίθεται κατάλογος τῶν ἐπισκόπων-μητροπολιτῶν τοῦ νησιοῦ καί τῶν ἐφημέριων τοῦ Ὁθους, ἐμπλουτισμένους μέ φωτογραφίες καί βιογραφικά στοιχεῖα.

Στό ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ παρουσιάζεται σημαντικό λαογραφικό ὕλικό, ὅπως ἡ παραλλαγή τοῦ Μοιρολογιοῦ τῆς Παναγίας, τὰ κάλαντα τῶν Θεοφανείων, μιά πολύ παλιά Ὁθείτικη προσευχή καί ἡ Θεία Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων Δώρων.

Καταλήγοντας, ὡς ἐκπαιδευτικός, θεωρῶ ὅτι τό παρόν ἔργο θά μποροῦσε νά ἀποτελέσει ἐνδιαφέρουσα καί χρήσιμη βιβλιογραφική ἀναφορά γιά κάθε μελετητή. Νά βρίσκεται στίς βιβλιοθήκες τῶν σχολείων τοῦ νησιοῦ μας ὡς πρότυπο ἐκπαιδευτικοῦ ἐρευνητικοῦ σχεδίου ἐργασίας (project) γιά περεταίρω ἐπεξεργασία θεμάτων πού ἀναδύονται. Γιά παράδειγμα, μιά ἐργασία μέ θέμα τὰ ξωκκλήσια μιᾶς περιοχῆς, θά μποροῦσε νά ἐξεταστεῖ πολύπλευρα, διαθεματικά καί διεπιστημονικά, μέ ἀναζήτηση στοιχείων μέσα ἀπό τή Λογοτεχνία (ποιήματα, δίστιχα, πεζογραφήματα), τή Λαογραφία (ἠθῆ, ἔθιμα, τοπωνύμια, κ.ἄ), τήν Τέχνη (ἀρχιτεκτονική, ρυθμοί, ἀγιογράφηση, ἐκκλησιαστικά κειμήλια), τήν Τοπική Ἐκκλησιαστική Ἱστορία (καταγραφή θαυμάτων κ.ἄ.), τή Γλώσσα (ὄροι, ὀνόματα, ἐννοίες κ.ἄ.).».



ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ

τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ Κωστή Μιλτ. Μαντινάου

Περνᾷς μέσα ἀπό τόν χρόνο. Ἡ ἀνθρώπινη νοητικότητα ἔχει αὐτήν τή δυνατότητα, ἀναστρέφεις τούς ρόλους καί προσπερνᾷς τό ἐρώτημα πού τίθεται ἀπό τούς ταπεινούς δημιουργούς. Ἰκανοί καί διορατικοί μαστόροι τῆς τεχνικῆς, χτίστες τῆς πέτρας, ζωγράφοι-ἀγιογράφοι στό φρέσκο καί στόν σοβά, ποιητές τῶν ὕμνων, καλλίφωνοι καί ιδιόρρυθμοι ψάλτες, εἴτε θεοσεβούμενοι προσκυνητές τῆς παράκλησης, εἴτε ἀκόμη τούς θέτοντες τό ὄραμα ὕστερα ἀπό τή θέληση. Τούς προσπερνᾷς ὅλους, καί ἀπαντᾷς στό δημιούργημα. Ἔτσι ὅπως εἶναι τώρα, ἔτσι ὅπως φαίνεται, μέ τόν ρυθμό καί τή ροή του.

Ἡ ἐπικράτεια τοῦ Ὁθους εἶναι τέτοια μικρή καί περικυκλωμένη, διάσπαρτη ὅμως ἀπό ξωκκλήσια ἀπέριτα, ταπεινά, μικρά, ἴσα πού νά χωρᾶνε λίγους, μιά οἰκογένεια πιστῶν προσκυνητῶν. Στήν κορφή τοῦ βουνοῦ, στήν πλαγιά τοῦ λόφου, καταμεσίς στό χωράφι.

Ἐκεῖ φάνηκε, ἦρθε μπροστά τό φῶς τῆς λαμπερῆς εἰκόνας, ἐκεῖ ἔμεινε ἡ σκέψη, ἐκεῖ πραγματοποιεῖται ἡ ἐπιθυμία καί τό τάμα τοῦ ζωμάχου, τοῦ δοκιμασθέντα ναυτικοῦ, τοῦ μετανάστη πού πλανήθηκε ἀπό τά κάλλη τῆς ξενιτιάς.

Ἐκεῖ καί μεγαλύτερα ξωκκλήσια χτισμένα μέ περίτεχνους ρυθμούς, καί μέ ξεθωριασμένη ἀπό τό πέρασμα τοῦ καιροῦ ἀγιογράφηση, ζηλευτά ἀντίγραφα φημισμένων ναῶν.

Θά δανειστῶ ἐδῶ, τή μαστοριά τῆς γραφῆς τοῦ Φώτη Κόντογλου, παντογνώστη τοῦ ρυθμοῦ, τοῦ ἀγιογραφήματος, τῆς θρησκευτικῆς ποίησης, τῆς βυζαντινῆς μεγαλοπρέπειας.

Λέει, λοιπόν, θά τά πῶ παραφρασμένα, ἂν τύχει καί βρεθεῖς ντάλα μεσημέρι, κατακαλόκαιρο, στήν ἐρημιά καί συναντήσεις ἕνα ξωκκλήσι, καί ἀνοίξεις τήν πόρτα του, θά νοιώσεις ἀμέσως μιά θεϊκή δροσιά, μιά δροσιά πού σκεπάζει τήν ἀντηλιά. Θά νοιώσεις τή μυρωδιά τῆς πατημένης μυρτιάς καί θά ἀκούσεις μιά βαθιά, νοερή μελωδία, πού ἀνανεώνει ὅλα σου τά βιώματα. Ὅλοι ἔχουμε βιώματα, δέ λέω γιά τά σημερινά πανηγύρια. Θά ἤθελα νά πῶ γιά αὐτούς πού θυμοῦνται τούς ἐσπερινούς στήν αὐλή καί στή κούφη τῆς Γυνατοῦς. Θά ἤθελα νά πῶ γιά αὐτούς πού θυμοῦνται τά γλέντια τῆς λατρείας στά ὀρισμένα κελλιά, τοῦ μοναστηριοῦ στόν Ἀη-Γιώργη στίς Βάτσες. Θά ἤθελα νά πῶ γιά τήν περιήγηση στούς σταύλους καί τά κελλάρια στίς Στές, στό μεγάλο πανηγύρι του καλοκαιριοῦ στόν Ἀη Παντελέμονα. Θά ἤθελα ἀκόμα νά πῶ γιά τό πανηγύρι τό μικρό τοῦ καταχείμωνου στήν Ὑπαπαντή στίς Στές. Καί τί ἄλλο νά πρωτοπῶ γιά αὐτούς πού θυμοῦνται.

Μόνο τό ἐωθινό κάλεσμα τοῦ κόχυλα, παιδική μας χαρμόσυνη ἀνάμνηση, βαθιά χαράματα, γιά τό μακρινό ξεκίνημα, ἄγλημα στό προπατορικό πανηγύρι, μέ φορτηγά καί λεωφορεῖα, λατρεία στόν Ἀη Γιώργη στόν Ἀφιάρτη. Πασχαλιάτικο ἀνοιξιάτικο πανηγύρι στίς ἄλωνες καί τίς πεζοῦλες, στούς ξεχασμένους σταύλους καί στά κατελλείματα.

Πραγματικά στό βιβλίο αὐτό συγκεντρώνεται ἕνα μέρος τῆς θρησκευτικῆς ἱστορίας καί παράδοσης τοῦ Ὁθους, καί καταδεί-

χνει πρώτα-πρώτα τήν ευσέβεια τῶν Ὁθειτῶν, τήν ευσέβεια τῶν ἀρχόντων τοῦ χωριοῦ πού φαίνεται στήν δημιουργία τῶν κεντρικῶν Ναῶν καί Ἐκκλησιῶν, ἀλλά καί τῶν νυκοκυραίων πού φαίνεται στό στήσιμο σέ τόπους ἱερούς τῶν ἐξωκκλησιῶν καί ξωμονάστηρων.

Ξέρω ὁ πατήρ Μιλτιάδης δέν εἶχε τέτοια βιώματα ἀπό τήν παιδική του θύμηση, δέν ἔτυχε νά σταματᾷ τή ροή τῆς μνήμης μιά τέτοια λατρευτική ἀνάσα πρωτόγονης ἀγνότητος. Ἐχει μόνο ἀξιακά βιώματα ἀπό ἀφηγήσεις καί ἀναπαραστάσεις ἴσως ἀτελεῖς. Ἐχει ὅμως τήν εὐπρέπεια τῆς τέλει περιγραφῆς μέ τό προσωπικό στίγμα στήν κάθε σειρά, στήν κάθε εἰκόνα, στήν κάθε ἀνθρώπινη ἀφή, καί παρουσίαση τῶν στοιχείων καί φυσικά τῶν προσώπων τῶν ἱερέων καί λειτουργῶν πού σκόρπισαν τό θυμίαμα τῆς λατρείας τους, στούς ἱερούς τόπους πού τελετούργησαν ἀναίμακτα καί ὀρθά.

Πιστεύουμε ὅτι ἡ προσπάθεια πού κατέβαλλε ὁ πατήρ Μιλτιάδης, γιά νά συγκεντρώσει καί νά καταγράψει ὅλα τά ὑπάρχοντα στοιχεῖα, μᾶς ἀφήνει κληρονομιά ἕνα ἀνεκτίμητο βιβλίο πού ἀναφέρεται στήν ἱστορία καί τήν παράδοση τοῦ χωριοῦ μας καί συμπληρώνει μέ τόν καλύτερο τρόπο, ὅ,τι ἄλλο σχετικό ἔχει γραφεῖ.

Μ' ὅλα τοῦτα ἀντιστεκόμαστε, ὅπως τά θυμόμαστε, ὅπως φαίνονται, ὅπως σήμερα ἐξελίσσονται. Εἶναι προσπάθεια μεγάλη τῆς γενιᾶς μας, ἡ ὅποια διατήρηση, ἔστω τῆς ὑπάρχουσας κατάστασης, καί αὐτή ἡ ἀξιόλογη ἐργασία στοχεύει πρό πάντων καί σέ αὐτό. Στοχεύει στήν ἀφύπνιση ἀπό τήν παραχάραξη τῆς πραγματικῆς μας, τῆς ἐλληνικῆς ὑπόστασης, γιατί ὀδηγούμεστε ὑπολογιστικά καί μέ ἀκρίβεια πρώτα στήν ἰσοπέδωση τῶν ἀνθρωπίνων παραδοσιακῶν τρόπων ζωῆς, καί μετά στόν ἀφανισμό τῶν ἐθνικῶν μας ἐρεισμάτων.

Τοῦ εὐχόμαστε ὁλόψυχα νά συνεχίσει μέ τόν ἴδιο θρησκευτικό καί πατριωτικό ζήλο, τό ἀξιόλογο συγγραφικό του ἔργο, πού συμπληρώνει τήν δράση του σάν ἐφημέριος τοῦ χωριοῦ μας, καί γενικά σάν κληρικός τῆς Μητροπόλῆς μας.

Θά ἤθελα τίς λίγες αὐτές σκέψεις μου, νά τίς ἀφιερῶσω στήν μνήμη τοῦ ἀδερφοῦ μου παπαῖ-Βασίλη Μαντινάου, πού πέθανε τέτοιες μέρες πρίν ἀπό ἑννιά χρόνια.



ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΟΥ ΤΟΥ ΣΕΒ. ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ
ΚΩΟΥ ΚΑΙ ΝΙΣΥΡΟΥ Κ. ΝΑΘΑΝΑΗΛ
«*Ἡ Ὅσια Μελώ στή Βουρρίνα τῆς Κῷ.
Λαϊκή παράδοση καί λατρεία*»



Τό απόγευμα τῆς Κυριακῆς, 28 Δεκεμβρίου 2014, παρουσιάστηκε στήν κατάμεστη αἴθουσα τῆς Πνευματικῆς Ἑστίας τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Κώου καί Νισύρου τό βιβλίο τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Κώου καί Νισύρου κ. Ναθαναήλ, μέ τίτλο «*Ἡ Ὅσια Μελώ στή Βουρρίνα τῆς Κῷ. Λαϊκή παράδοση καί λατρεία*». Τό βιβλίο, τό ὁποῖο ἐτέθη σέ κυκλοφορία ἀπό τίς Ἐκδόσεις Ἀρμός, ἀποτελεῖ ἐπεξεργασμένη μορφή τῆς μεταπτυχιακῆς ἐρευνητικῆς ἐργασίας μέ τήν ὁποία ὁ Σεβασμιώτατος ἔλαβε, μέ τόν βαθμό ἄριστα, τό Δίπλωμα Εἰδικεύσεως στή Λαογραφία.

Τήν ἐκδήλωση ἀνοίξε ὁ καθηγητής Λαογραφίας καί Διευθυντής τοῦ Τομέα Βυζαντινῆς Φιλολογίας καί Λαογραφίας τοῦ Τμήματος Φιλολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, κ. Μηνᾶς Ἀλ. Ἀλεξιάδης, ὁ ὁποῖος ὁμίλησε μέ θέμα «*Ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Κώου καί Νισύρου κ. Ναθαναήλ καί τό νέο βιβλίο του «Ἡ Ὅσια Μελώ στή Βουρρίνα τῆς Κῷ. Λαϊκή παράδοση καί λατρεία*»».

Στή συνέχεια ἔλαβε τό λόγο ἡ Λέκτωρ (μετέπειτα Ἐπίκουρος Καθηγήτρια) Κοινωνικῆς Λαογραφίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Βασιλική Χρυσανθοπούλου ἀναπτύσσοντας τό θέμα «*Προσεγγίζον-*

τας τήν ζωντανή λαϊκή παράδοση καί τή λαϊκή λατρεία τῆς Κῶ μέσα ἀπό τό βιβλίο τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Κῶου καί Νισύρου, κ. Ναθαναήλ-Φιλίππου Διακοπαναγιώτη: Μία ἀνάγνωση ἀπό τή σκοπιά τῆς Λαογραφίας».

Ἀκολούθησε ὁ Ἐπίκουρος Καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Γεώργιος Θανόπουλος, ὁ ὁποῖος ὁμίλησε μέ θέμα «Ἡ σημασία τῆς μελέτης τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Κῶου καί Νισύρου, κ. Ναθαναήλ, γιά τήν τοπική ἱστορία καί τή θρησκευτική λαογραφία τῆς Κῶ».

Χαιρετισμό ἀπηύθυνε ὁ Γραμματέας τοῦ Τομέα Βυζαντινῆς Φιλολογίας καί Λαογραφίας κ. Γεώργιος Πιτσινέλης, ὁ ὁποῖος ἀναφέρθηκε στήν ἀρίστη, ἐν γένει, παρουσία τοῦ Σεβασμιωτάτου ὡς μεταπτυχιακοῦ φοιτητοῦ.

Τέλος, ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Κῶου καί Νισύρου κ. Ναθαναήλ, ἀφοῦ σκιαγράφησε τήν προσωπική σχέση του μέ τήν Ὅσια Μελώ, ἡ ὁποία ξεκίνησε ἀπό τή στιγμή τῆς ἀφίξεώς του στήν Κῶ καί τῆς ἐγκαταστάσεώς του ὡς Μητροπολίτου Κῶου καί Νισύρου, εὐχαρίστησε ὅλους ὅσοι συνέδραμαν στήν συλλογή καί καταγραφή τῶν στοιχείων καί στήν ὁλοκλήρωση τοῦ βιβλίου.

Τήν ἐκδήλωση ἐτίμησαν μέ τήν παρουσία τους ὁ Δήμαρχος Κῶ κ. Γεώργιος Κυρίτσης, ὁ Ἐπαρχος Κῶ-Νισύρου κ. Γεώργιος Χαλκιδιός, ὁ Πρόεδρος τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου κ. Νικόλαος Μυλωνᾶς, μέλη τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου, ἐκπρόσωποι τῶν Στρατιωτικῶν Ἀρχῶν καί τῶν Σωμάτων Ἀσφαλείας, ἐκπρόσωποι συλλόγων καί φορέων τῆς νήσου καί πλήθους προσκεκλημένων, τούς ὁποίους ὁ Σεβασμιώτατος διά καταλλήλων λόγων εὐχαρίστησε.



Ο ΣΕΒΑΣΜΙΩΤΑΤΟΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΚΩΟΥ
ΚΑΙ ΝΙΣΥΡΟΥ ΝΑΘΑΝΑΗΛ ΚΑΙ ΤΟ ΝΕΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ
«Η Όσια Μελώ στή Βουρρίνα τῆς Κῷ.
Λαϊκή παράδοση καί λατρεία»

ΜΗΝΑΣ ΑΛ. ΑΛΕΞΙΑΔΗΣ
Καθηγητής Φιλοσοφικῆς Σχολῆς
Ἐθνικοῦ καί Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Ναθαναήλ λαμπρύνει τήν Ἀποστολική Μητρόπολη Κώου καί Νισύρου καί ἀκτινοβολεῖ στό Ἀρχιερατικό στερέωμα τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ μας Πατριαρχείου.

Θά ἤθελα, συνεχίζοντας, νά ἐκφράσω τή χαρά καί τήν προσωπική ἱκανοποίησή μου, γιατί ὁ συγγραφέας Ἱεράρχης, ἄξιο πνευματικό τέκνο τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Καρπάθου καί Κάσου κ. Ἀμβροσίου, ὑπηρέτησε ἐπί σειράν ἐτῶν τήν Καρπαθιακή Ἐκκλησία καί Κοινωνία, ὅπου, μέ τή ζηλευτή καθοδήγηση τοῦ Σεβαστοῦ Ἱεράρχου μας καί Γέροντός του, ἐπιτέλεσε σημαντικό καί πολύπλευρο συναφές ἔργο. Ἀλλά ἡ χαρά καί εὐχαρίστησή μου ἐπαυξάνονται δικαίως, ἀφοῦ ὁ Σεβασμιώτατος Ναθαναήλ διετέλεσε μαθητής μου στά ἔδρανα τῆς γερᾶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἀπ' ὅπου ἔλαβε, μέ βαθμό «Ἀριστα», τόν μεταπτυχιακό τίτλο Master στήν ἐπιστήμη τῆς Λαογραφίας καί μάλιστα μέ πρωτότυπο θέμα, πού προέρχεται ἀπό τήν ἀγιολογική καί λατρευτική παράδοση τῆς Κῷ.

* * *

Ὁ Μητροπολίτης Ναθαναήλ, κατά κόσμον Φίλιππος Διακοπαναγιώτης, γεννήθηκε τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1960 στό νησί τοῦ Ἰπποκράτη, ὅπου παρακολούθησε τά ἐγκύκλια μαθήματα. Σπούδα-



σε στήν Ἀνωτέρα Ἐκκλησιαστική Σχολή Ἀθηνῶν (πτυχίο 1986) καί στή Θεολογική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἀπ' ὅπου ἀπεφοίτησε τό 1998. Χειροτονήθηκε Διάκονος τό 1985 καί Πρεσβύτερος τό 1986 ἀπό τόν Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Καρπάθου καί Κάσου κ. Ἀμβρόσιο καί ὑπηρέτησε ὡς Ἱεροκῆρυξ καί Πρωτοσύγκελος τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως τῶν δύο αὐτῶν νησιῶν τῆς νοτιοανατολικῆς ἐσχατιᾶς τοῦ Ἀρχιεπελάγου (1995-2009). Τό 2003, μετά ἀπό πρόταση τοῦ Μητροπολίτη Ἀμβροσίου, ὁ Οἰκουμενικός Πατριάρχης κ. Βαρθολομαῖος καί ἡ Ἱερά Σύνοδος τοῦ Πατριαρχείου τόν ἐξέλεξαν Κανονικόν Ἡγούμενον τῆς Ἱερᾶς Πατριαρχικῆς καί Σταυροπηγιακῆς Μονῆς Ἀγίου Γεωργίου Βασσῶν Καρπάθου. Τό 1994 τοῦ ἀπονεμήθηκε ὁ Χρυσός Σταυρός τῆς Δωδεκανησιακῆς Ἐκκλησίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου ἀπό τόν Πατριάρχη Βαρθολομαῖο καί τό 2012 ὁ Χρυσός Σταυρός τοῦ παλαιφάτου Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας ἀπό τόν ἐκπρόσωπο τοῦ Πατριάρχη Θεοδώρου Β', Μητροπολίτη Νοτίου Ἀφρικῆς Σεραφεῖμ.

Τό πλούσιο ἐκκλησιαστικό, πολιτιστικό καί κοινωνικό ἔργο πού ἀνέπτυξε ὡς Ἀρχιμανδρίτης στήν Κάρπαθο, ἀντανακλᾶται καί σέ τέσσερις τιμητικές διακρίσεις. Ἔτσι τό 1998 ἀνακηρύχθηκε ἐπίσημος δημότης τῆς τότε Κοινότητος Ἀπερίου, τό 1999 ἐπίτιμος δημότης τοῦ Ἑνιαίου Δήμου Καρπάθου, τό 1995 καί τό 2003 ἐπίτιμο μέλος τῶν Συλλόγων «Ὁμόνοια» Ἀπερίου καί Πηγαδιωτῶν Καρπάθου Ἀττικῆς καί τοῦ ἀπονεμήθηκαν τά σχετικά διπλώματα.

Στίς 23 Φεβρουαρίου 2009, μέ εἰσήγηση τῆς Α. Θ. Παναγιότητος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου κ. Βαρθολομαίου, ἡ Ἁγία καί Ἱερά Σύνοδος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου τόν ἐξέλεξε παμψηφεῖ Μητροπολίτη Κῶου καί Νισύρου.

Ὁ Οἰκουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαῖος, στή Συγχαρητήριο Προσφώνησή του πρὸς τόν νέο Μητροπολίτη Κῶου καί Νισύρου Ναθαναήλ, εἶπε, μεταξύ ἄλλων, καί τά ἑξῆς: «Ὁ Ἱερώτατος Μητροπολίτης Κῶου καί Νισύρου κύριος Ναθαναήλ πέμπεται εἰς τήν Δωδεκάνησον, διὰ νά συνεχίσει καί αὐξήσῃ τό ἔργον τῶν προκατόχων του, μέ τόν γνωστόν του ἐνθουσιασμόν, τήν αὐταπάρνησιν, τήν θυσιαστικήν ἀγάπην, τά σπλάγχνα τῶν οἰκτιρμῶν καί τόν φόβον Θεοῦ πού τόν διακρίνουν, περικρατῶν εὐλαβῶς τό ἔσχατον γῆρας τοῦ ἀμέσου προκατόχου τοῦ σεβασμίου καί πολιοῦ Μητροπολίτου κυροῦ Αἰμιλιανοῦ, στηρίζων καί καθοδηγῶν ἐπὶ τά λυσιτελέστερα τόν

κατ' αὐτόν εὐαγγῆ κλῆρον, τείνων χεῖρα ἀγάπης πρὸς τὴν νεότη-
τα, συνεργαζόμενος ἐν σοφίᾳ καὶ εἰλικρινείᾳ μετὰ τῶν ἀρχῶν τῶν
νήσων, ἐπικουρῶν εἰς πᾶν ἔργον κοινωφελές, φιλογενές καὶ θεάρε-
στον, δίδων δεξιάν φιλίας πρὸς τὸ σύνοικον μουσουλμανικόν στοι-
χεῖον τῆς Κῶ καὶ τοὺς πολυπληθεῖς περιηγητάς - ἐπισκέπτας τῶν
νήσων, καὶ συστρατευόμενος ἐν μιᾷ καρδίᾳ μετὰ τῶν λοιπῶν Ἱε-
ρωτάτων Μητροπολιτῶν τῆς Δωδεκανήσου καὶ τοῦ Πατριαρχικοῦ
Ἐξάρχου Πάτμου εἰς τὴν κοινήν προσπάθειαν διὰ τὴν ἱεουργίαν
τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τὴν στερέωσιν τῆς Ὁρθοδόξου πίστεως εἰς τὰ
ὅρια τοῦ ἐκλεκτοῦ τούτου μέλους τοῦ ἱεροῦ σώματος τοῦ Οἴκουμε-
νικοῦ Πατριαρχείου».

Καὶ ὁ Γέροντάς του Μητροπολίτης Ἀμβρόσιος, κατὰ τὴν τελετὴ
τῆς Ἐνθρόνισής του στὴν Κῶ, ὑπογράμμισε τὰ ἑξῆς: «Λοιπόν, Ἄγιε
Ἀδελφέ, ἀνερχόμενος τὰς βαθμίδας τοῦ θρόνου σου, ἀναδέχεσαι καὶ
τὴν ἀντοχήν καὶ τὴν ἀξίαν τοῦ ποιμαίνειν ἀξίως. Ἀναδειχθῆτε ἄξιος
καὶ πανάξιος συνεχιστὴς τοῦ ἔργου τῶν προκατόχων Σας καὶ ἐπι-
δείξατε καὶ σεῖς ἐπιτεύγματα καὶ κατορθώματα νέα. Δοξάσατε καὶ
τιμήσατε τὴν κλῆσιν, ὅτι ὁ τόπος, ἐν ᾧ ἐκλήθητε νὰ διακονήσετε,
ἅγιος καὶ μαρτυρικός εἶναι καὶ ἀναμένει πολλὰ».

Ὁ Μητροπολίτης Ναθαναήλ, ἀναλογιζόμενος τὸ μέγεθος καὶ τίς
εὐθύνες τοῦ ἔργου πού ἀναλαμβάνει, διεμήνυσε στὸν Ἐνθρονιστήριο
Λόγο του τὴν ἐπισκοπικὴ ὀπτική του μέ τίς παρακάτω δεσμεύσεις:

Ὡς ἀπεσταλμένος πλέον καὶ Ἐπίσκοπος τῆς Μεγάλης τοῦ
Χριστοῦ Ἀγίας Ἐκκλησίας ἐπιστρέφω σήμερα εἰς τὴν γενέτειράν
μου, ἔπειτα ἀπὸ εἴκοσι τέσσερα ἔτη, χάριτι Θεοῦ, ταπεινῆς δι-
ακονίας εἰς τὴν ἀνεμόεσσαν ὁμηρικὴν Κάρπαθον, διὰ νὰ ὑπη-
ρετήσω τὴν τοπικὴν Ἐκκλησίαν ἀπὸ τὴν ἐπισκοπικὴν πλέον
ἑπαλξιν, πτωχότερος ἀπὸ πρὶν καὶ πλουσιώτερος μόνον εἰς τὴν
ἀγάπην. Θέλω νὰ γνωρίζετε ὅτι ἡ θύρα τῆς καρδίας μου, ὅπως
καὶ αὐτὴ τοῦ Ἐπισκοπείου μου, θὰ παραμένουν πάντοτε ἀνοι-
κταί, πᾶσαν ὥραν καὶ πᾶσαν στιγμὴν δι' ὅλους καὶ δι' ὅλες. Ὅτι
διὰ τὸν καθένα καὶ τὴν καθεμίαν χωριστά, ἀλλὰ καὶ δι' ὅλους ἀπὸ
κοινοῦ, θέλω νὰ εἶμαι ὁ πατέρας, ὁ ἀδελφός, ὁ φίλος, ὁ συμπα-
ραστάτης, ὁ Σίμων ὁ Κυρηναῖος, δι' ὅποιον καὶ ὅποιαν σηκώνει
τόν σταυρόν ὅποιασδήποτε δοκιμασίας. Ὅτι «θὰ χαίρω μετὰ
χαιρόντων καὶ θὰ κλαίω μετὰ κλαιόντων» (Ρωμ. ιβ', 15). «Τίς ἀσθε-
νεῖ καὶ οὐκ ἀσθενῶ; Τίς σκανδαλίζεται καὶ οὐκ ἐγὼ πυροῦμαι;» (Β'

Κορ. ια', 29) καί «τοῖς πᾶσι γέγονα τά πάντα, ἵνα πάντως τινάς σώσω» (Α' Κορ. θ', 22).

Ἔχω πλήρη συνείδησιν καί ἐπίγνωσιν τῆς ἀποστολῆς μου. Γνωρίζω ὅτι πρέπει νά χωρήσω τήν σταυροαναστάσιμον ὁδόν, φέρων ἐπ' ὤμων τόν σταυρόν τοῦ ἐπισκοπικοῦ χρέους, ὁ ὁποῖος διά τοῦ Γολγοθᾶ ὁδηγεῖ εἰς τήν Ἀνάστασιν.

Πρέπει νά συνεχίσω τούς ἀγῶνας μου μέ περισσότερον καί θερμότερον ζῆλον ἀπό καιριωτέρας καί πλέον ὑπευθύνου σκοπιᾶς, ἄνευ ὀρων καί ὀρίων, μέ κύριον καί ἀποκλειστικόν στόχον τήν προαγωγήν τοῦ ἀγιαστικοῦ, τοῦ ποιμαντικοῦ καί τοῦ διδακτικοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας. «Τοῦτο γάρ ἐστί τό θέλημα τοῦ Θεοῦ, ὁ ἀγιασμός ἡμῶν...» (Α' Θεσσ. δ', 3).

* * *

Μέ τίς Πατριαρχικές ἐπιστημάνσεις, τίς κατευθυντήριες ἐπισκοπικές εὐχές τοῦ Γέροντός του καί τίς προσωπικές του θέσεις, πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω, ὁ Μητροπολίτης Ναθαναήλ ἀσκεῖ ἔκτοτε τά ἀρχιερατικά τοῦ καθήκοντα καί πραγματώνει σημαντικό ἐκκλησιαστικό, ποιμαντικό, πολιτιστικό, κοινωνικό, ἐπιστημονικό καί συγγραφικό ἔργο.

Παρακολουθώντας διαδίκτυακές σελίδες τῆς Κῶ καί διαβάζοντας τήν ἐβδομαδιαία ἐφημερίδα τοῦ νησιοῦ ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΗΣ ΚΩ, συνέλεξα ὀρισμένα στοιχεῖα, ψηφίδες τοῦ πολυσχιδοῦς ἔργου του, πού παρουσιάζω ἐπιγραμματικά ἐδῶ. Ἔτσι ὁ Μητροπολίτης Ναθαναήλ ἀπό τήν Ἐνθρόνισή του καί μέχρι σήμερα: 1) Ἐφρόντισε γιά τήν ἀνακαίνιση ἐκκλησιῶν, τοῦ Ἐπισκοπείου, τοῦ Γηροκομείου καί τῆς Γυναικείας Μονῆς Ἁγίου Νεκταρίου, 2) Ἐνίσχυσε τόν τοπικό κληρό μέ τή χειροτονία ἑννέα νέων ἱερέων, 3) Ὁργάνωσε καθημερινό συσσίτιο γιά τούς οἰκονομικά ἐνδεεῖς, ἀνεξάρτητα ἀπό θρήσκευμα ἢ ἐθνικότητα, 4) Ἰδρυσε τράπεζα ρουχισμοῦ γιά ὅσους ἔχουν ἀνάγκη, 5) Ὁργάνωσε νέα κατηχητικά σχολεῖα, ὅπου διδάσκει καί ὁ ἴδιος, 6) Συμμετέχει σέ ἀμπολλες ἑορταστικές καί ἄλλες ἐκδηλώσεις, 7) Ἐπικοινωνεῖ καθημερινά μέ τό ποίμνιό του, 8) Ἐπισκέφθηκε ὅλους τούς ναούς καί τά προσκυνήματα τῆς Μητροπόλεως, 9) Ἐνίσχυσε τούς δεσμούς τῆς Μητροπόλεως μέ τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο, 10) Ἐφρόντισε γιά τήν ἀνάδειξη τῆς Ὁσίας Μελοῦς στή Βουρρίνα τῆς Κῶ καί παράλληλα συνέγραψε σχετική ἐπιστημονική μελέτη, γιά τήν ὁποία θά ἀναφερθῶ παρακάτω, 11) Ὁργάνωσε Ἐπισκοπεῖο

στη Νίσυρο καί επισκέπτεται κάθε μήνα τό νησί αυτό καί ιερουργεῖ ἐκεῖ σέ μεγάλες θεομητορικές γιορτές.

Ἀλλά ὁ Ναθαναήλ, ὅπως τόν γνωρίσαμε καί τόν ζήσαμε καί ἐμεῖς στήν Κάρπαθο, εἶναι πάνω ἀπ' ὅλα ΑΝΘΡΩΠΟΣ μέ ξεχωριστή ζεστασιά, ἀγάπη καί ἐνδιαφέρον γιά τόν συνάνθρωπό του. Ἴδου πώς τόν ἀξιολογεῖ μιά διαδικτυακή σελίδα: «Ὁ ἄνθρωπος Ναθαναήλ θά πεῖ μιά καλημέρα καί θά χαιρετήσῃ ὅποιον κι ἂν συναντήσῃ, φτωχό, πλούσιο, μικρό ἢ μεγάλο, πού θά ἔχει μιά καλή κουβέντα νά τοῦ πεῖ κι ἕνα χαμόγελο νά τοῦ χαρίσῃ. Δίκαια ἐξ ἄλλου τόν ἀποκαλοῦν ὁ χαμογελαστός καί ὁ καλόκαρδος δεσπότης! Πόσοι ἀπό ἐμᾶς δέν τόν ἔχουμε δεῖ νά περπατάει ἀνάμεσά μας μέ τό μπαστουνάκι του; Πόσοι ἀπό ἐμᾶς δέν τόν ἔχουμε δεῖ νά σκουπίζει τήν αὐλή τῆς μητρόπολης; Πόσοι ἀπό ἐμᾶς δέν τόν ἔχουμε δεῖ νά μοιράζῃ ὁ ἴδιος τά γεύματα ἀγάπης πού δημιούργησε ἀπό δικό του ἐνδιαφέρον γιά τούς ἀνήμπορους καί ἀδύναμους ἀδελφούς μας; Ὅλοι μας καμαρώνουμε, πού τά γραφεῖα τῆς Μητρόπολης, ἀκόμα καί τό σπίτι του, εἶναι ἀνοιχτά γιά ὅποιονδήποτε ζητήσῃ τή βοήθειά του! Χαιρόμαστε τόν ἄνθρωπο Ναθαναήλ, πού θά ἀφήσῃ τόν ἑαυτό του νά φανερώσῃ τά συναισθήματά του καί δέν θά ντραπεῖ ἀκόμα καί νά δακρύσῃ μπροστά στό ποῖμνίό του».

* * *

Ὁ Μητροπολίτης Ναθαναήλ ὅμως ἔχει καί ἄλλα χαρίσματα. Εἶναι ποιητής, ἐρευνητής, συγγραφέας. Τό ποιητικό του ἔργο τό γνωρίσαμε ἀπό τήν ἱερατική του θητεία στήν Κάρπαθο. Ἄλλωστε στό νησί αυτό ἀφιέρωσε καί τήν τρίτη ποιητική του συλλογή μέ τόν ἀπέριττο τίτλο « Τῆς Καρπάθου». Μεταφέρω ἐδῶ τό πρῶτο ποίημα, πού ἀφιερώνει στό νησί τῆς χειροτονίας του ὡς κληρικοῦ:

ΤΗΣ ΚΑΡΠΑΘΟΥ

*Ἐσπερινοί καί ὄρθροι
πέτρα σκληρή
ἀγκαλιασμένη
στόν καμένο της πράσινο μανδύα
περήφανη
ἀναδύεται ἀπ' τοῦ πελάγου τά βάθη
τραγουδώντας
τούς μακρόσυρτους σκοπούς*

τοῦ πολέμου, τῆς ζωῆς
 συντρόφεμα στήν αἰωνιότητα
 κι ἐκείνη
 ἀπ' τούς πρώτους.

Οἱ ἄλλες δύο συλλογές τιτλοφοροῦνται «Στούς καιρούς τῆς ἀπόκλισης μέ φυλᾶς μ' ἀναμνήσεις» (1990), ἡ πρώτη, «Καί ποιούμεν μετανοίας ἐπτὰ» (1998), ἡ δεύτερη, τίς ὁποῖες συνέθεσε μέ τή συνεργασία τοῦ φίλου του Δημήτρη Γκαλημανά.

Ὁ Μητροπολίτης συνέγραψε καί τέσσερις ἐνδιαφέρουσες ἐργασίες, πού σχετίζονται μέ τήν Καρπαθιακή Ἐκκλησία, Λαογραφία καί Ἐκπαίδευση καί τήν Κωακή Ἀγιολογία. Ἡ πρώτη εἶναι «Ἱστορία τῆς Ἱερᾶς Πατριαρχικῆς καί Σταυροπηγιακῆς Μονῆς Ἁγίου Γεωργίου Βασσῶν Καρπάθου», ἡ δεύτερη «Ἀπό τίς πρώτες Χριστιανικές «Ἀγάπες» στά Καρπαθιακά πανηγύρια» εἶναι Ἀνακοίνωση στό Γ' Διεθνές Συνέδριο Καρπαθιακῆς Λαογραφίας, πού ἔγινε τόν Μάρτιο τοῦ 2006, στήν «παιπαλόεσσα» νῆσο, κατά τόν χαρακτηρισμό τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Ρόδιου, καί δημοσιεύθηκε κατόπιν στά Πρακτικά τοῦ Συνεδρίου. Ἐδῶ ὁ Ναθαναήλ συσχετίζει τά πανηγύρια τῆς Καρπάθου μέ τίς «Ἀγάπες» (=συνήθειες τῶν χριστιανῶν γιά ἔκτακτες ἢ τακτικές συνεστιάσεις) τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων καί παρατηρεῖ ὅτι τά πανηγύρια αὐτά ἔχουν «ἐνσαρκώσει τό μήνυμα», πού συναντοῦμε στίς πολύ παλιές αὐτές συνεστιάσεις.

Ἡ τρίτη ἐργασία δημοσιεύθηκε στό πρῶτο τεῦχος (2009) τοῦ περιοδικοῦ «Δωδεκάνησος» καί τιτλοφορεῖται «Ἀγρυπνοῦμε σ' αὐτή τή γωνιά καί μαχόμαστε...». Στήν ἐργασία αὐτή δίνεται μιά πρισματική εἰκόνα τῆς πολύχρονης, πρωτόγνωρης καί ἐξαιρετικά σημαντικῆς (εἰκοσάχρονης) δραστηριότητος τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου Πυλῶν Καρπάθου καί τοῦ Μαθητικοῦ τοῦ Συνεταιρισμοῦ. Τό πρωτοπόρο αὐτό Σχολεῖο σέ πανελλήνια κλίμακα διηύθυνε ὁ γνωστός δάσκαλος, Ἀρχιμανδρίτης Καλλίνικος Μαυρολέων, τό ὁποῖο, δυστυχῶς, καταργήθηκε (2011) ἀβασάνιστα, μέ τά μέτρα τῶν συγχωνεύσεων τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας. (Ἐνα ἀπό τά λάθη, νομίζω, τῆς Ἑλληνικῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς).

Ἡ τέταρτη ἐπιγράφεται «Ὁ ναός τῆς Ὁσίας Μελοῦς καί οἱ θεραπευτικές πηγές στή Βουρρίνα τῆς Κῶ» καί εἶναι πρόδρομη ἀνακοίνωση ἀπό τή μεταπτυχιακή διπλωματική μελέτη του στό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, καί δημοσιεύθηκε (2012) στά «Κωακά».

* * *

Όπως ήδη ανέφερα στην αρχή της ομιλίας αυτής, ο Μητροπολίτης Ναθαναήλ διετέλεσε επί διετία μεταπτυχιακός φοιτητής μου στο Τμήμα Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Εκεί εκπόνησε μεταπτυχιακή διπλωματική μελέτη, η οποία βαθμολογήθηκε με «Άριστα» και έλαβε στη συνέχεια τό Μεταπτυχιακό Δίπλωμα Ειδίκευσης (Master) στη Λαογραφία (Ιούνιος 2012).

Η μελέτη είναι έπεξεργασμένη μορφή της Μεταπτυχιακής Διπλωματικής Έργασίας (Master), πού συνέγραψε με την έποπτεία μου, και την καθοδήγηση των συναδέλφων Γεωργίου Θανόπουλου, επίκουρου καθηγητή Λαογραφίας και Βασιλικής Χρυσανθοπούλου, λέκτορος Κοινωνικής Λαογραφίας, κατά τη διάρκεια των διετών μεταπτυχιακών σπουδών του στον Τομέα Βυζαντινής Φιλολογίας και Λαογραφίας του Τμήματος Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Τό βιβλίο έχει τίτλο «Η Όσια Μελώ στη Βουρρίνα της Κω: Λαϊκή παράδοση και Λατρεία». Πρόκειται για πρωτότυπη μονογραφία και απόπειρα έρμηνείας της λαϊκής λατρείας της Όσίας Μελώ στη Βουρρίνα της Κω, Γιά την Όσια Μελώ, όπως γνωρίζουμε από την προγενέστερη βιβλιογραφία, έκαναν πρώτοι συστηματικές αναφορές σέ κείμενά τους ο Βολανδιστής άγιολόγος Fr. Halkin και ο Κώος καθηγητής Ζαχαρίας Τσιρπανλής.

Γιά την ολοκλήρωση της μεταπτυχιακής έργασίας του ο Μητροπολίτης Ναθαναήλ πραγματοποίησε επίπονη συστηματική αναζήτηση και προσεκτική χρήση πλήθους ιστορικών, βιβλιογραφικών, ύμνογραφικών και αρχαιολογικών πηγών, αλλά έπιχείρησε και έπιτόπια έρευνα γιά τη συλλογή σχετικού πρωτογενούς λαογραφικού ύλικού. Τό αποτέλεσμα των έρευνών του μορφοποιήθηκε στο βιβλίο πού παρουσιάζουμε απόψε, τό όποιο αναδεικνύει στην κοινωνία της Κω, στά άλλα Δωδεκάνησα και στην έπιστημονική κοινότητα τον βίο, την προσωπικότητα, τη λαϊκή παράδοση και λατρεία της Όσίας Μελοῦς.

Άπό τά κεφάλαια του έργου αυτού θά ήθελα νά μνημονεύσω έδώ τό πέμπτο, όπου γίνεται λόγος γιά τίς λαϊκές παραδόσεις και τη σύγχρονη λατρεία της Αγίας. Ό συγγραφέας παραδίδει μαρτυρίες γιά τίς ιαματικές πηγές της Βουρρίνας και αναλύει τό μυθιστόρημα

Συγγραφέα River της λογοτέχνης Μαρίας Καλατζοπούλου-Τσιρπανλή, στο οποίο η ήρωίδα, η οποία έχει υποστεί βιασμό, περιθάλπεται από την Αγία Μελώ. Δίνονται ακόμη μαρτυρίες πληροφορητών για όραματα ή όνειρα που είδαν με την Όσια να τους υπαγορεύει τις επιθυμίες της για τον ναό της. Συγκινητικές είναι οι μαρτυρίες της Αικατερίνης Τουλαντά-Μαρκάκη, η οποία ονόμασε το κοριτσάκι της Μελού-Μελώ, αν και είχε βαπτιστεί Μελάνη. Η μικρή Μελού κερνούσε γλυκά το πρώτο Σάββατο του Ιουλίου 2011 (πρόκειται για κινητή γιορτή), όταν τελέσθηκε, ιεουργούντος του Μητροπολίτου Ναθαναήλ, η πρώτη Θεία Λειτουργία στο εκκλησάκι της Όσιας.

Σημειώνω εδώ ότι η νέα Λειτουργική Ακολουθία, που ένσωματώνει και παλαιότερα στιχηρά του Μητροπολίτη Ρόδου Μητροφάνους, συντάχθηκε από τον Σεβασμιότατο Μητροπολίτη Ρόδου και γνωστό ύμνογράφο της Εκκλησίας Κύριλλο, το 2011, μετά από παράκληση του συγγραφέα, και έψαλλε για πρώτη φορά τον Ιούλιο του 2011. Η Ακολουθία δημοσιεύεται ολόκληρη στο Παράρτημα του βιβλίου.

Η έν λόγω μονογραφία του Κώου Ιεράρχου είναι, νομίζω, ανταπόκριση μιάς έντονης ψυχικής και πνευματικής ανάγκης του ποιμνίου του, που αναζητούσε τη γνώση του προσώπου, τον βίο και τη συνέχιση της λατρείας της όσιας Μελούς. Έπιστημονικά πρόκειται για ένα εξαιρετο δείγμα συνδυασμού Θεολογίας και Λαογραφίας, το οποίο έχει επίκεντρο το πάντοτε επίκαιρο και μεγάλο θέμα της λαϊκής λατρείας.

Τό βιβλίο αφιερώνεται εύφημως στον αϊγληφόρο ήγέτη της Όρθοδοξίας, τον Αρχιεπίσκοπο Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ρώμης και Οικουμενικό Πατριάρχη κύριο Βαρθολομαίο, ο οποίος διακονεί έπαξίως τη μητέρα Έκκλησία και την Παγκόσμια Όρθοδοξία. Ό Παναγιότατος στό Μήνυμά του υπογραμμίζει και τά έξης: «Έν ιδιαιτέρα, όθεν, άδελφική καυχής και έν αίσθήμασιν άγάπης και τιμής, αλλά και ικανοποιήσεως, χαιρετίζομεν την, προς την άλλη προσφορά ύμών, συγγραφικήν ύμών δραστηριότητα ταύτην, ήτις θέλει άποτελέσει άναφοράν εις συγκεκριμένας πτυχάς της ζωής και Όρθοδόξου μαρτυρίας της νήσου του Ιπποκράτους, και συχαίρομεν τη ύμετέρα Ιερότητι από της Μητρός Έκκλησίας και προσωπικώς, πεποιθότες ότι η έκδοσις αυτή θέλει άποτελέσει ένισχυτικόν έντρύφημα των πιστών, συμβολήν εις την γνώσιν της ιστορίας της

Κώου, έκκλησιαστικής, πολιτικής, λατρευτικής και λαογραφικής, άναδεικνυομένης τεκμηριωμένως έν τώ προσώπω τής Όσίας Με-
λους, αλλά και προσφοράν ενός πολυτίμου βοηθήματος είς τό έργον
φιλιστόρων έρευνητών».

Τό βιβλίο έπιμελήθηκαν οί γνωστές έκδόσεις τής Άθηναικής
πρωτεύουσας ΑΡΜΟΣ. Οί έκδόσεις αυτές έχουν στό ένεργητικό
τους εκατοντάδες φροντισμένες έκδόσεις βιβλίων ιερωμένων, πα-
νεπιστημιακών καθηγητών, φιλοσόφων και άλλων συγγραφέων.
Συγχαίρω θερμά τά μέλη του έκδοτικού οίκου και ιδιαίτερα τόν πα-
ριστάμενο διευθυντή τους κ. Γεώργιο Χατζηακώβου, ό όποιος, μέ
ξεχωριστό ένδιαφέρον, γνώση και μεράκι, επέβλεψε τό έργο, γιά νά
έχουμε σήμερα τό θαυμάσιο αυτό άποτέλεσμα.

Ή μονογραφία του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Κώου και
Νισύρου Ναθαναήλ έντάσσεται όμως και στή Σειρά των Έκδόσε-
ων του νεοσύστατου Ίνστιτούτου Λαϊκού Πολιτισμού Καρπάθου
του Τμήματος Φιλολογίας τής Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπι-
στημίου Άθηνών, τό όποιο έχει έδρα τήν Κάρπαθο, και τουτο γιατί,
σύμφωνα μέ τήν ιδρυτική πράξη και τό καταστατικό του, τό Ίνστι-
τούτο μπορεί νά προβαίνει σέ έκδοση λαογραφικών δημοσιευμάτων
και νά διεξάγει έρευνες που άφορούν προπάντων τήν περιοχή τής
Δωδεκανήσου και άλλα νησιά του Αιγαίου, αλλά και περιοχές του
ευρύτερου Έλληνικού, Μεσογειακού και Εύρωπαϊκού χώρου.

* * *

Όλοκληρώνοντας θά ήθελα νά σημειώσω, ότι τό βιβλίό του
Μητροπολίτη Κώου και Νισύρου Ναθαναήλ είναι μιά πρωτότυπη
έκδοση, σημαντική συμβολή στην έρευνα τής θρησκευτικής, άγιο-
λογικής, λαογραφικής και άσφαλώς τής Δωδεκανησιακής Λαογρα-
φίας.

Συμπερασματικά παρατηρώ, ότι ό Μητροπολίτης Ναθαναήλ,
στά πρώτα πέντε χρόνια τής Αρχιερατείας του στην Κω και τή Νίσυ-
ρο, έχει προσφέρει πολυσήμαντο και πολύπλευρο έργο και έχει τήν
άποδοχή των συμπατριωτών του και των γειτονικών Νισυρίων. Οί
Νισυριοί, έξ άλλου, στην τοπική έφημερίδα τους «Νισυριακά Νέα»
(άρ.φ. 138, Σεπτέμβριος-Όκτώβριος 2014, σ. 3) έπεσήμαναν, μεταξύ
άλλων, και τά εξής: «Στή διάρκεια τής μόλις συμπληρωθείσης πεν-
ταετούς ποιμαντορίας του, ή έκκλησία τής Νισύρου βρίσκεται σέ
στενότατη έπαφή μέ τήν προϊσταμένη της Αρχή. Έχει σπάσει τό

φράγμα, πού συνήθως ύψωνόταν ανάμεσα στον Ποιμενάρχη καί τό ποιμνιο. Κι ὁ κόσμος τοῦ νησιοῦ, πού ἄλλοτε ἔβλεπε τόν Δεσπότη του «ἅπαξ ἀνά διετίαν», τώρα τόν νιώθει συνεχῶς κοντά του. Παρακολουθεῖ τή λειτουργία του, δέχεται τήν εὐλογία του στά πανηγύρια τοῦ νησιοῦ, ἀκούει λόγους ψυχωφελεῖς καί παραινέσεις ἐνθαρρυντικές καί σέ κάθε εὐκαιρία γίνεται δέκτης τῆς ἀγάπης του καί τῆς στοργῆς του. Γιατί ὁ Μητροπολίτης Ναθαναήλ διακρίνεται γιά τήν καλοσύνη τῆς ψυχῆς του, γιά τήν ἀπλότητα τοῦ χαρακτήρα του, γιά τήν ἀγάπη τοῦ πρὸς τόν ἄνθρωπο, γιά τή βαθειά τοῦ πίστη πρὸς τόν Θεό, ἀλλά καί γιά τή συναίσθηση τῆς ἱερότητας τῆς ὑψηλῆς ἀποστολῆς, τήν ὁποία τοῦ ἔχει ἐμπιστευθεῖ ἡ Χάρις τοῦ Θεοῦ. Τό πλούσιο κοινωνικό ἔργο, πού ἀθόρυβα ἐπιτελεῖ, ἔχει καταγραφεῖ στίς ἀνάλογες ἐκκλησιαστικές δέλτους ὡς δραστηριότητα πρὸς μίμηση καί παραδειγματισμό. Ἐνῶ ἡ οἰκειότητα, ἡ καταδεκτικότητα, ἡ ἀπλότητα συμπεριφορᾶς, ὁ λιτός τρόπος ζωῆς, οἱ ἀπέριττες δημόσιες ἐμφανίσεις, ἀποτελοῦν τό κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα, μέ τό ὁποῖο ἔχει καταγραφεῖ στίς συνειδήσεις τοῦ ποιμνίου του».

Ὅλοι μιλοῦν, λοιπόν, ἐγκωμιαστικά γιά τόν εὐπροσήγαρο, «ἄκακον καί ἀμίαντον» Ποιμενάρχη τους. Ἄλλωστε «Φήμη γε μέντοι δημόθρους μέγα σθένει», κατά τόν Αἰσχύλο (Ἀγαμέμνων, 938). Ὁ Ναθαναήλ τιμᾷ τόν τόπο του καί τόν τιμᾷ κι ἐκεῖνος, δικαιώνοντας ἔτσι καί τή ρήση τοῦ Μεγάλου Βασιλείου «Ἐστω ὁ ἐπίσκοπος μή ἐκ τοῦ τόπου σεμνυνόμενος, ἀλλά τόν τόπον σεμνύνων τόν ἑαυτοῦ» (Ἐπιστολή 98, PG 32, 497 Α). Καί βέβαια μπόρεσε, στήν πρώτη πενταετία τῆς Ἀρχιερατείας του, νά συνθέσει καί ἕνα πρωτότυπο ἀγιολογικό ἔργο γιά τή γενέτειρά του.



ΠΡΟΣΕΓΓΙΖΟΝΤΑΣ ΤΗ ΖΩΝΤΑΝΗ ΛΑΪΚΗ
ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΤΗ ΛΑΪΚΗ ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΗΣ ΚΩ
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΝΑΘΑΝΑΗΛ-ΦΙΛΙΠΠΟΥ
ΔΙΑΚΟΠΑΝΑΓΙΩΤΗ, ΜΗΤΡ. ΚΩΟΥ ΚΑΙ ΝΙΣΥΡΟΥ,
«Η Όσια Μελώ στή Βουρρίνα τῆς Κω:
Λαϊκή παράδοση καί λατρεία»
Μία ανάγνωση από τή σκοπιά τῆς Λαογραφίας

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ
Ἐπίκουρη Καθηγήτρια Κοινωνικῆς Λαογραφίας,
Τμῆμα Φιλολογίας, Ἐθνικό καί Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν

Τό κείμενο πού ἀκολουθεῖ διαβάστηκε, μέ μικρές παραλλαγές, σέ δύο ἐκδηλώσεις παρουσίασης τοῦ βιβλίου τοῦ Σεβασμιώτατου κ. Ναθαναήλ-Φιλίππου Διακοπαναγιώτη, Μητροπολίτου Κώου καί Νισύρου, γιά τήν Ὅσια Μελώ στή Βουρρίνα τῆς Κω. Ἡ πρώτη ἐκδήλωση ἔλαβε χώρα στήν Κω, στίς 28.12.2014, ἐνῶ ἡ δεύτερη, στήν Κάρπαθο, στίς 18.08.2015¹⁶. Στόχος τοῦ παρόντος κειμένου εἶναι νά σχολιασθεῖ ὁ ιδιαίτερος τρόπος μέ τόν ὁποῖο τό βιβλίο φωτίζει τή δημιουργία καί τήν ἐρμηνεία τῆς λαϊκῆς παράδοσης καί λατρείας καί νά ἀποτιμηθεῖ ἡ σημασία του γιά τή λαογραφία.

Ἡ μελέτη τοῦ κ. Ναθαναήλ ἀφορᾷ στήν ἀνασύσταση τῆς λατρείας



16. Θά ἤθελα νά ἐκφράσω τή χαρά μου πού ὑπῆρξα, μαζί μέ τόν Ὁμότιμο Καθηγητή κ. Μηνᾶ Ἀλ. Ἀλεξιάδη καί μέ τόν τ. Ἐπίκουρο Καθηγητή κ. Γεώργιο Θανόπουλο, μέλος τῆς τριμελοῦς ἐπιτροπῆς πού ἐπέβλεψε τήν μεταπτυχιακή διατριβή τοῦ Σεβασμιώτατου, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τή βάση τοῦ βιβλίου πού ἀναλύεται στήν παρούσα ἀνακοίνωση. Τόν εὐχαριστῶ γιά τήν τιμή καί τή χαρά πού μοῦ ἔδωσε νά παρακολουθήσω τή συγγραφή του καί νά τό παρουσιάσω μαζί μέ ἄλλους ὁμιλητές στό κοινό τῆς Κω καί τῆς Καρπάθου.

τῆς Ὁσίας Μελοῦς, μιᾶς ἀσκητικῆς ἀγίας πού ἔζησε καί πέθανε στή Βουρρίνα τῆς Κῶ, ὅπου καί ὑπάρχει τό ἐκκλησάκι της, πρόσφατα ἀνακαινισμένο ἀλλά ἀνέκαθεν γνωστό στούς ντόπιους ὡς «Ἀγία Μελοῦ». Ἔως πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια ἐτιμᾶτο ἐπ' ὀνόματι τῆς Ἀγίας Μελάνης τῆς Ρωμαίας, ἡ ὁποία ἐορτάζει τὴν 31η Δεκεμβρίου. Μαθαίνοντας ἀπὸ ἐντόπιους ἱστοριοδίφες καί πιστοὺς γιὰ τὴν ὕπαρξη τῆς Ἀγίας, ὁ Σεβασμιώτατος παρακινήθηκε σέ ἔρευνα γιὰ τὴν ἀποκάλυψη τῆς μορφῆς καί τῆς δράσης της στὴν Κῶ. Δύο στοιχεῖα ὑπῆρξαν καθοριστικά γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ καί τὴν ἀναβίωση τῆς λατρείας της. Τό πρῶτο ἦταν ἓνα ἄρθρο τοῦ καθηγητοῦ Ζαχαρία Ν. Τσιρπανλῆ, μέ τίτλο «Τό βυζαντινὸ ἐκκλησάκι τῆς ὁσίας Μελοῦς στὴν Κῶ καί τό οἰκεῖο τοπωνύμιο», πού δημοσιεύθηκε στὴν Ἐπιστ. Ἐπετηρίδα τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καί Ἀρχαιολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Παν/μίου Ἰωαννίνων, τό 1998. Στό ἄρθρο αὐτό ὁ καθηγητὴς Τσιρπανλῆς καθιστοῦσε γνωστὸ ἄρθρο τοῦ δημοσιευμένου τό 1972 ἀπὸ τὸν βολλανδιστὴ ἀγιολόγο François Halkin, μέ τίτλο, «Ἐνα λειτουργικὸ ποίημα πρὸς τιμὴν τῆς Ἀγίας Μελοῦς τῆς Κῶ», στό ὁποῖο ὁ Halkin ἐξέδωσε φύλλο τοῦ χειρόγραφου παρισινοῦ κώδικα Par.Gr. 1362 πού περιεῖχε πέντε τροπάρια στιχηρά γιὰ τὴν ὁσία Μελώ. Στό περιθώριο τοῦ χειρογράφου ὑπῆρχε ἡ σημείωση, μέ τὸν ἴδιο γραφικὸ χαρακτήρα ὅπως καί στό ὑπόλοιπο χειρόγραφο, «Μητροπολίτου Μητροφάνους». Τόσο ὁ καθηγητὴς Τσιρπανλῆς, ὅσο καί ὁ Σεβασμιώτατος Ναθαναήλ, ταυτίζουν τό ὄνομα αὐτό μέ τὸν Μητροπολίτη Ρόδου Μητροφάνη, ὁ ὁποῖος ἐποίμανε τίς νότιες Σποράδες κατὰ τὴν περίοδο 1471-1498, εἶχε δέ τὴν ἄδεια ἀπὸ τοὺς Ἱππότες νά μεταβαίνει στὴν Κῶ γιὰ ἀσκήση ἱεροπραξιῶν. Ἡ πρώτη, λοιπόν, πηγὴ ἀποκάλυψης τῆς ὑπόστασης τῆς Ὁσίας Μελοῦς, εἶναι τὰ ὕμνογραφικά αὐτά κείμενα, τὰ ὁποῖα δίνουν καί τό στίγμα τοῦ χαρακτήρα καί τῆς ζωῆς της. Μιλοῦν γιὰ μιὰ ἀγία πού ἀσκήθηκε στὴν ἔρημο καί σέ δύσκολες συνθῆκες φυσικῆς διαβίωσης, «εἰς ἔρημον εἰσοικίσασα παγετόν ἤνεγκας καί τροφῆς ἔνδειαν», ἀπέθανε δέ, ὅπως ἔζησε μοναχικά, «ὥσπερ πελεκᾶν ὁ φιλέρημος», «ἐν τοῖς τῶν πετρῶν χάσμασι». Ἡ θεία ἀνταπόδοση τοῦ θαυμαστοῦ βίου της ἦταν ἡ ἱαματική, ἡ θεραπευτική της ἱκανότητα: «νέμει γάρ ἰάματα πᾶσι τοῖς προσιοῦσι καί παντοίων νοσημάτων ἀποπαύει ροάς μύρα τε προχέει καί εὐωδίαν ἄφατον πιστοῖς», ὅπως ἀναφέρουν τὰ στιχηρά (σ. 99-100).

Ἡ δεύτερη πηγή πού συνδέεται μέ τήν ἱστορική υπόσταση τῆς Ὁσίας Μελοῦς εἶναι ἡ ἀποκάλυψη τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ἀνωφλίου τοῦ ναοῦ της, ἡ ὁποία ἦταν ἐπιχρισμένη μέ λεπτό σῶμα κονιάματος ἀλλά καθαρίσθηκε τόν Δεκέμβριο τοῦ 2010 ἀποκαλύπτοντας τή χρονολογία 1483, μηνί Ἰουλίῳ. Ὅπως ὀρθά παρατηρεῖ ὁ συγγραφέας, ἡ ἡμερομηνία αὐτή θά μπορούσε νά ἀναφέρεται στήν οἰκοδόμησι, ἀνακαίνισι, ἐγκαινίασι κ.λπ. τοῦ ναοῦ, ἢ στήν ἀποτύπωση ἄλλου σημαντικοῦ θρησκευτικοῦ γεγονότος. Δέν γνωρίζουμε τί ἀκριβῶς σημαίνει, καί μόνο μιᾷ ἀρχαιολογική ἀνασκαφή στήν περιοχή θά φωτίσει ἀποτελεσματικά τήν ἱστορία τοῦ ναοῦ καί τῆς Ὁσίας Μελοῦς. Διάφορες εἰκασίες διατυπώνονται γιά τόν τόπο στόν ὁποῖο βρίσκονται τά λείψανά της, ἀκόμη καί το ὅτι μπορεῖ νά βρίσκονται καί σέ τάφο κάτω ἀπό τό κούφιο δάπεδο τοῦ ναοῦ της.

Ὁ Σεβασμιώτατος κ. Ναθαναήλ ἀναφέρεται στή μεθοδολογία τῆς συγγραφῆς τοῦ βιβλίου του ὡς συνδυασμό ἱστοριοφιλογικῆς μελέτης τῶν πηγῶν, ἐπιτόπιας ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας, ἀλλά καί συλλογῆς πρωτογενοῦς λαογραφικοῦ ὕλικου, ἡ ὁποία συνίσταται στίς προφορικές μαρτυρίες πληροφορητῶν πού σχετίζονται μέ λαϊκές παραδόσεις καί ἀφηγήσεις θαυμάτων καί ἐμφανίσεων τῆς Ἀγίας σέ πιστούς. Ἡ πολυσχιδής καί πολυεπίπεδη αὐτή προσέγγισι τοῦ θέματος εἶναι ἀναγκαία, ἀφοῦ μάλιστα ἡ ἀνασύστασι τῆς ἱστορικῆς δράσεως τῆς Ἀγίας παρουσιάζει κενά. Ἡ ἐρευνητική προσέγγισι, λοιπόν, εἶναι διεπιστημονική, συνδυάζοντας τίς μεθόδους τῆς ἱστορίας, τῆς ἀρχαιολογίας, τῆς φιλολογίας, τῆς θεολογίας, τῆς ὕμνογραφίας, ἀκόμη καί τῆς λογοτεχνίας, ὅπως τίς συνδυάζει καί τίς κατανοεῖ σφαιρικά ἡ λαογραφία, θυμίζοντας τόν προσδιορισμό τῆς ἐπιστήμης αὐτῆς ἀπό τόν Μιχάλη Μερακλή: «Τό σημεῖο τομῆς τῶν ἐπιμέρους ἐπιστημῶν πού, κανονικά, βγαίνει ἔξω ἀπό τό ἐρευνητικό πεδίο καθεμιᾶς ἀπό αὐτές, εἶναι ὅ,τι κατεξοχὴν ἐνδιαφέρει τή λαογραφική ἔρευνα. Εἶναι ἡ *essentia* [ἡ οὐσία, δηλαδή] τῆς λαογραφίας»¹⁷.

Τά δύο πρῶτα κεφάλαια τοῦ βιβλίου, «Ὁ μοναχισμός στήν Κῶ κατά τόν 11ο αἰώνα» (κεφ. Ι) καί «Σύντομη ἀναφορά στήν ἱστορία τῆς Ἱπποτοκρατίας στά Δωδεκάνησα» (κεφ. ΙΙ), εἶναι σημαντικότεα-

17. Μιχαήλ Γ. Μερακλή, *Ἑλληνική Λαογραφία: Κοινωνική Συγκρότησι, Ἦθη καί Ἔθιμα, Λαϊκή Τέχνη*. Τρίτη ἔκδοσι, συμπληρωμένη, Ἰνστιτούτο τοῦ Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, Ἀθήνα 2011, σ. 16.

τα γιά τήν κατανόηση τοῦ ἱστορικοῦ, κοινωνικοῦ, ἀλλά καί πνευματικοῦ πλαισίου μέσα στό ὁποῖο ἀναδύεται ἡ μορφή καί ἡ δράση τῆς Ὁσίας Μελοῦς. Διαβάζοντάς τα ὁδηγούμεστε σέ δύο καίριες διαπιστώσεις. Πρῶτον, ὅτι τό νοτιοανατολικό Αἰγαῖο, στό ὁποῖο ἀνήκει καί ἡ Κῶς, καί τά παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἀποτελοῦσαν ἐπί πολλούς αἰῶνες «μιά χωροταξική καί πνευματική ἐνότητα μέ ἔντονη κινητικότητα καί στοιχεῖα ἀλληλεπιδράσεως τῶν διαφόρων περιοχῶν», κατά τήν ἔκφραση τοῦ συγγραφέα (σ. 41). Μορφές ὅπως ὁ Ὅσιος Χριστόδουλος, πού προέρχονταν ἀπό τή Μικρά Ἀσία, συνῆψαν σχέσεις μέ τό νησί, στό ὁποῖο ἡ Μονή τῆς Πάτμου εἶχε τρία μετόχια. Ἡ ἐπικρατοῦσα, ὅμως, στήν Κῶ μοναχική πρακτική, συνίστατο στόν «ἡμιαναχωρητικό βίο μέ μικρές σκῆτες» καί ὄχι στήν κοινοβιακή πρακτική (σ. 37). Ἡ πολιτισμική σχέση τῆς Κῶ μέ τή Μικρά Ἀσία διαπιστώνεται ἀκόμη καί στή γλωσσική ἔρευνα γιά τήν προέλευση τοῦ ὀνόματος «Μελώ» τῆς Ὁσίας, καθῶς τό ὄνομα «Μελοῦ-Μελεζοῦ» ἀπαντᾷ στήν τοπική διάλεκτο τῶν κατοίκων τῆς Ἀλικαρνασοῦ, τῆς Σμύρνης καί τῶν Μούγλων τῆς Μ. Ἀσίας (σ. 87).

Ἀφετέρου, ἡ περίοδος τῆς Ἱπποτοκρατίας στήν Κῶ (1314-1523) φαίνεται ὅτι ἦταν δύσκολη, μέ ἀλλεπάλληλες κατακτήσεις ἀπό Γενοβέζους καί Ἰωαννίτες Ἱππότες, πρίν ἀπό τήν τουρκική κατάκτηση πού ἐπακολούθησε. Στήν Κῶ, ὅπως καί στίς ὑπόλοιπες νότιες Σποράδες, οἱ Ὀρθόδοξοι ὑπέστησαν πιέσεις ἀπό τοὺς Καθολικούς γιά νά προσχωρήσουν στή Ρώμη, ἐνῶ ὁ «Μητροπολίτης τῶν Ἑλλήνων τῆς Ρόδου» ἦταν ὑποτελής στόν Archiepiscopus Colossensis, στόν Καθολικό δηλαδή ἐπίσκοπο τῆς Ρόδου (σ. 60-61). «Εὐκόλα ἀντιλαμβάνεται κανεῖς», σημειώνει ὁ συγγραφέας, «ὅτι αὐτοῦ τοῦ εἴδους οἱ συμφωνίες ἀναπόφευκτα θά περνοῦσαν στή συνείδηση τῶν ὀρθοδόξων ὡς ἀπόπειρες ὑποταγῆς τοὺς στή Δύση καί τά ὄργανά της» (σ. 61). Διεξάγοντας ἐπιτόπια ἔρευνα ἐπί ἀρκετά χρόνια στά Δωδεκάνησα ἀλλά καί στοὺς Δωδεκανήσιους τῆς διασποράς, ἐντυπωσιάστηκα ἀπό τήν ἔντονη θρησκευτικότητά τοὺς, ἡ ὁποία, ὅπως φαίνεται, ἐκφράζει τήν ἐθνοτική, τήν τοπική καί τήν πολιτισμική τοὺς ταυτότητα, πέρα ἀπό τή θρησκευτική, ὡς ἀντίδραση σέ τέτοιες μακροχρόνιες συνθῆκες καταπίεσης. Ἡ ἀνθιση τοῦ μοναχισμοῦ καί ἡ ἐμφάνιση μορφῶν ὅπως ἡ Ὁσία Μελώ πρέπει, νομίζω, νά συνδεθεῖ μέ τήν ἐνσυνείδητη ἢ ὑποσυνείδητη ἀντίδραση

τῶν κατοίκων τῶν νοτίων Σποράδων στήν προσπάθεια καταπίεσης καί ἀλλοίωσης τῆς πατροπαράδοτης πίστεως καί λατρείας τους.

Πῶς ὁμως θεμελιώνεται, πέρα ἀπό τίς σοβαρές ἀλλά πενιχρές ἀρχαιολογικές καί ὕμνογραφικές μαρτυρίες, ἡ ὑπόσταση καί ἡ δράση τῆς Ἀγίας, ὥστε νά ὀδηγήσει στήν ἀνασύσταση τῆς λατρείας της; Ὁ συγγραφέας ἀναζήτησε τήν ἀπόδειξη στίς σύγχρονες μαρτυρίες γιά τήν Ὁσία Μελώ ἀπό κατοίκους τῆς περιοχῆς. Ὁ Μιχάλης Δανελλάκης ἀναζήτησε πληροφορίες γιά τό τοπωνύμιο καί γιά τό ὄνομα καί τό ἐκκλησάκι τῆς Ἀγίας ἀπό τούς κτηνοτρόφους τῆς περιοχῆς, ἐνῶ ἡ Αἰκατερίνη Τουλαντᾶ-Μαρκάκη ἐπανειλημμένα ὁραματίστηκε σέ ἐνύπνιο τήν Ἀγία καί προσπάθησε νά μεταφέρει τήν ἐμπειρία της στόν Μητροπολίτη Κῶου καί Νισύρου κ. Αἰμιλιανό. Ὁ Μιχάλης Πέτσαλης ἀνταποκρίθηκε στήν ἐπιθυμία τῆς Ἀγίας νά βρεῖ καί νά κτίσει τό ἐκκλησάκι στό σημεῖο ὅπου ὑπῆρχαν τά κατεστραμμένα ἀπό τή φθορά τοῦ χρόνου ἐρείπιά του. Ὁ Μανώλης Κουτελλάς, στόν ὁποῖο ἀνῆκε ἡ εὐρύτερη περιοχή, παραχώρησε τό σχετικό τεμάχιο στή Μητρόπολη Κῶου καί Νισύρου. Μέ τή δυναμική πρωτοβουλία τοῦ κ. Ναθαναήλ ξεκίνησε νά λειτουργεῖται ὁ ναός τῆς Ὁσίας στό ὄνομά της πλέον στίς 26 Μαρτίου 2011, ἐνῶ ἡ πρώτη ἐπίσημη μνήμη τῆς ἐορτάσθηκε τό πρῶτο Σάββατο τοῦ Ἰουλίου τοῦ 2011. Τέσσερα κοριτσάκια πλέον φέρουν τό ὄνομα «Μελώ» πρὸς τιμὴν τῆς Ὁσίας - μέ συγκίνηση συνάντησα μία ἀπό τίς μικροῦλες αὐτές στήν Κῶ τόν Δεκέμβριο τοῦ 2014. Ἡ Ἀκολουθία τῆς συνεγράφη ἀπό τόν Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Ρόδου κ. Κύριλλο, ὁ ὁποῖος συμπεριέλαβε σέ αὐτήν καί τά ἱστορικά στιχηρά τροπάρια τοῦ Μητροπολίτου Μητροφάνους τοῦ 15ου αἰῶνα καί τό ἀπολυτίκιο τῆς Ἀγίας, τό ὁποῖο συνέθεσε ὁ Σεβασμιώτατος κ. Ναθαναήλ. Τέλος, ἐπιχειρήθηκε ἡ δημιουργία ἀγιογραφιῶν τῆς Ὁσίας, στηριγμένη στίς ἐμφανίσεις της στά ὄνειρα καί στά ὁράματα τῶν πιστῶν - ἄλλη μία τρανὴ ἀπόδειξη τῆς λαϊκῆς βάσης τῆς θρησκευτικῆς παράδοσης, ἢ μᾶλλον, τῆς ἀλληλοτροφοδότησης ἐκκλησιαστικῆς καί λαϊκῆς παράδοσης, ὅπως τήν συναντᾶμε χαρακτηριστικά στήν Ὁρθοδοξία¹⁸.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον στή δημιουργία τῆς λαϊκῆς παράδοσης

18. Γιά τό θέμα τῆς συνεξέτασης ἀγιολογικῶν κειμένων καί λαϊκῆς προφορικῆς παράδοσης βλ. Ἀγγελικὴ Κομποχόλη, *Θρησκευτικὴ καί κοσμικὴ λαϊκὴ διήγηση: ἀλληλεπιδράσεις: τό παράδειγμα τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Καλυβίτη*, Διδακτορικὴ

για την Όσια Μελώ παρουσιάζει ή δημοσίευση ενός λογοτεχνικού έργου εμπνευσμένου από τη μορφή και τη δράση της Αγίας, τό οποίο συγχρόνως έρμηνεύει δημιουργικά τη δράση αυτή. Πρόκειται για τό μυθιστόρημα της Μαρίας Καλατζοπούλου-Τσιρπανλή, «Συγγροῦ River», πού κυκλοφορήθηκε τό 2011, στό όποιο ή Όσια Μελώ εμφανίζεται νά περιθάλπει καί νά καθοδηγεῖ τη βιασθεῖσα, ανήλικη ήρωῖδα, λούοντάς την στά ιαματικά νερά της περιοχῆς καί βοηθώντας την νά ξεπλύνει τό σῶμα, ἀλλά καί τήν ψυχή της ἀπό τόν τρόπο τοῦ βιασμοῦ καί ἀπό τό βάρος τῆς ἐνοχῆς γιά τήν ἐκδίκηση πού πέτυχε ἐπὶ τοῦ βιαστή της. Ἡ πρόταση τῆς συγγραφέως εἶναι ή Όσια Μελώ νά ἀνακηρυχθεῖ προστάτις τῶν βιασθεῖσῶν γυναικῶν - μιὰ πρόταση ἀπόλυτα συμβατή καί μέ τήν ὀξυνση τοῦ προβλήματος σέ παγκόσμια κλίμακα σήμερα. Τό σχόλιο τοῦ συγγραφέα, ὅτι «δέν θά πρέπει νά νιώσουμε καμία ἐκπληξη ἂν κάποια στιγμή στό μέλλον ή πρόταση αὐτή ἐπιστρέψει σέ ἐμᾶς ὡς τοπική λαϊκή παράδοση» (σ. 120), ἀπηχεῖ τήν ὥσμωση λαϊκῆς καί λόγιας παράδοσης γιά τήν όποία διακρίνεται ή Ὁρθοδοξία. Ἡ ἐμφάνιση τῆς ιδέας τῆς σύνδεσης τῆς Όσίας Μελοῦς μέ τήν προστασία τῶν βιασθεῖσῶν γυναικῶν σέ ἕνα λογοτεχνικό κείμενο, μιᾶς ιδέας πού φαίνεται ὅτι ἐναρμονίζεται μέ τό Ὁρθόδοξο λαϊκό φαντασιακό καί ἐκπηγάζει ἀπό αὐτό, εἶναι ιδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα καί ἀπηχεῖ τίς ἀνταλλαγές λόγιας καί λαϊκῆς παράδοσης. Τό στοιχεῖο τῆς λαϊκῆς ἀνταπόκρισης στήν θεομοποίηση τῆς λατρείας τῆς Όσίας Μελοῦς εἶναι καθοριστικό τόσο γιά τήν Ἐκκλησία (πού ἐκφράζει τή θεολογική ἄποψη), ὅσο καί γιά τή Λαογραφία (πού ἐκφράζει τήν ἐπιστημονική της προσέγγιση). Λαϊκό δέν εἶναι μόνο κάτι τό όποιο δημιουργεῖται ἀπό τόν λαό, ἀλλά καί αὐτό τό όποιο γίνεται ἀποδεκτό ὡς δικό του, ὡς δημιούργημα πού ἐκφράζει τίς δικές του ἀνάγκες, ἀντιλήψεις, τά δικά του συναισθήματα. Στήν περίπτωση τῆς ἀναβίωσης τῆς λατρείας τῆς Όσίας Μελοῦς, ὁ Μητροπολίτης κ. Ναθαναήλ καί τό πλήρωμα τῆς ἐκκλησίας τῆς Κῶ ἀπό κοινοῦ ἀνασυγκρότησαν τήν μορφή καί τήν παρουσία τῆς Αγίας στή Βουρρίνα. Ὁ συγγραφέας σημειώνει τήν «ταχύτατη ἀνταπόκριση πλήθους πιστῶν στό κάλεσμα τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως γιά τήν ἀναβίωση τῆς μνήμης τῆς Όσίας. Σέ κάθε Ἀκολουθία πού ἔχει τελεσθεῖ στό ναό της, παρά τό ὅτι ή

Διατριβή, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικῆς Ἑκπαίδευσης, Ἐθνικό καί Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, 2008.

περιοχή είναι σχετικά απομονωμένη και δέν υπάρχουν δυνατότητες στέγασης τῶν πιστῶν, συρρέουν ἑκατοντάδες προσκυνητῶν» (σ. 136). Παρ' ὅλο πού ὁ Σεβασμιώτατος κ. Ναθαναήλ ἔδρασε ὡς ἐκκλησιαστικός ἡγέτης καί θεολόγος, ἐντούτοις παρακινήθηκε στήν ἀναζήτηση τῆς Ἀγίας καί ὡς λαϊκός ἄνθρωπος, στόν ὁποῖο μίλησε ὁ θρύλος τῆς παρουσίας τῆς Ὁσίας Μελοῦς στήν ἰδιαίτερη πατρίδα του, ὠθώντας τον στή διερεύνηση καί στήν ἀναβίωση τῆς λατρείας της. Ὡς λαογράφος, ἀναζήτησε προφορικές μαρτυρίες εὐρέος φάσματος γιά τήν Ἀγία, πού περιλαμβάνουν γνώσεις γιά τήν ἱστορία τοῦ ναοῦ της ἀλλά καί ὁράματα καί θαύματα συνδεδεμένα μέ τήν παρουσία της. Ὁ συγγραφέας συνομιλεῖ μέ τούς πληροφορητές του στό βιβλίό του καί συνεργάζεται μαζί τούς διαλογικά στήν ἀναδημιουργία τῆς παράδοσης γιά τήν Ὁσία Μελώ.

Ἡ ἐννοια τῆς «ἀναβίωσης» τῆς λατρείας τῆς Ὁσίας χρειάζεται, νομίζω, κάποιον περαιτέρω σχολιασμό. Ἡ ἀναβίωση, ὅπως σημειώνει ὁ καθηγητής Μιχάλης Μερακλῆς παραθέτοντας τίς σχετικές ἀπόψεις τοῦ Δημήτρη Γληνοῦ, ἀναφέρεται στό «συνειδητό ξανζωντάνεμα τοῦ παλιοῦ, ξανζωντάνεμα πού γίνεται μέ ἄφετηρία νά ἐξιδανικέσουμε τό παλιό καί μέ σκοπό νά τό ὑψώσουμε σέ κανόνα ζωῆς'. ... Ἡ ἐπιβίωση δέν εἶναι συνειδητή. Εἶναι ἄμεση μετάγγιση τῶν μορφῶν τῆς ζωῆς ἀπό ψυχή σέ ψυχή, ἀπό στόμα σέ στόμα, ἀπό πατέρα σέ παιδί, ἀπό γενιά σέ γενιά. Ἡ ἀναβίωση εἶναι συνειδητή. Στρέφεται σέ στοιχεῖα πού ὁ καιρός τά ξεμάκρυνε ἀπό τήν ἄμεση ἱστορική μνήμη»¹⁹. Στήν περίπτωση τῆς λατρείας τῆς Ὁσίας Μελοῦς, πρόκειται ἄραγε γιά ἐπιβίωση ἢ ἀναβίωση;

Τήν ἐρώτηση αὐτή ἀπηύθυνα πρόσφατα σέ φίλο πρόεδρο Πολιτιστικοῦ Συλλόγου σέ ἓνα χωριό τῆς Ἀρκαδίας, ὅπου τελεῖται ἐδῶ καί κάποια χρόνια τό ἔθιμο τῆς τελετουργικῆς ἀποπομπῆς τοῦ χειμῶνα στά τέλη Φεβρουαρίου, ἓνα ἔθιμο πού εἶχε σταματήσει γιά κάποιο διάστημα, μιά καί δέν ὑπῆρχαν ἀρκετά παιδιά πλέον στό χωριό γιά νά τό τελέσουν. Στήν παρατήρησή μου ὅτι ἐπρόκειτο γιά ἀναβίωση, ὁ συνομιλητής μου μοῦ εἶπε: «Δέν εἶναι ἀναβίωση. Τό ἔθιμο ὑπῆρχε, ἐμεῖς βρεθήκαμε στήν πορεία του». Μοῦ ἐξήγη-

19. Μιχαήλ Γ. Μερακλῆς, ὁ.π., σ. 294, παραθέτοντας τόν Γληνό, μέ τό ψευδώνυμο Δ. Ἀλεξάνδρου, στήν ἐκτενῆ εἰσαγωγή στό Σοφιστή τοῦ Πλάτωνα, ἐκδοση στή σειρά Βιβλιοθήκη Ἀρχαίων Ἑλλήνων Πεζογράφων καί Ποιητῶν, τῶν Ἰ. καί Π. Ζαχαρόπουλου, 1940, σ. 12.

σε ότι ως γονεΐς, πλέον, τά μέλη τῆς γενιᾶς του θεώρησαν καλό νά γνωρίσουν στά παιδιά τους τό ἔθιμο, δίνοντας συγχρόνως τήν εὐκαιρία στούς συμπατριῶτες τους νά συννευρεθοῦν καί νά τό συν-εορτάζουν στό χωριό κάθε χρόνο. Σύγχρονες, δικές τους ψυχολογικές, ἰδεολογικές, συναισθηματικές καί πρακτικές ἀνάγκες, τοὺς ὁδήγησαν στήν ἐπαναφορά τῆς τέλεσης τοῦ ἐθίμου, μέ κάποιες ἀλλαγές. Ἀλλά τό ἀρχέτυπο, ἡ μήτρα τοῦ ἐθίμου, ὑπῆρχε στή μνήμη καί στήν παράδοσή τους, ἡ ἀναβίωση βασίστηκε στήν ἐπιβίωση ἐνός δεδομένου πολιτισμικοῦ ὑποβάθρου καί πλαισίου χωρίς τά ὅποια ἡ ἀναβίωση δέν θά λάμβανε χώρα.

Στήν περίπτωση τῆς Ὁσίας Μελοῦς, ἡ ἀναζωπύρωση τῆς λατρείας της στόν τόπο ὅπου ἔζησε καί ἀσκήθηκε δέν θά ἔβρισκε ἀνταπόκριση ἂν δέν προϋπῆρχε τό ἀνάλογο «μυθολογικό», «φαντασιακό», θρησκευτικό καί ἐθιμικό-τελετουργικό πολιτισμικό ὑπόστρωμα, ἡ μνήμη μακρᾶς διάρκειας πού ὥθησε τόν Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη κ. Ναθαναήλ νά ἐνδιαφερθεῖ καί τοὺς κατοίκους τῆς Κῶ νά ἀγκαλιάσουν τήν οἰκεία σέ αὐτούς λατρεία τῆς Ὁσίας Μελοῦς. Ἡ μεγάλη διάρκεια, *la longue durée*, μιά ἐννοια πού πρῶτος εἰσήγαγε στήν ἱστορία ὁ Fernand Braudel (Φερνάν Μπρωντέλ), εἶναι μιά ἐννοια πολύ χρήσιμη στή μελέτη τῶν πολιτισμικῶν ἐκδηλώσεων λαῶν μέ μακρόχρονη παρουσία καί δράση σέ συγκεκριμένους χώρους, ὅπως εἶναι οἱ λαοί τῆς Μεσογείου. Ἄς ἀκούσουμε τί λέει στό ἔργο του, *Ἡ Μεσόγειος*. Ὁ χώρος καί ἡ ἱστορία: «Οἱ πολιτισμοί ἔχουν τήν ιδιότητα νά διασχίζουν τό χρόνο, νά θριαμβεύουν ἀπέναντι στή διάρκεια. Ἐνῶ γυρίζει ἡ ταινία τῆς ἱστορίας, ἐκεῖνοι παραμένουν στή θέση τους ἀτάραχοι. Αὐτή ἡ ἀκίνησις ριζώνει τοὺς πολιτισμούς σέ ἓνα παρελθόν πολύ παλιότερο ἀκόμα ἀπ' ὅ,τι φαίνεται μέ τήν πρώτη ματιά. ...Ὁ πολιτισμός εἶναι μιά συνέχεια πού ὅταν ἀλλάζει, ἀκόμα καί σέ τόσο βάθος ὅσο συνεπάγεται μιά νέα θρησκεία, ἐνσωματώνει παλιές ἀξίες πού ἐπιζοῦν μέσα σ' αὐτόν καί παραμένουν ἡ οὐσία του ... Στήν πραγματικότητα, κάθε παλιός, καθιερωμένος πολιτισμός ὑποτάσσεται μόνο φαινομενικά καί τότε συνειδητοποιεῖται περισσότερο, ἀγανακτεῖ καί ἀναπτύσσει ἕναν ἀδιάλλακτο πολιτισμικό ἐθνικισμό»²⁰.

20. Fernand Braudel, *Ἡ Μεσόγειος. Ὁ χώρος καί ἡ ἱστορία*, Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα 1990, σ. 145 κ.ἐξ., στό Ἑλένη Ψυχογιού, «Μαυρηγὴ» καί Ἑλένη. Τελετουργίες θανάτου καί ἀναγέννησης, Δημοσιεύματα τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς

Ὁ θεατρολόγος καὶ λαογράφος Βάλτερ Ποϋχνερ, μέ τή σειρά του, ἐστιάζει στήν ἔννοια τῆς ἀρχετυπικῆς δομῆς ὡς βασικῆς γιά τήν ἐξήγηση τῆς παράδοσης καί ὡς «δυνητικῆς δυναμικῆς τῆς ἐνδεχόμενης παρουσίας μέσα στό συλλογικό ὑποσυνειδητο τῆς κοινότη-
τας». Ἔτσι, κι ὅταν ἀκόμη διακόπτεται ἡ τέλεση ἐνός δρωμένου ἢ ἐνός πολιτισμικοῦ φαινομένου γιά κάποιον χρονικό διάστημα, μπο-
ρεῖ αὐτό νά ἀναβιώσει μέ τήν ἴδια ἢ ἄλλη μορφή στόν ἴδιο χῶρο ἢ ἄλλου ἀργότερα. Οἱ συμβολικοί ἄξονες παραμένουν σταθεροί, παρά
τίς μορφολογικές μετατροπές τοῦ ἐθίμου. «Ἡ ἀρχετυπική δομή
εἶναι ἓνα μεθοδολογικό ἐργαλεῖο, τό ὁποῖο μπορεῖ, σ' ἓνα θεωρητικό
ἐπίπεδο καί στίς στρατηγικές τῆς ἀποδεικτικῆς, νά χειρισθεῖ κενά
πηγῶν καί ἀδυναμίες τεκμηρίωσης, χωρίς νά καταφύγει σέ ἀστήρι-
κτες συνέχειες καί εὐάλωτες ὑποθέσεις, πού ἐκθέτουν τήν ἐπιστήμη
αὐτή σέ διεθνή κριτική καί ἐγείρουν ὑποψίες γιά τή βασιμότητα
καί ἀντικειμενικότητα τῶν ὅποιων ἀποτελεσμάτων», παρατηρεῖ ὁ
Ποϋχνερ²¹. Νομίζω ὅτι ὁ Σεβασμιώτατος κ. Ναθαναήλ βρίσκεται
κοντά στήν ἐννοιολογική προσέγγιση τῆς ἀρχετυπικῆς δομῆς ὡς
θεμελίου τῆς παράδοσης ὅταν γράφει, ἀναφερόμενος στά κενά τῆς
ἱστορικῆς γνώσης γιά τήν Ὀσία Μελώ: «ἡ ἀδυναμία αὐτή, καί αὐτό
εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικό γιά μιά λαογραφική μελέτη, δέν ἐμπόδισε
καθόλου τήν Ὀσία νά εἶναι γνωστή μέ ἓναν μυστικό τρόπο, ἀγα-
πητή καί οἰκεία, στούς προσκυνητές καί στούς φίλους της» (σ. 135).
Παρόμοιο νόημα, νομίζω, ἐκφρασμένο μέ θεολογική γλῶσσα.

Ἀλλά πῶς ἐξηγοῦνται, μᾶλλον, μέ τί συνδέονται αὐτές οἱ ἀρχε-
τυπικές δομές στήν περίπτωση τῆς λατρείας τῆς Ὀσίας Μελοῦς,
ὥστε νά ἐξασφαλίζεται τό ὑπόστρωμα τῆς παράδοσης στή μεγάλη
διάρκεια, πού ἐπέτρεψε καί ἐνθάρρυνε τήν ἐπανεμφάνιση τῆς Ἀγίας
στήν Κῶ; Ὁ χῶρος καί ὁ λόγος ἀποτελοῦν, νομίζω, καίρια στοιχεῖα
πού συνθέτουν τίς ἀρχετυπικές δομές στή μακρά διάρκεια. Ὁ λόγος
ἀφορᾷ στήν ἐπιβίωση κυρίως τοπωνυμίων, πού ἀπό μόνα τούς πα-
ραπέμπουν σέ θρύλους καί ἀποτελοῦν σημάδια παλαιᾶς γνώσης καί

Λαογραφίας, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 2008, σ. 234. Βλ. ἐπίσης Fernand Braudel, *Μελέτες γιά τήν Ἱστορία*, μετφ. Ὀντέτ Βαρών καί Ρόδη Σταμούλη, Ε.Μ.Ν.Ε. - Μνήμων 1987, δεύτερη ἐκδοση, σ. 15-64 («Ἡ Μακρά Διάρκεια»). Ἐπίσης, Βασι-
λική Ρόκου, *Ἡ παραδοσιακή κοινωνία: Ἀπό τή Μεγάλη Συνέχεια στή Μεγάλη
Διάρκεια*, ἐκδ. Ταξιδευτής, Ἀθήνα 2005.

21. Βάλτερ Ποϋχνερ, *Δοκίμια Λαογραφικῆς Θεωρίας*, ἐκδ. Gutenberg, Ἀθήνα
2011, σ. 88-89, 107.

ιστορίας. Στήν περίπτωση μας, τό τοπωνύμιο «Ἀγιά Μελοῦ», συνυφασμένο μέ τό ἐρειπωμένο ἐκκλησάκι τῆς Ἀγίας, ἦταν καθοριστικός παράγοντας στήν ἀναζήτηση τῆς Ὁσίας καί στήν ἀνασυγκρότηση τῆς λατρείας της. «Ὁ χρόνος», μάς λέει ὁ Μιχάλης Μερακλῆς, «ἀποτυπώνεται σέ χωρικά ἀντικείμενα, πού συμπυκνώνουν, κατά κάποιον τρόπο, τό χρόνο. Κάθε πέτρα, χτίσμα, ἀντικείμενο, δέν καταλαμβάνει μόνο ὀρισμένο χώρο, ἀλλά ἐμπεριέχει καί ὀρισμένο χρόνο, εἶναι χρονικό ἀντικείμενο»²². Ὁ χώρος γύρω ἀπό τό ἐκκλησάκι τῆς Ὁσίας Μελοῦς, ὁ χώρος ὅπου ἀσκήτεψε καί πέθανε ἡ Ἀγία, ἀποτελεῖ ἱερό τόπο, καθαγιασμένο, πού ἡ ἀνάμνησή του παρέμεινε ἀνάμεσα σέ διαδοχικές γενιές ἀνθρώπων στούς αἰῶνες. «Οἱ ἱεροί τόποι παραμένουν ἱεροί στή διάρκεια τῶν αἰώνων, ἔστω καί ἂν ἀλλάζει τό περιεχόμενο τῆς ἀγιοσύνης τους: τά μοναστήρια, οἱ ἐκκλησιές, τά ἐξωκλήσια πού σημαδεύουν σήμερα τό ἑλληνικό τοπίο βρίσκονται συνήθως στήν ἴδια θέση, ὅπου ἦταν ἄλλοτε οἱ ἀρχαῖοι ναοί καί τά ἱερά. Οἱ τόποι αὐτοί εἶναι πάντοτε στοιχειωμένοι ἀπό τήν παρουσία τοῦ θείου», ἀναφέρει ἡ Ἄλκη Κυριακίδου-Νέστορος²³.

Μιά καί τό νερό ἀποτελεῖ βασικό χαρακτηριστικό τῶν ἱερῶν τόπων²⁴, καί ἡ Ἀγιά Μελοῦ βρίσκεται κοντά σέ σημαντικές ἱαματικές πηγές, σέ ἓνα νησί ὅπου δεσπόζει ὁ μῦθος τοῦ Ἴπποκράτη, δέν εἶναι λογικό νά σκεφθοῦμε τήν Ὁσία σέ συνδυασμό μέ τίς ἱαματικές αὐτές πηγές, τό νερό τῶν ὁποίων καί ἡ ἴδια θά χρησιμοποίησε; Πέρα ἀπό τό ἀρχαῖο ὕδραγωγεῖο τῆς Βουρρίνας πού ἀκόμη τροφοδοτεῖ μέ νερό τήν πόλη τῆς Κῶ, ὁ συγγραφέας ἀναφέρει τίς πηγές Κοκκινόνερο καί Βουρκόνερο, ἀλλά καί ἱαματική πηγή, ὅπου σώζεται μικρό θολωτό κτίσμα, στήν ὁποία ὁ ἴδιος ξεπλύθηκε ὡς παιδί ἀπό τά ὕδατα τοῦ Βουρκόνερου. Διαπιστώνει τήν ἀνάγκη νά συντηρηθοῦν καί νά προβληθοῦν σωστά οἱ ἱαματικές αὐτές πηγές ὥστε νά τίς χαίρουν οἱ ἐπισκέπτες τους σέ καλή κατάσταση. Στό τμήμα αὐτό τοῦ βιβλίου του (σ. 111-117), ὁ Σεβασμιώτατος κ. Ναθαναήλ μάς δίνει χαρακτηριστικά δείγματα τῆς οἰκολογικῆς προσέγγισης τῆς Λαο-

22. Μιχαήλ Γ. Μερακλῆς, *Λαογραφικά Ζητήματα*, ἐκδ. Καστανιώτη καί Διάττων, 2004, σ. 190.

23. Ἄλκη Κυριακίδου-Νέστορος, «Σημάδια τοῦ τόπου ἢ ἡ λογική τοῦ ἑλληνικοῦ τοπίου», στό *Λαογραφικά Μελετήματα I*, Νέα Σύνορα- Λιβάνης 1979, δεύτερη ἔκδοση, σ. 17.

24. Ἄλκη Κυριακίδου-Νέστορος, ὁ.π., σ. 22.

γραφίας σέ συνδυασμό μέ τήν Ὁρθόδοξη Θεολογία. Τό «φυλάσσειν» τήν φύση «ἀποτελεῖ τήν καρδιά τῆς ἐπιλύσεως τοῦ οἰκολογικοῦ προβλήματος, τό ὁποῖο βιώνουμε πλέον ὡς μία διαρκή ἀπειλή: ἄν ὁ ἄνθρωπος δέν μάθει νά σέβεται τόν γύρω κόσμο, τό κόσμημα πού τοῦ προσέφερε ὁ Θεός, δέν θά μπορέσει νά ἐπιβιώσει», σημειώνει (σ. 112). Σημαντικοί λαογράφοι ὅπως ὁ Δημήτριος Λουκάτος, ἡ Μαρία Μηλίγκου-Μαρκαντώνη, ὁ Μιχάλης Μερακλῆς καί ὁ Βασίλης Νιτσιάκος, τονίζουν στό ἔργο τους τήν ἀνάγκη ἀλληλεπίδρασης Λαογραφίας καί Οἰκολογίας. Γιά ν' ἀναφέρω τόν Νιτσιάκο: «Ἀπό τή μία ἡ Λαογραφία χρειάζεται τήν ἐπιστήμη τῆς Οἰκολογίας γιά μία ὀλοκληρωμένη προσέγγιση καί ὀρθή ἐρμηνεία τῶν φαινομένων πού μελετᾷ, ἐνῶ ἀπό τήν ἄλλη ἡ Οἰκολογία μπορεῖ νά ἀντλήσει ἀπό τό ὕλικο τῆς Λαογραφίας παραδείγματα ἐναλλακτικῶν σχέσεων μέ τό περιβάλλον καί φυσικά νά ἀναχθεῖ σέ ἕνα διαφοροτικό ἥθος καί σέ μία διαφοροτική κοσμοθεωρία ...»²⁵.

Ἡ παράδοση, παρά τή σύνδεσή της μέ τό παρελθόν, ἀφορᾷ τό παρόν, μέσα στό ὁποῖο ἐνεργοποιεῖται. Ἡ λαϊκή παράδοση γιά τήν Ὁσία Μελώ καί ἡ συνδεδεμένη μέ αὐτήν λαϊκή λατρεία εἶναι ζωντανό δημιούργημα τοῦ παρόντος, ἀποτέλεσμα τῆς συνεργασίας τῶν πιστῶν καί τοῦ ἱεράρχη τους. Τό βιβλίο «Ἡ Ὁσία Μελώ στή Βουρρίνα τῆς Κῶ» ἀποτελεῖ ἕνα ζωντανό τόπο μνήμης τῆς Ὁσίας καί συνεκδοχικά, τῆς τοπικῆς κοινότητας, γιά τήν ὁποία ἀποτελεῖ ἡ Ἁγία σημαντικό σύμβολο. Ἐπιστημονικά, τό βιβλίο ἐμπλουτίζει τόν ἔντονα ἀναπτυσσόμενο στή χώρα μας κλάδο τῆς θρησκευτικῆς λαογραφίας²⁶. Συγχρόνως ἀποτελεῖ τεκμήριο μιᾶς ἐφαρμοσμένης λαογραφικῆς προσέγγισης, ἀφοῦ καταγράφει, ἐρμηνεύει καί ἐνισχύει τήν ἀνασυγκρότηση τῆς λαϊκῆς θρησκευτικῆς παράδοσης καί λατρείας τῆς Κῶ, μέσα ἀπό τό παράδειγμα τῆς Ὁσίας Μελοῦς. Ὅπως ἡ ἀσκητική μορφή τῆς Ὁσίας ζωντανεύει μέσα ἀπό τίς ἀγιογραφικές ἀπεικονίσεις της ἀνάμεσα στίς τριανταφυλλιές καί μέσα ἀπό

25. Βασίλης Νιτσιάκος, «Λαογραφία καί Οἰκολογία», στό Χρυσούλα Χατζητάκη-Καψωμένου (ἐπιμ.), *Ἑλληνικός παραδοσιακός πολιτισμός. Λαογραφία καί ἱστορία. Συνέδριο στή μνήμη τῆς Ἀλκῆς Κυριακίδου-Νέστορος*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 113.

26. Γιά παράδειγμα, βλ. Μανόλης Βαρβούνης, *Λαϊκή λατρεία καί θρησκευτική συμπεριφορά τῶν κατοίκων τῆς Σάμου*, Διδακτορική Διατριβή, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικῆς Ἐκπαίδευσης, Ἐθνικό καί Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, 1991.

τό ἄκουσμα τοῦ ὀνόματός της, ἔτσι ἀναζωογονεῖται καί τό τοπίο τῆς Βουρρίνας, ὅπου συρρέουν προσκυνητές στό ἐκκλησάκι της. Εὐχομαι ὁλόψυχα ὁ Σεβασμιώτατος κ. Ναθαναήλ νά συνεχίσει νά μᾶς δίνει τά ἐμπνευσμένα καί πολύτιμα γιά τήν ἐπιστήμη τῆς Λαογραφίας, προϊόντα τοῦ πνευματικοῦ του μόχθου.



**Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗ
ΚΩΟΥ ΚΑΙ ΝΙΣΥΡΟΥ κ. ΝΑΘΑΝΑΗΛ,
ΓΙΑ ΤΗΝ «Τοπική Ἱστορία»
ΚΑΙ ΤΗ «Θρησκευτική Λαογραφία» ΤΗΣ ΚΩ**

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ι. ΘΑΝΟΠΟΥΛΟΣ
Ἐπικ. Καθηγητής Λαογραφίας
Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Ὁ Σεβασμιώτατος γιά νά προσεγγίσει, τή μορφή καί τή δραστηριότητα τῆς Ὁσίας Μελοῦς, νά τή συνδέσει μέ τήν τοπική ταυτότητα καί νά ἀναδείξει τήν προσφορά της στηρίχτηκε σέ γραπτές πηγές, ἱστορικά τεκμήρια, ἀρχαιολογικά στοιχεῖα, γραπτές καί προφορικές μαρτυρίες κατοίκων τοῦ νησιοῦ τῆς Κῶ, τοπικές παραδόσεις καί σέ ἐπιτόπια ἔρευνα τῆς ὁποίας βασική μέθοδος εἶναι ἡ συμμετοχική παρατήρηση.

Μέ τή συγκεκριμένη ἐρευνητική ἐργασία φωτίζονται ἱστορικά στοιχεῖα τῆς μεσαιωνικῆς περιόδου τῆς Κῶ καί ἰδιαίτερα ἡ παρουσία τοῦ μοναχισμοῦ σέ νησιά τοῦ νοτιο-ανατολικοῦ Αἰγαίου κατά τό τέλος τοῦ 11ου αἰῶνα, ἡ ἔντονη κινητικότητα καί ἀλληλεπίδραση μέ τά παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας μέ τά ὁποῖα ἄλλωστε ἀποτελοῦσαν μιά χωροταξική καί πνευματική ἐνότητα. Ἡ σωστή αὐτή ἐπισήμανση βοηθάει νά ἐξηγήσουμε γιατί



στά νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου συναντώνται ήρωϊκά (ἀκριτικά) τραγούδια τουλάχιστον του 9ου-10ου αιώνα. Για παράδειγμα στην Όλυμπο της Καρπάθου επιβιώνει ακόμα και σήμερα στο στόμα του λαού «τό τραγούδι του Ἀρμούρη», ήρωϊκό τραγούδι τῶν βυζαντινῶν χρόνων.

Μιά σύντομη ἀναφορά γίνεται στην ἱστορία τῆς Κῶ κατά τὴν Ἱπποτοκρατία στὰ Δωδεκάνησα (13ος αἰώνας) καὶ στην περίοδο τῆς κατοχῆς (1314-1947). Κυρίως ἀναφέρεται στην θρησκευτική καὶ ἐκκλησιαστική κατάσταση, πού ἦταν ιδιαίτερα περίπλοκη. Ὁ λαός ἀντιστάθηκε στὴ λατινικὴ ἐπίδραση καὶ διατήρησε, στὴ συντριπτικὴ του πλειοψηφία, τὴν Ὁρθόδοξη πίστη. Οἱ ἱππότες ἔχουν τὴν ὑψηλὴ ἐπιστάσια στὰ ἐκκλησιαστικά πράγματα τῶν νησιῶν. Μετὰ τὸ 1453 ἡ θέση τῶν Ὁρθοδόξων ἐπιδεινώνεται. Τὸ τέλος τῆς Ἱπποτοκρατίας στὸ νότιο Αἶγαῖο, ἔρχεται ὅταν οἱ Τοῦρκοι στίς 22-12-1522 κυρίευσαν τὴ Ρόδο καὶ στίς 5 Ἰανουαρίου τοῦ 1523 τὴν Κῶ. Ἀναφορά γίνεται καὶ στοὺς τοπικούς, καταστροφικούς σεισμούς πού ἔγιναν τὸ 1481 καὶ τὸ 1493 στὴ Ρόδο καὶ τὴν Κῶ. Δέ παραλείπει νὰ ἀναφερθεῖ καὶ στὴν πνευματικὴ κίνηση στίς νότιες Σποράδες κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ἱπποτοκρατίας κυρίως στὰ χρόνια 1480-1522. Ἡ παρουσία τοῦ ἀνθρωπιστῆ Francesco Maturazio στὴ Ρόδο δείχνει καὶ τὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο μόρφωσης πού κατάφεραν νὰ διατηρήσουν οἱ νησιῶτες παρὰ τίς ἀντιξοότητες, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπιθυμία τῶν ξένων νὰ γίνουν κοινωνοὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ γνῶστες τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας.

Ἀπὸ τίς παραπάνω ἱστορικὲς ἀναφορὲς ἀντλοῦμε πολὺτιμα τοπικά στοιχεῖα (ὀνόματα ἐπώνυμα, παρωνύμια, τοπωνύμια, ὀνόματα μονῶν, μετόχια, ἀσκητήρια, κοινωνικά δεδομένα) καὶ ἱστορικά τεκμήρια γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία καὶ ιδιαίτερα γιὰ τὸν μοναχισμό στὸ νοτιοανατολικὸ Αἶγαῖο. Ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν γραπτῶν ἱστορικῶν πηγῶν δέν προκύπτει τὸ ὄνομα τῆς Ὀσίας. Ἡ ἀναφορά τοῦ ἱστοριοδίφη Ἰακώβου Ζαρράφτη (1922) γιὰ τὸ κτίσιμο τὸ 1018 μοναστηριοῦ πού ὀνομαζόταν “Ἀγία Μελοῦ”, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἔνδειξη γιατί δέν παραθέτει τὴν πηγὴ ἀπ’ ὅπου πῆρε τὴν πληροφορία. Τὸ θετικὸ εἶναι ὅτι παρατίθεται τὸ ὄνομά της ἀναλλοίωτο ὅπως ἀπαντᾷ καὶ στὴν προφορικὴ παράδοση.

Γιὰ τίς ἀναφορὲς τῆς Ὀσίας στὰ στιχηρά τοῦ Μητροπολίτη Ρόδου Μητροφάνους ὁ συγγραφέας στηρίχτηκε στὰ ἄρθρα τοῦ

αγιολόγου Halkin (1972) και του καθηγητή Ζαχαρία Τσιρπανλή (1972). Για τό όνομα και τό βίο της Όσίας ό συγγραφέας στηρίχτηκε σέ έργασίες νεότερων έρευνητών, στή λαϊκή παράδοση και σέ προφορικές μαρτυρίες πληροφορητών. Επίσης στή συλλογή πρωτογενούς λαογραφικού ύλικού από τούς ντόπιους. Έτσι έμπλούτισε τήν βιογραφία και μέ στοιχεΐα από λαϊκές παραδόσεις, διηγήσεις παλαιών επισκέψεων, θαυμάτων και εμφανίσεων της Όσίας. Προβαίνει ακόμα, σέ καταγραφή και αξιοποίηση του ύλικού των μαρτυριών για σχετικά συμπεράσματα. Ένισχύει τήν όλη του προσπάθεια μέ έπιτόπια έρευνα μέ στόχο νά έντοπίσει λείψανα της βιωτής της Όσίας και νά διαφωτίσει, όσο τό δυνατόν καλύτερα, τήν παρουσία της στή συγκεκριμένη τοποθεσία, τή Βουρρίνα της Κώ.

Μέ τή Έκδοση των στιχηρών, από τόν αγιολόγο Halkin (1972) και άμέσως μετά από τόν Καθηγητή Ζαχαρία Τσιρπανλή (1972) και τήν τωρινή εργασία του Σεβασμιώτατου (2014) ή Όσία Μελώ από ένα περίπου μυθικό πρόσωπο πέρασε σέ ύπαρκτή Άγία της Έκκλησίας. Συνοψίζω τά στοιχεΐα από τή μελέτη των πηγών και όσων άπορρέουν από τή λαϊκή παράδοση και τήν έπιτόπια έρευνα του συγγραφέα:

-Η χρονολογία 1483 πού ύπάρχει σέ έπιγραφή του άνωφλίου του ναού είναι τό μοναδικό χρονικό σημείο πού μέχρι στιγμής διαθέτουμε σέ σχέση μέ τήν Όσία Μελού. Ο καθαρισμός και ή ανάγνωση της έπιγραφής θά δώσει νέα προοπτική στήν έρευνα. Θά λειτουργήσει καταλυτικά.

-Η φωτοτυπία του Χ. Φ. 267 των στιχηρών (16ου ή 17ου αιώνα) όδήγησε στήν ταυτότητα του ύμνογράφου άφου στό περιθώριο άπαντούν οι λέξεις «Μητροφάνους Μητροπολίτου» πού ό Καθηγητής Τσιρπανλής τόν ταυτίζει μέ τόν Μητροπολίτη Ρόδου Μητροφάνη τόν Α΄ (1471-1498).

-Ο προσδιορισμός του τόπου (τοπωνυμίου) άσκησης της Όσίας στή Βουρίνα της Κώ πού άπαντά στό αγιολογικό κείμενο μέ τά στιχάρια είναι στοιχείο μεγάλης ακρίβειας. Λείπει ή έστω άπλή άναφορά του όνόματός της. Ίσως γιατί ήταν σπάνιο όνομα για τούς ντόπιους. Άπαντά στήν Άλικαρνασσό της Μ. Άσίας, στή Σμύρνη και τή Μούγλα. Άπαντά μάλιστα στήν τοπική διάλεκτο ως Μελού-Μελεζού σύμφωνα μέ γραπτή μαρτυρία του θεολόγου Θεόφилου Μουζουράκη (2012). Η κινητικότητα του μοναχισμού της Κώ μέ τή

Μ. Ἀσία πιθανολογεῖ τὴν καταγωγή τῆς Ὁσίας ἀπὸ τὰ παράλια τοῦ μικρασιατικοῦ χώρου καὶ τίς περιοχές πού προαναφέραμε.

– Σέ μαρτυρία λαϊκή (τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς), ἀναφέρεται ὅτι στό ἐκκλησάκι τῆς περιοχῆς τῆς Βουρρίνας τιμᾶται ἡ μνήμη «τῆς Ἀγίας Μελοῦς».

– Ὁ ἐπίτιτλος τοῦ δισέλιδου κειμένου ὅπως καταγράφεται στό δυσανάγνωστο κώδικα 1362 εἶναι: «τῆς Ὁσίας Μητρός ἡμῶν Μελοῦς ἐν τῇ Βουρρίνῃ τῆς Κῶ στιχηρά εἶναι σαφέστατος καὶ ὡς πρὸς τὴν ὑπαρξὴ τῆς Ὁσίας καὶ γιὰ τὴ συσχέτιση τῶν ὕμνων μέ τῇ Μελοῦ ἡ ὁποία τιμᾶται μέχρι σήμερα στό νησί (Κῶς).

– Ἡ εἰκόνα γιὰ τὴν Ὁσία προέρχεται βέβαια ἀπὸ τὰ στιχηρά (τροπάρια) πού ἔχουν ὑμνογραφικὸ καὶ ὄχι βιογραφικὸ χαρακτήρα. Γι' αὐτό μέ προσοχή καὶ μόνο, λόγῳ ἔλλειψης ἄλλων πηγῶν, λαμβάνονται ὑπόψη. Πάντως ἐδῶ ἡ εἰκόνα τῆς Ὁσίας στὴν τοπικὴ παράδοση ταυτίζεται μέ τίς πληροφορίες πού παίρνουμε ἀπὸ τὰ τροπάρια (Ἡ ζωὴ τῆς ὡς μοναχῆς καὶ ἡ γεωμορφολογία τῆς περιοχῆς). Αὐτὰ ἀφοῦ δὲν ὑπάρχουν γραπτές πηγές διατήρησαν τὴν μνήμη τῆς ἁσβεστη καὶ τὴν ἀγάπη τῶν ντόπιων πρὸς αὐτὴν διαρκῆ.

– Τοπικὲς λαϊκὲς παραδόσεις διασώζουν ἐπίσης τὴ γνώση τῶν κατοίκων γιὰ τὴν ἱαματικὴ χρήση τῶν ὑδάτων τῆς περιοχῆς πού ἔρχεται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰπποκράτη ὁ ὁποῖος εἶχε ἐντοπίσει καὶ ἀξιοποιήσει ὡς γνωστόν τίς ἱαματικὲς πηγές τοῦ νησιοῦ γιατί θεωροῦσε τὴ φύση ἱατρὸ τῶν νόσων. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ χρησιμοποίησις τῶν ἱαματικῶν πηγῶν ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς περιοχῆς καὶ ἡ ἐπιλογή τῆς τοποθεσίας τοῦ Ἀσκληπιείου καὶ ἡ φυσικὴ προσέγγισις καὶ ἀξιοποίησίς της καὶ ἀπὸ μοναχοῦς (πρβ. τὴ μαρτυρία (1922) ἀπὸ τὸν ἱστοριοδίφῃ Ζαράφτῃ γιὰ μοναχὸ πού ἀσκήτεψε στὴν περιοχή κοκκινόερου).

Οἱ προφορικὲς αὐτὲς μαρτυρίες ἐπιβεβαιώνουν πῶς ἡ μνήμη ἀναδεικνύεται ἰδιαίτερα ἰσχυρὴ ὅταν ἀναφέρεται σέ βιωμένες ἀπὸ τὴν μακραίωνη παράδοση καταστάσεις καὶ ἀνασυνθέτονται μέ τὸν λόγο τοῦ ἀφηγητῆ. Παραθέτει ὁ συγγραφέας καὶ σύγχρονες μαρτυρίες πιστῶν πού εἴτε ὄνειρεύτηκαν, εἴτε ὀραματίστηκαν τὴν Ὁσία καὶ διαφωτίζουν πῶς ἀνοικοδομήθηκε τὸ ἐκκλησάκι, πῶς καλλωπίστηκε ὁ γύρω χώρος, ἀλλὰ καὶ πῶς δημιουργοῦνται παραδόσεις. Ἀξιοσημείωτο ὅτι στοὺς κτηνοτρόφους τῆς περιοχῆς τὸ ὄνομα τῆς Ὁσίας εἶναι: “Ἀγία Μελοῦ” καὶ διατηρήθηκε ἔτσι. Ἐχει ὁμως ξεχαστεῖ ἡ ἡμέρα ἑορτῆς, τῆς τιμωμένης (ἀπόστασις, δύσβατο περιοχῆς, ἔρη-

μοποίηση της Ἐκκλησίας, δύσκολα χρόνια). Ἀκολουθεῖ παράθεση σύγχρονων μορφῶν λατρείας, γιά τήν Ὁσία στίς ὁποῖες ἀναφέρθηκε ἡ συνάδελφος κυρία Χρυσανθοπούλου. Πρώτη εὐχάριστη ἐκπληξη εἶναι ἡ διαχείριση ἀπό τήν Ἱερά Μητρόπολη Κῶου καί Νισύρου, μέσω τοῦ Μητροπολίτη καί ἡ ἀνάδειξη τῆς Ὁσιακῆς μορφῆς τῆς Ἀγίας Μελοῦς. Πρόκειται γιά ὑποδειγματική διαχείριση ὑλοποίησης τέτοιων ἐκκλησιαστικῶν στόχων. Δεύτερη εὐχάριστη ἐκπληξη εἶναι ὅτι ἡ παράδοση τῆς «Ἀγίας Μελοῦς» ἔχει ἐπηρεάσει καί τή σύγχρονη λογοτεχνική παραγωγή πού δέν διαφεύγει τῆς προσοχῆς τοῦ συγγραφέα. Στό μυθιστόρημα τῆς Μαρίας Καλαντζοπούλου-Τσιρπανλῆ (2011) «Συγγοῦ-River» πραγματεύεται τήν φανταστική ἱστορία ἐνός κοριτσιοῦ ἀπό τήν περιοχή τῆς Βουρρίνας. Ἡ Δόξα, ἡ πρωταγωνίστρια, κόρη βοσκῶν τῆς Κῶ, ὑφίσταται κακοποίηση (βιασμό) καί προβαίνει σέ φόνο. Ἡ ἀνήλικη κόρη τρομαγμένη δέχεται τήν ἐπίσκεψη καί φροντίδα τῆς Ὁσίας Μελοῦς, ἡ ὁποία τήν περιθάλπει μέ ἀγάπη καί λεπτότητα. Ἡ συγγραφέας προσεγγίζει τήν ἄγνωστη σ' αὐτήν ἱστορία τῆς Ὁσίας μέ εὐαισθησία καί κατανοεῖ τή μορφή της, ὅπως παρουσιάζεται στά στιχηρά τοῦ μητροπολίτη Μητροφάνους.

Οὐσιαστικά ἡ συγγραφέας διαμορφώνει λαϊκή παράδοση σύμφωνα μέ τίς δικές της εὐαισθησίες καί τή δική της δεκτικότητα. Στό λογοτέχνημα ἡ Ὁσία περιθάλπει τήν κόρη ὡς μητέρα καί τή φροντίζει ὡς Ἀγία. Ἡ συγγραφέας ζωντανεύει τή διάχυτη πεποίθηση ὅτι οἱ ἅγιοι φροντίζουν καί ἀνταποκρίνονται στίς παρακλήσεις τῶν πιστῶν ἀμεσότερα καί πληρέστερα καί ἀπό τοὺς κατά σάρκαν οἰκείους τους. Αὐτήν τήν κεντρική ιδέα θέλει νά ἀναδείξει ἡ συγγραφέας καί μέ βάση τήν παράδοση γιά τήν Ὁσία χτίζει τό μυθιστόρημά της. Ἀπ' αὐτήν τήν ἄποψη πρόκειται γιά δυναμική ἀνάπλαση τοῦ ὕλικου τῆς παράδοσης.

Αὐτή ἡ χρήση ἀπό λογοτέχνες στοιχείων τῆς παράδοσης μελετᾶται ἀπό τή λεγόμενη «Ἐφαρμοσμένη Λαογραφία». Ἡ πρόταση ἐκπαιδευτικοῦ νά ἀνακηρυχθεῖ προστάτης τῶν κακοποιημένων γυναικῶν εἶναι πράγματι δυνατόν νά ἐδραιωθεῖ καί μέ τήν πάροδο τῶν ἐτῶν νά ἀπλωθεῖ ὡς τοπική λαϊκή παράδοση. Ἡ λαογραφική ἔρευνα καί συγκεκριμένα ὁ κλάδος τῆς Λαογραφίας πού ὀνομάζεται «Ἐφαρμοσμένη Λαογραφία» ἀναζητεῖ τόν τρόπο πού χρησιμοποιοῦνται καί μεταπλάθονται στοιχεῖα τῆς παράδοσης ἀπό λογοτέχνες. Ἐπιβεβαιώνεται ἔτσι ὅτι ἡ παράδοση δέν εἶναι ἀπολίθωμα

τοῦ παρελθόντος, κάτι στατικό, ἀλλά κάτι δυναμικό πού διαρκῶς μεταπλάθεται καί μετασχηματίζεται.

Κλείνοντας νά τονίσω ὅτι μέ τή μελέτη τοῦ Σεβασμιώτατου ἀνασύρεται ἀπό τή λήθη, γίνεται γνωστή καί ἀναδεικνύεται ἡ Ὅσια Μελοῦ, ἡ δραστηριότητα καί ἡ προσφορά της στήν τοπική κοινωνία τῆς Κῼ, στό πλήρωμα τῶν πιστῶν καί στό σύνολο τῆς Ἐκκλησίας. Ἐπιβεβαιώνεται πῶς τό θρησκευτικό γεγονός δομεῖται καί λειτουργεῖ στήν ἀνθρώπινη ψυχή καί κοινωνία, δηλαδή τόσο στά ὅρια τοῦ μύθου ὅσο καί στή λατρεία. Αὕτῃ ἡ σχέση μέσα καί ἀπό τίς σύγχρονες μαρτυρίες φαίνεται νά διατηρεῖται καί στή σύγχρονη λαϊκή θρησκευτικότητα. Παρατηρεῖται μάλιστα ἐδῶ διασύνδεση τῆς οἰκολογικῆς πραγματικότητας καί τῆς λαϊκῆς θρησκευτικῆς ταυτότητας καί ἀνάμεσα στή τοπική ταυτότητα, στά τοπικά πολιτισμικά δεδομένα καί στήν ἀνάλογη θρησκευτική πρακτική.

Παραπέρα ἐκεῖνο πού ξεχωρίζει στό βιβλίο εἶναι ἡ διαχείριση τῶν πηγῶν καί ἰδιαίτερα τῆς παράδοσης, τῶν μαρτυριῶν καί τῆς λατρείας τῆς Ὁσίας ἐκ μέρους τῆς ἐκκλησίας μέσω τοῦ Σεβασμιωτάτου, ἐνταγμένη στά πλαίσια τῆς γενικότερης ποιμαντικῆς μέριμνας καί φροντίδας. Στόχος, ἡ ἀνανέωση, ὁ ἐμπλουτισμός, τῆς ἐθιμικῆς καί θρησκευτικῆς ζωῆς τοῦ τόπου καί ἡ ἀνάδειξη τῆς ἀντίστασης τῶν τοπικῶν παραδόσεων στίς ἀνατροπές πού ἔφερε στήν καθημερινότητα τῶν κατοίκων τοῦ νησιοῦ ἡ ἔντονη τουριστική ἀνάπτυξη. Μέ τήν ἀνοικοδόμηση τοῦ μικροῦ ναῖσκου, τή φροντίδα καί τόν καλλωπισμό τοῦ περιβάλλοντος χώρου –χαρακτηριστικό γνώρισμα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἡ ἀρμονική σχέση μέ τή φύση– καί τόν κατ' ἔτος ἑορτασμό τῆς Ἀγίας, ἀναζωπυρώνεται ἡ ἀγάπη τοῦ λαοῦ γιά τίς παραδόσεις του καί τήν ἔκφραση τῆς θρησκευτικότητάς του καί στή σύγχρονη ἐποχή.

Οἱ διδάσκοντες στό μεταπτυχιακό Λαογραφίας τοῦ τμήματος Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν αἰσθανόμαστε ἰδιαίτερη ἱκανοποίηση καί συγχαίρουμε καί τόν Πρόεδρο τοῦ Δ.Σ καθηγητή κ. Μ. Ἀλεξιάδη καί τά μέλη τοῦ Δ.Σ. τοῦ Ἰνστιτούτου Λαϊκοῦ πολιτισμοῦ Καρπάθου τοῦ τμήματος Φιλολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν πού συμπεριέλαβαν τή συγκεκριμένη μελέτη τοῦ Μητροπολίτη Κῶου καί Νισύρου κ. Ναθαναήλ στή σειρά τῶν αὐτοτελῶν ἐκδόσεων (ἀριθ. 3) τοῦ Ἰνστιτούτου. Πρόκειται πράγματι γιά πρωτοποριακή διπλωματική ἐργασία Θρη-

σκευτικής Λαογραφίας πού έκπονήθηκε στό μεταπτυχιακό μας τμήμα. Εἶναι βέβαιο ὅτι θά τύχει τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐνδιαφέροντος ἐρευνητῶν τῆς θρησκείας, τῆς τοπικῆς ἱστορίας, τοῦ πολιτισμοῦ καί τῆς Λαογραφίας τοῦ νησιοῦ. Συγχαίρουμε καί τόν διευθυντή τῶν ἐκδόσεων Ἀρμός κ. Γιώργο Χατζηακῶβου γιά τήν ἐπιμελημένη ὅπως πάντα ἔκδοση τοῦ βιβλίου.

Συγχαίρουμε τόν Σεβασμιώτατο καί ἐλπίζουμε, δίπλα στό ἐκκλησιαστικό, κοινωνικό, καί θρησκευτικό του ἔργο, νά συνεχίσει τήν ἐκπόνηση μελετῶν σχετικῶν μέ τήν «Θρησκευτική Λαογραφία» πού καί ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καί πρωτογενές ὕλικό γιά μελέτη ὑπάρχει ἄφθονο.

Μαζί μέ τίς εὐχαριστίες μας, καλή καί δημιουργική χρονιά.



ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΙΤΣΙΝΕΛΗΣ

Ε.ΔΙ.Π. Βυζαντινῆς Φιλολογίας

Τμήμα Φιλολογίας Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Σεβασμιώτατε,

Σεβαστοί Πατέρες

Ἀξιότιμοι κύριοι ἐκπρόσωποι τῶν πολιτικῶν καί στρατιωτικῶν ἀρχῶν,

Θά μοῦ ἐπιτρέψετε νά κάνω μιά σύντομη παρέμβαση, ὡς ἐκτελῶν χρέη Γραμματέως τοῦ Τομέα Βυζαντινῆς Φιλολογίας καί Λαογραφίας καί τῶν δύο μεταπτυχιακῶν του προγραμμάτων, γιά τίς ἐντυπώσεις πού ἀποκομίσαμε ἀπό τόν μεταπτυχιακό μας φοιτητή στήν ειδίκευση τῆς Λαογραφίας πατέρα Ναθαναήλ.

Ὁ πατήρ Ναθαναήλ, παρά τό ἀνώτατο ἐκκλησιαστικό ἀξίωμα πού κατέχει, τό ὅποιο θά προοῖδεαζε κάποιον γιά μιά συμπεριφορά πού δυστυχῶς μᾶς



ἔχει συνηθίσει πλειονότητα τῶν περισσοτέρων ἀρχόντων, ἐντούτοις ἀπετέλεσε πολὺ εὐχάριστη ἐκπληξη.

Ἐπὶ δύο χρόνια πού διήρκησαν οἱ μεταπτυχιακές σπουδές του, ὁ π. Ναθαναήλ ὑπῆρξε ἐπιμελέστατος φοιτητής. Παρά τὸν φόρτο τῶν ποιμαντικῶν ὑποχρεώσεών του, δέν ἀπουσίασε ποτέ ἀπὸ τίς παραδόσεις τῶν σεμιναρίων. Ἐδῶ θὰ ἤθελα νά σᾶς διευκρινίσω – γιατί μπορεῖ νά νομίζετε ὅτι οἱ μεταπτυχιακές σπουδές εἶναι ἀπλῶς ἡ συγγραφή μιᾶς μελέτης, ὅπως αὐτῆς πού κρατᾶτε στά χέρια σας σήμερα ἢ ὅτι ἡ δουλειά γίνεται ἀπὸ τό γραφεῖο ἢ τό σπίτι– ὅτι τό πρόγραμμα μεταπτυχιακῶν σπουδῶν τῆς Λαογραφίας ἀποτελεῖται ἀπὸ 12 σεμινάρια, 3 γιὰ κάθε ἐξάμηνο, μέ τρίωρη ἐβδομαδιαίως ὑποχρεωτική παρακολούθηση (ἄρα τρεῖς μέρες τῆ βδομάδα ἐπὶ 3 ὥρες, ἴσον 9 ὥρες τουλάχιστον ὑποχρεωτική παρουσία στή σχολή κάθε βδομάδα) καί γιὰ κάθε σεμινάριο προβλέπεται ὑποχρεωτική κατάθεση γραπτῆς ἐργασίας, πού σημαίνει 12 γραπτές ἐργασίες σύν ἡ τελικὴ μεγάλη διπλωματικὴ ἐργασία. Ἀντιλαμβάνεστε λοιπόν τίς ἀπαιτήσεις τοῦ μεταπτυχιακοῦ τό ὁποῖο παρακολούθησε ὁ π. Ναθαναήλ. Ἐπιστρέφοντας στὸν φοιτητὴ μας, προσθέτω ὅτι ἐρχόταν πάντοτε στήν ὥρα του καί ἔφευγε τελευταῖος. Συζητοῦσε ἐπὶ ὥρες μέ τοὺς καθηγητές του καί τοὺς ἄκουγε μέ τὴν προσήκουσα προσοχή. Συζητοῦσε, ἐπίσης, μέ τοὺς συμφοιτητές του, ἀνταλλάσσοντας ἐπιστημονικούς ἀλλά καί εὐρύτερους πνευματικούς προβληματισμούς. Λειτουργοῦσε ταυτόχρονα καί ὅπως ἓνας νέος φοιτητής μέ ὄρεξη γιὰ μάθηση, ἀλλά καί ὡς πνευματικὸς πατέρας καί ἀδελφός τῶν συμφοιτητῶν του. Δέν ζήτησε ποτέ ἐξαίρεση ἀπὸ τίς ὑποχρεώσεις του οὔτε εὐνοϊκὴ μεταχείριση. Ἀκόμα καί ὅταν ἐμεῖς ἀπὸ σεβασμὸ τὴν προσφέραμε, ἐκεῖνος τὴν ἀρνιόταν εὐγενικά. Παρέδω-σε ὅλες τίς ἐργασίες του ἐντὸς τῶν προβλεπομένων προθεσμιῶν. Οἱ ἐπιδόσεις του δέ, γιατί καί αὐτό πρέπει νά λεχθεῖ, ἦταν ἄριστες καί αὐτό ἀποτυπώνεται καί ἀπὸ τὸν τελικὸ βαθμὸ «Ἄριστα» πού ἔλαβε στό δίπλωμα. Ἐνα ἄριστα πού στό μεγαλύτερο Τμῆμα Φιλολογίας στό ἀρχαιότερο Πανεπιστήμιο τῆς Ἑλλάδος δέν κερδίζεται εὐκολα.

Τὸν ἔβλεpes καθημερινά νά μελετᾷ μέ τίς ὥρες στοῖβες βιβλίων στά δύο σπουδαστήριά μας, τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας καί τῆς Λαογραφίας. Οἱ ὑπάλληλοι τῶν δύο Σπουδαστηρίων πάντοτε μᾶς μιλοῦσαν γιὰ τὴν εὐγένεια, τὴν ταπεινότητα καί τὴν συνεργατικότητα τοῦ π. Ναθαναήλ. Ὅποτε δανειζόταν βιβλίο, τό ἐπέστρε-

φε ἐγκαίρως, γιά νά μή τό στερήσει ἀπό συμφοιτητή του. Ἀλλά καί οἱ διοικητικές ὑπηρεσίες τοῦ Τμήματος εἶχαν νά λένε τά καλύτερα. Στή γραμματεία τοῦ Τμήματος περίμενε στήν οὐρά, ὅπως ὅλοι οἱ ὑπόλοιποι φοιτητές, καί μέ εὐγένεια ὑπέβαλλε τά αἰτήματά του.

Ἐπιτρέψτε μου νά προσθέσω καί μιά σκέψη ἀκόμα· αὐτή τή φορά μέ τήν ιδιότητά μου ὡς διδάσκων τήν Βυζαντινὴ Φιλολογία στόν Τομέα. Ὁ πατήρ Ναθαναήλ μέ μιά φράση: ξέρει γράμματα. Γνωρίζει ἄριστα τήν ἀρχαία ἑλληνική γλῶσσα, γνωρίζει τήν γλῶσσα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, γνωρίζει τήν γλῶσσα καί τήν τεχνική τῶν Βυζαντινῶν Ὑμνογράφων καί Μελωδῶν. Χαιρόσουν νά συζητᾶς μαζί του γιά θέματα Βυζαντινῆς φιλολογίας. Χαιρόσουν νά βλέπεις ἕναν κληρικό πού γνωρίζει τό φιλολογικό εἶδος τῆς Ἀγιολογίας. Ἡ γνώση του αὐτῆς τῆς Ἀγιολογίας ἀλλά καί τῆς Ὑμνογραφίας σέ συνδυασμό βέβαια καί πρώτιστα μέ τίς λαογραφικές σπουδές του δίπλα σέ ἐπιφανεῖς διδασκάλους, ὅπως οἱ παριστάμενοι Καθηγητές Λαογραφίας, ἔχει ὡς ἀπότοκο τό βιβλίό πού παρουσιάζεται ἐνώπιόν σας ἀπόψε.

Κυρίες καί κύριοι,

Ἐνσυνειδήτως δέν χρησιμοποίησα καθόλου τόν τιμητικό τίτλο «Σεβασμιώτατος». Τό ἔπραξα αὐτό διότι ὁ π. Ναθαναήλ δέν χρησιμοποίησε ποτέ αὐτόν του τόν τίτλο, αὐτό του τό ἀξίωμα, γιά νά εὐνοηθεῖ, δέν μᾶς ἔδωσε οὔτε στιγμή τήν αἴσθηση ὅτι εἶναι δεσπότης. Ἦταν τότε καί συνεχίζει νά εἶναι ὁ σεβαστός καί ταπεινός γέροντας, ὁ παπᾶς, ὅπως πιστεύω ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Κύριός μας θά ἐπιθυμοῦσε νά εἶναι οἱ λειτουργοί του.

Ἀγαπητές καί ἀγαπητοί, ἔχετε τήν εὐλογία τοῦ Θεοῦ νά ἔχετε τέτοιον ἄξιο Ἐπίσκοπο.

Σᾶς εὐχαριστῶ καί εὐχομαι σέ ὅλους Χρόνια Πολλά καί Καλή Χρονιά!

